

משה יוספוב

היהודים ההרריים בקווקז ובישראל

משה יוספוב

היהודים ההרריים
בקווקז וב־ישראל

הפקה: דנוס פרינטיב בע"מ, ירושלים
ינואר 1991

לרעייתי אידה, לדפנה וגרשון

הנני מגיש לכם שי שורשים, עתיקי יומין, של העדה היהודית ההררית
הקווקזית, ששמרה זהותה הדתית והלאומית זה דורות רבים בגולה.

כיום אנו עדים לחזרתם למולדתם ולהתגשמות חלומותיהם.

הקדמה

בהתכנסויות שונות ובכל מאורע חגיגי, נהגו זקני העדה ההררית לחשוף את מוצאם וקורותיהם בגולת הקווקז.

כולם כאחד הודו, ששמעו את הדברים מאבותיהם. הגירסאות היו שונות. בעיקר הסתמכו על כתבי הקודש והבליטו את הפסוקים המתאימים למורשתם. הם לא יכלו להציג ראיות מכתובים אחרים היכולות לשפוך אור על מהלך חייהם, כי אלה נכחדו, יחד עם רכושם, על ידי מושלים עריצים.

אין ספק שדבריהם כנים וישירים, למרבה הצער לא הובילונו רחוק בדברי ימיהם. לכן יש צורך להכיר את קורות השבט הזה ובמדוייק. אפשר לעשות זאת בדרכים שונות.

בעבר נעשו נסיונות חשיפה ארכיאולוגיים, כדי לגלות את ראשית התנחלותם של היהודים בהררי הקווקז. העבודות הללו הופסקו מסיבות זדוניות. הרבה ילעשות' הממשל הסובייטי, שמאז ומתמיד ניסה לטשטש את המורשת הייחודית והעתיקה של בני העדה שהשתרשה בחבל ארץ זה מדורי דורות. הרוסים ניסו להטמיע את תרבותם של היהודים, ואותם פיזית, בקרב העמים השכנים, הנחותים.

היהודים ההרריים הגאים לא נכנעו ללחצים ושמרו על ערכי הדת והמורשת, וכל נסיון דומה הופר על ידם. ממניעים אלה ואחרים, הם ייחלו לשעת כושר לעזוב את הגולה ולעלות לארץ האבות. בכל הדורות היו עליות; רבים זכו להגשים את מאווייהם ועלו כיחידים ובקבוצות. רישומם טבוע בכל פינה בארץ.

הזקנים המכובדים הם שרידי בני דור הנפילים שעשו רושם רב בהליכותיהם, אמרו כבוד רב, ולעולם לא הוציאו דיבת הארץ רעה. כי כאן, בארץ האבות, מצאו את נחלתם הסופית והתגשמות חלומותיהם. מחובתנו לדלות מפייהם את אמריהם וטובה שעה אחת קודם. כבן לעדה ההררית, היה לי צורך נפשי לחשוף, לקבץ ולהביא מדברי הקדמונים, היסטוריונים וחוקרים ועדויות מתקופות שונות.

נגעתי אך מעט בנושא ומקוה אני שמלומדים ובקיאים בדברי הימים יטלו חלק בכתביה מדעית אודות השבט ההררי והעדה הותיקה הזאת.

רצוני שהדור הצעיר ילמד על עבר אבותיו ויתברך במעשיו.

תוכן העניינים

5	רשימת תמונות ומסמכים
7	מבוא
11	אנציקלופדיה
13	פסוקים מהמקורות
17	היסטוריה כללית וראשית ההתנחלות בקוקז
24	הכוזרים
27	היהודים ההרריים ויהודי גרוזיה

רבנים ראשיים כמנהיגי העדה

31	רבי אליהו בן רבי מישאל
33	רבי יצחק בן רבי יעקב
41	רבי יהושע בן רבי חנוכה

רבי יעקב בן רבי יצחק בהרר"ץ

43	רבי יעקב יצחקי
55	16 אגרות מפרס
59	נסיעות הרב לירושלים
63	"אהלי-יעקב"
65	מכתבים ואגרות מארכיונו של רבי יעקב

טאטית

83	השפה הטאטית
86	מילון טאטי
102	מילים ומשפטים עבריים

107	שמות גברים לפי א-ב
110	שמות נשים לפי א-ב
113	שמות בנושאי חגים ושבטים

שרבת בן רבי נסים אניסימוב

114	שרבת בן רבי נסים אניסימוב
125	קדמוניות יהודי ההרים
129	אגרות רבי שרבת לעתונים ולמוסדות

שרידים עתיקים

132	ארכיאולוגיה
137	מצבות בקוקז
142	מצבות בהר הזיתים ירושלים

מסעות

144	מסעות, נוסעים, משלחות
147	טשארני
153	ספר המסעות לטשארני

שלוחים מארץ ישראל

164	שלוחים
-----	--------

אורח חיים

169	אורח חיים, דת, והשפעות סביבתיות
171	כיבוד אורחים
172	מאכלים

מסגרת משפחתית

174	לדה
176	האשה וטיפול בילדים
178	בר-מצוה
179	אירוסין
181	חתונה

תרופות, קמיעות, לחשים

184	תרופות
187	קמיעות ולחשים
189	אבל ומנהגי אבלות

חוקרי השורשים

193	אליהו אניסימוב, חוקר עדת ההרריים בקווקז
198	יצחק אניסימוב שד"ר, והתדריך שחיבר
203	זכריה אניסימוב, יהודי ההרים והווי החיים

דת

211	בית כנסת
214	שבת
216	ראש השנה
220	צום גדליה
221	סליחות
223	יום הכיפורים
229	סוכות
231	תנוכה
232	ט"ו-בשבת
233	פרים

236	פסח
241	ל"ג-בעומר
242	שבועות
243	שבעה עשר בתמוז
244	תשעה באב

מגורים ועיסוקים

245	בתים, מגורים, עיסוקים
246	בדים, עדיים
247	צידיים, חקלאות, מאראנא,
248	צורפות, נגרות סנדלרות, תחבורה,
249	הסקה, רוכלות. תעשיות הבית,
250	תעשיות בערים, ועיסוקים שונים
251	שטיחים,

עלילות דם

252	עלילות דם ואנטישמיות
-----	----------------------

ציונות

255	ציונות בקווקז
269	מכתבים מהארכיון הציוני
272	מכתבים למוסדות מיישבים
275	לקט מכתבים, התכתבויות ועליות

בניו של רבי יעקב יצחקי ופעולתם הציונית

279	מאיר יצחקי
281	יצחק יצחקי
284	דניאל יצחקי

מכתבים ועתונות

285	כתבי יד, עתונות וספרים
286	ספרים, סופרים, ספרות
289	סיפורים ושירים עממיים

מחול ותיאטרון

294	להקות מחול
295	תיאטרון

השואה

297	שואה
-----	------

קליטה עלייה והתיישבות

301	עליה וקליטה
306	באר-יעקב
310	מחניים
311	כפר-ברוך
313	חיננית

שמירה והגנה

315	אם הניסנובים
317	יחזקאל ניסנוב
323	צבי ניסנוב

אישים בעלי שם מקרב העדה ההררית

327	רבי יוסף כדאדאת ובנו מנשה יוספוב
337	דייר אהרן בנימיני
350	ששון מכתיוב
352	מנורח אביוב
355	יוסף בנימיני
356	יהודה אדמוביץ
357	אלוף יקותיאל אדם

שכונות בירושלים ובתל אביב

360	עדת ההרריים בירושלים
395	עדת ההרריים בתל אביב

לוח אירועים ותוספות

411	לוח אירועים ותוספות
418	ביבליוגרפיה

רשימת תמונות מסמכים וכתבי יד

עמ' מס'	
10	מפת קווקז
29	שומרי הגחלת, "עייבולר" יששכרוב
44	הרב יעקב יצחקי
63	המחזורים: "אהלי יעקב", "אהל העדות"
90	דפים מהמילון הטאטי לרבי יעקב
96	דפים מהמילון הטאטי מועתקים ע"י יצחק יצחקי
116	רבנים בחצר בית הכנסת בנאלצייק
116	משפחה יהודית בתלבושת מסורתית
170	"חדר" "תלמוד-כונה"
257	בוגאטירוב ומרדכיוב במעמד עם הרצל
257	בוגאטירוב ומרדכיוב צירים בקונגרס בבאזל
258	רבנים ממייסדי בתי ספר עבריים
265	יחזקאל רבינוביץ במדים טורקיים
265	מכאל מכאלוב במדי הצבא הבריטי
267	דייגים בדרבנד
274	סטודנטים בקושטא
276	נפתלי יצחקי
278	מאיר יצחקי
280	חגניה ופנינה יצחקי
281	יצחק יצחקי סטודנט
281	יצחק יצחקי במדי השומר
282	אסתר יצחקי בשיבתם הטובה
282	אסתר יצחקי
282	יצחק יצחקי
283	אסתר ויצחק יצחקי בבאר יעקב
283	אסתר יצחקי עם חבריה מ"פתלי ציון"

עמי מס'	
299	מצבת זכרון בבוגדאנובקה
312	שאול רביוב
321	יחזקאל ניסנוב, צבי ניסנוב ושוחט, צבי ניסנוב
322	אסף, נסים ויהודה ניסנוב
331	משפחת יוספוב
335	המחבר במדי נוטרות
335	המחבר במדי הבריגדה
338	די"ר אהרן בנימיני
349	יצחק יצחקי די"ר בנימיני
359	אלוף יקותיאל אדם
361	בית הכנסת בירושלים
372	בית מכתיוב
372	בית כנסת וורטשין
373	הרבנות הראשית פסק דין
374	הצהרה
375	רשימות
396	הפגנה נגד הספר הלבן
396	צעירים הרריים
406	בית הכנסת החדש בתל-אביב
406	בית הכנסת הישן בתל-אביב
408	צבי ניסנוב איש השומר, רשי יששכרוב, עדלידע
410	גבריאל רביוב, כנס בתל-אביב
424	ערי מדי לרבי יעקב יצחקי
435	מסמכים שונים

מבוא

מטרת הספר הזה היא להביא להגברת הרצון של סופרים מהימנים לגשת לעבודה מדעית בתחום תולדות העדה ההררית בקווקז. בירת כבוד, אני נוטל על כתפי מעט מנטל חשוב זה, ומנסה להביא את דברי.

כפי שכתב רבי יעקב יצחקי באגרותיו, עברה של העדה ההררית "לוטה בערפלי הזמן", ורבים וטובים אחריו מאמצים משפט זה ומחידים שהסתום רב על הגלגל.

המקורות לבואם והתיישבותם של היהודים בחבל ארץ זה דלים. הנסיבות ההיסטוריות לנדידתם של היהודים ובואם עד הלום, אינן ברורות די צורכן. לכן יש לאסוף כל פירור של מידע, על מנת לקבל תמונה ברורה אודות השבט הנפלא הזה.

זקני העדה טוענים שהם מגולי שומרון הקדומים ושייכים לעשרת השבטים שהוגלו על ידי שלמנसार מלך אשור. לאורך הגלות הארוכה, המשתרעת על פני 2500 שנים, שמרו על הגחלת היהודית, אפילו בזמנים האפלים ביותר.

היהודים ההרריים יצרו במו ידיהם מציאות היסטורית-תרבותית משלהם, גם אם תוך העתקת מנהגים ותרבויות מקומיים. הם זכו גם לתת תרבות עשירה משלהם והשתרשו עמוק בחבל ארץ זה.

השייכות למקום בוטאה ומומשה בעיסוקיהם השונים; בכלכלה, בבנין, במסחר הזעיר, ובעיקר בעבודת החקלאות. באדמה ובחקלאות תקעו שורש עמוק, ולא בנקל ניתן היה להעתיקם מהן.

מלחמות רבות ניטשו כדי להניא את היהודים מלהתיישב בהרי הקווקז. כולן ניתצו בגבורה ונהדפו. בשעות הקשות מצאו היהודים מסתור במבצרים, במערות ובנקיקי הסלעים. שמורת ההרים והתנאים הטופוגרפיים שמרו על ייחדם הלאומי והשבטי.

ליהודי קווקז היו תקופות של התעלות ושגשוג, אך הם גם חוו על בשרם תקופות שפל שלא היה להן אח ורע. אפילו במצריים הקדומה, עת העבירו את היהודים בפרך, היה מצבם של היהודים טוב יותר, לעומת התנאים החמורים בהם חיו צאצאיהם, היהודים ההרריים בקווקז.

למרות התנאים הקשים והמחפירים, הם שמרו בקפדנות על מורשתם, כי האדמה קשרה אותם למקום. לא ניתן היה לנטוש את העצים שנטעו והניבו פריים. הם לא עזבו את הבתים שבנו, ואת הצאן והבקר שגידלו וטיפחו. הם היו חלק מהם ומסביבתם. לכן לחמו כאבותיהם לפנייהם. יהודי קווקז יצרו כאן היסטוריה חדשה זמנית, שרק ארץ האבות יכלה למלא מקומה. הם חלמו על המשיח שיגאל אותם וישיבם לארץ האבות.

אגדות רבות מספרות על ייחוסם לגלויות הקדומות לברי הזקנים, כל הכתובים אבדו ונשרפו עקב המלחמות. עקבות היהודים מתגלים בכל פינה נידחת בקווקז; במקומות נישאים ופראיים, בתוככי הסלעים, בנופי טבע עוצרי נשימה. בכל אשר תפנה, מבצבים

שרידי בתים, בתי כנסת, מצבות, מקוואות, קישוטים אופייניים כמגיני דוד, שופרות כתובים בעברית. כל זה מעיד שהיהודים ישבו כאן מזה שנים ארוכות.

סימוכין להגירת היהודים לכאן מוצאים הזקנים במקורות הקדושים. סופרים קדמונים, שלא מבני העם היהודי, גם הם מסתמכים על מקורות התנ"ך. מלבד זאת הם מביאים ראיות מהיסטוריונים שחיו סמוך לאותה תקופה, מתקופת אשור, והזמנים שלפני התאריך הזה.

רובם ככולם תמימי דעים שהיהדות הזאת עתיקה ומושרשת כאן מזמנים קדומים, וכי היהודים סבלו מאויביהם ומצאו מסתור במבצרים, במערות ובמקומות מסתור אחרים. בכל התקופות, גילו היהודים דבקות במסורת האבות, ונלחמו על זכויותיהם. חיווק לקדמותם אנו מוצאים בכך שאין בקרב העדה הזאת כוהנים ולויים. זאת הוכחה חשובה לכך שהם מגלות שומרון ונמנים על עשרת השבטים, ושאין הם נמנים על התפוצה הספרדית או האשכנזית.

יהודי קווקז שמרו על קשרי דת ותרבות עם המרכז בירושלים; ולאחר חורבן יהודה, עם המרכז הדתי בבבל ופרס. הקשר נשמר גם הודות לעליות של בודדים וקבוצות לירושלים, והודות לשליחים ששגרו אליהם. ידוע על עליות לקברי הקדושים, והשתטחות עליהם. זכות גדולה היתה זו להקבר בארץ הקדוש.

השכנים כיבדו אותם על עוז רוחם ואומץ לבם. גם אם היהודים היו פזורים בכפרים רבים, הם הרגישו שייכות שיבטיית, ובעת צרה התלכדו וחברו יחדיו, להדוף במלוכד את הפורעים.

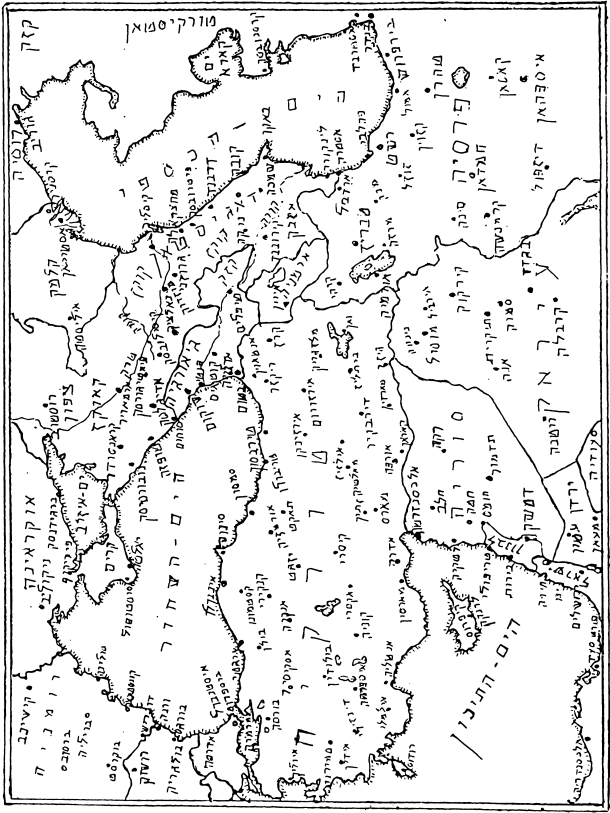
בתקופות שפל, נאלצו היהודים להמיר דתם תחת לחץ החרב. במיוחד המירו דתם לדת האיסלאם השלטת. הם לא עשו זאת בקלות ותמיד תוך מלחמה עקשנית, מלחמת מעטים נגד רבים. כשך המצב, חזרו לדת אבותיהם. על הגחלת היהודית שמרו בכל התנאים. היהודים היו נתונים במשך תקופות ארוכות להשפעות תרבותיות וחברתיות של אימפריות ופולשים שפלשו לקווקז מכל העברים; למשל מכיוון הים השחור. הם עמדו בפלישת היוונים, הרומאים, הביזנטים והתורכים.

מכיוון דרום – אשורים, פרסים, מוסלמים. מצפון – הממשל הרוסי. כולם כאחד זרעו הרס וחורבן כאשר היהודים בתוך. עצם העובדה שגרו בריכוזים, גדולים או קטנים, ריכזה את ההשפעות הזרות. הדת היהודית, שנשמרה על דם, חיסנה אותם מכל ההשפעות הזרות. כתוצאה מריחוקם, בידודם וניתוקם מהעם היהודי, במיוחד מיהדות אירופה, וכתוצאה מהתנאים הטופוגרפיים, שלהם, וגם מניתוק מקהילות עיראק ופרס, נאלצו יהודי קווקז לשמור, בעקשנות רבה, על אורח חיים יהודי דתי, דורי דורות.

גם בגלל עבודותיהם, מקצועותיהם ודבקותם בחקלאות, פרנסתם העיקרית, לא נזקקו לכל עזרה מבחוץ. הם מילאו את כל מחסוריהם במו ידם. זאת הסיבה שיושבי המקום ראו בס תופעה טיבעית, ולעיתים אף התייחסו בכבוד לדתם ומנהגיהם. היהודים דמו לשכניהם,

בתלבושותם, מאכליהם. זאת בהתחשב במיעוטם המספרי בקרב הרבים.
חוסר מגע עם קהילות אחרות ועבודתם הקשה במציאת הפרנסה, לא הצמיחו למדנים
אלא עובדי אדמה. הבקיאות בדת ובתורה לא היתה גדולה. אך על הידוע שמרו בקפדנות
ובעקשנות, והעבירו זאת לבניהם אחריהם.
רוב היהודים הגיעו לדאגסתן מפרס בימי קדם, ובמאה החמישית לספירה נהרו מפרס
במספרים גדלים והולכים והחלו בהקמת כפריהם. במאה השביעית והשמינית היוו רוב
בהרי קוקוז, והאיזור כונה "צופוט-דאג" שפירושו "הר-היהודים".
במאה השמינית התייחדו הכוזרים ומלכיהם, בהשפעת היהודים ההרריים. בתקופה הזאת
היה תור הזהב ליהודי המקום.

מפת קווקז לגדות הים השחור והים הכספי

אנציקלופדיה

הקווקז הוא חבל ארץ הררי השוכן בדרום מערב לברית המועצות, בין הים השחור במערב וליים הכספי במזרח. בגבולותיו הדרומיים הוא גובל עם פרס וארמניה.

רכסי ההרים משתרעים לאורך 1200 ק"מ ומתנשאים בהדרגה לפסגות שגובה ההרים במרכזו 5500 מטר. ההר הגבוה ביותר, אלברוס, מתנשא לגובה של 5633 מטר ומצוי על חרוט של הר-געש כבוי. רוחב הרכסים מ-30-180 ק"מ, כמעט ללא מעברים, ומסביב הרי געש כבויים.

פסגות ההרים מכוסות עננים וערפלים, ומפאת גובהם ההרים עטויים בשלגים ובקרחת; עד; מראה יחיד במינו ובהוד רוממותו. בפסגות ההרים מצויים למעלה מאלף קרחונים, ואחדים מהם במימדים גדולים ביותר; הקרחון בזנני, למשל, אורכו 18 ק"מ ושטחו 60 ק"מ. שטחם הכולל של הקרחונים הוא 1600 ק"מ. הקרחונים נמצאים במורדות הצפוניים של ההרים, שמתבעס קרים יותר.

בצד הדרומיים של ההרים משתרעים שלגי העד המתנשאים לגובה 3000 מ'. הקרחונים והשלגים מכסים שטחים ענקיים, והם מהווים מאגר מים אדיר מימדים. כאשר השלגים נמסים נוצרים נחלים שנקווים לנהרות עשירי מים. הזרימה במורדות יוצרת מים רבים וגדולים. חלק מהנהרות זורמים ושפכים בצד המערבי לים השחור, והחלק השני זורם ונשפך בצד המזרחי לים הכספי.

בלוע הרי הגעש נוצרו אנגמים וימות עשירות בדגה; הגדולה בימות נקראת סוון וגובהה, מעל פני הים, 1906 מ'. ממימיה מפעילים תחנות חשמל. ממפלי המים הוקמו מפעלים הידרו-חשמליים, והם משמשים גם למטרות השקיה וחקלאות.

קווקז עשירה במחצבים רבים, במתכות נדירות ושיש לבניה. היערות מספקים עצים לכל הצרכים. קווקז ידועה באוצרות הגז והנפט העשירים האצורים במעמקי אדמתה, וכן היא מבורכת במעינות מים מינרליים אשר לידם נבנו בתי מרפא.

האקלים הוא בעל ניגודים; חם מאד בדרום וקר מאד באיזור בצפון. יורדים גשמים רבים. האקלים המיוחד הזה מאפשר גדולים מגוונים.

קווקז מפורסמת ביערותיה, התופסים שטחים ענקיים. בכל איזור צמחה מיוחדת, ובגבהים שונים. העצים מכל הסוגים האפשריים. מן היערות מפיקים עצים לכל המטרות. הנופים עוצרי נשימה. למרגלות ההרים נבנו בתי נופש ובתי מלון בדרגות גבוהות.

יערות העד מאכלסים בעלי חיים וחיות מכל הסוגים והגדלים כגון: טיגריסים, דובים, זאבים, נחשים ועוד, וכן כ-400 מינים של בעלי כנף. כולם חיים בסביבתם הטבעית ובמספרים גדולים.

האויר הצח והנקי, ואורח חיי התושבים הקרובים לנוף ולטבע, מסבירים את העובדה שבקווקז מצוי הריכוז הגדול ביותר בעולם של אנשים מאריכי ימים ושנים.

האדמות החקלאיות פוריית. במורדות ההרים מגדלים עצי פרי ובמישורים מגדלים את כל הדרוש גם לשיווק. הקווקזים אינם מייבאים מאומה למחיתם. הם מגדלים בעלי חיים לחלב ולבשר.

כתוצאה ממחסור בדרכי גישה, האיזור דל באוכלוסיה. שטח המדינה 440 אלף ק"מ ובשנת 1970 מנתה האוכלוסיה 23 מיליון נפש.

דרכי המעבר מעטות והדות לרוסים נבנו בשנת 1800 שלוש דרכים, שלושתן דרכי גישה צבאיות. העבודות נעשו בתנאים קשים, בחציבה בסלע ובגבהים של אלפי מטרים. הראשונה-הדרך הצבאית לגרוזיה, בגובה 2357 מ'. השנייה, שנקראת דרך אוסטיה, נסללה בגובה 2829 מ'. השלישית, דרך קוקור, בגובה 1816 מ'. מפאת הקשיים הטופוגרפיים אין מסילת ברזל מקבילה להן.

הרכבת עוקפת את ההרים משני עבריהם, על חוף הים השחור ועל חוף הים הכספי. מהנסיבות האמורות, התושבים מבודדים בינם לבין עצמם, והם גם מבודדים מן העולם החיצון.

אוכלוסית המקום מגוונת ומונה כ-50 גזעים. כל קהילה נבדלת מהאחרות בשפתה ובמנהגיה ושומרת על זהותה.

תושבי המקום היהודיים נקלטו כאן בזמנים קדומים; הם באו לכאן מהדרום בימי מלכות אשור בבל ופרס, וכן הובאו לכאן מהמערב. לא כל תושבי קווקז באו הנה מרצונם; יש שהתנחלו כאן כשביי מלחמה קדומים, ויש כאלה שהם בני עמים זרים שנקלטו כאן עת הרחיבו אלו שלטונם וצאצאי אותם שליטים נותרו בקווקז עד היום.

עם הכיבושים וההשתלטויות האחרונות נמנים גם תורכים, מוסלמים ורוסים, כולם הטביעו חותמם על התושבים המקומיים, ויש גם כאלה שנטמעו בקרב האוכלוסיה המקומית.

פסוקים מהמקורות

בכדי לאמת את דבר בואם של היהודים לחבל ארץ הקווקז, בימים קדמונים, מובאים הפסוקים הבאים ממקורותינו, וגם ממקורות עתיקי יומין אחרים.

ישעיה פרק י"ד-י"ג; "ואתה אמרת בלבבך השמים אעלה מעל כוכבי אל, ארים כסאי ואשב בהר מועד בירכתי צפון"
(יבהר מועד ובירכתי צפון, לפי אמונת הבבלים, אסיפת האלים במרומים היתה בהרי הקווקז).

ישעיה פרק כ"ב-י"ח; "צנוף יצנפך צנפה כדור אל ארץ רחבת ידים, שמה תמות ושמה מרכבות כבודך קלון בית אדוניך"
(בפירוש לפסוק הזה מסבירים חכמינו, שארץ רחבת ידים היא אשור, שגבולה הצפוני גובל עם כספיא היס').

עמוס פרק י"ח-כ"ז; "והגליתי אתכם מהלאה לדמשק, אמר ה' אלהי צבאות שמו"
(מהלאה לדמשק, מעבר לדמשק – אשור).

מלכים ב' י"ז-ו'; "בימי פחז מלך ישראל בא תגלת פלאסר מלך אשור ויקח את עיין ואת אבל בית מעכה ואת ינוח ואת קדש ואת חצור ואת הגלעד ואת הגלילה, כל ארץ נפתלי, ויגלם אשורה"

"בשנת התשיעית להושע לחד מלך אשור את שומרון ויגל את ישראל אשורה וישב אותם בחלח ובחבור נהר גוזן וערי מדי"
(מדי, ארץ שכנה, בדרומה של קווקז).

מלכים ב' י"ח-י"א; "ויגל אשור את ישראל אשורה וינחם בחלח ובחבור נהר גוזן וערי מדי"
(מדגש בפעם השניה, במלים אחרות ובאותו תוכן).

מלכים ב' י"ז-כ"ד; "ויבא מלך אשור מבבל ומכותה ומעזא ומחמת וספרוים וישב בערי שומרון תחת בני ישראל וירשו את שומרון וישבו בעריה"
(מפסוקים אלה אנו למדים על חילופי תושבים שהנהיגו האשורים על מנת לדכא מרידות. היהודים הוגלו לצפונה של אשור מסיבה זאת).

ירמיה נ"א-כ"ז; "שאו נס בארץ, תקעו בשופר בגויים, קדשו עליה גויים, השמיעו עליה ממלכות אררט מני ואשכנז. פקדו עליה טפסר, העלו סוס כולך סמר" (אררט מני ואשכנז בקוקוז, מתוך נאום תוכחה לבלבים ולכשדים על הכחדתם מעם).

עזרא ח-י"ז; "ואוצאה אותם על אידו הראש בכספיא המקום, ואשימה בפייהם דברים לדבר אל אדו אחיו הנתונים בכספיא המקום. להביא לנו משרתים לבית אלהינו" (בזמן בניית המקדש צווה להביא כהנים ולויים לעבודת הקודש. כאמור, לא מצא שם כהנים ולויים, כי היחודות הזאת היא מגלות שומרון העתיקה).

עזרא ח-ט"ו-כ"ז; "כי בראותו שבשיירה העומדת לעלות לארץ-ישראל חסרים לויים. הוא שלח להביאם מכספיא המקום". (כספיא-הים הכספי).

תלמוד ירושלמי מגילה ד-ה'; אנו קוראים בתלמוד על קיבוץ יהודי בעיר הנמל דרבנד בדאגסתן במאה השניה-השלישית לספירת הנוצרים. מספר האמוראי: "רבי שמעון ספרא די טרבנט שהיה מרביץ תורה בעיר".

סנהדרין ק-י"ב; "ועלה סנחריב על יהודה ולקח עמו יהודה ושמעון ובקש להוליכם לחלח וחבור וכו'. וגנזן הקב"ה מפניו נתן לאחר הרי חושך" (הפירושים מפרשים – הרי חושך – מעבר להרי קווקז).

עובדיה פרק כ"ז; נאמר: "יהודי משך" "מושכ"י" "מלכי-משך". בשיר המעלות פסוק ה' כתוב: "אוייה לי כי גרתי משך בין בני יפת ביחד עם גימר ומגוג ומדי ויון ותובל". בפירוש לבראשית, פרקים י"א י"ב, מפרשים שהם גרו לחופי הים השחור ובחצי האי קרים. מדי ידוע-לפאת מערב הים הכספי. תובל הוא העם הנקרא בפי סופרי היונים יטיבריאנים, אשר שכנו לדרום הים הכספי. משך, הנוכר אצל תובל, שכן בקרבת הים-השחור. שמות אלה מוזכרים תמיד ביחד וכולם בירכתי צפון. בספרי היונים מוזכרים לעיתים אומה הנקראת 'מאסכים', ששכנה אצל היטיבריאנים. הסופר הירודוטוס, בספרו על המלך דריווש, מציין שאומה זו מהווה חלק ממלכותו. המאסכים והיטיבריאנים נחשבו למחוז התשעה עשר.

וסטראבאן אומר בפירוש כי המאסכים גרו בקווקזוס, בין הים השחור לים הכספי, וכי חלק מהרי קווקז נקרא על שמם – הרי המאסכים. גם סופרים אחרים מאותה תקופה מאשרים זאת.

בדברי ימי ממלכת הגרוזניים הקדמונים נזכרים מסאכטס ושבקרבתם שכנו יהודים

סנהדרין דף ז-ב; "טט בכתפי שתיים, פת באפריקי שתיים". היהודים קראו לארמנים הקדומים איברים. כתוצאה משם זה הסבו היוונים את שם ארצם לאיבריא. איבריקא, אפריקא, אפריקי; אלה הם שיבושי מלים. גם אלדד הדני, המרשים בנסיעותיו, מזכיר פרטים אלה.

בכדי לאשר שאכן בני ישראל הוגלו לפאתי צפון שהיו אז בקצה שלטונה של האימפריה האשורית, יש לקרוא את השורות הבאות:
"צרתי על שומרון ואכבשה ואקח ממנה בשבי 27.290 מתושביה. הקמתי מהם יחידה של 50 רכב והשבתי את שאר התושבים לעמדתם החברתית".
— כתובת סרגון.
"שבתי ובניתי את העיר טובה משהיתה ויישבתי בה אנשים מארצות שכבשתי בעצמי. מיניתי אחד מקציני לנציב עליהם, והטלתי עליהם מס, כנהוג לגבי אזרחי אשור".
— כתובת סרגון.

תעודת תגלת פלאסר השלישי, בכתב יתדות;
"בימי עמר (ישראל) שאת ערוי סיפחתי כולן במלחמות קדמות, והיו כארצי. והשארתי רק את העיר שומרון לבדי".
את נפתלי הרחוקה סיפחתי לשטח של ארץ אשור. את פקדי מיניתי נציבים על עריהם. את אדמת בית עימרי ואת כל אנשיו, את רכושם, העברתי לאשור"
(מתוך הקרב על המערב והקרב על עזה דמשק. 734-733 לפנס"ה).

מיכה ז' י"א; "הריני מגלה אתכם דרך ארמניה שהן כרכין ומחוזין". בנבואתו על קיבוץ גלויות הוא אומר בין השאר: "ועדיין יבא למני אשור וערי מצור ועד נהר ויס" (בפירוש לפסוקים אלה מצויין שהים הוא ים הכספי והים השחור).

עזרא פרק י"ג; "על ידי שלמנסאר מלך אשור הלכו להלאה מנהר פרת בין משעלים צרים ואירחות עקלקלים".
(כאן, בפירוש, על גלות עשרת השבטים הלאה מנהר פרת).

דרבנד מוזכרת בירושלמי מגילה פ' ד'; רבי שמעון ספרא דמן טרבנט. מסורת קדומה בידיהם של יהודי קווקז שרבים חזרו לארץ ישראל על ידי ירמיהו ויאשיה בן אמוץ שמלך עליהם, וכן שאחר-כך, בימי עזרא, שבו רבים לארץ ישראל. אך יהודי קווקז עצמם לא שבו

ולא ראו בבנין בית שני ובחורבנו.

בסיכום, אנו מוצאים שבשנת 732 לפס"ה היו חילופי אוכלוסין. בתקופה הקדומה הזאת הגלו האשורים את תושבי השומרון הרחק לקצווי ממלכתם, כפי שהם מעידים בכתבי היתדות.

נביאינו וחכמי ישראל מאותה תקופה, מזכירים את גלות מדי, ארט, דרבנת, ועוד. מובלט המקום-כספיא. מקומות ושמות אלה אינם מוזכרים אלא בקוקז. הרומאים והיוונים מזכירים בכתביהם את מגורי היהודים בין הים הכספי לים השחור. יש לשער שיהודי קוקז הם משרידיהם הקדומים ביותר של עשרת השבטים ומתגוררים בחבל ארץ זה מימים ימימה.

היסטוריה כללית וראשית ההתנחלות בקוקז

מדינת ישראל היתה ממוקמת בפרשת דרכים קדומה. היא היתה מוקד למלחמות וכבושים צבאיים. עמים רבים צלחו את הארץ ושלטו בה: בבלים, פרסים, אשורים, מצרים, יונים, רומאים ואחרים. מדינת היהודים היתה יעד ראשון ונקודת זינוק לכיבושים נוספים. למעט מקרים בודדים, כל מסעי הכיבושים נתקלו בהתנגדות חריפה של העם, שלחם על חרותו ללא פשרות.

מלחמות אלו תבעו קורבנות רבים וגרמו להרס ונישול מהאדמה. לעיתים עברו מאות בשנים עד שהיהודים הצליחו לשוב, לשקם את ההריסות ולחיות מחדש במולדתם.

העם היהודי היה קשור למולדתו בכל נימי נפשו; דת אבותיו שמרה עליו מהטמעות בין הגויים. בגולתו רבת השנים, סבל מרדיפות והצרו צעדין; יהודים לא הורשו לעבוד בעבודות קבע כגון בעבודת האדמה וגידול בעלי חיים; עבודה המקשרת האדם לאדמתו. במקומות מושבו מצא העם היהודי ניכור, בניו עסקו בעבודות מזדמנות שנתנו להם הרגשה של אי שייכות כמו היו אורחים שנטו ללון ותו לא.

לעומת זאת, יהדות קוקז עסקה באלפי שנות גלותה בעבודת החקלאות וגידול צאן ובקר. הדבר היחידי שמנע ממנה להטמע בקרב הגויים, היה, ראשית לכול, דת ישראל אותה לא נטשו יהודי קוקז. בנוסף לכך, השפה המיוחדת שהבדילה אותם מיתר התושבים. מאז ומתמיד, מחשבותיהם ומאוייהם של היהודים ההרריים היו לעלות לירושלים. הצרות הרבות שמצאו רק חיזקו את אמונתם בעלייה.

ההיסטוריה של העדה וחייה בגולה מרתקים ביותר. ראשית בואם של היהודים להרי קוקז לוטה בערפלי הזמן, והם עצמם מאמינים שהם מגולי עשרת השבטים. בכדי לדעת כיצד שמר השבט המופלא הזה על ייחודו בגולה זה קרוב ל-2500 שנה, יש צורך להעמיק בקורות הזמנים.

במאה השביעית לפני הספירה, השתרעה מפתה של אשור מהים הכספי דרך הרי קוקז לים השחור ומערבה לים התיכון. הם שלטו מהמפרץ הפרסי בארמניה (אררט) ואסיה הקטנה, ועל כל ארצות המזרח הקדום.

האשורים נדעו באכזריותם. הם שיעבדו עמים וביצעו חילופי אוכלוסיות גדולים; היתה זו אחת מההגליות הגדולות בהיסטוריה עמי קדם. הדבר נעשה בכוח החרב, ומושיעים לא היו.

מטרת ההגליות היתה לטשטש את זהותם הלאומית של המוגלים ולמנוע התמרדויות. בהגלייה הזאת הבטיחו האשורים למלא את מקומות החיילים הרבים ששרתו בצבאם. העבדים שהוגלו עסקו בכל עבודה אזרחית, ולעיתים גויסו מקרבם חיילים ששרתו

באיזורים מרוחקים מארצם.

העממים שהוגלו הוטמעו שלא מרצונם בסביבה החדשה. במקומם יישבו במקומות הכבושים עממים אחרים, בכדי להחליש את רצון ההתנגדות. האשורים לא ידעו שובעה בכיבושיהם. מטרתם היתה לפרוץ דרך למצרים ולאוצרותיה. "דרך-המלך" עברה דרך ארץ ישראל ולשם כך היה צורך לכבוש אותה. בשנת 732 לפסה"נ, התארגנה ברית עמים נגד הפולש האשורי, בראשות פקח בן רמליהו מלך ישראל ורצון מלך מואב.

בשנת 725 לפסה"נ, עלה שלמנסאר מלך אשור על שומרון וצר עליה שנתיים. בעיצומו של המצור מת. יורשו, סרגון, לאחר שנת מצור נוספת, כבש את השומרון, שהיה תחת מלכות הושע בן אלה, בשנת 722 לפסה"נ.

המלך תגלת פלאסר מוטט את בריתות ההגנה וכבש את הגלעד והגליל; גורל התושבים נחרץ להגלייה. וכך בוטלה מלכות הצפון. בני נחלת שבטי נפתלי ושבטי עבר הירדן והאחרים הוגלו לגלילות רחוקים בצפנה של אשור.

בשנת 701 לפסה"נ מרד חזקיהו המלך באשורים. סנחריב תקף את יהודה ונסוג לארצו מפאת המגיפה שפשטה בחייליו. סנחריב מציין במכתביו את הגלייתם של מאתיים אלף תושבים לאשור. הנביאים ירמיהו ועמוס, מזכירים את מסע הכבושים הזה.

בשנת 669 לפסה"נ מלך ביהודה חזקיהו המלך שניסה למרוד באשור. מלחמתו נסתיימה בהגלייה רבתי. בתקופה קצרה יחסית היו שלוש הגליות, 701-722-732. על ההגליות האלו אנו קוראים בתנ"ך ובכתב היתדות של מלכי אשור.

האוכלוסיה הוותיקה של הקווקז נמצאת שם מן המאה ה-12 לפסה"נ. מלבד ההגליות למקום הזה, היא משכה מתיישבים נוספים שחמדו את המקום על מחצביו ויערותיו שסיפקו עץ. הציידים מצאו סר נרחב לצייד ביערות העבותים. בקווקז נהרות ואגמים גדולים עם דגה עשירה. במרדות ההרים, אדמה חקלאית עשירה הטובה לגידולים. כל אלה דברים אחרים הצמידו את הבאים למקום לבלי עוזבה עוד.

התנאים הטופוגרפיים איפשרו לכל קבוצת לאום לשמור על ייחודה ועצמאותה. ההרים הנישאים נתנו בשעת הצורך מחסה מכל פורענות. רבים מעממי הסביבה שמרו ושומרים על זהותם הלאומית עד לעצם היום הזה.

במאות ה-8 וה-6 לפסה"נ ייסדו מתיישבים יווניים ישובים בחופי הים השחור. שלט כאן גם אלכסנדר הגדול, והעם הפרסי שחר מלחמות התפשטות האימפריה שלו, הגיע גם לכאן סמוך לתאריך הזה.

הישוב היהודי הוגלה לקווקז בשנת 732 לפסה"נ, במימי שלמנסאר מלך אשור, לאחר חורבן ממלכת ישראל. לפי מסורות קדומות, הגיעו הגולים מבני עשרת השבטים לחבל ארץ זה ואחרי חורבן ממלכת יהודה נוספו אליהם רבים.

במאה ה-6 לפסה"נ, עקב מלחמות ההתפשטות של הצבא הפרסי, ידוע על חדירת יהודים

מצפון פרס. הם הגיעו לאורך הים השחור עד לבוספרוס וקרים. בתחילת דרכם נאבקו היהודים על קיומם ושמירת עצמאותם הרוחנית והדתית. בתקופה הזאת היו תופעות של התבוללות, וכנגד זאת תופעות של התייחדות בני עמים אחרים לדת ישראל. היהודים התפזרו גם למרכזה וצפונה של הקווקז, על מנת לא להיפגע מהאירועים המלחמתיים שהתנהלו באזור.

אחרי מות אלכסנדר מוקדון, ובימי המלך סלייקס ניקטאר, במאה השלישית לפסה"י, נשלח הסופר היווני מיגאסטנס בשליחות להודו, אל מלך הפראזיים סנדראקטוס. בחזרתו משם הוא כתב ספר בשפה היוונית אודות הודו ושכנותיה. ספר זה אבד ברובו ונשארו ממנו דפים אחדים בלבד; מסופר בהם על אשור ונבוכדנצר שנלחם בארץ לוב והגלה חלק מיושביה מזרחית צפונית לים השחור, ליישבם שם.

הסופר מוסיף שנבוכדנצר כבש את "איבריה" והגלה את תושביה לחוף הימני של הים השחור. לפי דברי ההיסטוריון הרבני: "איבריה", "איבריס", "עבריים" – הם אותו עם. יוסף בן מתתיהו, בספרו "קדמוניות היהודים", מביא מדברי מיגאסטנס ומאשר אותם ואומר שנבוכדנצר, עקב מלחמותיו עם היהודים והחרבת ירושלים, הביא יהודים רבים בשבי לארץ "איבריאן" וארמניאן. מתתיהו מציין כי שם העברים לא היה ידוע לו, לכן כתב "איבריאן" וכוונתו היתה לעם היהודים ובעיקר לגוליהם שהוגלו על ידי נבוכדנצר לאיווריס אלה.

המסורות של היהודים שוכני חוף הים השחור אומרות כי הם מגולת אשור שהתישבו כאן מימים ימימה ושנספו משם אליהם יהודים רבים. גם בכיבושים של הרומאים, במאות ה-3 וה-1 לפסה"י, התישבו כאן חיילים יהודים שהשתתפו במלחמות הרומאים ולא זנחו את המקום עם שחרורם.

במלחמות הרומאים נגד פרס הססנית, ב-65 לפסה"י, השתתפו לוחמים ועבדים יהודיים שרבים מהם התישבו כאמור בקווקז. מסופר גם על סוחרים יהודיים שנלוו לצבאותיהם במסעי הכיבושים.

אגריפס המלך, באחד ממכתביו אל הקיסר קליגולה, בשנת 40 לספירה, הזכיר, לפי פילון האלכסנדרוני, את היהודים שבחופי הים השחור כאחת מתפוצות ישראל המעניינות. בשנת 70 לספירה, אחרי חורבן בית המקדש השני, היגרו חלק מהגולים לקווקז. הם עשו דרכם מבבל לפרס ומשם לחופי הים הכספי.

במאה הראשונה לספירה, התגלו על שפת הים השחור מצבות מקושטות במנורת שבעת הקנים, מטה-אהרן, שופר, לולב, אתרוג, ובאחת מהן מצוי היה גם עוגן. אין ספק שזו הוכחה להשתייכות המצבות לעם היהודי ולכך שהקישוטים הובאו לכאן על ידי הגולים מארץ הקודש. אחת הכתובות, מטאסי על שפת הים השחור, מדברת על "האל הנעלה ביותר". מכאן ועד להוכחה על להתפשטות העם היהודי המוגלה לפנימה של קוקוז הדרך קצרה.

בתלמוד הירושלמי (מגילה פרק ד' הלכה ה') מסופר על "רבי שמעון ספרא די טרבנט"

שלימד שם תורה במאה השנייה לספירה.

מדובר על רבי עקיבא שבא לבקש סיוע למרד בר כוכבא; הוא נדד גם בקהילות קווקז וחיפש את יהודיה באיזורים המזרחיים והדרומיים של הקווקז, בהם עברו דרכי המלך הקדומות מארצות ארם נהרים ופרס צפונה.

בתלמוד מזכירים פעמים אחדות את "אפריקיי" בהקשרים המתפרשים כהרי קווקז. "אפריקיי", שיבוש של איבריה, שמה הקדום של קווקז, בה מצאו היהודים מקלט. במאה השנייה, חופי הים השחור ומערב קווקז היו שייכים לאיזור ההשפעה של העולם היווני והרומאי, ולכאן זרמו יהודים רבים כחיילים ושבוים. התגלו כתובות נוספות ביוונית המספרות על שיחרור עבדים ושפחות ושיחרורם מותנה בביקור בבתי-כנסת. נמצאו 4 כתובות, מהשנים 41 – 81 – 175 – 210 לספירה, המזכירות במפורש: "בית כנסת של היהודים".

אחד מאבות הכנסיה הנוצרית ומקדושיה, הירונימוס מן המאה השלישית לספירה, למד תורה מהיהודים ומרבו רבי חנינא שהוא רבי חמא בר חנינא. והדות ללמדיו אלה הוא מזכיר בבאוריו לכתבי הקדש אגדות ומדרשי חז"ל. – "העברים יספרו כי האשורים והכשדים הוליכו בשבי את היהודים, לא בלבד אל פרס ומדי אלא גם אל באספרוס ופאת צפון, ובאחרית הימים יקראם ה' משם וישיבם אליו בחסדו".

הירונימוס מציין שיש כמה מצבות ביוונית המרמזות על המצאותם של יהודים בחבל ארץ זה. הירונימוס מוסיף עוד, בפירוט לזכריה י' י"א. "העברים מספרים כי האשורים והכשדים הוליכו בשבי וכו'. הוא מדגיש זאת בשנית ומוסיף שפאת צפון היא כדוע צפון קווקז.

הירונימוס, שמסתמך בכתביו על מורו היהודי בר חנינא, כותב כי הקיסר אדריאנוס הושיב את שבויי מרד בר-כוכבא בבוספרוס, ושיש להניח שהיהודים באו לכאן מאסיה הקטנה ומאלכסנדריה בתור סוחרים, אימנים וכו'.

על מצבות שנתגלו בקרטש נשמרו שמות של יהודים שנקברו במקום. בשנת 400 לספירה, חדירה נוספת של יהודים עקב רדיפות. הם השתקעו בקווקז, בדאגסטן, בימי ממלכת הסאסאנים. הישוב היהודי גדל במימדים גדולים. רוב יהודי דאגסטן הגיע מפרס במאה החמישית והחלו בהקמת כפריהם.

ההיסטוריון הביזנטי, תיאופאנס, שמת ב-818, כותב בשנת 817 לספירה: "לפאת המזרח בסביבת חוף הים השחור אצל פאנגורה ליד העברים השוכנים שם גרים עממים רבים". מזהים את פאנגורה עם "סמכוש-היהודי".

מהמאה ה-6 לספירה ואילך זרמה הגירה יהודית מארם נהריים ומפרס. בימי הקיסר יוסיטיאנוס, התיישבו עקורים יהודים מהאימפריה הביזנטית בחופי הים השחור. משני הכיוונים היתה חדירה פנימית לתוכה של מדינת הקווקז.

בשנת 661 לספירה, נכבשה דאגסתן בידי המוסלמים מבית אומיה. יהודים נאנסו בכח החרב לעבור לדת האיסלאם. יהודים נמצאו בצבת השלטונות המוסלמיים והנוצריים ומצאו מקלט בטוח בקרב הממלכה הכוזרית. היהודים הרבים שהתגררו כאן הפעילו את השפעתם להתייחות הכוזרים.

הסופר וההיסטוריון היווני טהפאנאס, בשנת 671 לספירה, מציין את המצאותם של יהודים שגרו בערי החוף של הים השחור. במאה השביעית והשמינית, הם היוו רוב בהרי דאגסתן והאיזור כונה "צ'ופוט-דאג", שפירושו: "הר היהודים".

בשנים 700-717 לספירה אירעו כיבושי הערבים, שיעבוד היהודים לעבדות; היהודים דוכאו, הושפלו בצורה מחפירה ונאנסו להתאסלם ולעזוב את דת אבותיהם. דבר זה הביא להתמרמרות גדולה, שבעקבותיה חל מרד יהודי קווקז. המרד דוכא באכזריות ונפלו חללים רבים מקרב היהודים, שלא יכלו לעמוד בפני הצבא האדיר של הערבים, כיוון שרשותם עמדו אמצעים צבאיים דלים בלבד. הנותרים נסו להרים.

אלדד הדני, 880-890 לספירה, כותב בספר מסעותיו: "ונפל לשבט יששכר שהם שוטטים בהרים על שפת הים והם בקצה ארץ פרס ומדי". לפי דבריו נראה שהיהודים ישבו לשפת הים הכספי, והם נמנים עם השבטים: שמעון, מנשה, יששכר, זבולון, ראובן, אפרים. לפי מסורת אבותיהם הם מבבל ומשם עברו לפרס. הם סבלו רדיפות, עינויים, ועקב זאת אבדו שטרי הקבלה. בכל מקומות מושבם שמרו על הגחלת היהודית.

אלדד הדני מספר עוד שעסקו בתורה ובמקנה, ונשיאים היו להם. הם דיברו בלשון הקודש ובשפת פרס וקידר, לחמו בשכניהם ושללו שללם. מדברי אלדד הדני אנו לומדים שהיהודים שכנו לשפת הים הכספי והם שרדי שבטי ישראל העתיקים. הם שמרו על הגחלת היהודית. הגנו על עצמם מנשקם ושללו גם שלל. ייתכן שחיו תקופה מסויימת על חרבם ולא מאסו בפעולות נקם מקומיות.

בשנת 900, עם ריבוי אוכלוסיית היהודים בערים, החלה ההתפשטות לסביבה הכפרית, לעבודה חקלאית.

מוקדסי, היסטוריון ערבי מוסלמי שנולד בירושלים בשנת 946, שידוע כאדם מהימן וכמוסר פריטי מדוייקים, מספר, בכתב יד מאותה תקופה שנמצא בספריה בלונדון (את הדברים מביא הסופר ספרנגר מהמאה העשירית), על דבר מסחר בעורות שעשו היהודים בקרבת סמכוש השוכנת ליד הים השחור. "סמכוש", "סיא-גוש" בפרסית – "אוזן שחורה". הפרסים היו מכנים את היהודים בשם זה.

סופרים מאותה תקופה, אל-אצטכרי ואבן-חוקול, מספרים בפירוש על ישוב קבע יהודי בסמנדר ושהיו שם בתי כנסת של יהודים.

במסע כיבושי של מלך גרוזיה בשנת 1139, הוא כבש את דרבנד והחריבה. רבים מיהודי דרבנד נהרגו ובצר להם נאלצו למצוא מקומות מסתור חדשים בהרים.

דיאנאמוס, מסופרי ביצנץ, מגלה ב-1154 לקיסר עמנואל, בין יתר דבריו על דבר מלחמה

עם ההאליזם שומרי מצוות משה, ועל חוקיהם הנפרדים מעמים אחרים. קווקז הייתה מוקד למלחמות ולכיבושים ויהודי המקום הגנו בחרוף נפש על חייהם כשההרים שימשו להם למסתור.

רבי בנימין מטולידה ורבי פתחיה מרגנשבורג, שביקרו, כל אחד בנפרד, בקווקז בשנים 1170-1180, מפארים את חומותיה, ובמיוחד מספרים על היהודים היושבים בהרי אררט, וחיים בטוב תחת חסות ושלטון ממלכת הכוזרים. ליהודי המקום היו משרות מלוכה. בנימין מטולידה אומר שאת הסיוע הרוחני קיבלו מהישיבות אשר בבבל ובבגדד. הוא מוסיף שארמניה היתה תחנת מעבר מרכזית לנדודי היהודים ומדגיש שהרי אררט מזוהים עם הרי קווקז.

הכומר ההולנדי, רובריקוויס, ערך ב-1254 מסע בסביבות דרבנד ודאגסטן ומצא שהמקום מאוכלס ביהודים.

יהודי קווקז סבלו רבות תחת שלטונם של הכליפים מבגדד, ומצבם היה גרוע עוד יותר עם כיבוש הארץ בידי המונגולים שהם עצמם עברו לדת האיסלאם בשנת 1300. המונגולים דיכאו את יהודי המקום ביד עריצה, גבו מסים כבדים מנשוא והטילו עבודות מבוות. הם הורישו את העריצות גם אחרי גירושם ע"י שליטים מוסלמים. מכאן ואילך, השתמדות היהודים היתה מעשה חוזר ומתמשך.

יהודי קווקז שועבדו לבעלי אחוזות. הופעל עליהם לחץ דתי כבד ומכירת עבדים היתה מעשה של יום יום. יהודים נמסרו כמתנות מיד ליד. הם סבלו משפל תרבותי ושלטון עריצים שניהלו גם מלחמות פנימיות בינם לבין עצמם, כשהיהודים נשחקים כבתוך ריחים.

בשנת 1320, נפלה דרבנד שנית בידי המונגולים. יהודים הועבדו בפרך, הישוב הלך והידלדל. בשנת 1335, כבשו את האיזור האוזבאקים שלא שינו את יחסם אל היהודים הנשארים. לפי המסורת, היהודים, אחרי שנסו מידי המונגולים והאוזבאקים, התיישבו לראשונה בכפר מנג'אליס שהיה ממוקם בבקעה הררית, וממנו התפזרו למקומות אחרים.

הסופר מסעודי קורא למחוז מנג'ליס גידאן והרוסים, בכתביהם משנת 1346, קוראים ל"מנג'אליס" – "גידאן", בשם "גידים". שם המקום ששובש ולאחר מכן הפך לשם גנאי "גיד".

ברשומות רוסיות מן המאה ה-14 מכתה מזרח קווקז "גידים", כלומר, חבל היהודים. בקעת הרים נידחת זאת, הרחוקה מדרבנד, נקראה "ציופוט-דאג" – עמק היהודים, והישוב התקיים עד המאה ה-16.

מסעי הכיבושים היו רבים ותכופים ובעקבותיהם נתחוללו שוד והרס. בשנת 1438 נכבש הקווקז ע"י אברהם חליל.

טאמיר חאן משירואן נרתם למסע כיבושים סמוך לשנת 1500, שלטונו לא ידע רחם יהודים רבים נאלצו לקבל דת האיסלאם.

במאות ה-15 וה-16 השתלטו על הקווקז העותומנים והפרסים, כל אחד בחלק נפרד.

לבסוף גורשו העותומנים עיי הפרסים. סחר העבדים, שהיה תופעה רגילה בימי העותומנים, פרח ושיגשג.

מרכז קווקז שימש בימים ההם כאיזור ידוע בסחר העבדים. מלחמות ושוד רבים היו בסביבה הענייה והנחשלת הזאת. המס היחידי שיכלו היהודים להעלות לשליטים היה להקריב את ילדיהם לעבדות. השליטים התורכיים אספו לארמונותיהם נערות יפות ונערים יפים שהיו רבים בקווקז. הנערות הובאו לתורכיה במאותיהן. גם השלטון הפרסי קיבל מתנות באותה צורה ואם חלק מהתושבים מאן לתת נערים ונערות לארמונותיהם תבעו זאת השליטים ביד קשה, ואילצו את היהודים למסור את ילדיהם כאות מתנה והערצה.

מסופר שגברים יפים זווגו עם נשים יפות, וקיבלו שכר גבוה מהפדיון. לבתי המלוכה, היה זה מקור הכנסה נוסף. המסחר בנפשות היה מקובל והיה לעסק פורה ומכניס. רק בתקופות המאוחרות הוטלו עונשים על המתעסקים בסחר זה. יהודי קווקז, באין להם מושיעים, תרמו בכפיה לסחר מביש זה, כי היו כחומר ביד היוצר.

במאה ה-17 התרוקנה דרבנד כליל מתושביה. רבים מפליטיה התישבו בערים ובכפרים הסמוכים ורוב מנין אנשיה התישבו בכפר אבא-סאבא.

בשנים 1722-1723 באו זמנים חדשים; פיוטר הגדול כבש את דרבנד, באקו ואת מחאציקאלה שהיתה קרויה על שם מהפכן מוסלמי מפורסם. העיר נוסדה מחדש על ידי פיוטר הגדול. במשך עשרות בשנים עבר השטח מרוסים לפרסים, עד למיגורם הסופי של הפרסים על ידי הממשל הרוסי.

לדברי רבי יעקב יצחקי, הכפר הראשון, קולקאת, על נהר קודיאל, עמד על תלו קרוב לאלף שנים. הפרסים הרסוהו בתצ"א-1730. המלך ההורס, נאדור שאח. הפליטים היהודיים נדדו לקובא והתגוררו בחוות קטנות כמו קאלאג'אראר, קוסאר וחוות אחרות בקרבת אבא-סאבא.

הכיבושים הרוסיים נמשכו ובשנת 1785 הם כבשו את צפון קווקז. הכפר אבא-סאבא, דרומית לדרבנד, נהרס ב-1796. שם נלחם סורחאב חאן, מנהיג הקומיקים, נגד שליטי דרבנד. בקרבות נפלו מקרב היהודים המתגוננים – 157 נפשות. מסוף המאה ה-18 התחזקה ממשלת רוסיה ואיזורי הקווקז השונים סופחו לרוסיה. צבא פרס גורש ונסוג מצפון קווקז.

הכוזרים

שאלת מוצאם של עם הכוזרים נשארה עלומה. הדעות חלוקות אצל החוקרים; יש שמייחסים אותם לעובדי האלילים, ואחרים אומרים שמוצאם מבולגריה, או הונגריה. לדברי אחרים הם ממוצא היהודים שהוגלו בזמנו מיהודה ושייכים לעשרת השבטים. מרחיקי הלכת אומרים שהם חלק מהיהודים הטאטים שהתנחלו בקווקז מזה דורות רבים. הנוסע אלדד הדני, המפורסם בנסיעותיו ומחקריו אודות שבטי ישראל, גם סייר בקווקז בשנים שמלכו הכוזרים באיזור, 880-890. לדעתו, הכוזרים שייכים לשבטי ישראל שהוגלו בימי ממלכת אשור ובבל, ויהודי קווקז לקחו חלק חשוב בגיורם.

ממלכת הכוזרים שימשה כמקום עליה לרגל של שליחים יהודיים מכל קצווי תבל. משאת נפשם של כולם, היתה להכיר את הכוזרים שהתגיירו. רבים חשבו שהנה הגיעה שעת הגאולה. לא היה יסוד למחשבתם, כי ממלכת הכוזרים החזיקה מעמד כ-300 שנה בלבד ואז בא קץ לתקוות.

ידוע שהנשיא חסדאי (בשנת 915-970) שהיה שר המלך אצל עבד אל רחמן השלישי שמלך בספרד ונשלח בשמו לארץ הכוזרים, התעמק בנושא התגיירותם, של הכוזרים. הוא מצוין שליהודים ההרריים היה חלק נכבד בהתגיירותם של הכוזרים וכי הם משתייכים לעשרת השבטים.

גם לרבי יהודה הלוי דעה דומה על השתייכותם לעשרת השבטים. הוא מספר על גיורם במערה בבקעת תיזול, שם קיבלו את הדת היהודית.

במסעי כיבושיהם, הגיעו הכוזרים לדאגסתן, וכאן קיבלו את הדת היהודית. כאן היה מרכזם הראשון. האוכלוסיה היהודית השפיעה על המעמדות הגבוהים של הכובשים לקבל את מנהגיה דתם.

היו השפעות מוסלמיות ונוצריות להטות את הכוזרים לעבור לדתותיהם. אך בילן, מלך הכוזרים, העדיף את הדת היהודית על האחרות שגם כן ספגו את דתן מהעם היהודי. המלך התייחד וכן עשו יתר העמים שהיו תחת חסותו. זאת לא בדרך הכפייה, אלא תוך רצון חופשי.

עד טרם קבלם את הדת היהודית, התייחסו הכוזרים, לדבריהם, לעשרת השבטים. ייתכן שזאת אמירה ששינו להם היהודים הטאטים.

החכם היהודי שגייר את הכוזרים, רבי יצחק "הסנגרי", מספר על ספרייה שהיתה מצויה במערה מקודשת בקווקז והיהודים הטאטים שמרו עליה. בספרים האלה נעזר וזה הקל על הגיור של מלכי תסיכי הכוזרים.

גם במקורות עבריים אחרים המטפלים בגיור אנו מוצאים שכתוב על מערה "בבקעת תיזול". הכוונה לבקעת הכפר ב"מאנגיאליס". במערה הזאת היו היהודים מתפללים בקר וערב, בשבתות ובחגים. היו שמורים שם ספרי תורה וכתבי קודש. הספרים הוסתרו שם

מימים קדומים מפחד ה"כשדים".

על יצחק ה"סנגרי" שגיייר את הכוזרים ובא כביכול מארם נהריים אומר רבי יעקב יצחקי, רבה הראשי של דרבנד: "סנגר" הוא כינוי ליהודים ההרריים שגרו בדרבנד, במבצר שנקרא "סנגר". קראו להם: תושבי "השער-הנסגר", בלשון "טאט" דר-שער, בנד-סגור, ויוצא מזאת ש"דרבנד"-סנגר", ורבי יצחק הסנגרי הוא איש דרבנד, שהעביר את הכוזרים לדת וחוקי ישראל בשנת 731 לספירה. רבי יעקב יצחקי שהיה גם היסטוריון וכתב אודות עדתו, מספר שיצחק הסנגרי התגורר עד סוף ימיו באתל, בין ההרריים בני עדתו.

לעומת זאת, חלוקות הדעות ביחס למוצאם של היהודים ההרריים ויש הטוענים שהם ממוצא הכוזרים ונטמעו בהם ברבות השנים. ועוד מוסיפים שמוצאם של היהודים מאזרביג'אן הפרסית והם מתייחסים לעשרת השבטים. רבי יעקב דוחה כבלתי מהימנות את הדעות שבעורקם של היהודים ההרריים זורם דם כוזרי. הוא דוחה גם גירסאות אחרות למוצאם.

באותם זמנים, היתה בדרבנד אוכלוסיה גדולה של יהודים הרריים, ומעמדם היה ניכר בכל השטחים, כלכלית, תרבותית ורוחנית. השפעתם ברחבי הדאגסתן היתה חזקה. בימי הכוזרים היה תור הזהב ליהודי קווקז ובימי שלטון הכוזרים ראו ימי רווח ושלווה. הם פיתחו אז קשרים עם יהודי בבל ופרס.

הכוזרים הרחיבו את שלטונם מהים הכספי ועד לים השחור. הם שלטו בארמניה וקרים. עד שנת 1300 נקרא חצי האי קרים בשם כוזריה.

מפחד התקפותיה של ממלכת הכוזרים, בנו הפרסים חומות מסביב למדינתם, כדי לחסום את התפשטותם של הכוזרים. שרידי החומות קיימים עד היום. החומות לא יכלו לעמוד בפני הכוזרים והפרסים. כיתר עמי הסביבה, שילמו לשליטים החדשים את המס המקובל.

למרות שלטונם, עושרם וחוזק צבאם, הכוזרים שכנו באהלי רועים וגם סיגלו לעצמם את מנהגי מקומות כיבושיהם. הם התעסקו בכל תחומי המסחר ובמקצועות שונים, והגיעו רחוק במסחרם, עד ליוון וארצות ערב. הם קיבלו כל דבר חיובי מדתות אחרות והיו פתוחים לכל.

יהודי דאגסתן שימשו להם יועצים, קציני צבא בכירים, וידוע על רופאים טאטיים ששרתו אותם. השיתוף הזה עם היהודים הביא לשנאה מצד השכנים המוסלמים והמונגולים. אלו תקפו כפרים יהודיים בדאגסתן, החריבו כפרים ושרפו בתי כנסת. מסעי ההשמדה שלהם הגיעו אף למקומות הנידחים ביותר. לא פעם הגנו היהודים ההרריים על עצמם בנשק, וכל כיבוש עלה בקורבנות רבים. כן נדע על התאסלמות היהודים בכוח הזרוע. הכוזרים נחלצו לעזרת יהודי ההר והרסו ושרפו כפרים מוסלמים רבים. ידוע על מקרים שגם היהודים שרפו מסגדים של המוסלמים.

עת קשה הגיעה לכוזרים עצמם, כי הרוסים לחמו נגדם. ב-965 נלכד מבצר הסרקל

ובשנת 969 לכדו הרוסים את הערים אתל וסמנדר. בשנת 1016 כמעט הגיע קיצה של כוזריה. העם ששלט באיזור וידוע היה בגבורתו, העם שנתן תקוות רבות ליהודי המקום, הושמד ושרידיו לא נדעו; בניו התבוללו בין העממים הרבים. במאה ה-13 חיסל גינגייס חאן את שרידיהם. אחרי תאריך זה נשארו היהודים ללא משען.

היהודים ההרריים ויהודי גרוזיה

יהודי גרוזיה שוכנים במערב הקווקז ויהודי דאגסטן במזרח, שמרכזו בדרבנד, לחוף הים הכספי. העדות האלו שונות האחת מחברתה למרות מגוריהן באותו חבל ארץ. הקשרים ביניהן רופפים ביותר.

אין להתעלם גם מדמיון בולט ביניהם; א. שתיהן מברכות במשפחות מרובות ילדים. ב. מייחדת אותם שמירת דת עקשנית. ג. בכל התקופות הארוכות, פיעמה בלבם הערגה לעלות לארץ האבות והם לא נכנעו ללחצים. המרת הדת היתה רק בכפייה ובכוח הנשק. ד. שתי העדות שמרו על ייחודן בעקשנות רבה.

ביתר הדברים השוני היה בולט כתוצאה ממשטרים שונים. שני השבטים טוענים להשתייכותם לגלויות הראשונות ולהאחזות הקדומה בקווקז. ההוכחות הן מכתבי הקודש. החקירות המדעיות, היכולות לבסס ולהעיד שאכן נכונים הדברים, עדיין לא נעשו. ידועים מקרים של חוקרים שעסקו במלאכת קודש זו, של חשיפת העתיקות היכולות לשפך אור על העבר הקדום. אך החוקרים לא יכלו לממש רעיונם מסיבות מובנות.

לכן, השערות שאכן הם מבני עשרת השבטים שהוגלו לארץ הזאת בגלויות הראשונות אינן משכנעות די צורך ומחכות לפתרונם.

העדות הללו שמרו בקנאות על דתן ומורשתן. העדה הגרוזינית סבלה אך מעט ממקרי המרת הדת. לעומתה, היהודים ההרריים אולצו בכח הנשק ובכפייה להמיר את דתם בהזדמנויות רבות וקשות. כמעט כולם חזרו לצור וכור מחצבתם עם שך הגזירות שהוטחו עליהם.

יש גם שוני נוסף; שתיהן הושפעו ממנהגי שליטים שונים. שתי העדות חיו במשטרים אחרים, בעלי שתי דתות נפרדות, חינוך שונה ומקצועות שונים. כל עדה חיה את חייה בהתאם לתנאים המאולצים והכפויים עליה.

הקשרים בין שתי העדות היו רופפים ולא היה מגע הדוק ביניהן. המרחקים הגדולים והתנאים הפיזיים מנעו בהכרח קשרים. הפירוד היה רב על המלכד.

והיה אם נקלעו יחדיו באותו מקום, היה זה ביקור חטוף שהסתיים בתפילה בבית הכנסת. אפילו נסחי התפילה היו שונים וכל עדה דבקה בשלה.

מלבד מקרים בודדים, לא ידעו על נישואים בין בני העדות האלו. לשתיהן מנהגים שונים בתכלית גם בתחום זה ושתיהן העתיקו מנהגים משכניהם.

בגרוזיה שלטה הנצרות החל מהמאה הרביעית ובמזרח קווקז שלטו המוסלמים החל מהמאה השביעית. הדתות השונות בתכלית תרמו לפירוד ולאי מגע בין העמים וכתוצאה מזאת גם בין השבטים והעדות היהודיות האלה. גורם נוסף להינתקות ואי מגע היה גם השוני בלשונות שתרם את חלקו לפירוד. ההרריים דיברו טאטית מתובלת בעברית ולעומתם הגרוזינים דיברו גרוזינית שבינה לעברית מרחק גדול.

מקורות אספקת ספרי הדת לצרכים הפולחניים היו שונים; יחדות קווקז, באין לה מקורות להדפסה, קיבלה סעד זה מפרס ועיראק, מרכזי היהדות הגדולים והותיקים, ובמאות השנים האחרונות גם מפולניה ואיטליה. יהדות גרוזיה קיבלה זאת ממקורות אחרים.

מהסיבות האמורות, לא נוצר ביניהן כמעט כל קשר. מקצועותיהם של בני העדות היו שונים; אלו עסקו במסחר ואלו דבקו בעבודת האדמה. השפה במקום אחד היתה קרובה לנוצרים, ובשניה לשפתה של יהדות פרס ובוכרה, ובעיקר לשפות של המוסלמים.

היהודים ההרריים, מסיבות של הזמן והמקום וכהגנה על חרותם, השתמשו בנשק. בעוד שהגרוזינים, שחיו בתנאים שונים, לא ידעו דבר אודות מלחמה והתגוננות ולכן הנשק לא היווה אצלם הליך מחייב.

ההרריים היו צמודים לקרקע ולמקום. גם קשריהם עם העולם החיצוני היו רופפים. אפילו עם יהדות בבל ופרס היו להם רק קשרים הכרחיים ביותר. גם המשטר האיסלאמי, שרדה בהם דיכא אותם ביד קשה, לא איפשר להם לנוע בחופשיות למקומות אחרים. אפילו בינם לבין עצמם, עם הכפרים היהודיים השכנים, לא יכלו לבוא במגע.

משמאל למעלה

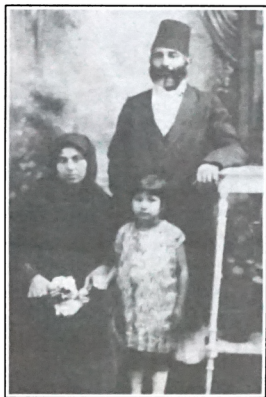
יהודים הרריים בקווקז שמרו על הדת ולא נטשוה אף בזמנים הקודרים ביותר. הם שמרו על הגחלת עד לעלייתם לארץ הקודש

משמאל למטה

משה "עייבולר" יששכרוב נודע בראשית המאה ה-19, כמספר סיפורי עם בקווקז. דבריו הצטיינו במוסר השכל באהבת עם ישראל. הטיף לעליה לירושלים, שר ודיקלם במסיבות ובחתונות. שמעו הגיע למרחוק. עלה לארץ חינוך בניו לאהבת המולדת בתמונה משנת 1935 נראה "עייבולר" עם אשתו חובי והבת מלכה (אחד מבניו רשי יששכרוב)

מימין למטה

יהודי הררי מטרכו שנת 1895

הכותל משאת נפשם של עולי קווקז במקום קדוש זה התייחדו ובקשו מהבורא
פרנסה, בריאות ונאולה

רבי אליהו בן רבי מישאל ובני משפחתו

רבי אליהו בן רבי מישאל כיהן כרב כולל של קווקז עד לשנת תרי"ח-1848. קדם לו בתפקיד, הרב – רבי אברהם.

בני משפחת מושאילוב הגיעו מבדד בשנת תני"ח-1698, לפני חמישה דורות. עקב עלילות ורדיפות, נמלטו ובאו לדאגסטן. הם היו שוחטים ובודקים וכל למדס בעל פה, כי לא הביאו אתם כתובים. רק נפשם היתה לשלל בבורחם מבבל. אתם נמלט גם רבי בנימין-מישאל, אביו ר' אהרן, וסבו רבי אברהם

(את הפרטים הללו על מוצאו של ר' מישאל מספר ר' מאיר גולדמן שב-1867 נסע לריפוי במעיינות החמים בקווקז).

לפי דברי הרב, בני המשפחה ליקטו במשך השנים מגילות וכתבים עתיקים על פיהם מוצאם מעשרת השבטים. כיום לא נשאר שריד מארכיונם מפתת הגזירות שהתרחשו נגד אנשי העדה בתקופה האחרונה. כל הכתבים הושמדו ונשרפו, ורבים מבני העדה עלו על המוקד.

רבי אליהו בן מישאל היה רב מופלג בתורה וכל הרבנים, מן העיר קובא בדרום, עד נאלציק בצפון, שמעו לדבריו. הרב העמיד תלמידי חכמים הרבה, והבולט ביניהם היה רבי יצחק בן יעקב שקיבל את כתר הרבנות אחרי מותו של ר' אליהו. רבי יצחק היה אביו של רבי יעקב שגם הוא קיבל את כס הרבנות בחיי אביו.

רק בשנת 1854 נרשמו בני משפחת מושאילוב כתושבים בספרי הממשלה ויכלו לנוע לכל מקום שרצו ללא הגבלה. הם עשו זאת במטרה לתת סעד דתי לבני עדתם בפזורת הקווקז. הם ייסדו בתי כנסת ואחד מהם נשא את שם רבי מישאל.

ידוע שבשנת תקמ"ה-1785, הביאה משפחת מושאילוב לדרבנד שתי משפחות כהנים מפרס לפדות את הבכורים. עד לתאריך הזה לא נהגו לקיים מנהג זה, כי לא היו להם כהנים ולויים. לכן, מנהג עתיק זה כמעט ונשכח.

רבי אליהו בן מישאל טוען שמנהגי ישראל נשתמרו בקרב המוסלמים וייתכן שהם מהאנוסים שנאלצו להשתמד ולקבל דת האיסלאם.

רבי אליהו נפטר בשנת תרי"ח-1848.

על קברו ומצבתו חקוקים דברים אלה:

פ.ג. הרב המופלג מוהר"ר

אליהו במוהר"ר מישאל זצ"ל

א.ב.ד. לכל ערי דאגסטן

שנפטר לברי"ע נבי"ט יום א' בשבת

שהוא י"ט לחדש אלול שנת תרי"ח-1848

לפי"ק פה דרבנד שנותיו היו ס"ז (67)

בנו של הרב אליהו היה ר' מישאל, ע"ש סבו, והוא לימדו תורה והיה בקי בכל כתבי הקודש. לרבי מישאל היו שני בנים; רבי חנכה שעסק במסחר, ורבי אליהו, מלומד במדעים, שלמד מאנשי אירופה.

לרבי חנכה היו שלושה בנים; האחד; רבי אברהם, מופלג בתורה, אשר למד מדודו ר' אליהו, וגם מאנשי אירופה ונפטר בעלומיו. השני – הגביר ר' חנכה. השלישי – רבי דוד שנסע להשתקע עם בני ביתו בארץ ישראל.

ידוע שלרבי אליהו, בנו של רבי חנכה, היו שני בנים שנפטרו והותירו רק בנות. כל החכמים שהתפרסמו לאחר מכן הם מתלמידי משפחת מושאילוב.

בטאמיר חאן שורה, כיהן בתפקיד רב ראשי, בשנת תר"ח-1848, אברהם בן חנוך מושאילוב שנפטר בראשית שנות הששים של המאה הי"ט.

בטאמיר חאן שורה, כיהן בתפקיד רב ראשי, בשנת תר"י-1850, רב יהושע בן חנכה מושאילוב, בנו של אברהם בן חנוך מושאילוב. הוא למד בישיבות רוסיה וידע את הלשון הרוסית.

בטאמיר חאן שורה, כיהן רב ראשי יחזקאל מושאילוב, בשנת תרמ"ו-1866. סבו היה רבי אליהו הידוע. הוא נתמנה על ידי השלטון הרוסי כרב מטעם ליהודים ההרריים בדרום דאגסטן. ב-15 באוגוסט 1886 יחזקאל עלה לרגל עם רבי יעקב יצחקי לסייר בארץ הקודש. הוא היה ידוע כחבור.

הרב יצחק בן-יעקב

בספר "אגורות" מארכיון הרב יעקב יצחקי אשר באוניברסיטה העברית, אנו מוצאים מסמכים שונים שמהם אפשר ללמוד אודות חייו ופועלו של אביו הרב יצחק בן-יעקב. הוא אשר הנהיג את השם "מזרחי" בנוסף לשם המשפחה. הכינוי "מזרחי" בא להבליט את השתייכותו הרוחנית בחינת: "אני במערב ולבי במזרח".

לעיתים כינה עצמו הרב יצחקי בשם: "איש-מדי", דהיינו מצאצאי גלות מדי. יוצאי חלציו נקראו על שמו יצחקי.

הרב רבי יצחק בן-יעקב נולד בשנת תקני"ה-1795. בצעירותו למד תורה מפי הרב הכולל של קוקוז, הרב רבי אליהו בן מישאל, שמשכנו היה בעיר קובא. עוד בגיל רך התבלט יצחק בידענותו הרבה בתורה, ונמנה עם המצטיינים שבין תלמידי הרב אליהו.

הרב יצחק היה בן למשפחת סוחרים אמידה, וכמקובל באותם ימים, בני העשירים למדו גם בבתי ספר תיכוניים והשתלמו בשפה הרוסית. רבים נסעו ללמוד גם בישיבות אשר בערי רוסיה, ליטא ופולין; אות כבוד היה לקבל תואר רבנות מאותן ישיבות.

בשנת תקפ"ב-1822, בהיותו בן 27 שנים, נשא ר' יצחק לאשה את נעמה בת רבי ניסן, וכעבור זמן קצר יצא ללמוד תורה בישיבה שבעיר בילאיה-צירקוב שבפלך קייב. שם למד גם את שפת האידיש.

עם שובו מלימודיו, קנה הרב יצחק בית שהפך למרכז תורה לבני העדה. מספר תלמידיו הלך וגדל וכעבור שלוש עשרה שנה נעשה המקום צר מהכיל את תלמידיו הרבים שנהרו אליו מכל קצוות קוקוז. בשנת תקצ"ה-1835, קנה בית שני, גדול יותר, שענה על צרכי השעה.

מעניינת במיוחד הנוסחה העברית שבה נכתב בכתב רש"י שטר המכירה של הבית ששימש למגורים והפך לתלמוד תורה וישיבה (וזאת בכדי לדעת ולהכיר את השמות העבריים התנ"כיים שבדורות קודמים היו מקובלים בקרב בני העדה היהודית ההררית בקוקוז).

"שטר מכירה לרב רבי יצחק בן יעקב משנת תקצ"ה-1835. מכרנו את הבית שנשאר בירושה מהמנוח מיכאל בן ישראל, עם אבניו ועציו הגובל עם חצר מערבי של תנכה בן יששכר, חצר דרומי רשות הרבים, וחצר מזרחי רשות הרבים, וחצר צפתי של יעקב אליהו. הבית נמכר ליצחק בן יעקב מאה ועשרים מנת וקבלנו הכסף מוזמן מידו לידינו ולא נשאר לנו עליו שום קביעה אפילו עד פרוטה וגם מכרנו לו באחריות.

ואם יעמוד שום אדם ויערער עליו, עלינו מוטל להעיד. את הבתים הנ"ל עם חצירו בחזקתו וברשותו מכרנו מכירה גמורה, וחליצה מעומקה דארעא ועד רום רקיעה, בעד מאה ועשרים מנת.

ידינו ויד הבאים מכחנו ומירושתנו מסולקת מן הבתים הנ"ל. ובא ברשות רבי יצחק הנ"ל וברשותו לעשות בהם כרצונו וכחפצו, מסרתו בידו את שער מכירה זו כדי שתהיה ידו על

חעליטה ויד המערער על התחתונה.

ובאנו על החתום, יום ב' בשבת דהוא מ' לחדש אלול, שנת תקצ"ה לפ"ק. נאום תמום
בת שמואל, נאום ישראל בן מיכאל אני נסים בן חזקיה חתמתי בעדם.
בפנינו עדים ח"מ נעשה ונגמר הדברים הנ"ל מרצונם ומדעתם בלי שום הכרח ופיתוי
ובאנו על החתום עדים כולם

מישאל בנימין בן יששכר
שלום בן אליעזר
עמיאל בן רבה
נסים ב"ר נחמיה

יוחאי במ"ו יוסף
אברהם בן אברום
שלום בן חנכה
חיים בן ירמיה
חנכה בן יששכר
משה במ"ו דוד
בבה בן יקותיאל: עד"י.

כפי שנאמר, רבי יצחק בן יעקב היה למדן גדול בתורה. איש תם וישר, חכם ונשוא פנים
את כל מעייניו הקדיש לבית המדרש, ללמד את תלמידיו את תורת עם ישראל ומורשתו. לכן
היה ברור וטבעי שבני העדה יבחרו בו לדיין עליהם.
בשנת תר"ה-1845, והוא בן 50 שנה, נבחר למשרה הרמה. והרי נוסח המינוי שנכתב על ידי
נכבדי העדה:

"יום ד' כ"ב לחדש שבט תר"ה לפ"ק.

מודים אנחנו ח"מ שביררנו לנו את ר' יצחק ב"ר יעקב לדיין לקהילתנו יושבי דרבנד
יע"א. ועל פיו יהא כל דין וכל משפט הנוגע לדתינו וכל הדבר הקשה יבוא הוא בעצמו וישאל
מרב הכולל ר' אליהו במ"ו מישאל, הוא יהיה ברשות הרב הכולל ואנחנו ברשותו.
ואנחנו כתבנו שכן לר' יצחק בעד שנה תמימה, סך מאה ועשרים מנת, וכל שיש מעות
שיגיע לר' יצחק מגט וחליצה, ושאר דברים יהיה לקהל.
וגם ביררנו שני פרנסים לישב אצלו הדיין בשעת הדין ולעסוק בכל צורכי הציבור, שם
האחד זרובבל ב"ר יעקב, שם השני בנימין ב"ר יששכר, הם גם כן עד שנה תמימה, יסורו
למשמעת הדיין והדיין למשמעת הרב הכולל והכל שריר וקיים.
אימו ח"מ ערב קבלו ארי יצחק ארי מאה ועשרים מנת נימיו כא ארי פסח דרני, נימיו
ארי אאכיר סר דרני

(משמעות הפסוק הזה בשפה הטאטית המדוברת היא:
"אנחנו הח"מ ערבים לתשלום עבור רבי יצחק, עבור מאה ועשרים מנת מחציתם עד
פסח, ומחצית שניה בסוף השנה").

נאום:

אליאו בן עמיאל

נאום:

בנימין בן יששכר

נאום:

מרדכי בן עקיבא

אנחנו הח"מ קבלנו עלינו להיות ערבים בעד שלושה אנשים הנ"ל בעד מאה ו-כי מנת.

נאום: סמן טוב בן נתן

נאום: חנכה בן יששכר

נאום: מרדכי בן ניסן

נאום: עקיבה בן יעקב

נאום: מרדכי בן עקיבה

נאום: בניהו בן יעקב

נאום: ירמיא בן רבח

נאום: בבאי בן יקותיאל".

עם מינוי זה נחשב הרב יצחק בן יעקב לבעל המעמד השני אחרי הרב הכולל, ר' אליהו בן
מישאל.

העתק מנוסח המינוי של הרב רבי יצחק לרבה של העדה נשלח לשלטונות בשנת 1845,
וכעבור 16 שנה, בשנת 1861, בא האישור הרשמי.

הודעה של משטרת דרבנד על מינויו של

ר' יצחק ב"ר יעקב לרב העיר 18 יולי 1861

מאת: משטרת העיר דרבנד

אל: החכם יצחק בר יעקב

פקודה

בהוראה מיום 4 ביולי ש.ז. מסי 1544 הודיע מפקד העיר דרבנד למשטרה, שהוד מעלתו הואיל לאשר אותך כרב הראשי לקהילה היהודית כאן.
"על כך מודיעה לך בזה משטרת העיר, לתשומת לבך, לבצוע מתאים".
ראש המשטרה, יועץ החצר (-) חתימה
בשם המזכיר (-) חתימה.

בתקופת כהונתו של רבי יצחק בן יעקב היו ימים קשים לבני העדה. בשנים 1817-1864 התחוללו בקווקז מרידות נגד השלטון הרוסי. המורדים המוסלמים, שהוסתו בצורה קיצונית, רצחו, שדדו, אנסו נשים יהודיות, ורע מכל; העבירו רבים מבני העדה ההררית על דתם.

במקומות רבים הגנו ההררים על נפשם בנשקם וחרבם והדפו בכוח את הפורעים, תוך אבידות קשות לשני הצדדים. רבים נמלטו ומצאו מסתור בהרים, בין נקיסי הסלעים והמערות.

הרב יצחק תמך בשלטון הרוסי שהעניק אז ליהודים בטחון וחופש דתי. כאות הוקרה, זכה הרב בשנת 1860 לעיטור מכובד.

הענקת עיטור בעד מסירות לר' יצחק ב"ר יעקב
טיפליס 23 במאָרס 1860

תעודה

לרב הראשי החכם בן יעקב

בעד שרותך המסור והמצויין הנני מעניק לך בזאת, בתוקף סמכותי ובשם הוד מעלתו הצאר, עיטור כסף עם הכתובת: 'בעד-מסירות' על סרט סטאניסלאבי, לשם ענידתו על הצואר.

בהעבירי אליך עיטור זה, אני סומך ובטוח, כי אות ההוקרה ותשומת הלב לפועליך מצד השלטונות, תעודד אותך לשרות קפדני לטובת הממלכה הרוסית גם בעתיד.

טיפליס יום 23 במאריס 1860
גנר אדיוטנט, גנרל פלדמרשל
של הוד מעלתו הצאר, האדון הרחמן,
חבר המועצה הממלכתית, נציב הקווקז
המפקד העליון של הארמיה הקווקזית
מפקד הצי הצבאי בים הכספי.
חותם (—) חתימה (—)

בשנת 1865. עת מלאו לרב 70 שנה, ביקר הוד רוממותו הקיסר בעיר "טמיר חאן שורה"
וכאן קיבל הרב את פניו ואת פני בני פמליתו, שחזרו ממסעותיהם ברחבי הקווקז. הקיסר
העניק לרב טבעת משובצת יהלומים ופנינים יקרות.

מאוחר יותר, קיבל הרב יצחק מדליה נוספת מכסף. הדבר היה חידוש גדול שהרבה
שמחה במעונו של הרב, ובני עדתו רוו נחת על הכבוד והכיבודים שהנחיל הקיסר לרבם
הנערץ.

מכתבי ההוקרה, המדליות וטבעת היהלומים מעידים על קשריו ההדוקים של הרב עם
השלטונות הרוסיים. הודות לקשרים אלה חלה רגיעה מסויימת מהתקפות המוסלמים. ראוי
לפרסם כמה ממכתביו של הרב יצחק למושלים, מכתבים בהם הובהר מצב יהודי קווקז
וסופר על קורותיהם.

במכתב שנכתב למושל, מפרט רבי יצחק מדוע אין לשאת אשה שניה. — 22 מרץ, 1857.
כיתר התושבים, נוהגים גם חלק מהיהודים ההרריים לשאת אשה נוספת על הראשונה.
כך נוהגים גם המוסלמים המתגוררים ברחבי הקווקז. הדבר נוגד את רצון הרבנים. בכדי
להדגיש את חומרת המצב, הרב יצחק שולח העתק של מכתב זה לכל הקהילה ההררית
בקווקז.

— "מודיע אני הח"מ לכל היהודים היושבים במדינותינו, שאסור לקחת שתי נשים, ואם
רוצה איש אחד מאתנו ליקח אישה אחרת, מחוייב לגרש את אשתו הראשונה, כפי דת משה
וישראל. ואח"כ ישא אשה אחרת. ואם לא יגרש אשתו הראשונה אין לו תקנה לישא אשה
אחרת על אשתו הראשונה. ובירור הדין נמצא כתוב בספר 'הראש בתשובה' שאין לישא
אשה על אשתו ומספר רב של פסוקים המנמקים איסור זה.

לכן אסור לנו שתי נשים, ומה שנמצאו אנשים כעת במדינתנו שנושאים יותר מאשה
אחת, עושים הם נגד חוקי תורתנו הקדושה דת הרבנים. ומן היום והלאה אם יתיר איש
מאחב"י לקחת אשה שניה, ולא יגרש את אשתו הראשונה, יסור יסור האיש ההוא עפ"י דין
תורה, ועי"פ חוקי המדינה אשר אנחנו יושבים בה.

נאום הרב יצחק בן יעקב מזרחי מ"צ דק"ק דרבנד".

היה קושי לבטל את מנהג נשיאת שתי נשים בגלל המנהג הדומה אצל המוסלמים.

מכתב מאת רבי יצחק מזרחי מדרבנד בכתב יד, בלשון הקודש, מיום י"ב לחדש כסליו, שנת תרכ"ה, 1865. המכתב דן בנושא קדמות העדה בקווקז.

מתוך ארכיון המשטרה של דרבנד, 1865.

"לכבוד השרים היושבים בפליציה של דרבנד יר"ה כבודם שאלתם אותי אודיעכם על שאלתכם, כי אנחנו מגולי ירושלים עיה"ק, המלך אשר החריב את ירושלים עיה"ק הגלה את ישראל מאדמתם, ופיזר אותם במדינות רבות, כמו שהם מפוזרים עד עתה. ובאותו הזמן הושיב אותנו במדינה הזאת, והיינו מדברים כולנו בלשון הקודש, כי היא לשון אבותינו מימי קדם, ואנו מדברים עתה כולנו בזה הלשון.

אך כל מי שידוע ללמדו, הוא יודע לדבר גם בלשון הקודש, וכל סדרי תפילותינו שאנו מתפללים בבית הכנסת כולם הם בלשון הקודש, ועם שאר האומות אנו מדברים בלשונם.

ועת אשר למדנו זה הלשון של טאט מאנשי המדינה הזאת אינו ידוע לנו. כי סבלנו בימים הקדמונים גלות הרבה, ומפני זה נאבדו ספרי הזכרונות שראוי להיות לכל עם בכל מדינה. לא כן עתה, ראה אלוהים בעוניינו וריחם עלינו, ונתן אותנו ביד המלכים האדירים והרחמנים מלכי רוסיה יר"ה, שמנהיגים אותנו בעין חמלתם, עיקר הדברים הללו במסירה אצלנו, פה אל פה מאבותינו. ואנחנו כותבים בכתבים הכל בלשון הקודש, אך לפעמים טאט כנהוג בינינו. בתי כנסיות אצלנו שנים, ובתי מדרשות ששה, ובכל אחד מלמד אחד.

נאום יצחק במ"ו יעקב מ"ץ דק"ק דרבנד".

מכתב נוסף מ-1867, נמצא בארכיון השלטונות:

"אנו מגולי ירושלים, לשוננו לשון הקודש, כאן למדנו לשון טאט תפילותינו בלשון הקודש. סבלנו רבות בגלות, אבדו ספרי הזכרונות. יש לנו שתי בתי כנסיות, 6 בתי מדרש, 6 מלמדים מתיחסים לשבטים: ראובן, שמעון, יששכר, זבולון, אפרים, מנשה. מצבם, צרכיהם, מעלליהם ומסורתם עברו מפה לפה, מאבות לבנים נשכחו, ואולי נכתבו לדורות אחריהם וברבות הימים נשרפו ואבדו.

במאה הרביעית תחת שלטון הפרסים ישבו לבטח ולא הכבידו עולם, היו סובלנים וחי בשלוה, כיתר האומות הנכנעות. וכל מיני עיסוקים, שופטים, נשיאים. עם גבור הכוזרים נחלשו הפרסים וגורשו מדרבנד.

במאה השביעית עת הגיעו הערבים, הורע מצבם, מסים כבדים (מלבד יהודי דרבנד). עבדו גם בשמירת הגבולות.

בשנת 715-717 לסה"נ כבש צבא הכליף סולימאן את דאגסטן. יהודים לחמו נגד הפולש חגורי חרב להגן על דתם ואמונתם, כבגורי חיל, לא יכלו לעמוד בפניהם ונשחטו. נלקחו בשבי ומכרו לעבדים ושפחות. ברחו בחלקם להרים, וגם כאלה שקבלו דת מוחמד.

עם הכיבוש הכוזרי רווח ליהודים תחת צל הכוזרים שהתיהדו.

נאום הרב יצחק בן יעקב מזרחי דק"ק דרבנד".

אחרי מותו של הרב אליהו בן מישאל, בשנת תר"ח-1848, מינו בני העדה את הרב יצחק

כרב כולל על כל מדינות הקוקוז בהן התגוררו היהודים ההרריים. היה זה הכבוד הרם ביותר עבורו.

בעתונות, שבועונים וירחונים מאותה עת, אנו מוצאים דברי שבח שמעטירים מכובדי היהודים על כבוד הרב יצחק. הם אומרים שהוא הנחיל כבוד לא רק לבני עדתו בלבד, אלא לכלל ישראל. רובם מציינים שלמד תורה גם מפי רבנים מחוץ לגבולות קוקוז, שידע אידיש, רוסית, שהוא מופלג בתורה, והקים דור תלמידי חכמים ורבנים. הרב יצחק היה בן למשפחת סוחרים אמידה.

הוא דיבר עברית צחה בהברה ספרדית. היה רב ואבי"ד על כל מדינות דאגסותן. בביתו ביקרו סופרים ואנשי רוח. הוא עזר לארכיאולוגים. חשוב מכל, באותה עת הוא עזר ליהודי פרס וכורדיסטאן; היה להם למלץ בפני גדולי ועשירי הדור היהודיים. השיג עבורם כספים לעזרת העניים, לבניית בתי כנסת ובתי תלמוד תורה, היה למתווך בהשגת ספרי תפילה, וכל זאת לשם שמים בלבד. "הענקת האותות הן חידוש ויש לשמוח, שמפארות הן את עם ישראל".

בשנת 1868, בגיל 73 שנה, בשיא כוחותיו הרוחניים, העביר הרב את כס הרבנות לבנו רבי יעקב והתמסר לתורה ולתפילה. הוא ידע שבנו מוכשר ויוכל לתרום לבני עדתו לא פחות ממנו. ההסמכה והאישור ניתנו על ידי בני העדה.

הבן, רבי יעקב, היה מופלג בתורה וכבר אז היה ידוע כחוקר קדמוניות היהודים ההרריים בקוקוז. הוא התכתב ובה במגע עם גדולי וחשובי היהודים מכל רחבי העולם. בויתורו זה למען בנו הצעיר ניכרה גדולתו של הרב יצחק בן יעקב.

בספרי אגורות אנו מוצאים תעודות נוספות המאירות את פעלי האב, רבי יצחק. ואלו התעודות:

א. קובא – שטר כתובה של ר' יצחק ב"ר יעקב לאשתו נעמה בת ר' ניסן ג' שבט תקפ"ב-1832.

ב. מכתב הנושא את תאריך הולדתו של בנו יעקב – יום עש"ק י' לחדש אלול תרי"ו 1846. מן השנים 1845-1868 נשארו כעשרים מסמכים השופכים אור על התרחשויות מאותה עת.

הרב התכתב עם רבים והתכתבו אתו, מכל קצווי הקוקוז.

ג. הרב גרשון בן ראובן מקובא, בענייני דת – הילכות קידושין, תרכ"ז 1867.

ד. מרבני קובא, על מחלוקת בעניני אישות, תרי"ד-1854.

ה. קבלות על מעות שהתקבלו מקופות הקהילה, תרכ"א-1861.

ו. מכתב המאשר תרומות ושקלים מצפת. תרכ"ג-1863.

ז. 4 מכתבים מקובא בעניין בקשות לחקירה אודות שני בעלים שנשותיהם טוענות שנרצחו בדרבנד ע"י שודדים – אייר תרכ"ה-1865. הם הלכו לעבד בכפר דיה נגי'אפ ולא חזרו אחרי 4 ימים. כאמור, סופר להן שנהרגו ע"י מוסלמים.

ח. מכתב התדיינות על נשים עגונות, עם הרב משה ב"ר גבריאל-1865.

ט. מכתב בעניינים הלכתיים, עם הרב גרשון ב"ר ראובן מקובא, תרכ"ה-1865.

י. מכתב חשוב ביותר מרבני קובא שבו הם מגישים את תלונתם על שליח מאה"ק בשם חיים כהן הבא כביכול לבדוק את השוחטים, ולמעשה כוונתו להוציא כספים במרמה. הרבנים מבקשים מכבוד הרב יצחק למסור על כך לרבני אי"י. ר"ח אייר תרכ"ז-1867.

יא. מכתבים נוספים בהילכות דת עם רבני קוקז. בקשות סיוע, הילכות קידושין, גטין ועוד.

הרב ברוך המעשים, אשר זכה להערכה רבה מרבני הגולה על מעשיו בהשגת עזרה וסיוע לפליטי פרס, התפרסם בגלל השגיו לבני עדתו ובגלל הכבוד שקיבל משליטי רוסיה. הרב תרם רבות ליהודי ירושלים ועוד.

הוא נפטר בגיל 82 שנה. חי 1877-1795.

העתק מכתב המצבה שנכתב ע"י בנו ר' יעקב.
יצחקי תרל"ז-1877

יום שהלך אבי הרב יצחק ב"ר יעקב ונקבר
בדרבנד יום ד' בי שבט תרל"ז.

פה הגי' ינח. ותשב הרוח. יום שנחלו מאורי אפודה
לעלות לראות לעבוד עבודה, לעמוד לשרת מנחה טהורה.
נפש ציסי'ע שר התורה. רבני יצחק בן יעקב.
ראב"ד בדרבנד ואגפיה.
י"א סיון תרל"ז לבריאה. נבתו"א עד קץ
הימין ואמר כל העם אמן

ומשני צידי האבן חרותים כן.
לפרי"ט הי"א קנתה נקנתה. (פרט השנה שנולד ב"ה "תקנ"ה").
חסיד נבנתה (פרט השנה שהלך לעולמו, התרל"ז)
השמימה נשמתו. תמימה תורתו. רמה אמונתו
לבני עדתו. אלף המגן, לעד יגן.

בליל פורים התרל"ח-1878, נפטרה רעייתו נעמה נ"ע.

הרב רבי יהושע בר חנכה

הרב רבי חנכה, ממשפחת מושאלוב המפורסמת, היה יהודי שעסק במסחר והיה אמיד. היה לו אוסף גדול של כתבים עתיקים, שנכתבו על ידי רבנים מימים קדומים, רבנים מבני העדה ההררית. רבנים אלו התגוררו לפניו בגיזהור קאטא. גם רבי יעקב יצחקי מאשר את עתיקותם של הכתבים. ספרים רבים נשדדו או נשרפו על ידי הפורעים המוסלמים, ואת הספרים שניצלו מכליה אסף רבי חנכה. בין הספרים שנרכשו על דו, ידועים השירים של הסופר רבי אלישע הקטן שכתב פזמונים לראש השנה וליום הכיפורים.

נמצא גם פזמון נוסף מאת עבדיה בן ראובן על חכמת הקבלה. רבי חנכה תרם כספים לעניים ולמוסדות ותרם ספרי תורה וספרי קדש לבתי כנסת ולמוסדות דתיים.

שד"רים ביקשו מרבי חנכה להיות ממונה על קופות הצדקה ולשם כך מסרו לו כתבי הרשאה וקבלות. ידוע מאז ומתמיד שעולי קווקז עם עלייתם לירושלים, או בעת ביקורם בה, נטלו עמם ספרי תורה וחפצים קדושים אחרים.

גולדמן מפולניה אומר כי בן אחיו של הרב אליהו מזרחי מדרבנד, ששימש רב כולל של יהדות קווקז, הרב יהושע בן חנכה מושאלוב, הטיל לפני עלותו ארצה על סופרי סת"ם בעיר סלונים לכתוב שני ספרי תורה, וכן חילק עם בואו לשם צדקות בין עניים.

בשנת 1867 נסע הגביר רבי חנכה לארץ ישראל, להשתטח על קברי הקדושים ולבקר את בני עדתו המתגוררים בירושלים, הוא תרם שני ספרי תורה לבתי הכנסת ותרם כספים רבים לעניים, לישיבות ולמוסדות השונים.

בי"המליץ" מאותה שנה נכתב כי הרכבי רצה להקים בית ספר לנערים והיתה התנגדות לכך מצד רבי חנכה. לכן שלח הרכבי שליח בשם יצחק חייט בן רבי חיים מלמד, שישפיע על רבי חנכה, ש"יאך לטוב הדבר והספרים בלי תשלום".

בדברי תשובתו מזים רבי חנכה דברים אלה כדברי שטנה ואומר שאין לו התנגדות להקמת בית הספר ואך לברכה הדבר.

בשנת 1867, מכתב בקשה מאת אלכסנדר הלוי צדבובים המופנה אל יהושע בר חנכה על בקשת תרומה, ומכתב בקשה נוסף מפולין עבור בניית בית כנסת, שהסופר טשארי התבקש למסור לגביר המפורסם. במכתב זה מפורט שמו: "מעלת יהושע בר חנכה הספרדי, אין אפשרות לסיים בניית בית כנסת מבלי עזרת הני"ל".

באותה שנה נשלח מכתב מלא על דותיו שבחים על תרומותיו של רבי יהושע. המכתב לא הגיע ליעדו, לרבי חנכה, מפאת ביקורו בירושלים כדי להשתטח על קברי האבות. במקרה הזה מאשימים שולחי המכתב את טשארי שמעל בתפקידו ולא מסר את המכתב החשוב למענו ועיכב בזאת את בניית בית הכנסת.

טשארי התנצל בהסבירו שהנמען שהה בירושלים. עם חזרתו של רבי חנכה מירושלים וכעבור ששה חודשים, כתב לבקשת טשארי מכתב שפורסם בי"המליץ" מאותה שנה.

”המכתב שנשלח עבורו התעכב מסיבה שהייתי בירושלים להשתטח על קברי האבות. קיבלתי המכתב בהגיעי חזרה. בכדי למנוע אי הבנות אנא כתבו לי ישירות ולא על ידי שליח, שגם סבל גידופים”.

הודות למכתב זה יושרו ההדורים ותרומת הרב נשלחה ליעדה.

רבי יעקב יצחקי

הרב רבי יעקב יצחקי נולד ב-י' אלול שנת תר"ו-1846. הוא למד תורה מפי אביו רבי יצחק בן יעקב. ב-1868, כשמלאו לו 22 שנה, נתמנה על ידי אביו ובהסכמת נכבדי העדה לרב ראשי ואב"ד על כל מדינות דאגסתן. כבר אז היה בקי ומופלג בתורה וידוע כחוקר קדמוניות היהודים.

הוא למד בבית ספר ריאלי לימודי חול ואת השפה הרוסית וכאביו גם הוא ידע את שפת האידיש.

הרב השתמש במספר שמות בהתאם לנסיבות; "יעב"ץ", "בהרריץ", "אסכרגי", "יענגיל", "יצחקוביץ", "המזרחי", "המדי".

"יעב"ץ"-יעקב בן יצחק, "בהרריץ"-בן הרב רבי יצחק, "אסכרגי"-בן יצחק (בשם הזה כונה על ידי רבני פרס), "יענגיל"-יעקב בטאטית (שם חיבה), "יצחקוביץ"-כשהשתמש בשם משפחתו בקשריו עם יוצאי אירופה האשכנזים, "המזרחי"-לשם הדגשה: אני במערב ולבי במזרח, "המדי"- דהיינו; מצאצאי הגלות.

היו לו קשרים עם גדולי הדור בתקופתו. תחומי התעניינותו היו רבים ומגוונים: ספרות, מדעי היהדות, מדעי הדת, היסטוריה, ארכיאולוגיה. הוא היה חבר בחברת "מרבי-השכלה" אשר בפטרבורג, כתב ופירסם מאמרים בעתונות דאז: "המגיד", "המליץ", "לבנון", "המאסף" וכן בכתבי עת נפוצים אחרים.

דבריו נכתבו עבור האנשים שהתעניינו בחקר צפונות העדה ההררית בקווקז. במיוחד הרבה להחליף אגרות עם גדולי הרבנים אשר ברוסיה, פולין, תורכיה, פרס, קורדיסטאן וארץ-ישראל. הוא קיבל ספרים נדירים שעזרו לו בחיבור ספרו – "אהלי-יעקב".

הוא דבק באמרי הזקנים מבני עדתו שסופרו מדור לדור, מאב לבנו. כחוקר והיסטוריון, ניפה מדבריהם, דייק להביא את העיקר והמבוסס. באגרותיו, נעזר אך מעט בכתבים שנשתמרו. הוא העתיק אך ורק ממקורות שנראו לו מהימנים.

רבי יעקב כותב על דבר עשרת השבטים ועל השתייכות העדה לכמה מהשבטים שהוגלו לכאן מארץ-הקודש. הוא מדגיש שדאגסתן היא "מדי" ולא פוסח על השפעתה הרבה של העדה היהודית ההררית בהתגיירות העם הכוזרי ובהבאתו בסוד הדת היהודית.

הוא האמין באמונה רבה שדברי זקנינו נכוחים ונאמנים הם. כרב יהודי מופלג בתורה, הביא לראיה פסוקים מכתבי הקודש המחזקים ומאמתים את דבריו ושיש יסוד רב לקבלם כעדות היסטורית.

והרי כמה פסוקים מהמקורות:

"זכור ימות עולם. ביתו שנות דור ושאל אבך ויגדך זקניך ויאמרו לך" (דברים ל"ב. ז).

"כי שאל נא לדור ראשון וכוונן לחקר אבותי" (איוב ה', ח).

"וישלכם ארץ אחרת כיום הזה" (דברים כ"ט).

הרב יעקב יצחקי

הוא מביא את הפסוקים הללו על מנת להדגיש ולאמת את דבריו שתפקיד הזקנים לספר לבניהם אדות עברם. זקני היהודים ההרריים סיפרו לבניהם והרב יעקב מקבל בחרדת קודש את התפקיד הנעלה ומואל לספר לבאים אחריו; כפי שאומר הכתוב: "יקומו ויספרו לבניהם".

הרב היה סופר ברוך כשרון וביטא דבריו בעברית צחה. סופרים מאותה תקופה, ולאחריה, מעתיקים משפטים מדבריו ובמיוחד את המשפט המפורסם: "דברי ימי היהודים ההרריים לוטים בערפלי". פסוק זה מבטא ואומר שהנסתר רב על הנגלה, וקשה לחקור בדבר ראשית בואם של היהודים ההרריים לקווקז. לכן נתעורר הרב לכתוב את דבר קדמוניות הדאגסתנים המתיחסים לגולי עשרת השבטים. הוא מכיר במגבלות שלפניו את החומר לכתביו אסף וליקט ביביאיאים, תלמוד בבלי, תלמוד ירושלמי, מדרשים ובספרי מסעות עתיקים.

לשם כך, נסע כמה פעמים לאורכה ולרוחבה של קווקז שם שכנו בני צאן מרעיתו. הוא ביקר בבתי העולמין, בדק את המצבות ותאריכיהן, בדק את החורבות ובא בקשרים עם השכנים המוסלמים. התגלתה לו תמונה מסוימת והוא ניסה להעלות אותה בכתב. הנתונים היו מעטים.

רבי יעקב יצחקי מביע צער על שרושמי הקורות לעם ישראל לא כתבו כמעט דבר אודות העדה ששמרה על הגחלת היהודית מאז גלותה. ורק במאה האחרונה, תחת חסות רוסיה, החלו להתחקות על שורשי העמים היושבים בקווקז. מוזכר הנוסע טשארני, אשר בתרכ"ח-1868, כתב אודות העדה, עת סייר בהררי הקווקז במקומות ישובם של ההררים היהודים. לא היה סיפק בידו לפרסם את כתביו שיצאו לאור אחר מותו על ידי החוקר והסופר הרכבי.

אנו לומדים מדברי בהררייץ על עזרתו להנוסע הני"ל. עזרתו התבטאה בנותנו לו כלכלה, לינה וכתבי המלצה מטעמו ומטעם השלטונות המוסמכים. הרב ביקש מבני עדתו, בכתב ובע"פ להגיש לנוסע עזרה, שיספרו לו מקורותיהם בחבל ארץ זה, יכבדוהו כראוי ויספקו את כל מחסורו באוכל, לינה, בהמות לרכיבה ושומרים מזויינים להגן עליו מפני ליסטים. בלעדי העזרה הזאת, טשארני דאי לא יכול היה להגשים את חקירותיו בסביבה העוינת.

רבי יעקב היה למליץ עבורו גם במסעות שערך בגרוזיה, פרס, קורדיסטאן ובוכרה. טשארני עסק בשליחות הרב ובמסירת אגרות ליהדות פולין, לרוטשילד, מונטיפיורי, כל ישראל חברים, 'אליאנס'. וחלק ממש עשרה האגרות שהוחלפו עם היהדות הפרסית הועברו בידי הנוסע טשארני.

טשארני כתב ספר רב ערך החושף את חייהם של יהודי קווקז בתקופתו. הוא כתב דברים הנאמרים ללא כחל ושרק, דברי אמת בכל מערומיה. קשה להעלות על הדעת כיצד חיו יהודי קווקז בתנאים כה מחפירים.

החיבורים והאגרות של הרב נכתבו בכתב ידו, כתב יד יפה ביותר, בכתב רש"י שהיה

מקובל בקהילות ישראל בדאגסתן. בכדי לחוש את רוח הזמן, מצאתי לנחוץ להעתיק חלק מדבריו כלשונם וככתבם, כי הוא מבטא את קורות העדה כה יפה.

הרב ניפה והביא דברים על דיוקם. לא פעם כתב שהנסתר רב על הנגלה י"כי דברי ימינו חתולות בערפל". אמריו מתובלים באמרי חכמינו ובלשון צחה. יש לזכור שהעברית התנכ"ית שהיתה שגורה בפיו נכתבה בשנת התרכ"ח, 1868.

מרגש לקרוא את אגרותיו שנמסרו לארכיון האוניברסיטה העברית בירושלים. לא כל אגרותיו נשתמרו. חלק גדול אבד והמעט שנשאר, רב ערכו והוא שופך אור רב על יהודי קווקז.

בשנת תרכ"ח, 1868, נתבקש הרב על ידי חברת "מרבי השכלה" מפטרבורג לכתוב אודות היהודים ההרריים בקווקז. הרב נגע בנושא ההיסטורי הזה גם בתזכיר למיניסטריון הפנים הרוסי בשנת 1889.

באגרת "קדמות היהודים ההרריים" הוא כותב: "אני לא מתיימר לכסות כל הקורות ומחכה שיעורו החוקרים בקיאים ומומחים שיגלו צפונות, לתועלת בני העדה ועם ישראל ויצא חבל עב וחוק אשר קצהו האחד אחוז וקשור את הגולה אשר הגלה שלמנסאר מלך אשור 720 לפני הספירה, וקצהו השני נמשך עד ימינו אלה.

בין העמים השוכנים בארץ קווקז יושב עם קטן דל, גוי אובד. ואם נוסעים וחוקרים כתבו עליו, עשו זאת כבדרך אגב, ולאחר יד. לא העמיקו לחקור ולהפיץ אור על קדמות ותולדות העם הזה.

יהודי ההרים, או יהודי דאגסתן לפי הקבלה והמסורה הקדומה המה יוצאי עשרת השבטים, שהלכו שבי לפני מלכי אשור בשנה התשיעית להושע מלך ישראל, בימי ישעיהו בן-אמוץ, הוא שנת שש לחזקיהו מלך יהודה 720 שנה לפני ספיה, ומני אז לא שבו אל ארץ אבותיהם.

לא בימי ירמיהו שהלך להחזיר עשרת השבטים (מגילה י"ד ב') ולא בימי כורש מלך פרס שהעביר קול לעלות ירושלימה ולבנות בית ה'.

על דברים אלה משיבים כל בני העדה: הגדה מספרת שאבותיהם יצאו מבבל והמשיכו לנסוע בערי פרס, ומשם הגיעו לשעמכי, שומכי, עיר בירה במדי, זו שירוואן ונתישבו שם, וחלק נתיישבו בתבסראן, גם היא בארץ ובחבל מדי.

הגדה שניה מספרת שבימי נבוכדנצר הוגלו לבבל עם בא הגזירות והמסים של מלכי בבל, ואחרי מלך אחשורוש עזבו בבל דרך פרס הגיעו למדי. ההגדות אינן חומר בידי יוצרי דברי הימים, אין תעודות עתיקות המעידות על אמיתות קבלתם.

כי כל התעודות והספרים וגווי האוצרות העתיקים נשרפו בעקבות העינייים הסבל והעריצות של העמים. "קאזו-מילא" "אזמט-באק" ו"שמיל", בשנת 1847, שהרגו וחמסו את היהודים, על שלא עזרו במלחמותיהם עם מלכות רוסיה האדירה. והיהודים רצו לבוא תחת כנפי מלך חסד הוא מלך רוסיא.

אנו מאמינים באמונה שלמה שדברי הזקנים כנים וישרים המה. מן הכתובים אנו למדים, שעוד לפני חורבן הבית הראשון, נשבה ישראל שלוש פעמים, 720-740-770 לפני הספירה, ובפעם האחרונה בימי שלמנאסאר.

הסופר מן המאה השלישית לספירה יהירונימוס¹ כותב: קבלה בידי היהודים שמחכמיהם למד תורה כידוע, כי האשורים והבבלים הוליכו שבי את היהודים. לא לבד אל ארצות פרס-ומדי כי אם אל ארצות בוספרוס ופאת צפון, ובוספרוס נוסדה על ידי הסקיתים הפראים בשנת 480 לפני ספירה ולדעת החוקר הרכבי פאת צפון הם ערים שנוסדו על ידי היונים על חוף הים השחור.

גם במצבות העתיקות שנמצאו בקרים מוכיחות שחיו שם וישבו יהודים, וההשערה שבאו דרך פרס ומדי (זו קווקז). הם ישבו על האדמה ונאחזו בה, כאנשי חופש, והיות וחופשים היו, נפוצו ונתפשו בכל ארץ המזרח ועד לסין הגיעו. רק בתלמוד מוזכרים מעט פרטים על אודות גלות השבטים, במשנה שבת פ"ג כתוב על נחום המדי וזאת במאה הראשונה לספירה ומסתבר שהיו שם קהילות לא קטנות (בימי יוחנן בן זכאי). ובימי רבן גמליאל נשיא בירושלים נכתב לאחנא-דמדי גם כן במאה הא' לספירה. קהילות מדי חשיבותם במעלה שניה אחר קהילות בבל.

(בירושלמי מגילה פ'. ד.) מ"ה שנה לספירה אנו מוצאים רבי שמעון ספרא די טרבנת, שהיה מלמד תינוקות שם. בספר תבואות הארץ ליוסף שווארץ כתוב: על אודות דרבנד שנבנתה בימי אלכסנדר מוקדון.

רבי בנימין מטולידה כותב במאה הרביעית לספירה בזמן שלטונם של מלכי פרס שפרשו ממשלותיהם מבקעת שנער עד חוף ים-הכספי. ישבו היהודים שלווים ושקטים באין מחריד והרשות נתונה להם לבחור נשיאים ושופטים עליהם מקרבם.

במאה החמישית משלו הכוזרים ומצב היהודים לא נודע. במאה השביעית, פרשו מלחמות האמונה של הערבים ועת צרה היתה ליעקב, ואחינו שתו מכוס התרעלה, רבים נשחטו ונשבו ונמכרו לעבדים. הכוזרים הכריעו הערבים ורווח ליהודים.

באמצע המאה השמינית קיבל עליו בילן מלך הכוזרים בהשתדלות יהודי דאגסתני רבי יצחק סנגרי את דת ישראל, והוא ומלכים רבים אחריו היו למגן ומחסה ליהודים² (לפי דברי רבי יעקב בהררי"ץ מילת "סנגר" בשפת טאט הוראתה מבצר, ודרבנד נקראת כן בגלל היותה בצורה, ובערבית דרבנד היא-שער הנסגר, או "באב אל באב" שפירושו "שער-השערים").

במאה התשיעית והעשירית תחת ממשלת הכוזרים ישבו היהודים לבטח. בימי עובדיה מלך הכוזרים 920 התנפלו הישמעאלים על היהודים וטבחו בם, החריבו בתי תפילה, המלך ציווה להרוס מסגדים ומן היום ההוא לא אירע רע ליהודים.

במאה ה-11 הרוסים וזיל מלך ביוזטיה בזיל-השני הגיעו על הכוזרים בשנה 1016 עשו בהם כלה, ובממלכתם מצב היהודים הורע.

במאה ה-12 משלו מלכי בגדד וטוב היה ליהודים, ובנימין מטודלה מספר בשנת 1174 לספיה"י, בזמן ממשלת הכליף, יוסף אבול מצפור המכונה מסתהדי, ובבבל באותה עת ראש הגולה הנשיא רבי דניאל בן חסדא מגזע מלכות בית דוד, וכל קהלת שנער ופרסן וכרסן וכ"ו כל ארץ ארם נהרים (ארמניה) וכ"ו וארץ אלניה היא הארץ המוקפת הרים, ואין לה אלא שער ברזל (דרבנד) שעשה אלכסנדרוס וכ"ו, באים אליו לקחת הסמיכה ורשות.

והנוסע רבי פתחיה מרגנשבורג מספר שבבקרן בשנת 1180 את המקומות ההם, 'היה מצב היהודים טוב מאד'. מתחילת המאה השלוש עשרה עד לסוף המאה השמונה עשרה עברו היהודים משואה לשואה.

בערך 500 שנה האחרונות משלו כאן המונגולים, הפרסים, התורכים, היהודים סבלו רבות. הסבל כלל הרס, שריפה, בעיקר נשרפו ספרים וכתבי יד עתיקים. וכשגורשו המלכויות האלה על ידי הרוסים רווח ליהודים, והתחילו להתארגן. רבנים, בתי מדרש, קבצו ספרי דת ומוסר. נשלחו אצנים לליטא ופולין ללמוד בישיבות.

התלמוד הגיע לקוקוז בזמנים קדומים. הנוסע אלדד הדני, שהיה במאה התשיעית, כותב שנמצאו עלים ישנים מהתלמוד כתובים על קלף, וכן כתבי יד עתיקים ומצבות עתיקות ימים. אלדד הדני מוסיף שהיהודים האלה משתייכים לשבט יששכר היו חכמים גדולים ועוסקים בתורה, שישבו מזרחית לים הכספי.

יהודי קרים פנו בזמנים קדומים לשאול בענייני דת ואמונה בעצת אחיהם בקוקוז, גם התלמוד הגיע אליהם בדרך זה". הרב יעקב יצחקי מגלה שמלים נוכריות רבות הנמצאות בתלמוד לקוחות משפת טאט ושהרבה מחכמי העדה השתתפו בחיבור התלמוד והביאו מלשונם אל תוכו. וכך מוצאים אנתנו בבירור כי התלמוד נדע ליהודי דאגסתן עוד מזמן קדום, מראשית פרסומו בעולם.

שנת תרכ"ח, 1868, בהקדמה לחבור אשר כתב לחברת "מרב-השכלה" כותב הרב: "רבים ונכבדים מגאוני הדור המשתוקקים לדעת משלום אחיהם הרחוקים הרהיבוני ואלצוני באגרותיהם החמדות להודיעם ממסד עד הטפחות; קבלה בידינו שהמדינה או המחוז דאגסתן או טבסראן, היושב על חוף הים הכספי המערבי בין הרי קוקוז, היא ארץ מדי והעיר שומכי אשר במחוז שירואן היתה לפנים עיר המלוכה למלכי מדי. והיהודים הגרים במדינה הנזכר הם הגולים על ידי שלמנסאר מלך אשור מן האמורים, ככתוב (מלכים ב') ייגל את ישראל וישב אותם בחלח וחבור בארץ גוזן וערי מדי".

ויש קבלה בידינו שלא חזרו אבותינו לארץ הקדושה: לא עם ירמיהו כיתר אחיהם ויאשיהו, ולא עם עולי בבל. לכן בנין בית שני וחורבנה לא ראו.

עם כל זאת מן הראוי לדון אותנו לכך זכות כי הידיעות הנאמנות, אשר אתנו בזה מעטות הנה וגם הן חתולות בערפלי השערות כזבניות דמיוניות בנות בלי שם, באופן שהבחינה בהם דורשת אומנות רבה.

וכל זאת באתנו ממיעות השתדלות קדמונית ומיעוט השתדלותנו בדברים הללו, מהיותם

נדמים בעינינו לכלי אין חפץ בו ובעזרת החכמים והחברות נתעוררו מעט לעיין במחברות הנמצאות לרגלי חכמי הזמן. יראו עינינו וישמח לבנו גם אנו, כה עתירת העומד לשרת בתוככי דאגסתן המדינה.

כפי שנדרש על ידי רבים וכי' ויש עוד קבלה שבעת רדפו על צוארם מאזוניהם הקשים והרבים, ברחו ונמלטו ארצה סינים וארצה בוכריא. במאמר במכתב העת 'המגיד' שנה 12 צד 84 כתוב במאמר: היהודים בסינים שנמצא בחינא אבן ועליה חרות: כדאי בוי כאנתי ארבע בשבת מאתו סיון רוז דהסייה אלף תשעה מאה דהדו"יי (אולי האבן היתה נתונה בקיר בית תפלתם).

ופירושם בשפת טאטי המדוברת בין יהודי דאגסתן: אלוקי הבית הזה, חודש סיון ביום שלושה עשר אלף תשעה מאה ד"ה דוי שנים עשר אולי כוונתו 1912 לגלות עשרת השבטים, הוא שנת 5116 לבריאה (1353 לספירה).

ואלה אשר לא עזבו מקום מגוריהם עונו באין מרגוע, תחת ידי החאנים המושלים בעת ההיא. ורבים המירו דתם באילולי נכר. בתחילת המאה הששית החלו החאנים להתגרות האחד בשני והיהודים סבלו תחת חרבם. מי יודע מה היה עלול לקרות לנו אילולי עזרה ממשלת רוסיה האדירה.

בעת ההיא גרו היהודים על שלושה סעיפי סלעי עד, מלבד מגוריהם בחצרות הגויים. ומכאן נפצו כל יהודי קוקוז דוברי טאטי.

הראשון קולקאת אשר על נהר קודיאל וחברותיה מערבות לקובא, בערך פרסה וחצי ממנה, היא עמדה על תלה קרוב לאלף שנים. עד שעבר עליה נדור-שאח מלך פרס בשנת 5491 לבריאה (שנת 1731). עם חיילי צבאיו לקרוא מלחמה על חאנו מדי. ואת העיר ערו עד היסוד בה. ויתאספו הנשארים וישבו בקובא עד היום הזה. וכן נהרו אליה ממגורשי היהודים אשר ישבו בחצרם כמו קלא-גרק וקוסאר וכי'.

השני הנקראת אבא סאווא וחברותיה דרומית מערבית לדרבנד, בערך שבע פרסאות ממנה, על מישור הררי ועל המצבות חרות ורבים מישני עפר יקיצו והיא היתה למעי מפלה בשנת התקני"ז 5557 לבריאה (שנת 1787) על ידי סורחב-חאן החאן של מדינת קומוק.

אדון דרבנד היה שיך עלי-חאן. נהרגו אז 157 אנשים, ושארותם מצאו מפלט בדרבנד העתיקה, שהיתה מוקפת דלתים ובריח. העיר הנ"ל נזכרה (בירושלמי מגילה פ"ד ר"ש ספרא דטרבנת). וזה מצדיק את תחילת בואם של היהודים בתחילת אלף הששי.

המקום נקרא גם באב-אל-חאד ופתרונו השער הנסגר-דר; שער, בנד: הנסגר בשפת טאטי וגם נקרא בשפתם באב-אל-חאד ופתרונו שער שבשערים. הקימו חומה על מנת לחסום בין ים הכספי והררי קוקוז. המוסלמים קוראים את עבר הדרומי בשם המוסלמי ואת הצפוני בשם כפארי הוראתו הכופרים.

נפוצים כאן הרבה קברים באין סדר וזקני העמים אומרים כי של יהודים המה, ושל עובדי האלילים שלחנו ונקברו בשטח הקרבות. ושיך המוסלמים מראה על מקום קבורתם

של ארבעים גבורים שנלחמו עם הכוריים ועד שנפלו חלל.

השלישי המקום הנקרא קתדא צפונית מערבית לדרבנד מהלך יום וחצי ממנה. והמקום הזה הכיל בקרבו שלוש ערים סמוכות, הראשונה; חבראי הוראתו מלשון חכמים (החברים) השנייה; חקלאיי הוראתו אנשי אדמה אכרים וכורמים אשר הספיקו בלא כסף ובלי מחיר מחיה לאחיהם החברים וכה עשו, כי ימי מרגועם כמשפט בני יששכר וזבלון (אולי היו מצאצאיהם). ואלדד הדני מספר שנפל לשבט יששכר שמשוטטים בהרים על שפת הים והם בקצה ארץ פרס ומדי, והם עסוקים בתורה יומם ולילה ושרויים בהשקט ובשלוה.

המקום נקרא דיה זברי (הוראתו בטאטית העליונה). האוצמים הטו להם חסד לבלתי עבדו בס בפרך, עד בא קצם סביב לשנת הת"ק 5500 לבריאה" (שנת 1740). ומאלה נפוצו כל יהודי קווקז.

השפה המדוברת בין יהודי דאגסותן היא הטאטית שלמדנו מהטאטים השוכנים בין הררי הקווקז הדרומיים של דאגסותן. על ידי הטאטית בארנו מלים סתומות בתלמודים ובמדרשים".

רבי יעקב יצחקי פעל בתחומים רבים; התעמק בשורש העניינים והיה יסודי במחקריו. הוא חש את חיבת ציון ברמ"ח אבריו. הוא התמסר לחקר המסורת, וכתבי יד שקיבל עזרו לו לשפך אור על הפיוטים והשירה העברית מספרד.

הרב יצחקי בא בקשר עם מרכזי היהדות האשכנזית והספרדית, אשר ברוסיה, פולניה, רומניה, ליטא, תורכיה, בוכרה, פרס, כורדיסטאן וארץ ישראל.

אנשי מדע שיחרו לפתחו. הוא קיבל ספרים וכתבי עת. הוסמך לרבנות על ידי אביו, ייסד בית מדרש לרבנים שהוכשרו ללמד את בני העדה תורה ומצוות הדת. הוא הסמיך שוחטים ומנקרים, ומלמדי תינוקות.

האקדמיה המזרחית ללשונות בקשה ממנו לחבר ספר- "דקדוק לשון טאט". לשם כך ערך מסעות תחקיר בקרב עדתו ואסף חומר רב ופירסם זאת בעתונות.

פנו אליו בבקשות לעזור לחוקרים, נוסעים וארכיאולוגים. על פעליו אלה קיבל מכתבי תודה. הוא עזר לחוקר פרקוביץ, שחקר מצבות ועתיקות ההרריים הפזורות ברחבי הקווקז. הוא בא בקשרים עם פרופסור שטארק, עם האנטרופולוג דמיטרי ניקולאוויץ; הוא דן עם פרופסור הרבני בעניינים היסטוריים, דתיים, בדקדוק וגם בנושא משוררי ספרד.

היו לו מהלכים אצל השלטונות הרוסיים, והודות לקשרים אלה היה חופשי ללכת לכל אשר חפץ ברחבי רוסיה. בכל מסעיו קיבל את ברכת השלטונות.

הוא היה לפה ליהדות פרס וכורדיסטאן ולבקשתם פנה לכל מקום שאפשר לקבל עזרה עבורם. הוא ניהל התכתבויות בעניינם עם מונטיפיורי, כ"ח"י, אליאס, ירוטשילדי ועם גדולי עשירי היהודים ובקש עבורם עזרה חומרית ואחרת תיווכו זה נשא פרי רב.

האגרות מעזבונו מוכיחות שההרריים תרמו כספים לשיבות אשר בפולניה, ליטא וארץ ישראל. באחד המכתבים מפולניה מבקשים מכבוד הרב יעקב שישפיע על הגביר יהושע בן

חנכה ההררי שיתרום לבנית בית כנסת כי מבלעדי תרומתו לא יוכלו להקימו. הם מברכים את הגביר חנכה על ספרי התורה שתרם לשיבתם.

קהילות הספרדים והאשכנזים שיחרו לפתחו בבקשת תרומות ובבקשות אחרות. נשלחו אליו שליחים שקיבלו ממנו תרומות ביד נדיבה. באחד המכתבים, מתנה הרב תנאי ש-30% מהתרומות יוקצו לבני עדת היהודים הקווקזים השוכנים בעיר הקדוש ירושלים והמתגוררים בשכונת "בית ישראל" שייסדו בני עדתו.

רבני ירושלים בקשוהו לדון בעניני פדיון שבויים. אף התעניינו בנוגע לשליח, שתוך כדי עבודת השליחות שלו טבע בנהר והשאיר אחריו "ברכה". הם ביקשו מהרב להודיע לירושלים אודות המקרה והיכן נקבר השליח בכדי לבשר לאשתו העגונה.

התרחשו מקרים, ששליחים סרחו מתפקידם והחטיאו את המטרה שלשמה נשלחו. הרב יצחקי דן עם שולחיהם מירושלים כיצד לתקן זאת, ומציע את הפתרון שלהבא יישלחו התרומות בדרך אחרת.

רבי יעקב היה גבאי לעניי העיר דרבנד, בחברה שבראשה עמד ראש העיר. ב-1907 מונה כחבר ועדת הקלפי לדומה הממלכתית.

בשנים 1903-1907 הוענקו לו רשויות מסע לרחבי רוסיה והוא קיבל מכתב הוקרה במלאת 38 שנים לכהונתו.

כאמור, היה איש רב פעלים שהתמסר בכל מאדו לטפל בבני עדתו והיה עבורם כל יכול. הוא עזר לשלוחים, לשד"רים, שבאו מאה"ק מטעם הכוללות. בנסיעתו השניה לירושלים אף קיבל את התפקיד להיות שליח מטעמם ולהטיל את תפקיד הביצוע על כמה מתלמידיו.

בשנת 1878 נאסרו יהודים בקובא בעלילת דם. הרב יצחקי עירער בפני הסינט. לשם כך ביקש את עזרתו של הסופר היהודי י.ל.גורדון, וכן פנה לכבוד הרב דרבקין שהיו לו מהלכים בין רבי המדינה. הוא פנה בנידון גם לפרופסור חוולסון ובדרך רמו אמר לו: "כי לכך נוצרתי" – "היינו שנעשית לנוצרי (התנצר) בכדי שתוכל להיטיב עם אחיך בצר להם".

ופרופסור חוולסון השיב לו באותה לשון ובציטטה הלקוחה מתפילת יום הכפורים: "ועכשיו שנוצרתי כאילו לא נוצרתי"; כלומר, שהוא מרגיש עצמו כיהודי וחובתו להגיש עזרה.

בנסיעותיו של הרב בקרב בני עדתו בפזווריהם, המטרה העיקרית היתה להדריכם במצוות. לשם כך הזניח את משפחתו ותלמידיו ויצא לדרכו המסוכנת והקשה פיזית. הוא אומנם קיבל מורי דרך ומלווים מטעם השלטון. כל נסיעה ארכה כמה שבועות, הדרכים היו מפותלות, יהודים בני עדתו התגוררו בפינות נידחות כי שם מצאו מסתור מפני איביהם, שניסו להעבירם לדת האיסלמית. הקשר עם העולם החיצון היה רופף מפאת חוסר דרכים ותחבורה. גם בינם לבין עצמם המצב היה דומה.

הקשר בין המקומות היה רגלי ועל גבי בהמות. השבילים היו צרים ומפותלים ופסיעה בלתי מכוונת יכלה להפיל את ההולכים בהם לתהומות. הנוסעים, כפי שכתבו לא פעם,

התחייבו בנפשותיהם.

בכל מסעיו של הרב תלאות הדרך אינם מוזכרות, גם לא שודדי דרכים. הכל התקבל על ידו באהבה, כי העיקר עבורו היה המטרה הקדושה. לא ידוע על רבנים שקדמו לו בתפקיד הרם, שהואילו לבקר במקומות נידחים אלה. הוא היה הראשון שהרביץ תורה בדרך הזאת כאשר נדע אודות מסעיו, מסעי מחקריו, פנו אליו ממכונים ידועים ומטעם עתונים דאו ואמרו שישמחו לפרסם את דבריו.

הוא נאות לכמה מהפתיים ופירסם ברוסית, ובעברית – ב"המליץ" ו"המגיד". ידועים פרסומיו – "מחקרי-מלים".

הרב עזר רבות לשחרר את בני עדתו מעול המסים בנימוק שאבותיהם של היהודים ההרריים לא היו בארץ יהודה בתקופת בית שני, ושאינו להם חלק באחריות להסגרת ישו לצליבה ובעונש שנגזר על היהודים בעקבות כך. זאת היתה סיבה טובה לשחרור ממסים. היהודים ההרריים נחשבו כעם עצמאי בין יתר העממים השוכנים בחבל הקווקז, שווים בזכויות האזרח, ובו בזמן נאמנים ללאומיותם המיוחדת. הם נשאו נשק והגנו על כבודם באומץ ובגבורה כמו האחרים.

הרב הקראי פרקוביץ, שהרב רבי יעקב הואיל לעזור לו במחקריו אודות גילוי המצבות ועתיקות היהודים ההרריים, מעל באמון הרב, ומתוך צרות עין, רצה לשלול חסינות מהיהודים ההרריים על ידי זיוף תאריכי המצבות. הרב הוכיח את זיופיו בפני המכון ההיסטורי המלכותי וסיכל את מזימות פרקוביץ. עיקר טיעונו של פרקוביץ הקראי היה, שהיהודים ההרריים השתכנו בקווקז בתקופה שלאחר חורבן הבית השני. אך, כפי שטען הרב, יהודינו שוכנים כאן משנת 720 לפסה"נ.

במסעו השני לתור מגוריהם של בני עדתו, אומר הרב, שיהודינו גרו במקומות שעין אדם לא שזפתם, ומלבדם לא דרך שם איש. הם גרו בנקיקים ובמערות, לכאן נסו מפחד השכנים שאלצום לעבור לדת האיסלם. הם שמרו על כבודם ודתם, וכשנשקם אזל נמלטו להרים, שם התקיימו בקשיים ובמצוקה, בודדים ועזובים. אך שמרו בכל מאודם על מורשתם ומנהגיהם העתיקים.

מקצועותיהם תאמו לאורח חייהם ולסביבתם הטבעית; בהרים עסקו במטעים, ציד, צאן ומקנה, מעט פלחה וירקות; כל זאת לסיפוק צרכיהם בלבד. עת רווח להם, עסקו גם במסחר זעיר ומרכולתם נישאה על כתפיהם; המסחר כלל סחורות חליפין שונות: עורות, צמר, צבע פואה הידוע, מעליים ועבודות אריגה.

רבי יעקב מספר שהתגלה לו על קיום כפרים מוסלמיים ואחרים שתושביהם מקיימים מצוות ישראל או חלק מהן. לדבריהם, שייכים הם לגזע היהודים והעבירות בעל כורחם לדת האחרת. מובן שגם יהודינו קיבלו ממנהגי השכנים. הרב לחם נגד התופעה של ריבוי נשים, נוהג שנלקח מהשכנים, והוציא חוזר שיש לשאת אשה אחת בלבד.

בני עדתו מקיימים את מצוות היבום ומקפידים על אי שיתוף עם הקראים.

לרב היו קשרים רבים עם השכנים וחלק מהמוסלמים חשבוהו לקדוש וכיבדוהו ככד רב. כשמת הרב, אחד השיכים החדעים שהכירו שלח מכתב תנחומים לבני העדה.

באגרותיו, דן רבי יעקב בענייני ירושות, חתונות, גטים, שבויים, עלילות דם, שליחים, הסמכת רבנים, שוחטים. חוקרים וסופרים ביקשו את הגהותיו על ספריהם, רבנים ביקשו שיכלול כמה משיריהם במחזורי "אהלי-יעקב".

הוא עלה פעמיים לארץ ישראל ובפעם השלישית השתקע בה. עוד לפני עלותו, בא בדברים עם מנחם אוסישקין, שהיה מנהלו של הועד המרכזי של חובבי ציון באודיסה, בדבר רכישת נחלה להתיישבות עולי קווקז בארץ-ישראל.

בתקופתו של הרב, מעטים שלחו את בניהם ללמוד השכלה חיצונית וכללית, כי לטענת הזקנים נעשו לגויים בלומדם מחוץ לישיבות. רק העשירים הפרו כלל זה ושלחו את בניהם ללימודים מחוץ לקווקז. בניו של רבי יעקב יצאו מכלל זה.

בנו של הרב, נפתלי, היה בין מייסדי האגודה הציונית בדרבנד. כאשר רצו משכילי דרבנד; רבי ישעיה רבינוביץ, רבי מרדכי חנוכיב ורבי ישראל סימונוב, בן אחותו של רבי יעקב, לייסד בית ספר לילדי ישראל ללמודים כלליים, רבי יעקב נלחם נגדם, ובמשך תקופת מה לא יכלו להוציא את מחשבתם לפועל.

על מנת להשיאם מתכניתם ייסד הרב ישיבה והציבור נחלק לשני מחנות; היו מריבות קשות. שר החבל נתן רשיון ובשנת 1904 נפתח בית ספר בהשגחת רבי ישעיה. חברת "מפיצי-השכלה" מפטרבורג שלחה תמיכה שנתית בסכום 500 רובלים וגם הדומה העירונית בדרבנד הקציבה סכום דומה.

רבי יעקב לא ראה בעין טובה את עבודת המשכילים. הוא ערס להם מכשולים עד עלותו ארצה. לאחר עלותו הוסרו המחלוקות והאינטימיות אצלו ייסד עם רבי שאול ואחרים בית ספר בעיר גרוזני.

רבי יעקב נקט בצעד מהפכני בהדירו את בנו מאיר ממחצית הירושה המגיעה לו. זאת בטענה שהבן נטפל לארגון הציוני. ציונותו של הרב עצמו התבטאה בדרך ההגשמה המעשית. הוא הטיף לצאן מרעיתו לעלות להתנחלות, לעלות על קרקע המולדת ל"עבדה-ולשמרה". רבים עלו ביוזמתו, בהשקט ובשלווה, ומבלי לגרום לזעזועים עם השכנים.

היו כמה סיבות להתנגדותו לרעיונות של הצעירים; ראשית – לחץ השלטונות ומאסרם של פעילים ציוניים. הרב הבין, שהסכמתו לרעיון הציוני לא תיטיב עם בני עדתו. הוא, שהיה מנהיגם הרוחני, היה נאמן לשלטון שנתן לו חופש פעולה; נסיעות חופשיות כמעט לכל ערי רוסיה ומדינות קווקז. הרב צוייד מטעם השלטונות במסמכים ובתעודות וזכה לאותות הצטיינות ומתנות.

שנית, פעולת תמיכה גלויה ברעיון הציוני תגביר את משטמת המוסלמים, שבלאו הכי חיכו לכל הזדמנות נאותה להתעלל ביהודים. לפי הבנתו, של הרב, חייב היה לנקוט בדרך

הזאת בכדי שעדתו לא תנוק.

הרב הטיף לציונות מעשית. הוא ידע שעדתו אינה מוכנה עדיין להשכלה כללית ולציונות המטיפה בגלוי לרעיונותיה. הוא היה נתון ללחץ הזקנים, שדחו כל רעיון מסוג זה, מפחד מפני גורמים עויינים, ומחשש שבהיות בני האדם חופשיים יעברו בזאת על דתם. לדעתם היה צורך באורך רוח ובסבלנות. הזקנים חיכו למשיח שעבורם היה המפעל הציוני בכל הדרו. הציונות שלהם היתה בית הכנסת ושמירת המצוות.

הציונות שלהם התקיימה אלפי שנים. בהגנה על מורשתם וכבודם, שמרו על המצוות ונשתמרו. הם עלו לארץ הקודש טיפין טיפין ובקבוצות עד לפני קום הרעיון הציוני. הרב חש את צאן מרעיתו וידע כי ציונים היו בנשמתם.

בתרס"ז, 1907, לאחר ארבעים שנות כהונתו כרב כולל על כל דאגסתן, התפטר הרב מתפקידו ועלה ארצה עם אשתו ושני בניו. זאת, לא לפני שאירגן משפחות מקוקז לעלות אתו להתיישבות. בניו – דוד, מאיר, חנה ונפתלי נשארו בקוקז.

בתרס"ח, 1908, הניח אבן פינה וייסד את המושבה "באר-יעקב", שנקראה על שמו. הוא ואשתו התיישבו בירושלים ושם המשיך בתורה ובכתיבה.

במלחמת העולם הראשונה סבל ממצוקת רעב ומחלות. שני בניו נלקחו לשרות עבודה בצבא התורכי, וכפי שמעיד אבי ז"ל, – הרב יעקב יצחקי סבל רעב, פשוטו כמשמעו, וזה היה הגורם לפטירתו.

ב-ז' בסיון תרע"ז, 1917, נפטרה רעייתו בשנתה ה-69 שבועיים אח"כ, בכ"ב בסיון תרע"ז-1917, נפטר גם הוא ונקבר בהר-הזיתים.

16 אגרות מפרס וקורדיסטאן

שמעו של הרב רבי יעקב יצחקי הגיע גם לפרס. חכמי ונשיאי יהדות פרס פנו אל הרב משום קשריו ההדוקים עם שלטונות רוסיה, וכן עם חשובי היהודים בממלכה הרוסית. היו לו קשרים עם יהדות אירופה ואסיה. בקשתם היתה שיהיה להם לפה, יעזור להם לקבץ תרומות מעשירי היהודים ויפרט בפניהם על מצבם הקשה, של יהודי פרס.

חלק מהאגרות נכתבו בשפה הפרסית ובאותיות ערביות והיתר בעברית. הנושאים היו רבים: מסופר על שוד מתים, על מומר ששולל זכות ממשפחת נפטרים, ארנונות כבדות, ביזוי זקנים.

יהדות פרס פונה אליו ברגשי תחנונים: "היה לנו לאב, אולי יעלה ארוכה למחלותינו". קווקז שימשה מקום מקלט לבורחים והנמלטים מרדיפות בפרס, ביניהם היו שהשאירו את נשותיהם עגונות. הרב נדרש לאתרם. כותבים לו גם על שליח שנשלח לקווקז לקבץ תרומות לבניית בית כנסת ועקבותיו נעלמו.

כאדם גדול ומופלג בתורה, מבקשים מכבוד הרב, שיעיין בהעתק לספר תפילות, שיבקר וינסח לפני ההדפסה ובגמר ההגהה ישלח את הספר למונטיפיורי כתודה על פועלו הרב למען יהודי פרס.

מכתב אחר מודיע שהשליח שנשלח לקבץ תרומות לבניית בית הכנסת חזר עם פדיונו והוא נמצא בקרב משפחתו.

הרב, בהיותו מודע למצבם הקשה של אחיו היהודים מפרס, שהיו נתונים בחסות השלטון המוסלמי הרדני, עשה את הכל על מנת להקל בסבלם.

הוא התקשר עם רוטשילד, מונטיפיורי וכי"ח אשר בפריז, קיבץ עבורם תרומות והרבה במשלוח מכתבים; התמונה שהציג במכתבים היתה קודרת והוא ביקש עזרה להקל את סבלם. דבריו נשאו פרי כיוון שלא ביקש עזרה עבור בני עדתו שלו. הוא פעל, כאישיות נייטרלית, עבור אחים אחרים, מקהילה אחרת ומארץ אחרת.

ב-16 האגרות שנשלחו אליו, אנו קוראים על מצבם הקשה של יהודי פרס בכל התחומים: האישי, הכללי, הדתי. אנו קוראים על רדיפות המוסלמים, על שמד וממכר יהודים לעבדות.

מעניין, שבאותה עת מצבם של היהודים ההרריים היה קשה, ושוויים היו בשפל שלא היה כדוגמתו. הפרטים על מצבם הקשה של היהודים ההרריים מצויים בספרו של טשאני, שסייר במקומות הנידחים בהם שכנו ההרריים. הוא סייר במשך שלוש שנים והכיר את הנתונים ממראה עיניו. לדעת רבים וטובים, מצבם של היהודים ההרריים היה קשה יותר ממצבה של יהדות פרס באותה עת. מדוע לא הזכיר זאת רבי יעקב? מדוע התעלם ממצבם של בני עדתו? לעומת זאת, אנו מוצאים אותו הוא פועל בתנופה ובמרץ לטובתם של הנידכאים האחרים מבני פרס וקורדיסטאן, בשעה שענייניו שלו נדחקים לקרן זווית. הרב לא טען מעולם שספרו של טשאני אינו מדויק. אם טשאני לא היה מדויק בפרטים הרב

בודאי היה מכחיש את דבריו. לפיכך, הוא נתן לו עידוד רב. ידוע, שהוא הכחיש בזמנו את דברי רב הקראים, בהתייחסותו של זה ליהדות קווקז ולקדמותם.

כפי שניתן להבין, לא רצה הרב יצחקי לערב את שני התחומים, ומצא לנחוץ לעסוק בתחום אחד בלבד, בעזרה ראשונית ליהדות פרס.

16 האגרות נשלחו בין השנים – תרל"א, 1871 – תרמ"ב 1882. האגרות מספרות על רעב כבד הפוקד את בני פרס היהודים. הרעב כבד עד כדי כך שמוסלמים אכלו בשר-אדם. כ-200 יהודים ניספו ברעב. מעלילים על יהודים עלילות וסוחטים מהם כספים. יהודי פרס מבקשים מהרב שיתוּך ויעורר את יהדות אירופה, ובראשה הנדיב משה מונטיפיורי, לעזור להם.

מבקשים מבני קהילתו של הרב להצטרף לעזרה, "להציל לפדות את בני הגולה שבערי עגים, שהשלטונות מורטים ומכין מכת אכזרי", אי לזאת השלטונות מטילים מסים כבדים, והגרוץ מכל – אם לא ישלמו, מאיימים להרוס "את קברות הקדושים, את קברות אדונינו מרדכי ואסתר".

ילדי תלמוד תורה מוכים בדרכם לבית הספר וכמה מהם התעוורו מעוצמת המכות. יהודי פרס מבקשים מכבוד הרבנים אשר בדאגתן, מלבד עזרה כספית, שימליצו עליהם לעלות לארץ-ישראל, ובכך ייפדו מצרותיהם.

הם מתלוננים גם ששלחו מכתבים לכתובות של מונטיפיורי ומבקשים מכבוד הרב שיאיץ בם לשלוח תשובה. הושמדו ספרי לימוד – "נא לשלוח אחרים במקום אלה שנשרפו" בדרבנד יש הרבה ספרים, ובסיוע השלטונות יסתייע הדבר בידיהם.

באחת האגרות, מתלוננים יהודי פרס על העוול שנגרם להם ע"י הפרסים, "נא לשלוח אגרות לקונסולים ולשליטי האומות להקלת העול והפסקת העלילות והמכות. נא לשלוח אגרת ללונדון לראש הממשלה אשר שמו כשל רבנו ורועה נאמן כה"ר משה מונטיפיורי".

כעבור זמן, הם מודים באגרתם לרבי יעקב, על ששלח את המכתבים למונטיפיורי ולקונסול האנגלי, וכן שולחים מכתבי תודה על קבלת הכספים שקיבץ עבורם.

לידי יהדות פרס הגיע **מכתב** ממונטיפיורי לשגריר האנגלי בטהרן בו מתבקש השגריר להיפגש עם השאח ולתבוע ממנו להגן על היהודים. למכתב צורפה תרומה בסך 1200 שטרלינג. השגריר העביר את הכסף על ידי כומר ויהודי פרס קובלים שמיופה הכח ניכה בשביל עצמו 125 שטרלינג מסכום התרומה, דבר שחרה להם מאד.

יש אגרות **הנוגעות לנדודי** יהדות פרס לקווקז כדי למצוא שם את פרנסתם. האנשים נעדרו מבינתם תקופה ארוכה והיו כאלה שלא שלחו כספים למשפחותיהם, ולא נודעו עקבותם. מסופר על אשה הרה ללדת שבעלה נטשה, הוא יצא למכור לולבים ואתרוגים ומה שבע שנים ניתק כל קשר.

במכתב הבא מסופר על האשה הנ"ל, שילדה בת, והעול נעשה כבד יותר. רבי יעקב בירר בנידון והתברר שאותו אדם נפטר בקווקז, בכפר מנגיאליס, ולפני מותו הפקיד 50 תומן. מיהרו להודיע זאת למשפחתו. האשה דרשה שכסף זה יימסר לידי האחים הרופאים, מרדכי

ויקותיאל, שמונו על ידה כבאי כוחה. הרופאים האלה, יהודים מפרס, עבדו לשם פרנסתם בדרבנד והתגוררו שם.

באגרת אחרת מדובר על האשה זליכא התובעת מבעלה אליהו מזונות מאחר שעזבה. היא דורשת גט והרב מתבקש לטפל בזאת.

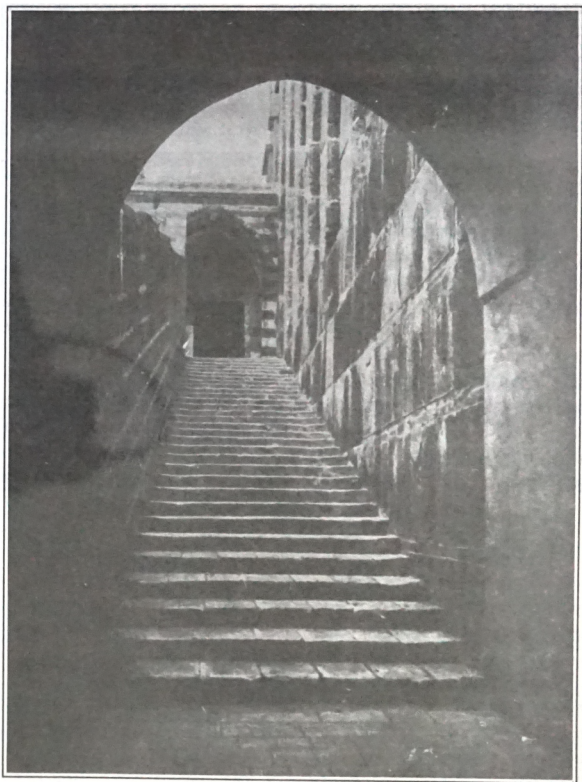
כתוב גם אודות שני גברים שיצאו מטהרן לפני 11 שנה ואבדו עקבותיהם; אחד בשם אגאי-לוי, נדע שנהרג בדאגסתן על ידי ליסטים, והשני אברהם, ללא עקבות. משפחותיהם ללא פרנסה. "אברהם קצר קומה וזקנו מעט, היה בצאתו כבן 45 שנה".

סחר הלולים היה עסק מסחרי. גם רבי יעקב טיפל במכירתם לבני עדתו וגם על פרט זה לא פסחו במכתבים. הרב ביקש קבלות על הספרים והכספים דרש אישורים לכל דבר.

בארכיון הרב, נשתמרו שתי אגרות מקהילות אורמיה וכורדיסטאן. בשתי האיגרות מספרים בני קהילות אלו אודות צרותיהם, עוניים; על יתומים, אלמנות, רעב, בתי כנסת שנהרסו על ידי המוסלמים. אין ספרים, אין ספרי תורה. הם מבקשים מהרב סיוע ושיבקש גם מקהילות אחרות רחמים עליהם. גם הם מבקשים פרטים על שליח שנשלח מטעמם לדאגסתן ולא ידוע היכן הוא.

הם מודים לרב על פניותיו ועל בקשותיו לא להרע להם. במכתבים דנו אתו על עניני הלכה, הפנו בקשה למשלוח ספרים, "אנו מודים על ההשתדלות וקבלנו 600 תומן ממונטיפיורי והכסף יחולק לעניים", "אנו צמאים ורעבים, אין לחם לעוללים ולטף, הרבה מתים מרעב, קור עז ושלג, היה לנו לאב, אולי יעלה ארוכה למכותינו".

בני יהדות פרס וכורדיסטאן הטילו כל יהבם על בית רבי יעקב, היות ולדבריהם יש לו מהלכים במקומות החשובים. באחדים מהמכתבים פונים אל הרב בשמו הנהוג בקהילות דאגסתן – "רבי יענגילי", כי "יענגילי" הוא כינוי אישי משפחתי.

קברי האבות היו למקור משיכה ולתפילה לעולי קווקז בכל התקופות
בתמונה המדרגות המוליכות לקברי האבות בחברון

נסיעות רבי יעקב לירושלים

משאת נפשו של רבי יעקב היתה לבקר בירושלים. הוא נסע אליה פעמיים, ובפעם השלישית נלוו אליו מספר קטן של בני עדתו במטרה להשתקע בעיר. הוא שימש דוגמא אישית ליתר בני עדתו, שגם הם עתידים למלא את חובתם הקדושה ולעלות לארץ הקדושה.

בפעם הראשונה נסע ארצה בשנת תרל"ו, 1876.

בפעם השנייה נסע ארצה בשנת תרמ"ו, 1886.

בפעם השלישית עלה ארצה בשנת תרס"ז, 1907.

בשנת תרס"ז, עלה והשתקע בירושלים, הוא בחר להשתכן כאן, בקרב בני עדתו, שהקדימוהו והתגוררו בשכונת "בית-ישראל" שהיו מראשוני מקימה.

רבי יעקב רשם ביומנו רשמי מסע מפורטים. בעלייתו הראשונה, בשנת תרל"ו-1876, הצטרף אליו למסעו ידידו, הרב יחזקאל בן הרב מושאילוב, שכהן כרבה של העיר טאמיר-חאן שורה. סבו היה רבי אליהו בן מישאל מורחי מדרבנד, הרב המפורסם שחלש מקובא עד נאלצ"ק.

בנסיעתו הראשונה, בא הרב בקשרים עם רבנים ונכבדים, הוא ; להם את חיבוריו וקיבל מהם עידוד. הוא קנה ספרים עתיקים, שמע והשמיע דרשות, הוזמן וכובד על ידי גבירי ונשיאי ישראל בכל מקומות ביקוריו. רבני הספרדים והאשכנזים כאחד, שיחרו לפתחו. הוא לא שכח לשלוח לרבני קווקז מכתבים מפורטים בהם רשמים ממסעיו. כל מטרת המכתבים היתה להלהיב לעלייה.

בראשית נסיעתו ביקר בגרוזיה ונפגש עם רבניה שבאו לקבל את פניו. הוא החליף אתם דברי תורה וסיפר להם אודות בני עדתו ומטרת נסיעתו. מנמל באטום, הפליג באונית קיטור דרך הים השחור לתורכיה, באיסטנבול ובאיזמיר נפגש עם הרבנים הראשיים ומשם נסע דרך הדרדנלים, אכסנדרווא, לתקיא, טריפולי, ביירות, עד שבא ליפו.

ביום ג' בטבת הגיע ליפו, לבית אבו-בכור ראובן למנוחה קצרה. באותו יום נסע לירושלים. נתלווה אליו בעגלה רבי יחיאל פינס הנודע, אתו בילה בחברה נעימה. הם לנו ברמלה ואחרי חצות המשיכו במסע לירושלים.

ביום ד' בשבת, ג' לחדש טבת הגיע לירושלים והתקבל על ידי בן העדה המתגורר בירושלים, נוריאל-תשים, שהיה מנכבדי עדת הקווקזים בעיה"ק ורא מטאמיר-חאן-שורה.

בנו של הראשון לציון יצחק אשכנזי, ביקר אותו והזמינו לביזנו. נוכחו שם רבי רפאל מאיר פאנזיל, הראב"ד יוסף שאול אלישר, הרב יוסף עוזיאל, אביו של הרל"צ בן-ציון עוזיאל, וכן שאר חכמי העיר.

רבי יעקב ביקר אצל הגאון שמואל סלנט בביתו וגם שם נוכחו גדולי הרבנים.

אחרי חצות הלך לבקר בכותל-המערבי, משאת נפשו מימים ימימה. "וכלו בדמעות עיני מאין הפוגות מבלי אוכל אתאפק". הוא ביקר בחורבת רבי יהודה החסיד, התפלל בחברתו

של רבי שמואל סלנט, קיבל מתנות ומנחות יין ומאפה, וכן תשורות ממנהלי תי"ת. בבית מלונו באו לבקר הסופרים יוסף-ריבלין, פינס, אדלמן, מנהלי תלמוד תורה, חיים זלמן ריבלין. שמואל סלנט בא לבקרו בכבודו ובעצמו, רבי יעקב יצחקי כותב בהתרגשות רבה:

"בא אלי הגאון רבי שמואל סלנט, ברוב ענותנותו ממש לא יאומן כי יסופר, כי הוא גאון הגולה, תפארת ישראל יכבדני לבוא אלי למלתי מחוץ לעיר, בלוי"ת נכבדי העיר". פסוקים אלה מעידים על כך שהרב יעקב היה גדול בתורה ושמו הלך לפניו. ולא לחינם כבדוהו; התרומות שתרמו הוא ובני עדתו למען ירושלים וישיבותיה במשך שנים רבות סללו לפניו את הדרכים והוא היה מקובל על כל הזרמים, הספרדי והאשכנזי כאחד. גם בירושלים שלחו לו הסופרים מתנה מספריהם וכן קנה ספרים רבים. רבי יעקב ביקר בקברות הצדיקים – כלבא-שבוע, מערת הסנהדרין, שמעון הצדיק, יד אבשלום, קבר זכריה, מערת חגי, מלאכי, הר הזיתים, השילוח וקבר שמואל הרמתי. הוא ביקר בתי"ת עץ-חיים, כתב בפנקסים והבטיח לעזור לתלמידים. בחברון, התאכסן בבית הרב הרי"שי, אליהו סולימאן מאני, וכדבריו, כרת עמו ברית אהבה. הוא מסר לכולל הספרדים 14 מנת שהיה בידו פקדון שקלים של ק"ק נוגדיה וקיבל קבלה.

הוא דן עם הרבנים בחברון בכסף הקדשים וקיבל הסכמה על חיבורו – "אהלי-יעקב". באו לבקרו גם רבני האשכנזים. ר' יעקב חילק לבית הכנסת עץ חיים 10 מגידי. הוא ביקר במערת המכפלה, קבר אבנר בן נר, קבר ישי אבי דוד, קבר עתניאל בן קנז ובבית העלמין היהודי.

ביום ח' בשבט נסע מיפו דרך תורכיה לבאטום ובכ"ה שבט שב לדרבנד. בדרכו לביתו, ערך ביקור בקהילות היהודים ההרריים ואסף חומר על חייהם. הוא מסר להם את דבר הארץ כי טובה היא.

בשנת תרמ"ו, 1886, נסע הרב בשנייה לארץ ישראל ופקד את עדת יוצאי דאגסתן בירושלים. כמו בנסיעתו הראשונה, ביקר במקומות הקדושים, עסק בעניני תורה עם גדולי הרבנים וקיבל הסכמות נוספות לחבורו "אהלי-יעקב".

בבקרו זה בירושלים, התבקש רבי יעקב ע"י ראשי הכוללות והרבנים הראשיים שסייע להגדיל את הכנסת הקופות לירושים. שליש מההכנסות הובטח לעדת דאגסתן בירושלים. בחלק מן הקטעים כתוב:

"שראשי הכוללות אשר בעיה"ק משגיחים על עניי דאגסתן בעין חמלה וחנינה בכפליים על שאר העניים, וכמוכן להת"ת יצ"ו הנמצאים בתוכה מקבלים חלוקה דרבנן בכל חודש יותר מהראוי דהיינו טעמא כי אנשים מתעטים המה".

רבי יעקב קיבל עליו לצאת בכל שנה לסובב בכל מחוז ערי דאגסתן יע"א, לאסוף לקבץ נדרים וקופות ולצרף עמו מעלת הרבנים הדיינים היושבים בערי דאגסתן, כי בכל שנה ושנה

יצא אחד מהרבנים לשוב ולקבץ נדרים וקופות, ובכל חודש אלול לשלוח את הכספים לירושלים.

באגרת נזכר גם הנוהג, "מימי עולם ושנים קדמוניות", לשלוח כל שלוש שנים שד"ר מירושלים למקומות אלה.

עם חזרתו, כעבור חודש ימים, הביא הרב את בשורת הארץ לצאן מרעיתו. שובו נהפך ליום חג. העדה חלקה לו כבוד גדול, אשר לא ראו כמותו; כל בני העדה, מצפון ומדרום באו לקבל את פניו; העשירים ישבו במרכבות או רכבו על סוסים, ובני דלת העם הלכו רגלי אל מחוץ לעיר לקדם את פניו.

המסעות האלה לעיר הקדוש סייעו בידי הרב להחדיר בבני עדתו את רעיונות חיבת-ציון להם היה מסור בלב ונפש.

הרב היה מכובד בעיני השלטונות. הוא עסק בעניני ציבור וממשל והוענקו לו פרסים ואותות. למרות המשרות והכבוד שהנחילו לו, זנח הכל, זנח את העושר, הגשים מאוייו ועלה בשלישית להתיישבות של קבע בירושלים.

ביום שני בשבת, כ"ח אייר שנת תרס"ז-1907, עלה עם משפחתו וקבע את ביתו בירושלים. לפני כן, עורר את בני עדתו לעלות ולהתיישב בארץ-ישראל.

בספר המסעות כותב הרב:

"מחול לקדש בעזה"י

ביום שני בשבת כ"ח אייר תרס"ז יצאתי מדרבנד עיר מולדתי, עם בני ביתי יצ"ו ללכת עיה"ק ירושלים תובב"א. וביום א' בשבת כ"א אייר הגענו לחיים ולשלום לירושלים ת"ו, יזכני לחיות בתוכה לעבדה ולשמרה לאורך ימים".

יש חשיבות רבה לביטוי שכתב בפנקסו – "לעבדה ולשמרה", לעבדה, פירוש הדבר, לעבד ולהתפרנס מיגיע כפיים; וטבעי היה הדבר שייסד או את המושבה "באר-יעקב" שנקראה על שמו. למפעל התיישבותי זה הצטרפו גם בני העדה האחרים שקנו במיטב כספם את אדמת ההתנחלות.

באחרית ימיו, העתיק הרב את מושבו לירושלים, הדפיס את המחזור ופעל בקרב העדה. בפנקסו אנו מוצאים, בכתב יד, את תאריכי הולדתם ופטירתם של בני משפחתו.

ימי-הולדת

דוד הבן נולד בדרבנד בתרכ"ד 1864

מאיר הבן נולד בדרבנד בתרכ"ז 1867

חנה הבת נולדה בדרבנד בתרל"ל 1870

נפתלי הבן נולד בדרבנד בתרל"ב 1872

דניאל הבן נולד בדרבנד בתרל"ז 1877

יצחק הבן נולד בדרבנד בתרנ"ג 1893

לאה הבת נפטרה בדרבנד בתרמ"ב 1882 (לא ידוע תאריך הולדתה).

הנכד הראשון מישאל ילד כלתו סנם ולבנו דניאל

נולד בשנת עת"ר 1910

הנכד עזריה בן דניאל נולד בבאר יעקב שנת תרע"ג 1913

בליל פורים התרל"ח נפטרה אמו מרת נעמה ני"ע 1878

לאה אחותו נפטרה בשנת תרמ"ב 1882

ביום שבת קודש קרוב למנחה שהוא יום כי חשון שנת תרס"ט 1909 נפטרה אחותי הזקנה ולתא ני"ע בביתי בירושלים ונקברה בליל מוצאי שבת קודש כ"א לחודש וקברתיה בבית עלמין הישן בכבוד. וקרוב לבת תשעים שנה היתה במותה.

יום שנפטר תלמידי דניאל בן אליהו שנת תרע"ה 1915 (הרב לא שכח את תלמידו האהוב אותו הסמך לרבנות לפני ארבעים שנה).

נפטרה כלתי סנם בת אפרים אשת דניאל, מחולי שחפת אחרי מחלה שלוש שנים תרע"ו

1916.

נפטר נכדי עזריה בן דניאל בן שלוש ושלושה חודשים ממחלה תרע"ז 1917.

נפטרה אשתי חסידה בת רבי יוחאי תרע"ז 1917 נקברה בהר הזיתים שבירושלים.

"אהלי-יעקב"

המחזור כלל שלושה חלקים שכולם יחדיו נקראו "אהלי-יעקב", כי כללו בקרבם את שמו של הרב. הספר נכתב, בואר ונדפס על ידי רבי יעקב בן הרב יצחקי בשנים תרס"ח-תרע"ב, 1908-1910.

החלק הראשון, "אהל-העדות", הוא מחזור לסליחות וראש השנה, עם תוספות משירי קדמונינו שהיו גנוזים במחזורים עתיקים ועתה סידרם הרב ובארם. הגהותיו היו מדוייקות מבחינה מדעית. הוא קיבץ את החומר ממחזורים שונים, הגיהם מאופל השיבושים שנפלו בהם, ובארם בלשון קלילה; בבחינת המועט המחזיק את המרובה.

החלק השני "אהל-מועד", הוא תיקוני שלוש רגלים: חג-הפסח, חג-השבועות, חג-הסוכות ויום הכפורים, התיקונים מפורשים בבאר קצר וקולע, השווה לכל נפש.

החלק השלישי, "אהל בת-ציון", שהיה צריך לכלול בקרבו את תקוני הצומות, לא יצא לאור.

מחזור
אהלי יעקב

כרך ראשון מהחלק הראשון סמנו הנקרא
אהל העדות

האחד בתוס' סדר הקץ מליחות לימים נראים. והשליח ראש השנה.
מפנה קץ ספרדים שמתעורר ואיננו. וכן פיר' וידי הנדרים
אזורים הלי'. עם עסקי רעים. והפסח מדינה פשוטו פיר' קודם
קדמונינו מפני ספרו ל'ע' אשר חזו גנוזים קר' בה במחזורים עתיקים
נחשבים והבני יודת. וקנה תודים יצאיהם כבדו ובספולו ובמנות
מרוקית כולן חסרות. ובמזורים כבאר בספק ליהיה פנינים
מפסקי ים חטנים. לדין דברי חכמים ויהיהם ולהסביל רמז
קדומים וחסותם. גם לרבות המליח הקבוצות מעובות כבאר
מפורים. בעזרת המאיר לדין לרדום. כאשר עליו הקראת תחונה
מפורים. כבארנו אשר ספרתנו ויביתנו ברחמי שמים וקדמתו כסם.

אהלי יעקב

אני הקבן יעקב בהררי"ן וזל' י' יצחקי

לדפוס חזק דובנא הליטוניה
ועדה הרבני ירושלים קהילת חובבי

נדפס
פעמית **ירושלים** תרע"ב
בית התרסי"ח לז"ת

מחזור אהלי יעקב אהל העדות לראש השנה

מחזור
אהלי יעקב

כרך שני מהחלק הא' סמנו הנקרא אהל העדות
האוצר כרוסו

סדר תפלות ליום הכפורים

בענין קץ ספרדים שמתעורר ואיננו. וכן פיר'
ומז' תודים אחרים חרקים עסקי רעים. והפסח מדינה
פשוטו פיר' קודם קדמונינו מפני ספרו ל'ע' אשר חזו
גנוזים קר' בה במחזורים עתיקים נחשבים והבני יודת
מרוקית כולן חסרות. ובמזורים כבאר בספק ליהיה פנינים
מפסקי ים חטנים. לדין דברי חכמים ויהיהם ולהסביל רמז
קדומים וחסותם. גם לרבות המליח הקבוצות מעובות כבאר
מפורים. בעזרת המאיר לדין לרדום. כאשר עליו הקראת תחונה
מפורים. כבארנו אשר ספרתנו ויביתנו ברחמי שמים וקדמתו כסם.

אהלי יעקב

אני הקבן יעקב בהררי"ן וזל' י' יצחקי

לדפוס חזק דובנא הליטוניה
ועדה הרבני ירושלים קהילת חובבי

נדפס
פעמית **ירושלים** תרע"ב
בית התרסי"ח לז"ת

מחזור אהלי יעקב ליום הכפורים

הרב יעקב יצחקי היה סופר ברוך כשרון והוא קשר קשרים עם רבנים גאוני הדור על מנת ללמוד את מחקריהם. שיא עבודתו היה בפרסום המחזורים. עדותם של רבי הסמכה באותה עת מוכיחה שהמחזורים הם המתוקנים ביותר שיצאו לאור.

במסעותיו השונים, קיבל הרב את עידודם של חשובי הרבנים להוציא לאור את המחזורים. מספר רבנים ביקשוהו לכלול בספרו חבורים מפרי עטם. בכדי להוציא לאור עבודה מושלמת, בדק מחזורים וכתבים כגון מחזורי ארם-צובה, רומאניה, קטלוניה, קורפו ועד.

המחזורים, האוצרים בתוכם תפילות, סליחות ראש-השנה ותפילות ליום הכפורים, הם כמנהג הספרדים, ומקובלים גם בקרב העדה היהודית ההררית מקוקו. מובאות כאן כמה מההסכמות שקיבל הרב מגדולי וגאוני הדור בירושלים, בעלותו ציונה בפעם הראשונה, וכן הסכמות מאחרות, משנת תרמ"ז-1887, תרס"ח-1908 ותר"ע-1910. מהרבנים – רפאל מאיר פאניזיל, והראשון-לציון, יעקב מאיר אלישר, נשיאי ישראל שנת תרמ"ז;

"שמחים על התעוררותו, מלאכה מפוארה ויוצא דברי יקר וכוונם במקומם. מלאכה גדולה ונפלאה. מברכים על מעשה אצבעותיך כי נעמו, אבי התבונה והמדע, על הבאורים והפרושים המהוללים. מה טובו אהליך יעקבי".

הסכמת אליהו סלימאן מני, ראב"ד דעיה"ק חברון, תרמ"ז;

"מברך על הפירושים כמנהג בני ספרד, שקל לנו המסילה, באופן נעלה, ויפרש לנו רמז מליצתם, חמדנו את פרי תבונתו ונאשר את עוז פעולתו. דלה מים עמוקים מנחלי אמונה, ביאר השירה באופן נעלה ויטמיענו מצוף נועם שירתם, וכל שיר הבין לנו מקור מחצבתו ומי הציבן. חמדנו את פרי תבונתו".

מחיים ברלין, ראב"ד במסקווא ועכשיו בירושלים, שנת התרס"ח;

"ידעתי מימי נעוריו. היה מנהל עדת ישראל, ולעת זקנתו זכה לעלות לארץ הצבי, לחבר באור מופלא על פיוטי קדמונינו שבמחזור ספרד. חשף זרוע עוזו להגיהם ולבארם היטב, ולדלות ממעמקי מצפונם. כל בית ישראל ישבעו עונג מביאורו. הטיבות כי היה עם לבבך הטוב".

מיצחק הכהן קוק, רב ואב"ד יפו והמושבות, שנת תר"ע;

"הרב הגאון עוטה אורה, גדוש בנגלות וגנוזות עמוס בתורה, מעשה ידיך להתפאר. בהאירו אור יקרות על הפיוטים הקדושים. ועתה הכל שולחן ערוך מלא ברכת ה'. קטנתי מאד לבא בהסכמה על באורו היקר. דברי קודשו חביבים ויקרים ידיעות רחבה בכל מקצועות התורה, מפיקים אור וזוהר".

מכתבים ואגרות מארכיונו של רבי יעקב יצחקי

המכתבים והאגרות מעידים על רב גווניותו של הרב שפעל בתחומים רבים; הוא היה שותף בעשייה וביצירה. הרב יעקב מתגלה בכל הדרו והקורא יתרשם שלפניו אישיות רמת מעלה.

תרכ"ג 1863

1. העתק אגרת ששלח רבי יעקב בן-יצחק לחברה "מרבה-השכלה" בפטרבורג. באגרת מודה הרב על שכבודו במשלוח כתב העת "המגיד" ללא תשלום.
2. מכתב להרב ברלין חיים הדן בענייני פיזטים וספרי דת.

תרכ"ה 1865

1. אודות יהודים שהלכו לעסוק בעבודתם בכפר "דיה-גיאפ" ולא חזרו אחרי 4 ימים וסופר שנהרגו על ידי מוסלמים. בהמשך, התדיינות על נשים עגונות. המכתב נשלח לרב בחתימת משה-גבריאאל.

תרכ"ז 1867

1. מכתב למו"ל "המגיד" המזים את דברי השטנה נגד הנוסע טשארני. רבי יעקב משבחו כי הוא מליץ-טוב בפני הממשלה ונסיעתו מסולאה מפז. הוא מודה על ההבטחה לעמוד לימין העשוקים מבני אחינו בארץ-פרס. "כרגע אין לנו קשרים אתם מאפיסת בתי-הדוהר בעיר פרס והדרכים לשם קשות ומסוכנות".
  2. מכתב בקשה לתרומה, מאת הרב אלכסנדר צדרבוים מפולניה. במכתב הזה מתבקש הרב יעקב למסור לגביר המפורסם, מי יהושע בן רבי חנכה הספרדי (פרנק), שאין אפשרות לסיים את בניית בית הכנסת מבלי עזרת הנדיב הנ"ל. נאמר שכתב מכתב מלא על גדותיו לנדיב הנ"ל בשנת תרכ"ו 1866. המכתב שנמסר לטשארני לא הגיע למענו (רבי יהושע בן רבי חנכה יצא להשתטח על קברי האבות בירושלים ונעדר באותה עת מקווקז ולא היה למי למסור את המכתב).
- כתוצאה מאי ההבנה בנוגע להעדרות התורם, נוצרו חיכוכים בין צדרבוים וטשארני. האחרון ביקש מרבי דרבנד שיגנו עליו. ואכן, במכתבים הבאים עושים זאת נכבדי היהודים ההרריים ובראשם רבי יעקב.

3. גולדמן, במכתבו ב"המליץ", מציין שבדרבנד מצא את רבי יצחק ובנו יעקב, וכן את גיסו שהוא איש עשיר ואמיד העוסק במסחר (רבי שרבת אניסימוב). לדבריו, החכמים למדו

בפולין ובלייטא, העשירים מלמדים את בניהם רוסית, ספרי התפילות כמנהג ספרד.

תרכ"ח 1868

1. תעודת שבח משנת תרכ"ח מהמכון לעתיקות אשר באודיסה. בתעודה מודים לרבי יעקב על העזרה הרבה שהגיש לחוקר פרקוביץ.
2. לראש רבני העיר פטרובסק; הלכות בענייני יין חמץ לפסח; איך לנהוג וכיצד להכשיר יין כשר לפסח ובאלו כלים להכשירם. הרב מביא ראיות ופסוקים ממקורות רבים וחשובים.
3. מכתב מהנוסע טשארני אודות מסעיו וחקירותיו.
4. מכתב אל משה מונטיפיורי; רבי יעקב מספר אודות "התלאות האיומות והרעות אשר תסבבינה את אחינו המסתופפים תחת ממשלת שיק פרסיים. שמע לקול זעקתם וישתדל נא עבור מצבם אשר ברע למאד הוא.
- וגם תעשה עבור אחינו בפרס ועילם המדינה. ואלוהים יעזור לו לעת זקנתו. כנפש העבד מעבדי אדוני הקטנים העומד לשרת בתוככי דאגסתן המדינה, אשר תחת ממשלת רוסיה האדירה.
- יעקב בהררי"ץ מדרבנד".
5. מכתב מטעם כ"ח פריז בעניין שליחות הנוסע טשארני.
6. הרב יעקב כותב שמצא מצבות עתיקות מלפני 300 שנה בכפר מדג'אליס, וכן מצא בבית הרב רבי חנכה חוברת קטנה הכוללת שלושה שירים קדמונים שחוברו לדבריו ע"י המשוררים אלישע הקטן, ועבדיה בן-ראובן. "הנייר ישן ועתיק, בכתב אשורי, והיתר שדדו הטאטארים".
7. עם שובו ממסעיו מקוקוז, הגיש רבי יעקב לטשארני מגילת ספר קדוש מחמדאן, המיועד לאנשי אירופה, למונטיפיורי, אודות סבלות היהודים בפרס, ובקשה לעזרה להם.
8. אל חיים גולנד פטרבורג –
- "חפצת לדעת על מצבם הרוחני של יהודי דאגסתן, וכן ממצבנו החיצוני והפנימי, רבה תלאות אחינו אי יריעה תכילם. בימי קדם רבים הופשט מעליהם אדרת אמנות אבותיהם, אנו קוראים ולומדים תלמוד בבלי ודקדוק. אני קורא בספרים שחוברו מימי קדם".
9. ויכוח אודות הקראים בין הרב יעקב לבין אברהם פרקוביץ הקראי.
10. מכתב להרב ששון בן רבי עובדיה שאולוב בעניני דת ומוסר.
11. אל החכם אליאו בפרס;
- בעניין הבקשה למונטיפיורי, מבקש הרב יעקב "שימתין כי השליח טשארני נמצא כרגע בארמניא ובעוד ירח ימים ישוב לרבנד ויתנהו התשובה".
12. מכתב אל הרב גרשון מקובא בענין הילכות דת.
13. אשור תודה לרוטשילד על תרומתו; "קיבלתי הפוצטא שתי מאות רובל, תרומה שנשלחה לחיים ברלין במוסקווא, והגיעה אלי, לטובת אחינו יושבי אורמי שנשאר חסרי כל

ערומים ובתיהם נהרסו. הכסף יישלח על ידי ציר נאמן וגם לאחינו האומללים מפרס ולבנות בית מקדשם.

אני חש בהיותי קרוב ועיני רואות אזלת ידם".

14. אל חברת כ"יח פריז;

אודות מצב יהודי פרס – "שמעו לקול המולת הנואקים האלה ממגינת לבם אשר לא יוכלו להתאפק עוד, הם מיואשים ומצפים לישועה, רבות עשיתם עבור אחינו, ולא תמנעו מלעמוד לימין העשוקים".

15. אל חברת כ"יח פריז

"אנו מודים על הבטחתכם שתעמדו לימין עשוקים אחינו בארץ-פרס, מבקשים אתם עצה על ידי הנוסע הנכבד אודות אחינו מפרס, אין לנו קשרים מאפיסת בתי הרוחה בערי פרס והדרכים לשם קשות ומסוכנות..."

במכתב הזה מבקש רבי יעקב שיעזרו לטשארני והוא ממליץ עליו טובות בפני הממשלה, "...ונסיעתו מסולאה בפז, וכן כתבתי עליו ב"המגיד", ואלוהים יעזור לו לעת זקנתו, כנפש העבד מעבדי אדוני הקטנים, העומד לשרת בתוככי דאגסתן המדינה אשר תחת ממשלת רוסיה האדירה.

יעקב בהררי"ץ מדרבנד".

16. "אל הרב רבי יעקב יצחקי מדרבנד

קבלתי מכתבך הכולל בקרבו שיר קראתיו והזמן יוכיח שלא שגית בידידותי, ואני רואה שאתה תטיל ספק באמיתות דברי לא כן ידידי. ובמשך הזמן יכירו ויוקירו דברי. טשארני הנוסע בשם מלכות רוסלנד ובשם כ"יח אשר בצרפת".

17. שיר המוקדש לטשארני ושנשלח על ידי אחד מתלמידי הרב;

"לנפש עיפה מנתיבות שובבות

ינעם מרגוע צאללי צמרים;

ולי יקטן ערכו כנין אל אבות

נגד תשוקתי להתעלס באמרים,

עם בן פורת יוסף

הוא יהדה המאסף

אוהב ואהוב להכותב בחדווה

כשמוע דודך זה בא.

הכותב בחפזון יעקב בהררי"ץ מזרחי דרבנד

(יוסף יהדה – שמותיו של טשארני)".

18. מכתב מכ"יח לרב יעקב בן יצחק בדבר סיוע ליהודי פרס. פריז, 24 ספטמבר, 1868.

19. הודעת המשטרה על מינויו של הרב יעקב בן רבי יצחק לרבה של דרבנד. 2 במארס,

1868;

"כבוד המפקד בפועל של העיר דרבנד הואיל לצוות בהוראה מס' 442 מיום 27 בפברואר, לשחרר מתפקידו בהתאם לבקשתו את הרב הראשי של הקהילה היהודית דפה, יצחק בן יעקב ולמנות אותו במקומו לפי בחירתה של הקהילה.

בהודעה זו מבקשת ממך משטרת העיר להכנס לתפקיד הרב הראשי של הקהילה היהודית בדרבנד. יום 2 במארס 1868

מפקד משטרת העיר (–) חתימה

מזכיר (–) חתימה".

20. מכתב תנחומים אל "עדת המוסלמאנים האזרחים בדרבנד מעדת היאודים תושבי העיר דרבנד.

הנפטר מושאיד ש"ך מחמד חסן ממקאני, ובין היתר כתב התנחומים ובלב מלא תוגה הנו מבקשים חסד להרשות לנו להשתתף עמכם בעצב המר הזה, בזכות אברהם אבינו אשר כלנו נולדנו ממנו.

הכותב בדמע היאודים בדרבנד

יעב"ץ".

21. משלוח תרומות שנשלחו על ידי רבי יעקב יצחקי לראשי הקהילות מבני העדה ההררית בירושלים.

"אל ראשי הכללים האשכנזים והספרדים על ידי הרב חיים דוד חזן.

התרומה מיועדת לערים ירושלים, חברון, טבריה, צפת. אני משרת את משרת אבי הזקן שקהו עיניו מראות. אבי מתעסק בצרכי צבור בק"ק דרבנד ובגלילות דאגסתן וטבסראן. אני עובד בעבודת הקודש והוסמכתי על ידי הממשלה לשאת את משא העם הזה.

יש שליחים מזויפים וכל אחד לוקח לחלקו, הם מחללים כבודם וחטא החטיא המטרה.

אנו נשלח כסף תרומה דרך מוסקווא באמצעות הרה"ג דשם, והם יחלקו הכספים כפי שמוסכם על ידם, מפני שרק הדרך הזאת היא סלולה מכל מכשול ואבני נגף אשר נזכרתי מקצתם.

ומעתה כל מה שנקבץ בימי שמחות ושקלים, והן נדבת יחיד, יגיע החצי לאחינו הספרדים, והחצי לאחינו האשכנזים כי רק כך יצא ההסכם מהנותנים אצלנו בחקירות הנוגעות ליאודי קווקז וכן פירוט על החלק שיקבלו יהודי קווקז המתגוררים בירושלים עיר הקודש, והרב מבקש שיתנו קבלה בשם הכוללים האשכנזים וספרדים, על כל תרומה שתנתן להם.

22. מכתב נוסף המיועד למשה מונטיפיורי ומבקש רחמים על העדה הפרסית הנמצאת בשפל, "נדכאים ורעבים". ר' יעקב מודיעו שכתב גם לחברת כ"י"ח. במכתב הזה פונה הרב למונטיפיורי בתואר "השר משה מונטיפיורי".

23. מכתב שנשלח לרב יעקב מסט-פטרבורג מאת מגיסטר איש חי גורלנד.

"אדוני הרב קבלתי מכתבך העוסק בחנוך דתי ובאמונה. את מכתבך הראיתי לבלשן בלשונות מהאקדמיה המזרחית פרופסור דארן והוא שיבחך בתור מכיר. בהיותו אצלך

ב-1860 הוא מבקש (הרב יעקב היה אז בגיל 14 שנה בלבד) שתזכרוהו ולא תשכח ידידותו. אם תוכל לחבר ספר "דקדוק לשון טאטי" ולתרגמו לרוסית, לכתוב המלות והמאמרים באותיות פרסיות או עבריות קבוץ מאמרים, שיחות, סיפורים, בשפה הקדומה, ויוציא דבריך בדפוס המלך ונקבה שכתך.

אני שולח לך רשימה מחיבורו וכפי שתבחר אשלח לך. אם תרצה שלח לי ספר עתיק ואמכור על מנת לקנות דברים נחוצים לכם ובכלל שלח לנו עבודות מדעיות. נא לכתוב אודות טשארני, אם יצא לדוך והיכן.

איש חי גורלנד המכונה בשם מגיסטרי".

24. "אני יעב"ץ בקרתי את בתי החיים שבאבא סווא יום גי חוה"פ התרכ"ח ומצאתי ציון אחד בולט וכל אות באות.

מצבה א'

על אלה בוכיה עיני
עיני יורדה מים ביום
שנפטר אברהם קרא ב"ר
יצחק ביום רושאן
בשבת בתשה באיו בעשרה
בו הלך לקב"ו שנת התקס"ח
(1758)

מצבה ב'

אהרן בן יוסף
שנת תמ"ז 1687
זאת המצבה העתיקה
ביותר שמצאתי בבית
הקברות שבאבא סווא".

25. "א. הכינוי "מזרחי" "המדי" לשם הבלטה יתירה והשתייכות רוחנית פיזית בחינת "אני במערב ולבי במזרח".

ב. שהוא "איש-מדי" דהיינו מצאצאי בני גלותא".

26. 24 באוקטובר 1868, מאת יהודה גודון מאליאצט, פריז.

"קבלתי המכתב אודות הגורות אשר מצאו את אחינו השוכנים בפרס. אמנם ידענו אודות זאת. הסבר לנו כיצד לעזור ועצתך רצויה ולא נשקוט עד אשר יצא משפטם לאור כי נכמרו רחמינו מצעקתם".

27. פורסם ב"המגיד", מאת טשארני;

"רבי יעקב מסר לי קלף של נייר ישן הנמצא בתוך ספר אשר הובא ממאדג'אליס שלפי המסורה הוא מדג'הור-קאטטא. כתוב בכתב אשורית כדברים האלה: 'המסים ששולמו מטעם היהודים עבור השר סוסים לעבדה, י"ש, מנעלים, עשירית מיבול המאראנא, מעשר מכל סחורה, ופעלים לנקיון החצרות, ועוד'".

תרכ"ט 1869

1. עם שובו של טשארני ממסעותיו בקווקז, הגיש לו רבי יעקב שני מכתבים שהתבקש למסורם למענו. באחד, מגילת ספר, ובשני מכתב מקהל קדוש חמדאן, המיועד לאנשי אירופה ולמונטיפיורי. אודות סבלות היהודים בפרס ובקשה לעזרה להם. ומכתב נוסף לכ"יח באותו סגנון.

2. מכתב לכתב העת "המגיד"; "אנו מגישים עזרה לטשארני, הוא מגיש כל עתותיו לתור אמת וצדק, החברות עומדות מנגד מבלי עזרה לו, הוא בא לחשוף עתיקות וקדמוניות יהודית.

נא לא להטפל ללעז שיטנה מלשונות וכו'".

(הטענה היתה שטשארני נמצא תקופה ארוכה בקווקז ועדיין לא הביא את כתביו בדפוס אלא קטעי דברים בלבד בעתונות דאז).

3. מכתב ל"המגיד": "אני העומד לשרת בתוככי דרבנד העתיקה אשר בדאגסתן המדינה יעקב בהר"ץ נדרשתי על ידי מכובדים ואלופים להתחקות על שורשי לשונות פרסי וקורד. ונדרשתי גם לכתוב ביאורים ומקורות לשפת טאטי".

4. אל הרב חיים ברלין מוסקבה:

"חזרתי ממסעותי אשר נשלחתי על ידי הממשלה ואלכה מלוא רוחב ארצה דאגסתן טבסראן וכו'. לדבר עם צאן מרעיתי תוכחות מוסר וחזוק אמונה. מודה לו על התרומות עבור אחינו מפרס וכן על התרופה ששלח".

הרב, כדרכו, מוסיף דברי תורה ופירושים ומודיעו על ספרים שקיבל מוילנא, ספרים רבים ותכבדים.

5. מכתב ל"המגיד"; הרב יעקב מפרש מלים טאטיות ואומר עד כמה דומות הן למקורות. לראיה מביא הרב פסוקים רבים, אומר שכל יהודי דאגסתן מדברים בלשון הטאטית ומבקש לציין:

"...הנני מציין ומסיים אלו מעט מהרבה ראיתי להציע לפניכם אדוני והיה אם ימצאו חן בעיניכם ותקרבו בימין חסדכם, ובדי כהנה וכהנה דברים לא שזפתם עין מעיני העדה. הנני עבד לתשוקתכם, עומד ליד השער, ועיני צופיות לתל-תלפיות, ובאהבתו ישגה לשוני וכו. ואם תמצאו בדברי דבר מה מנגד לחוקי לשון הקודש כסוהו נא בשמלת חסדכם. ואם דברי ימצאו חן בעיניכם אז לא אבוש לדבר בשער.

(כמה נפלאות המלים האלה!).
6. "דרבנד ד' באפריל 1869;

הוראה

המוכ"ז הרב הראשי של העיר דרבנד יעקב יצחקוביץ נוסע לפי רשות שנתתי, לישובים בהם מתגוררים יהודים, במחוזות קיריין וקייטאגו-תבסראן, לשם הדרכתם במצוות הדת. אי לכך ניתנת בזה הוראה לכל ראשי הכפרים במחוזות האמורים להעניק כל סיוע אפשרי לרב. הן בהיותו בדרך והן במקום שהותו.

המפקד הצבאי של דאגסטן הדרומית

ג'רל מיור (-)

נא לתת מורה דרך משוב לשוב

השליש קפיטן (-)".

התר"ל-1870

- א. מאמר על פירושי מילות זכות המובאות ב'מורה נבוכים' להחכם אבן תבון.
- ב. מאמר על מעשיו ומחקריו של הקראי אבן רשף.
- ג. מאמר על הכוזרים.
- ד. דברי מחקר קצרים על יהודי דאגסטן.
- ה. סקירה היסטורית ברוסית שלא הובאה לדפוס.
- ו. כרוז אל היהודים ההרריים בני עדתו על דבר שמירת הבריאות והנקיון. "ומצווה מן התורה להזקק לעצת רופאים ועוד"...

תרל"א-1871

מכתב מ"החברה להפצת השכלה בין יהודים" פטרבורג; הזמנה לרבי יעקב להצטרף לחברה.

תרל"ב-1872

מכתב ל"המגיד" המעיד על מצבם הקשה של אחינו בפרס ועל העזרה שהם ראויים לה. והערת המערכת: "הרה"ג התכבד על ידי הוד רוממותו בטבעת משובצת יהלומים ופנינים יקרות, בזכרון ליום השנה שזכה לקבל מני הקיסר עת הופיע בעיר טאמיר-חאן שורה. וגם אביו הצדיק והישיש זכה במדליה גדולה של כסף במלאת לו 70 שנה. זה חידוש גדול אשר יש לשמוח עי"ז כל החפץ בתפארת ישראל". דובר המערכת מוסיף דברי שבח נוספים על למדותו של הרב יעקב יצחקי.

תרל"ף-1874

1. מכתב מטשארני בענייני תרומות וכן בענייני הלכה. הוא מבקש לדעת מדוע כבוד הרב יעקב לא משיב למכתבו... "האם שכחתינו אם חטאתי אלא הראה חטאי ואדע במה לתקן המעוות. בקיץ אסע לטיפליס, ייתכן שאעשה דרכי אליך לדרבנד, ואקנה עוד פעם את אהבתך כבימי קדם ושנים קדמותיו".
2. מיצחק גולדמן, מדפיס מורשא; הוא מבקש את הנהותיו של רבי יעקב על "ספר-המורה" ושישלח את כתב היד במהרה... "אשלח לך ספרים: את "בית אלוהים" "ספר העקרים" ועוד".
3. א. מכתב מטשארני בהגיעו טיפליסה;
ב. מכתב נוסף על רשמי נסיעתו.

תרל"ה-1875

1. "אל יהודה גורדון פטרבורג, בקשה לעזרה משפטית על עלילת רצח; מדובר בעלילה על שני גברים, תושבי קובא הנאשמים הם: "אליעזר וחגיטא יצאו נקיים מנכסיהם נפסק דינם לעבודת פרך". הרב כתב ששלח עצומה חתומה על ידי 500 איש כדי להכחיש מהעלילה. הרב מספר שהם חולים ושוכבים בבית החולים של הכלא. הוא מבקש שגורדון ישפיע על הרופא להשאירם בבית החולים של הכלא, עד לגמר החקירות. "גם אנו עושים למען האשכנזים, עשה עבור שוכני ההרים בדאגסתן, אני מייחל לתשובתך".
2. מיהודה ליב גורדון;
"לא יכול לעזור בקשר בני אחימעץ. את רופא בית הסוהר לא ידעתי. אין באפשרותי לבקש נדבות. לא בידי עתותי. נא לפנות אל אדון דרבקין ויש לו מהלכים לפדות שבויים, והצלת נפשות דבר גדול הוא. כדאי למסור לעורך דין מומחה".
3. "להרב הגדול, הסופר הנכבד, המשורר היקר, התורני החכם, הכולל והשלם, לכבוד הרב יעקב יצחקי. באתי לאסוף ידיעות נוספות, הממשלה נתנה תוקף למסעותי יש ברצוני למסור לכבוד הרב שני ספרים יקרי ערך מהרב הגאון באראסוב וכשאבוא אמסרם לידך בעוד חודשיים. אני מסייר בסביבה ואחזור דרך הים לדרבנד, נא לדאוג למגורי עת אבוא, כי יש לי לדבר על עניינים גדולים. מחכה לתשובתך. תברך את אביך ואת רעיתך מעבדך הנאמן טשארני הנוסעי".
4. מכתב סמיכה לשו"ב לישראל בן אשר מק"ק גורזנא. מאשר סמיכה.
5. מכתב על שמירת הנקיון;

"מכתב לאחי בני האהובים לי כנפשי, אתם היהודים ההרריים השוכנים מדורות עולם בקוקז ומעבר לקוקז.

כי בקיץ שעבר נראו סימני חלאת החולירע, לשמור על נקיון לשמוע עצת רופאים. וכן הדת מבקשת נקיות וטהרה.

ידוע שתורת משה הוא מפליא מאד בחיוב הנקיות והטהרה וטבילת הגוף וריחצת כלים. וכשישראל קבלו תורה מסיני צוה להם יכבשו שמלותם.

המציע והמתחנן לטובתם – בהררי"ץ".

6. א. הרב רבי ששון עובדיה שאולוב טוען שאבד לו שטר סמיכת הרבנות. "הנני שולח לו העתק, וכי הוא מומחה גטין קידושין, ייט תמוז תרל"ה".

ב. כתבי סמיכה רבים לרבנים, שוחטים, לשוי"ב, מנקרים. הכתבים נשלחים לכסבירות, שורה, נוגדיה, מנצ'ליס, פנצ'דיה ועד.

7. כתב קבלה לשוחט דניאל בר-אליהו, מהכפר נוגדיה, כי תמוז תרל"ה, שניתן על ידי הרב יעקב מדרבנד. בכתב משבח הרב את תלמידו שהשתלם אצלו "בשחיטה ובבדיקה, בהשחזת הסכין, ושום בר ישראל לא ינקפנו לבו מלאכול משחיטתו"

(נראה שתלמיד חכם זה, דניאל בר-אליהו, היה חביב עליו במיוחד, ולא שכחו אפילו כעבור 40 שנה. דניאל נפטר בירושלים בשנת תרע"ה, 1915, ותאריך זה צויין במחברתו של הרב במקום המיועד להולדתם ופטירתם של בני משפחתו הקרובים לו ביותר).

תרל"ו-1876

סט פטרבורג, מכתב מ-י.ל. גורדון;

"הנני מתנצל שחמישה חדשים הייתי במסעות בערי ישראל ברוסיה ונבצר ממני לענות. הנני שולח לך ספרי תולדות אבן רשי"פ ותוכן מספרי "משא-קרים" הנמצא בדפוס בורשא. אני יכול לשלוח לך יותר ממאה וששים שירים עתיקים מגדולי משוררי ישראל והקראים כולם או חלקם.

אני אבדוק אודות זיופן של פירקאוויץ, וכן אם המצבות שציין הנ"ל אמיתות ונכונות הן. הוא רצה לשוב לקרים על מנת לחפור בקברות הסלע של היהודים. אני עושה הכל בקושיים ומזניח בני ורעייתי, נטשתי נחלתי רק בעבור טובת עמי.

לא אל הכסף עיני נשואות. אני מעריך את עזרתך לטשארני. כתוב לי על כל ביקורתך. הראיתי לדי"ר שטרק שנמצא באקדמיה הקיסרית ואפילו נוצרי הוא. הוא בקי בספרותנו כאחד מגדולי ישראל. נא לשלוח גם לו ביקורתך ושמן יגדל בקרב הארץ".

התרל"ז-1877

1. אל הרב גרשון אבי"ד קובא קוקז;

במכתב מדובר על דברי דיניות ופסקי דין והרב מציין שיש להעתיק את המכתבים הללו,

ללמוד מהם לדור הבא.

מדובר על אשה בשם אסתר בת יעקב, המסוכסכת עם בעלה... "פסק הדין צריך להיות ללא משוא פנים וללא פחד מהבריות, כי המטרה שהאמת תצא לאור ושיהיה משפט צדק". לדעת הרב האשה חייבת לחזור לבעלה.

2. מכתבים אחדים הנוגעים לחקר השפה הטאטית, מאת אברהם אליהו הרכבי פטרבורג. באחד ממכתבי התשובה פונה הרכבי אל רבי יעקב כ"דורש אלוהים, ואיש משכיל וחוקר כמוך ורב בישראל. הטלת עלי בקשה לקבץ שרידי שפת טאט. להשלמת המלאכה נחוצה דיעה פרסית, ערבית, טטארית, ששפת טאט כלולה מהן. לא אתעצל ואתראה עמו פנים אל פנים לדבר אתו על ההצעה.

המלה בטיית בדברי קדמונינו תסמן שפת תמידי. ואל תתמה על החפץ אם נמצאות המלות ההן גם בטאטית. כי כאשר אמרתי השפה הזאת, כמו כל לשונות האסלאם כלולה גם מערבית וכבר נקראו הערבים גם אצל חז"ל.

ההיא טעיא, וזה מפני כי השבט הערבי הסמוך לבלב בימים ההם היה מבני טיי או טעי". הרכבי ממשיך שהוא כותב קטלוג מכתבי יד שומרונים, ובחורף הבא יכתוב ספר על הכוזרים, ועותק שלו ישלח לרב.

... "יש ברצוני לבקר בדרבנד ולתור את ארץ הכוזרים את זממי אפיק לעת אחרת.

פטרבורג כ"ג באייר תרל"ז 1877

חתום אליהו הרכבי".

3. א. מכתב נוסף מהרכבי אודות שפת טאט. הוא טוען שיכול להיות שמקורה פרסי, כורדי, תורכי ועברי.

ב. מכתב ל"המגיד" אודות שפת טאט.

ג. יום פטירת אביו, רבי יצחק, שנקבר בדרבנד יום ד' ב' שבט, ונוסח הכתב על המצבה שנכתב על ידי בנו רבי יעקב.

ד. מכתב משמואל סלנט שמעריך את כוונתו של הרב לפרסם ולפרש את הפיוטים.

ה. מכתבים, גלויות וכתבי ברכה לרגל פירסום הפיוטים ופניות מרבנים המבקשים להכליל פיוטים נוספים הראויים לפירסום.

ו. מכתב משאל הורוביץ, הרב מדובראדנא והישיבה בירושלים, ביחס לפיוטים, "שימצאו חן בעיני אלוהים ואדם".

ז. הסכמה של רבני תברון לחיבור "אהלי-יעקב".

ח. קבלה על תרומה של 5 רובל לצי המלחמה.

תרל"ח-1878

1. מכתב מוורשה, מהנוסע אפרים דייןארד, הנוסע "בארצות מזרח ומערב לתועלת החברה בכלל ולטובת עם ישרון בפרט;

קבלתי מכתבך כשמחת גבור בחלקו שלל. אספתי ספרים וכתבי יד ישנים מאד. נפגשתי עם פרופסור שטארק והזכרתיך לטובה. בקרוב אני יוצא למסע לקווקז, ומבקש עזרתך. וכן עשית רבות לטשארני.

ועד כ"י"ח לא מצאו בו את אשר ביקשה, והם רועמים עליו שזה 20 שנה לא סיכם ספרו אודות המסע, ולא הדפיס אף עלה זולתי מאמרים קטנים.

אבקשך שחלק מספרי הגדול "משא קרים" יצא לאור וגם את שמך הנכבד רשמתי בין החותמים עליי."

2. א. רבי יעקב כתב חידה ובתוכה הפיתרון – "חידה שחדתי ביומא דפגרא חידה לגורלות". החידה מכילה 45 שורות.

ב. קבלה על נדר לשלוח שלושה רובלים ע"ש הרמב"ן.

ג. קבלה על סך שלושה רובלים ע"ש הרשב"י.

ד. קבלה לתרומה על סך 1 רובל כל שנה מאחד מבני העדה.

3. מכתב ל"המגיד": "כל מי שיכול לעזור לי במכתבים עתיקים על מנת לחבר המחזור שלי"...

תר"מ-1880

מפרופסור א. הרכבי, בעניין משוררי ספרד, פטרבורג: "שלחתי לך מתברת זכרון ראשונים ושיירי הנגיד, והכסף הוא אך למותר, קשה לי לאסוף את כל השירים ממחברי ספרד"..." הרכבי מפנה את הרב לאנשים שגם הם לא השלימו מלאכתם; כגון הרשד"ל, רבי שניאור. "העבודה דורשת חקירה גדולה. כרגע אני טרוד. בנוגע לשתי הנשים לא נתקבל עדיין חוק. המניסטר מפקפק בדבר וכאשר יתדע אמהר להודיעו..." הרכבי לא יכול היה לטפל בעניינים נוספים שביקש ממנו הרב מפאת חוליו.

תרמ"א-1881

"פטרבורג. המוכ"ז, פרופסור האנטרפולוג ממוסקווא דמיטרי ניקלאביץ אנוטשין נוסע לחקור בקדמוניות קווקז, ורוצה לחקור שורש היהודים דאגסתן. בכדי שלא יהיה לעז עליו נא להגיש לו העזרה ותמולא בקשתו".

תרמ"ב-1882

א. חנכה בר יחזקאל איש כורדיסטאן מבקש לדעת את חוקי פרס לגבי רכוש יהודי וכו'. הוא מציין את הרדיפות שסבלו אחינו בכורדיסטאן ומבקש את רבי יעקב שישלח את ממצאיו על ידי שליח.

הוא מבקש תרומות לבניית בית כנסת ובתי מגורים לפליטים חסרי בית.

ב. שטר כתובה של האלמן, שבתאי בן-צמח, מדרבנד.

תרמ"ג-1883

1. א. מחיים בן הגאון נפתלי צבי יהודה ברלין ממוסקבא. – "אשתי הלכה למנוחות ונשאיתי כאניה בלב ים. אנו עזרנו לתנכה יחזקאל שהלך בשליחות לפרס. הברון רוטשילד תרם 400 פרנק, לא נתן הכסף לידי השליח שהיה ברנקפורט. הכסף נשלח אלי, אני שולח לך הכסף ובהגיעו תשיב לי על קבלתם, וכן תודה לרוטשילד, ומכתב תודה מעניי פרס. יש לי מכתבים לאברהם שמשון, כי האדרסה נעלמה ממני, ושלחם על ידי שליח לירושלים.
2. ב. מכתב ממשה מרדכי אפשטיין ר"מ דמתיבתא כנסת ישראל סלאבאדקה, בעל הספר "לבוש-מרדכי"; "קבלנו 12 רובלים לטובת הישיבה. מצב הישיבה רע, ההחזקה יקרה ובדוחק חיינו ומבקש תרומות נוספות".
3. מכתבים נוספים של מוציאים לאור של כתבי עת מרוסיה, פולניה, ירושלים.
4. אל הרב חיים ברלין ר"מ דוולאגין;
בענין תרומות רוטשילד ליהודי פרס. הוא מצטער ששמע על זוגתו שנפטרה זצ"ל ומנחם אותו על כך. מודה על קבלת האגרת ומשלוח שני מאות רובלים, נדבת רוטשילד, ...המיותדות לאחינו בני ישראל הפרסיים, ותושבי מדינות אורמי ואני אשלחם למועדם, וגם אם תוסיף עוד תרומות.
מסרתי מכתבי קבלה מכסף הקדשים העולים ירושלימה שהיו בתוך אגרתו. מסרתי אותם לבעליהם".

תרמ"ט-1889

- א. סמיכות לרב ממוגאטיר.
- ב. סמיכות למתניאו בן אליהו מכפר כנגיל קאלא.
- ג. סמיכות שוי"ב שעמד ונבחן בפני ליאושע בן שמריה מקרציק.

תרנ"א-1891

- א. "מבקשים עזר ותמיכה עבור האברכים הלומדים ורבים ההוצאות, נא לתרום לידי השליח חוואליש וקבל ספרי "עין-יצחק".
- ב. מיצחק ספקטור, בעניין תמיכות ותרומות לעירו קובנא.
- ג. דרבנד, נוגדיה אקלבי; שטר בו מצווים יורשים להקדיש את הירושה של הנפטר, תושב דרבנד, כדי לקנות ספרי תורה לבתי כנסת. הם ממנים קרוב, מתושבי הכפר אקלבי, לקיים רצונם.

תרנ"ג-1893

מכתב מהגאון בנימין דיסקין העוסק בבקשת תרומה למוסדות.

תרנ"ד-1894

1. מכתב מאיש ישר ומסופר מעט היסטוריה של היהודים ההרריים, מבנם לבושם, ושיושבים באיזור דורות רבים. ופסוקים מהמקרא והיהודים ההרריים זכו בחיבור התלמוד. וכ-20 אלף יהודים דוברי טאט.

2. לתולדות היהודים ההרריים בקווקז.

מאת הרב רבי יעקב יצחקי, מכתב ל"המליץ";

הרב טוען שבידו כתב יד הכולל חוקים, דינים ומנהגים דתיים, "שחברוה הרבנים שישבו על מדין השופטים בקאדטא, במאה השש והשבע עשרה. מסופר על יהודים שהושמדו לאיסלאם בימי החאנים, רוב מנהגי המוסלמים משתמרים עד להיום. רבים נושאים נשים רבות, במקום החליצה הנהוגה בין האשכנזים.

הנה היהודים ההרריים חושבים לחובה קדושה לקיים דוקא מצות היבום, וישא יבמתו ככתוב מפורש בתורה. אין שיתוף עם הקראים."

3. לתולדות היהודים ההרריים בדרבנד – יצחקוביץ ושרבת אציסימוב, פורסם ב"המליץ".

בתשובה לאיש ישר, סופר ה"מליץ", נשלחה אליו חוברת מטעם יעקב יצחקי וגיסו ד"ר שרבת בר"ג, היושבים בירושלים.

במאמר מוזכר התלמוד הירושלמי (מגילה פרק ד' ה' ל"ה). התלמוד הירושלמי חובר במאה השנייה לספ"ה ועם חתימתו, 540 לספירה, ישבו בקווקז יהודים. גם היהודים לקחו חלק בכתיבת התלמוד. סופרי קדמוניות ליהודים ומספרי קורות הכוזרים מזכירים את הרב שממנו קיבל מלך הכוזרים את הדת היהודית; שם המלך "בילה" או "בילך", שנת 740 לספירה. שם הרב הוא היה יצחק הסנגרי, "סנגר" בשפת טאט – "מבצר" וכן נקראה למנים דרבנד.

הנוסע אלדד הדני שחי במאה התשיעית מזכיר זאת, רבי פתחיה ורבי בנימין מטולידה מזכירים את יהודי מדי.

חתומים הרב הראשי לדרבנד יעקב יצחקי וד"ר שרבת אציסימוב.

תרס"א-1901

1. מחברון תרס"א, מראש הרבנים, חכם באשי וראש קהילות ספרדים ישראל, חיים חוקיהו מדיני, נסים חיים קרוי, סלמן מנחם מני;

...לירגל התלאות יוקר השערים, חסרון במים, הכלל קשה לו לספק צורכי הישוב ולהשביעם לחם. יעורר לב אחינו אשר בצלו יחסיון, כי יחוש לעזרת פקוח עיני עיר קדשנו. ובזכות זאת יגנו עליכם אבותינו ממערת המכפלה."

2. מכתב הזמנה, ינואר 1901 מיו"ר הנהלת העיר. כתב הזמנה כנבחר למועצה בענייני בחירות וכ"י.

3. 7 בפברואר 1901. הזמנה לרבי יצחק להשתתף בהכנת נשף לטובת עניי העיר דרבנד מטעם היעד.

עדים: משה עוזיא, ראובן גרשון, יצחק פנואל. מטרת הנשף למטרות צדקה.

תרט"ב-1902

א. שטר סמיכה לבנו מאיר, משבחו בכל המעלות ואומר שהוא יכול להתמנות לכל משרה בתור רב או עוזר.

ב. סמיכה לנחמיה בן שמעון.

ג. מאמר על מוצאם של יהודי דאגסטן מפרי עטו של רבי יעקב;

"...אנו מארץ רחוקה ובין הררי קוקוז מושבנו ודבר אין לנו עם תפוצות הגולה אחינו. מיום סור אפרים מעל אדמתו ועל סלעי קוקוז שמו קינם, זה אלפים בשנה. רבות סבלנו נמכרנו לעבדים ולשפחות ודינו אסורות בשרוך נעלי פראים לא לומדו, ורגלינו בסד מבלי נוכל נוע, מתחת ידי אדונים קשה.

מסורת בדינו מאבותינו שיאחי דאגסטן אינם בני יחוס אחד, כי אם יהודי נגב דרבנד הם מתיחסים לשבט שמעון ויהודי צפון דרבנד מתיחסים לשבטי יששכר וזבולון ושניהם מכנים עצמם בשם גלות מדי, ר"ל גלות ירושלים אשר במדי".

תרנ"ג-1903

1. א. אישור מהנהלת העיר דרבנד כי הרב יעביץ בעל נכסי דלא נידי, בית, כרמי ענבים וגבאי מושיט עזרה להנהלת העיר (—) ראש העיר.

2. מכתב שד"ר מקהילת ספרדים מצפת, מידי יוסף בכר, אל קהילת דרבנד בבקשת תרומות.

3. רשיון נסיעה למגורי היהודים ההרריים, בחתימת מפקד העיר דרבנד (זהה להוראה משנת 1869).

4. רשיון מסע לכל ערי רוסיה, דרבנד 15 אוגוסט, 1903.

אשור

"המוכ"ז הרב הראשי של היהודים ההרריים בדרבנד הממלא תפקיד זה ברציפות מאז 1868 יעקב ב"ר יצחק יצחקוביץ, מקבל ממני חופש כדי לנסוע לכל ערי האימפריה הרוסית

לתקופה של חודשיים מהיום. בהתאם לרשות כבוד הגוברנטור פלך דאגסתן מיום 9 באוגוסט מס' 13743 מאשר בחתימה ובחותם הממלכתי על ידי הנהלת משטרת דרבנד.

דרבנד 15 באוגוסט שנת 1903

ממלא מקום זמני של מפקד המשטרה

הפרוסטוב (-) חתימה

המוזכיר (-) חתימה".

5. שטר סמיכה ליוחנן בר נסים מגרוזנא, בידו מגילה שעוררין ושאינו מומחה במלאכת השוי"ב ונשלח אל יעקב יצחקי לבחנו: "בדקתיו בהשחזת סכין 10 ימים בבית המטבחיים והוא אומן בה וגם בפגימה דקה מן הדקה. יודע בדינים, מותר לסמוך עליו ולאכול משחיטתו, בהמה גסה ודקה והן עופות, בלי שום נקיפת מצפון ולב חלילה. ותנאי התניתי שלא ישתה משקאות רק לקידוש בלבד, בטוחני שלא יצא תקלה מתחת ידו. (כפי הנראה, השתייה הפריעה לאותו איש במילוי תפקידו, והקהל לא סמך עליו. לכן נשלח לרבי יעקב לבדוקו, והובטח שהשתייה תשמש לקידוש בלבד)".

התרג"ד-1904

א. מראש הרבנים יעקב שאול אלישר הי"ו:

– "ידיד עליון וחובב ציון בחיבורת "שמרו-משפט" ששלחנו יראה התקון הנשגב שעשינו, במעמד כל חכמי ורבני עיה"ק והוא ע"פ הדין הצדק והישר. קרא דברנו בשום לב, ומחכים לתשובה ובחוות דעתו.

(רבני וגאוני ירושלים מבקשים את חוות דעתו של הרב. דבר המעיד על למדנותו המופלגת של רבי יעקב)".

ב. אל הרב ליפשיץ קאוטא בעניינים הילכתיים.

התרג"ה-1905

א. אל הרב גרשון מקובא בענייני ארוסין וגיטין.

ב. תשובת רבי גרשון לרב יעקב באותו עניין.

תרג"ו-1906

מכתב הוקרה על שרות ברבנות 38 שנים ממפקד המשטרה.

מכתב הוקרה לרב יעקב ב"ר יצחק מאת מפקד משטרת העיר דרבנד, 4 במאי 1906;

"המיניסטריון לעניני פנים

מפקד משטרת העיר

דרבנד פלך דאגסתן 4 במאי 1906 מס' 3148

מר יעקב ב"ר יצחק הנכבד,
במאיר השנה מלאו 38 שנים לשרותו המועיל. לעתים רחוקות עולה בידי אדם לכהן
בתפקידו זמן כה ארוך, אך עוד יותר נדיר הוא שאדם זכאי להביט על דרכו הארוכה בתפקיד
במצפון נקי ומתוך הכרה של התועלת הרבה שהביא לציבור.
כבודו יעקב בן-יצחק זכאי לכך. הגמול הנאות ביותר לכבודו הוא בהכרת התועלת
הציבורית הרבה של פעלו.
הנני מברך את כבודו מעומק הלב על שרותו הארוך והנאמן ומשתמש בהזדמנות זו
להביע את הוקרתי העמוקה
מפקד המשטרה (–) חתימה".

תרס"ז-1907

1. מכתב פרידה של רבני קובא אל הרב יעקב ב"ר יצחק עם עלותו לארץ ישראל. הם
מצטערים שנבצר מהם לבוא ולהפריד אישית.
2. "מחול לקדש בעזרת השם יתברך.
ביום שני בשבת כ"ח אייר שנת תרס"ז יצאתי מדרבנד עיר מולדתי, עם בני ביתי יצ"ו ללכת
עיה"ק ירושלים תובב"א וביום א' בשבת כ"א אייר הגענו לחיים ולשלום לירושלים ת"י יית
יזכנו לחיות בתוכה לעבדה ולשמרה לאורך ימי".
3. מינוי הרב יעקב ב"ר יצחק כחבר וועדת הבחירות לדומה הממלכתית,
י"דרבנד 17 ינואר 1907.
ראש העיר דרבנד פלך דאגסתן 17 ינואר 1907 מס' 125
לאדון יעקב ב"ר יצחק
ועדת הבחירות לדומה הממלכתית של איזור קייטגו תבסראן החליטה בישיבתה מיום 14
בינואר ש"ז בהתאם לסעיף 2 פרק x של צו הוד רוממותו מיום 11 בדצמבר 1905 ובהתאם
לסעיף מס' 2 של הוראת שר הפנים מיום 24 בפברואר 1906, לבחור את כבודו כחבר בוועדת
הבחירות של בוחרי העיר דרבנד, שיתקיימו ב-25 בינואר ש.ז.
בהודעה זו הנני מתכבד לבקשו, אדון נכבד לבוא בתאריך הנקוב בשעה 9 בבוקר לבית
הנהלת העיר כדי להשתתף בוועדת הבחירות.
ראש העיר (–) חתימה".

תרס"ח-1908

א. מחברה אודיסאית להיסטוריה ועתיקות; תודה ליעב"ץ על עזרתו לנוסע אברהם
פרנקוביץ.
ב. מכתב מהראשון לציון, אליהו פאניגיל ומיעקב שאול אלישר בקשר להדפסת "אהלי-
יעקב".

- ג. ממרדכי אפשטיין מסלאבאדקה בעניין בקשת תרומות לכנסת ישראל.
 ד. מכתב בענייני ירושה ומילוי צוואה.
 ה. מכתב אודות כך שהיהודים ההרריים היו מתכתבים בינם לבין עצמם בשפה הטאטית ובהברה עברית.
 ו. פירוש ל"מנת", דהיינו רובל-אחד, רובל זהב.
 ז. "בניסן זכיתי להוציא לאור הדפוס הכרך הראשון מחבורי "אהלי-יעקב בדפוס ירושלים ת"ו בבית הדפוס של שמואל צוקרמן".
 ח. "בשנת תרס"ח זכיתי לייסד המושבה "באר-יעקב" הנקראת על שמי".
 ט. תשבחות מיצחק אשכנזי ל"אהלי-יעקב".
 י. מכתב תשבחות מהרבנים לעדת הספרדים בקשר להדפסת המחזור; חתומים מעלת חכם באשי וראשון לציון אליהו מ. פאניגיל.
 יא. מהרב ברלין: "הטיבות כי היה עם לבבך הטוב".
 יב. מאברהם יצחק הכהן קוק ואב"ד יפו והמושבות. קוק מודיע שקיבל ממנו את הפירושים והמחזור. הוא משבח, מפארו ומקלוטו: "בהאירו אור יקרות על הפיוטים הגדולים".
 יג. מכתב מאלישר, תשבחות למחזורים.

תרס"ח-1908

תנאי מכירה

"תנאי מכירה בין ד"ר חיסין ובין הרב יעקב ב"ר יצחק. חלקת אדמה המכילה 200 דונם מאדמת "ביר-סלים" המוסבה לשם "באר-יעקב", השייכת לעיר רמלה מחוז יפו. מחיר האדמה 7.102.66 פרנק, רבע אחרי חתימת החוזה והיתרה בתשלומים. הקונה מתחייב להחל בעבודת הנטיעה לא יאוחר משנה אחת אחרי חתימת החוזה.
 ובא על החתום יפו ה' תמוז תרס"ח
 מורשה ד"ר ח' חיסין".

תרס"ט-1909

- אלול תרס"ט, מהרב קוק, בהלכות שמיטה.
- "געגעעיס"; שיר געגעעיס של מאיר יצחקי אל אחיו יצחק.
- "ביום שבת קודש קרוב למנחה שהוא יום כי חשון שנת תרס"ט נפטרה אחותי הזקנה ולתא נ"ע, בביתי בירושלים ונקברה בליל מוצאי ש"ק כ"א לחודש וקברתיה בבית עלמין הישן בכבוד, וקרוב לבת תשעים היתה במותה".

תרע"א-1911

"רצייתי לכתוב פירושים עתותי לא אפשרו זאת. לא הספקתי להשלים והנה מעשה ידך הקדימוני. ונא שלח את המחזורים של ר"ה ויום הכפורים ובמקדם. אני מוכן לשלם מחירם 8 פרנק. את הידיעה על הפרסום קראתי ב'המאסף'.
פנחס אברהם רומאנו באניאלוקה בוסטא".

תרע"ד-1914

רבי יעקב יצחקי ניסה ליישב את בני עדתו גם בעבר הירדן ולא עלה בידו הדבר. עוד בהיותו בגולת הקווקז, פעל למען עליית קהילתו לארץ הקודש, ועת עלה לאחרונה להשתקע הצטרפו אליו מבני קהילתו. רובם התפזרו בירושלים וחלק קטן נאחז בהתיישבות חקלאית. בכ"ח בטבת תרע"ד, 1914, פנה לד"ר טהון הממונה על המשרד האי"ח לעלייה, ודן אתו בנוגע להבאת משפחות ויישובן בארץ. הרי המכתב שכתב ד"ר טהון לרבי יעקב יצחקי;
"יפו בי שבט תרע"ד

לכבוד הרב יעקב יצחקוביץ ירושלים בשכונת הבוכרים.

אג. על מכתבו מכ"ח טבת ש"ז הננו משיבים לו, כי אמנם הוצעה אדמה מעבר לירדן במחיר של פרנקים אחדים לדונם, אבל הידיעות על המקום אינן די ברורות ומסוימות, ונחוץ מקדם להוציא מאות פרנקים על משלחת מומחים אשר יתורו את המקום וימצאו את כל הידיעות הדרושות.

הדבר הזה איננו של העתיד הקרוב ואי אפשר על סמך זה להביא משפחות מחו"ל.

בכבוד רב ד"ר טהון".

תרע"ז-1917

מצבה על קברו של הרב יעקב בר יצחק
בהר הזיתים בירושלים

רבי יעקב בהררי"ץ יצחק ז"ל
לפנים רב ראשי בדרבנד קווקז
בעל המחזורים "אהלי יעקב"
ממיסדי המושבה "באר-יעקב"
נפטר כ"א סיון תרע"ז ת.ג.צ.ב.ה. תש"ל.
רבי יעקב בהררי"ץ יצחקי ז"ל.

השפה הטאטית

שפתם של היהודים ההרריים בקווקז היא ה"טאטית"; זהו ניב פרסי שהפך ברבות השנים לשפתם המדוברת. השפה ה"טאטית" מובנת אך ורק לבני העדה היהודית. היא ייחודית כי נכנסו בה מלים עבריות עתיקות רבות. ידוע שבשעת בואם של היהודים לחבל ארץ זה, השפה העברית והארמית היו לשון דיבורם והם טיפחו את הלשון העברית כלשון הקדש.

השפה ה"טאטית" עוסקת בכל שטחי החיים ובעיקר בשטח הדתי-פולחני. הניב שבשימושם של ההרריים נקרא "היהודי" משום השפעתו החזקה. השוני שבשפה ה"טאטית-יהודית" שמר על ייחודם ומובדלותם של יהודי קווקז והדבר גרם לאי טמיעה בין הגויים. היו אמנם מקרי התאסלמות בכוח הנשק, התאסלמות שנכתפה לעיתים על בני העדה פיזית, אבל השפה בה השתמשו, שפה שהכילה רוחניות ושורשים משפת הקדש, שמרה ושימרה אותם. דבר זה גרם להם לחזור למקור מחצבתם.

השפה ה"טאטית" הושפעה בראשיתה מפרסית, תורכית ושפות מוסלמיות. מדי פעם צמחו ונרכשו מלים חדשות שביטאו את צרכיהם של ההרריים בכל שטחי החיים. השפה היתה פתוחה להשפעות סביבתיות ויחד עם זאת תרמה גם היא לא מעט לסביבתה.

השפה העידה על שייכותם לעם היהודי ושימשה לצורכי חול וקודש. הם השתמשו גם בשפה העברית שיועדה לחכמים ולמנהיגים הדתיים. שתי השפות, העברית והטאטית, הילכו יחדיו והתמזגו (כפי שמעיד המילון הטאטי של רבי יעקב יצחקי). מאות מילים עבריות וארמיות השתרכו ב"טאטית" והדבר מעיד על קשרים הדוקים ושייכות לעם היהודי. המילים העבריות העתיקות הגבירו את הניתוק מהסביבה הנוכחית. כל מילה בישרה להם כמיהה לגאולה. והרי מספר מועט של מילים ששורשיהן בעברית: ברכו-ברכה. אימיד-אמת. אגרוב-עקרב. גוף-גוף. סיפיר-ספר. נוביא-נביא. אוביד-אבוד. בטול-בטל. בסטו-בוסתן. גיזולי-גזילה. גוברי-גבור. גאמוש-גמיש. דעם-טעם. דכיו-דחיה. זומון-זמן. חוביר-חבר. חום-חם. טרוף-טרף. ליחים-לחם. מולך-מלך. מישקול-משקל. נקומו-נקמה. מסל-משל. ניתל-נפתר. מיסווה-מצוה. ויט-בית. פרפרו-פרפר. פולפל-פלפל. פניס-פנס. רחם-רחמים. רש-רעש. רוח-רוח. שדר-שטר. תהום-תהום. עמאורוס-עם הארץ. ניסונו-ניסן. שובט-שבט. ועוד מילים רבות.

אם נתייחס למקורו של המונח "טאט" נמצא שבצפון איראן חי שבט איראני בשם "בואו-טאט". הוא שוכן באזור אזרביגאן הפרסית עוד מזמנים היסטוריים קדומים. במילון תורכי ערבי ממצרים, משנת 1313, מתרגמים את המלה "טאט" בפשטות "פלח" או "פלחים" וזהו כנתי לתושבים שעל חופו המערבי של הים הכספי. המלך אינושירוואן הפרסי, בערך 579-530 לספירה, בנה בקווקז יותר מ-360 מבצרים והושיב בהם פרסים ויהודים. זאת סיבה ידועה להשפעה הפרסית על שפת "טאט".

נאמר עוד שתחת מלכות הסאסאנים ששלטו אז בחופה המערבי של הים הכספי, כינו בתקופה האמורה את התושבים – "טאטים".

המונח "טאט" בפי התורכים הוא: "הנודדים", "שוכני הכפרים" ובמיוחד יוחס לאלה שלא דיברו תורכית; אלה בעלי "השפה-האחרת", בעלי "אמונה אחרת", "הבאים מקרוב". היהודים בקווקו סיגלו לעצמם גם כתב מיוחד הדומה לכתב רש"י. הם קוראים לאותיות הכתובות: "כתאב-בגדאדי", או בטאטית: "כאט בגדאדי". דבר זה מעיד על הקשר הקדום עם יהדות בגדאד, קשר שבמאות האחרונות התבטא גם ביבוא הרבנים משם.

השפה, הקרובה לאיראנית, רומזת שאין לראות את בני העדה ההררית כיוצאי ארמניה וגרוזיה שסיגלו לעצמן שפות אחרות ושונות במהותן. ידוע גם שהקשר בין הטאטים לכוזרים היה חזק וקדם להתייהדותם של האחרונים; הכוזרים ראו ביהודים ההרריים דוגמא טובה לחיקוי, וכן חיקו מילים משפתם. המקורות העיקריים של השפה הטאטית היהודית, היו דתיים-יהודיים. מקורות שאמרו רבות לכוזרים והשפיעו על התגיירותם והתייהדותם.

ניכרים בשפה הטאטית השפעתה של השפה התורכית שדובריה משלו בחבל הזה תקופה ארוכה. הדבר ניכר במבטא ובצליל.

בשפה הטאטית יש שלושה ניבים: ניב מוסלמי, ניב ארמני-נוצרי, וניב יהודי המיוחד במילותיו העבריות. לעומת הטאטים האחרים ההולכים ונטמעים, היהודים הם היחידים ששומרים על הלשון והכתב.

לשון טאט משכה חוקרים לתהות על מקורותיה; א. אניסימוב, בנו של שרבת אניסימוב הידוע, לימד כמה שנים את השפה למורהו מילר כהקדמה לחקירותיו.

גם ר. ראדילוב ערך את מחקרו הראשון בשפה. המילון הראשון שחובר ע"י המלומד מילר יצא לאור בשנת 1892 והוא נעזר בזיהוי השורשים ע"י הפרופסור חאולסון. חאולסון נעזר רבות במחקריו, כפי שהוא מעיד, על ידי הרב יעקב יצחקי שסיפק לו לבקשתו חומר רב ויסודי. הרב יצחקי היה רב הסמכא הגדול ביותר, כפי שאנו למדים מהמילון שחיבר בעצמו מאוחר יותר.

חקר בנושא גם ד. שאולוב, בן העדה, שהתחקה אחר שורשי השפה הטאטית שהשתמשו בה יהודי קווקו.

בספריה הלאומית בלנינגרד נשתמר אוצר מלים בעברית וארמית וכן קובץ כתב יד של מדרשים וסיפורים אותם העתיק בשנת 1865 רפאל בן אברהם, תושב העיר קובא. הקובץ, על יהודי ההר, הוא יחיד במינו. בקובץ זה בלשון הטאטית נשתמר אוצר מלים נכבד של השפה הטאטית.

בכפרים משתמשים בניב היהודי יותר מאשר באזורים עירוניים. קשישים מרבים לדבר בשפה, הנער ממעט לדבר בה.

הסובייטים מנסים להטמיע את תרבותם העשירה לתוך התרבות הדלה של המוסלמים

הנחותים במספרם. הם רוצים לעקור כל קשר עם השורשים היהודיים. הם מסלפים ואומרים שהיהודים הם בני לאום איראני שקיבלו את הדת והשפה הטאטית מהכוזרים. הסובייטים עושים זאת בכדי לדחות את עלייתם של היהודים לארץ ישראל. אצשי המדע שוללים הנחות אלו.

אפשר להוכיח את ההיפך מדברים אלה; בצד הטאטים היהודים מצויה בדאגסתן עדה של כשניים עשר אלף איש טאטים מוסלמים, ולפי המסורת הרווחת אצלם, מוצאם משבט הקרוי: "בני-ישראל". הם שומרים על שרידי מצוות; הדלקת נרות חנוכה, נשים מדליקות נרות בליל שבת, הם מלים את בניהם ביום השביעי, ועוד דברים המזכירים את מוצאם היהודי. תופעה דומה חוזרת גם במקומות אחרים המאכלסים תושבים מוסלמים.

סניף המדעים של ברית המועצות במחאצקאלה גורס שיהודי ההר הם בני הלאום האיראני וקיבלו את דתם מהכוזרים. באנציקלופדיה הסובייטית מ-1952 נאמר שהם לאום קווקזי המדבר באחד הניבים של השפה הטאטית, ובעבר היו בני היודאיזם.

בכדי למנוע זהות ושייכות יהודית נסגר ב-1955 העתון היחידי בשפה הטאטית, "זחמטקש", שהופיע משנת 1928, ושמו הוסב ל"הדגל-האדום". למרות האפליות הרבות המכוונות ע"י השלטונות הסובייטיים, יש חוקרים רבים וחשובים הסבורים כי הטאטים כולם מוצאם מהיהודים. גם המוסלמית והנוצרים דוברי טאט, כולם מוצאם מהיהודים ההרריים שנאלצו בתקופות שונות להמיר דתם.

השלטונות ביטלו את הכתב הטאטי וכפו במקומו את האלף בית הלטיני. לאחרונה הוחלף כתב זה בכתב רוסי-קרילי. במפקד האוכלוסין האחרון הצהירו 84% מן היהודים ההרריים על השפה הטאטית כשפתם הלאומית. כיום אין בתי ספר שהטאטית נלמדת בהם. הם פסקו מלהתקיים.

למרות הכפייה הממשלתית, הרי בחוג המשפחה משתמשים בשפה הטאטית היהודית. במגעים עם שאר האוכלוסייה, משתמשים בשפה הרוסית. גם היום, השפה הטאטית משמשת מחסום נגד טמיעה והתבוללות.

מילון טאטי

רבי יעקב יצחקי ליקט וכינס את המילון הטאטי בעת כהונתו כרבה הראשי של יהדות קוקוז. הרב ידע את השפה העברית התנ"כית על בוריה, היה חוקר והיסטוריון שפירסם מאמרים בעתונות דאז אודות השפה הטאטית ומקורותיה. פירושו היו מדעיים ומעמיקים. הוא התכתב עם חוקרים ובלשנים יהודים מכל קצוות אירופה, אסיה וצפון אפריקה. ידוע על קשריו עם חוקרים לא יהודיים.

כבן לעדה ההררית, ידע את השפה הטאטית המדוברת ויכול היה לכתוב את המילון מבלי לצאת את פתח ביתו. אך כאדם מעמיק בשורשים, יצא למספר מסעות אצל בני קהילתו הפזורים ברחבי הקוקוז.

רצונו היה לשמוע, להתרשם מקרוב ולתהות על מובנן של מילים שהשתרשו בשפה הטאטית העתיקה מלשון השכנים. הוא רצה לבדוק עד כמה היתה הטאטית מושפעת מהסביבה.

הוא חקר את שפת השכנים והתברר לו שגם הם ספגו משכניהם היהודים מילים עבריות. סיבות הרבה היו לדבר;

השפה הטאטית קלטה מילים גם מעמים ששלטו באיזור בימים עברו, כפרסים, בבלים, תורכים, מוסלמים ואחרים. הרי ידוע שהיהודים ההרריים שייכים לגולה העתיקה וחיים באיזור מימים קדומים, הם ראו תהפוכות רבות ולכן הושפעו והשפיעו במובני השפה והתרבות.

המילון נכתב בשפה הטאטית, במילים עבריות ובכתב רש"י. יש מילים שאולות וחדשות, ומילים עתיקות מהמקורות. השפה הטאטית שמרה על ייחודה הקדמון.

הדבקות בקרקע הסביבה במשך תקופה ארוכת שנים, היא ששמרה ושימרה את השפה. אפילו בהתבוללויות הכפויות שחו על בשרם, הם לא נטשו ולא זנחו את שפתם. בשפה הזאת השתמשו בחול ובקודש. מילים רבות הזכירו את מורשתם והשפה שימשה כהיסטוריה. לא הוכנסו בה חידושים בהתאם למציאות החדשה.

בשפה הזאת נכתבו שירים, מכתבים, ספרים. השפה ביטאה את רחשי לבם של ההרריים. היא עסקה בכל שטחי החיים בקצרה ובתמציתיות. מילים רבות נדלו מגנזי דת ישראל וצוינו בפירוש דתי מעמיק. יש מילים בניבים ארמיים שצוינו מקורותיהן, ומילים רבות צוינו במספרים. אין ציורים היכולים להקל בזיהוי המילים. המילון נכתב בסדר א-ב. היתה זאת עבודה רבה, ללא עזרה, הכל במו ידיו של ר' יעקב יצחקי.

- א. במילון מספרים מ-1 עד 10.000.
- ב. שמות הגוף בדקדוק – אי, אתה, הוא, אנחנו, אתם, הן.
- ג. הערות לפי מספרים מ-1 עד 141.
- ד. המקורות: סנהדרין, מנחות, שולחן ערוך, רש"י, תורה, נביאים וכתובים, שבת, קדושין,

מוספי, ירושלמי, גטין, תוספות, גמרא, המשביר, חולין, תענית, רד"ק, מדרש, במות, ברכות, מגילה, פסחים, רמב"ם, עירובים ועוד.
רשימת המקורות מוכיחה את למדנותו ויסודיותו של מחבר המילון הוכחה ומשמשת לכך שהמילון נכתב בידיים אמונות ומקצועיות.

באות א' –	59 מילים
באות ב' –	117 מילים
באות ג' –	98 מילים
באות ד' –	142 מילים
באות ה' –	30 מילים
באות ו' –	67 מילים
באות ז' –	61 מילים
באות ח' –	56 מילים
באות ט' –	22 מילים
באות י' –	34 מילים
באות כ' –	238 מילים
באות ל' –	56 מילים
באות מ' –	146 מילים
באות נ' –	84 מילים
באות ס' –	123 מילים
באות ע' –	40 מילים
באות פ' –	132 מילים
באות ק' –	144 מילים
באות ר' –	55 מילים
באות ש' –	81 מילים
באות ת' –	114 מילים

האות צ' אינה מופיעה ואת מקומה ממלאת האות ג' עם הדגשה מעליה בנקודה או שתיים כגון גי"י.

בסה"כ – 2307 מילים שמהוות מילון דל עם תוכן רב. אם נקח כדוגמא את מלון אבן שושן, רק באות א' מצויות 1650 מילה. המילון הטאטי הוא מעט המכיל את המרובה.

החלוקה לפי מקורות ומקצעות שונים

141 מילים	1. מילים עבריות המיוחסות למקורות העתיקים
88 מילים	2. כלי בית, כלי עבודה וכלים שונים
25 מילים	3. מנהגים, עיסוקים ושונות
110 מילים	4. מיני עשבים: ירקות, גידולים, גרגרים, תבואה וכו'
92 מילים	5. עצים שונים ועצי פרי
94 מילים	6. חיות בית, בקר, צאן, ואבזורים שונים לני"ל
43 מילים	7. חיות בר, נחשים
12 מילים	8. דגים ושמות רשתות דיג
10 מילים	9. עופות בית
24 מילים	10. עופות בר
66 מילים	11. כלי מלחמה
18 מילים	12. צמחים ועצים שמפיקים מהם צבע
19 מילים	13. עורות, בגדים מעובדים, בגדי צמר
20 מילים	14. קסמים, לחשים, אמונות טפלות
25 מילים	15. רפואה ותרופות
787 מילים	סה"כ

כמעט שליש ממילות השפה מתרכזו ב-15 סעיפים. הדבר מראה סביב מה נסבה ההתעניינות המירבית; למשל, כלי מלחמה – 66 מילים. זה היה נושא ומוצר שהשתמשו בו רבות.

אפשר ללמוד על העיסוקים: חקלאות, דיג, עיבוד עורות, ציד צבע והפקתו, גידול חיות בית, מרעה, כלי עבודה המעידים על מקצועות, על מנהגים וקסמים, תרופות ורפואה ועוד. לרבי יעקב יצחקי לא התאפשר לפרסם את מילונו, בנו יצחק יעקבי (יצחקי) פנה אל ח.ג. ביאליק שיפרסם את המילון ברשומות. הוא הבטיח להתעניין בנושא הזה ולבקרו. ההבטחה לא קוימה ובמכתב השני שנשלח לו הוא משיב שיש להתאזר בסבלנות. על מכתבו הראשון של יצחק יצחקי משיב ביאליק;

חיים נחמן ביאליק / איי

חברת "דביר" בע"מ

בית הוצאת ספרים

תל-אביב ארץ ישראל

ת.ד. 149 טלפון 366

תל-אביב 15.5.29
לכבוד מר י. יצחקי
באר יעקב

א.ג.

המחברת "אוצר המלים ללשון הטטית" לאביך המנוח ז"ל תבוא ברשומות, כרך ז'
ההולך ונסדר עתה בבית הדפוס. בעוד שבועות אחדים יתחילו בסדור המחברת הזאת. הכרך
הששי יחזיק כשלושים גליונות דפוס, וסדורו בדפוס טעון זמן מרובה, עליך, איפוא, להתאזר
בקצת סבלנות.
את עזבון אביך המנוח הייתי רוצה לראות בעיני ולבדוק. אשתדל באחד הימים לבוא
למקומך ואז נחליט מה לעשות בו.

בכבוד רב
ח.ג. ביאליק (-)

חתימה

מכתב שני בנושא זה מביאליק

7 בינואר 1930

לא נשכח ממני כתב היד ויפורסם בהגיע זמנו ואין לדאוג.

ח.ג. ביאליק

לא היו כל תוצאות מעשיות לפנייתו של יצחק יצחקי וכך רשומות האמור לא הופיע.

דפים מהמילון הטאטי

בכתב ידו של המחבר רבי יעקב יצחקי

1 חני מזה הוא מש (סנהדרין עג :)
 אינו וכל אבזריהו (מנחות עג :)
 עולה וכל אבזרהא [כג הערך ורבי
 כפרשו למפידין, ונגוד חברתה]
 הערך כתב, פי' כל מיני דביין כו'
 דבלשון שמעאל קורין אבזאר והוא
 תכלין של קדירה, ויתכן שמקורו הוא
 מהא ככפס, ור"ל הוא וכל הטפלים
 אליו. והמלצה הזאת מנוגלת היא
 מאוד כלשון הנוכחי. יאמר במקום
 הוא וחבריו, יו נא אבזרהו.

2 מזה מש (שבת נא :) יואל הנאל
 באספר (קדושין כו) שאב שטר
 לספרהא לרעה הוא. וכפ הערך
 ורבי. והמוספי הנילו מן פסל'אן
 היובת כהילוף לטלנת ואב.

א, הגדה זו היא פירוש הקריאה. נוסף על שם העצם. לט כשירצה לקרות
 בנוכח את ראובן ואת שמעון יאמר: א ראובן! א שמעון!

אָכַט, אָעב. פּסיעה.

אָבּוּר, כבוד. סילסול.

אָבּוּלָה, סת' מאמין לכל דבר. כושט ונותרה במלאכות.

אָב, מים.

אָבּוּר, שכ' כלל לכל אוניות. כלים מכלים יונים אל אומן.

אָבּחל, תהלוכות. התנהגות.

אָבּוּר, קיות העב האמצעית העבה שאשי שתי השורות נסדכין עליו. כי

יבט בנים רחבים וכל קורה וקורה אינע מדעת מכותל לכותל כי אם

לא שא א' על הכותל והב' על האבנר שבאמצע.

אָבּוּר, מקום שמשמין שם מקפוא לפי הבהמות.

אָבּוּל, בתחלה.

אָבּוּלָא, אכעוע (ונלל כאקען).

אָבּוּל, מקוח אף.

אָבּוּלּוּג, מין עשב נאכל שלוק.

אָבּוּלָא, יצפה. קבר. כעין אחר אָבּוּלָא, שלחופת בעיני' שמתכנסין

בו מי נגלים קודם יציאתן לתוך.

אָבּוּר, הצלחה. מוצל טוב.

אָבּוּסוּן, קסם. לאף. והתיאר אָבּוּסוּנְוּר.

אָבּוּסוּעָא, ספור מעשה או דבר נדוי.

אָבּוּסוּר, אסור. דמן.

אין, עין, יד

הענין (י:ו) דלדקויה ליה ביה עניא
אעפ"י חנופיה רח"ה ק"ל פתחין וכו'
בזוק (ע"ב דל) והענין לא פתחין וכו'

אין, עין, יד

אין, עין, יד

אין, עין, יד

אין, עין, יד

אין, עין, יד

אין, עין, יד

אין, עין, יד

אין, עין, יד

אין, עין, יד

אין, עין, יד

אין, עין, יד

אין, עין, יד

אין, עין, יד

אין, עין, יד

אין, עין, יד

אין, עין, יד

אין, עין, יד

אין, עין, יד

אין, עין, יד

אין, עין, יד

אין, עין, יד

אין, עין, יד

אין, עין, יד

אין, עין, יד

אין, עין, יד

/ ומה הוא זכאם זל (מעלה כו) והיה
 בעמין הדק מניע עלה אנאנו חופק
 כל הזס . וכך הערוך ע' חף ד, וסיים
 חתן להם סיגית לב תרעמו חפיות לבא .

חבץ, בדיקה . מקוה נוים .
 חבס, תאוה . חמדה .
 חז, שמחה . דבר שהלב נפע ממנו .
 חזור, מוכן . מוזמן .

חייף, חמלה -- בעשן אחר וקרוב, חייף, נענית לב על איזה עשין אנעשה
 הסך רכונג .

חייבן, מיה .
 חירד, דבר נאה ומתקבל מאוד שהכל חומדין אותו .
 חית, חבט שלפע הבתים .

חף, סיר

חפים, (אס התאר) חטא .
 חכים, מושל . שוטר .
 חוכם, חוק . גזירה .

חל, עשין רככות וכתיבה . המחר בנולים .
 חלבא, מין מוקחת .
 חלביא, צדני . אסוי .
 חולביא, מין עשב ריחני וע הטעם .
 חלל, מותר . כשר ומתוקן .
 חילבא, מנחה . ערמה .

97 X כולל, חסיס, וצד סימנים.
 93 X כולל, חריב, סדר וצד.
 94 X כולל, עיני, בעטן אחר סימנים, כוס אכזבית.
 95 X כולל, סימנים.
 96 X כולל, סימנים.
 97 X כולל, סימנים.

98 X כולל, חריב, חוטי חוטי.
 99 X כולל, חריב, בלא חוטי.

100 X כולל, חריב, דגים.
 101 X כולל, חריב.
 102 X כולל, חריב, חריב.
 103 X כולל, חריב, חריב.
 104 X כולל, חריב, חריב.

105 X כולל, חריב.
 106 X כולל, חריב, חריב.
 107 X כולל, חריב, חריב.
 108 X כולל, חריב, חריב.
 109 X כולל, חריב, חריב.
 110 X כולל, חריב, חריב.
 111 X כולל, חריב, חריב.
 112 X כולל, חריב, חריב.
 113 X כולל, חריב, חריב.
 114 X כולל, חריב, חריב.

טלן, מאוס . לבר שנסאו של ארס קאה בן .

1 מזה הוא מִשָּׁ (בגוטה מט ז) עבד ליה לבניה טנדורא .

טני, סיה הסוס .

2 מזה הוא מִשָּׁ בפתחתא דאחתי רבתי, אחס טאניקא
אחס הלוקח לו עבד מן הטמיקא בל . המעריך הגאון
ופ' קרוב ליה .

טקטא, מקום אל . מחסה מזרח וממערב . מקום אגוע .
טול , מלאון .

3 מזה הוא מִשָּׁ (על יד) תרגמה ר' יצחק גביה דלמ
בטודיג . ופטי' משתה של מדיעות אששים הערים
זה עם זה . וכב הערוך ע' טודיג פי' משרת בעלמא
אלא לשם נשאחין ולא לשם עבד . והוסף ענין ס' פי'
אחר שבזמן מלך איש מטעם המלך או יותר ואוכלין ואוחזין
וקורין אותן טודיג . והיא סבולת . עכ"ל . הנה בעלי
הערכים שתקו גם ביה ולא העירו מקור שב הפטושים
הלל של עבד העבאים באחד . ואע אפי' , הפירוש
והפי' הא' של עין מקורו הוא ממה שכתוב בפסס .
וקרא טודיג ה' באורק . והפי' השע מקורו מן
תנ"י אפיוסא גביה , ע' לקמן עכו ואצו לקרות
טודיג . וה' מיותר כמש"ל במשפטי אית קו . ופי'
והיא סבולת לכונו למִשָּׁ (בפחים ט :) אפילו סבולת
לגווחתא בעלמא . ועני ע' סבל .

טכור, גידי החי . וכיור האלה יאמר גם לקיים אבתוך הדומם
טאבדור, מין כל זמר ממע החוף .
טניקא, מבס של המלך .

טודי, משתה בעלמא פטודות מרועים .

טנא, בן בקר משגמל מוחלב עד ג' שנים .
טן, ידועה . והמשל טונקד כל ידע .

טסכומא, לאועה .

טוננא, הבאת טענה ופתחון פה . תוכחה .
טעם, טעם .

Handwritten signature or mark.

דפים מהמילון הטאטי

שהועתקו מהמקור ע"י בנו של הרב מר יצחק יצחקי
לחקל על אלה ששפת רשי לא מוכרת להם וכן על מנת שלא יאבד המקור היקר

אֲצַבֵּ, אֲצַבֵּ, אֲצַבֵּ (נפול, נפול) = אֲצַבֵּ

יורה: איל צבאי, גדול אסכ.

אֲצַבֵּ, פסידת. צב.

אֲצַבֵּ, אצב.

אֲצַבֵּ, תולדות שלטן לכהונת אצב.

אֲצַבֵּ, כבד.

אֲצַבֵּ, טוב. אוד.

אֲצַבֵּ, אין תורה אמיתי תצבאים.

אֲצַבֵּ, הוא.

אֲצַבֵּ, צול.

אֲצַבֵּ, רחוקה של צוב.

אֲצַבֵּ, פם.

אֲצַבֵּ, שמחה באת אצבית וברית אקוללות, לשתית החולה.

כשתבש אלו הפכו הוצבה.

אֲצַבֵּ, אצ, באתה תצב.

אֲצַבֵּ, אין אנה באתי הפסחה ונראה שבתום כדון קשר.

אֲצַבֵּ, אה לבד צבוא.

אֲצַבֵּ, אמה.

צכג א, חנה תשלטון.
 צכד עין, אין זמני סמנים. והוא קרוי גר, ואלו כות סוד וסוד
 חתוק. קנה.
 צכז, כא, יסודי הלז.
 צכח, ג, ג. גוף גרוע יותר מן המוקד.
 צכט, זפנים (גכז וכז)
 צל א, נוא. גזיה תמס.
 צלג, אלה.
 צלד א, חטט לתפוחינה. געה-
 צלז, חוט.
 צלח, צניב הצלז.
 צלח, יס.
 צכא, אלהה. גאון לתן סגג.
 צכב, או לתקדון צפונות גלו.
 צכג, קהואה.
 צכד, הלטה בגוק אויר מוגדל.
 צכז, חקוק מילוד. בקצה.
 צכח, אמוזג-חקוק. ובלג-כניסת גוף קטן בגוק גפול.

זָרָה בְּיָדוֹ, חִינּוּן, מִצְדָּקָה. [הַתְּכִיכִי לְפָנֵי מְנוּחָה אֶת הַטָּאן]
גִּילְדָה, מִתְּצַוּ נִתְּלֵה לְמֵאֲזֵן לְזֶה מֵאֵה.

זָרָה, אֲצִיב לְאֵינִי מֵאֲזֵן לְאֵינִי יִכְוֹל לְפָנֵי מִצְדָּקָה.

זָרָה, חִינּוּן. שֶׁלֹּא לְצִנְקָה.

זָרָה, מִצְדָּקָה אֲחִינּוּם.

זָרָה, חִינּוּן. צִנְקָה שֶׁלֹּא.

זָרָה, חִינּוּן.

זָרָה, מֵאֵה.

זָרָה, כִּינּוּן. חִינּוּן חִינּוּן. הַפֶּקֶד הַיְקָרָן.

זָרָה: צִנְקָה. מֵאֵה.

זָרָה, מִצְדָּקָה. חִינּוּן.

זָרָה, חִינּוּן.

זָרָה, מִצְדָּקָה. חִינּוּן חִינּוּן. אֵי כִּינּוּן.

זָרָה, כִּינּוּן חִינּוּן חִינּוּן חִינּוּן.

זָרָה, צִנְקָה; יִסְכּוּן. שֶׁלֹּא. אֲחִינּוּם.

זָרָה, מֵאֵה.

זָרָה, מֵאֵה חִינּוּן.

קִּדְדָה, מִן אֵילִן סִכְיָה.
קִּדְדָה, וְכֹה אֵל אֵינוֹלֹגִים (בְּטֶסֶת פֶּה).
קִּדְדָה א, מִן זֶבֶב.
קִּדְדָה, חֲמֵשׁ עָרֵי. [* קִּדְדָה פ.]
קִּדְדָה א, אֵילִן.
קִּדְדָה, מִן אֵילֵי זֶבֶב.
קִּדְדָה, מִן אֵילֵי חֲמֵשׁ עָרֵי.
קִּדְדָה, שְׁלֹשׁ עָרֵי.
קִּדְדָה, שִׁיבֹה. זֶבֶב.
קִּדְדָה א, זֶבֶב. מִן אֵילִן.
קִּדְדָה, דִּקְדָה כֶּלֶם.
קִּדְדָה, כֶּסֶם.
קִּדְדָה, שֶׁנֶּה רִדְדָה. קִּדְדָה.
קִּדְדָה, כֶּסֶם. וְהוּא אֵל - קִּדְדָה - חֲמֵשׁ עָרֵי.
קִּדְדָה, כֹּהֵל. קִּדְדָה.
קִּדְדָה, חֲמֵשׁ עָרֵי [קִּדְדָה].
קִּדְדָה, חֲמֵשׁ עָרֵי.
קִּדְדָה, חֲמֵשׁ עָרֵי.
קִּדְדָה, חֲמֵשׁ עָרֵי.

שיר, מאת הנדה.
שיר I, כואה.
שיר II, שש. שש.
שיר III, גת.
שיר IV, בקודה. וכפך פלאה-צדד צדד שאתי יכל אסוף.
שיר V, גת.
שיר, מאת גפן.
שיר, אין יתק כוחי לתעט אורו מתק התבטל אהתבטל.
שיר VI, פספ. כביה.
שיר VII, צלג. פסס.
שיר VIII, כתי. חוק.
שיר IX, אין יתק.
שיר X, בויז. גאה. דולה מה שלמח.
שיר XI, חז.
שיר XII, אחיה.
שיר XIII, מול.
שיר XIV, מתק.
שיר XV, אין צדק. נלה מליל שלט יבדו. טחין כא/קמת.
שיר XVI, צת, צצ.
שיר XVII, ככות.

תִּחְלֹף, אֵין פִּנוּ חֲמוּץ.

תִּחְנַף, יִחַבֵּב. בִּצְב.

תִּחְסוּךְ, קִנְיָה.

תִּחְסוּרָא, יִקְרָן. דִּיפִּוּל.

תִּי, מְבִיר.

תִּיג, חֶבֶד.

תִּיגֵר, תִּיגֵר.

תִּינִי, רִיב.

תִּיחָא, בְּרַבֵּל הַחֲבֵד וְהַסְכִּין וְכַנּוּמָה בְּאֵי חֲמוּץ.

תִּיכ, מִתְּנַבֵּב. וְלִכְדֵּי אֲחִיךָ.

תִּיפ, זְקִיפָה. אִשְׁתֵּי - תִּיפֵּא, רִבִּיב (אֲזוּב).

תִּיפֵּא, מִתְּנַבֵּב קִסְנָה.

תִּיפֵּן, קִיף. מְחַל.

תִּיפִּיּוּסִים, *קִיּוּד. מאממממממ.

תִּיפֵּא, אֲזוּמָה. צִם.

תִּינ, קִינָה דִּבְהָ.

תִּינְזוּ, אֲזוּנִים.

תִּינְזִיב, צִבִּי וְשִׁלָּה שֶׁל צִמִּי פִּוּג.

תִּינְזִיב, אֵין אֲזוּמָה שֶׁל יָד.

מילים ומשפטים עבריים שנשתבשו ללשון ההררית

(את המילים ליקטתי מפי זקני העדה ומקרב העולים החדשים)

אש	אתש	אפילו	אפילו
בשורה	בשראי	אייד	אייד
אבא	בבא	אלף-בית	א-ב
גן-ירק	בוסתן	אפיקורוס	אפיקורוס
בטולה	בטולה	היא	אי
בטל	בטול	אבוד	אובד
בכלל	בכלל	הזמן	איזמו
כלי חרס, בוסטון, פך לשמן	בסטו	אמת	אימיד
בלבול	בלבול	הנה	איני
בלי נדר	בלי נדיר	אב	אוב
ברוך השם	ברוך השם	אבל	אביל
בכבוד	בכובד	אדר	אדור
בית דין	בית-דין	אבא	אבה
בית ספר	בית סיפיר	אלול	אולול
בית החיים, קברות	בית החיים	אמא	אמה
בעזרת השם	בעזרת השם	עקרב	אגרוב
גט	גט	אבזר כלים	אבזר
גן העדן	גן עדין	אבעבועה	אבלא
גאולה	גולה	אפשר, כלי רסן	אבסר
גזל-גזלה	גזולי	אם	אגר
גלות	גולות	איה	אגיי
גוף	גוף	אדם	אדמי
גזירה	גזירה	בהמה	אהמו
עגול, מגולגל, גלגל	גולגלי	הס	אוה
גליד, קפוא	גליד	או באותו זמן	אוזמו
גיבור, גבוה, בעל תפקיד גבוה	גוברי	היא	או
הזינים	זיהונים	אומה	אומק
הדי עזים	הדי	אמת	אימיד
גפרית	גוגרת	אצושי	אינסן
קבר	גור	אוצר תבואה	אמבר
גם, עוד	גנא	כוכב	אסטרה

להלחים	חלים	גבור	גיבר
חלה	חטה	שמש, חמה	גיזשמה
חס וחלילה	חס וחלילה	גליד קרח	גיליד
חלילה לי	חלילוהי	גמיש	גאמיש
חשוון	חשוון	גזל	גוזולי
חשד	חשזה	טעם	דעם
חבר	חוביר	דקה	דקיה
חינה	חיני	דפים, פנקס	דפתר
חוץ לארץ	חוס לאריס	דץ	דץ
חטא	חטו	דרום	דורום
חוק	חוכם	דרוש, ויכח	דורוש
חם	חום	זרות	זורהה
חזה	חיבו	דחיה	דכזי
חשבון	חיסב	דור	דור
חצר	חסר	דברים, סיפורים	דברו
טרף	טוריף	דקה רגע	דקקא
טוס	טבוס	הללויה	הללויה
טבילה	טווילה	המץ	הומץן
טבת	טיביט	הגעלה	הוגלול
טעם	טעם	הבאי דברי גוזמא	הבאי
טענה, תוכחה	טענא	שנים דו	זז
נמרט-השיער	טרט	ו	ו
יתום	יתים	אוי ואבוי	ווללי-ווי
אסיר	ייסיר	זבל, דומן	זיביל
הוא	ז	זמן	זומון
אחד	זכ	זכות	זוכות
אבן-טובה	יקות	זונה	זונה
כסליו	כסליו	זועף, רוח חזקה	זועבה
כיס	סץ	זפת	זופת
כפרה	כפורה	סדן	זידן
כשיר	כשיר	זית	זיתון
כתובה	כתובה	חון	חזון
כרפס	כרבוז	חתץ	חתון
כי-שה	כי	חבצלת	חבצולות

מת	מורדי	חטא	כטוא
מלאך	מולך	כסא, ספסל	כרסי
מלאך המות	מולך המות	חטא בשוגג	כטא
משיח	מושיח	כיס	כיסא
משל	מושל	כלו, כליל	כליס
מוח	מוח	חמור	כר
מוזר	מוזר	חרב, חורבן, הריסה	כרב
משקל	מושקל	פישתן	כתן
מגילה	מגילה	ליפא	לף
ממזר	ממזיר	לחם	ליחים
מצבה	מסיבה	לשון הקודש	לשון הקודש
מן	מנוב	לח	לח
מוח שבראש	מכ	להסביר	לסביר
מומיה	מומיא	לחיים	לחיים
מלח	מוטכי	אגן מים, ספל	לגן
מערה	מוקרא	לחוץ למחנה	לחוס למחננו
מישמש	מושמש	להבת, שלהבת	להבת
משור	מושר	מלגלג, מפטפט	לקלק
מזג	מזג	צהר	מהר
מחוז	מחל	מערב	מערב
חנף, מחנף	מיחנפ	להבה	אלב
משקל	מיסקל	מגן דוד	מוגן דוד
גוף המת	מית	מזוזה	מזוזה
ממון	מל	מחשבה	מחשביה
טיט חוצות	מלט	ימח שמו	מח שמו
חרמש, מגל	מנגל	מועד	מיעיד
משכן	מסכן	מועדים לשמחה	מועדים לשמחה
נח	נח	מילה, ברית מילה	מיליה
מנוחה	מנוחה	מצוה	מיסווה
נבלה	נבילה	מסמר	מוסמר
נשימה	נשימה	מיטה	מיתה
נדר	נידיר	מיסכן	מיסכין
ניסן	ניסן	מחילה, סליחה	מיחי לה
נפטר	ניפתל	מזל	מוזול

נוביא	נביא	סר	ראש, בעל החיים
נידוביה	נדבה	עקשון	עקשן
נקומי	נקמה	עין רעיה	עין הרע
נפט	נפט	עם האורוס	עם הארץ
נפס	נפש	עוזרי	עברי
מסל	משל	עוזן	עוזן
נגד	נגר	עתי	עני
נוכרא	נחל	עריל	ערל
ננים	שם	עושיר	עשיר
ניסבת	נס-פלא	עוקוזר	עקרה
נסק	ריסוק	עמוליק	עמלק, מלת גנאי
סיפור	ספר	עוסי	כעס
סדוקו	צדקה	עופוד	עפר
סדן	סטן	עלום	עולם
סחבו	סבון	עלום הזה	עולם הזה
סער	צער	עיל	עלל, נער
ספון	צפון	עקרב	עקרב
סיעודה	סעודה	ערינא	נעידת החמור
סידיק	צדק	פרפרו	פרפר
סיוון	סיוון	פסול	פסול, גי
סימון בורוכו	סימן ברכה	פשוט	פשוט, לא חשוב
סנית חינם	שינאת חינם	פיעה	פאה
סכונה	סכנה	פילכא	קליפא
סר	ראש ממשלה	פירסום	פירסום
סר-נוש	יושב ראש	פלד	פלדה
סבב	סיבה	פירוש	פירוש
סולמא	סולם	פיל	פיל
סומבול	שבולת	פולט	פלדה
סוסן	שושנה	פולפל	פלפל
סורת	צורה, דמות	פחלה	פתל
סינם	נסיון	פוליק	לפלוף שבעין
ססא	שלושה	פילתה	פתילה
סעבון	סבון	פימנד	מדד
שעת	שעה	פלן	פלני

שבת	שבדו	פנס	פנס
שדרה	שדרה	פרגד	פרדא
שירה	שירה	חצר רחבה	פרק
שתיל, שתילה	שיתיל	קיבול	קבול
שופר	שימפר	קבורה	קבור
שבת, יום השבת	שובות	כלי לחימום מים	קומקום
שבתעה	שוזעה	קנבוס	קנפ
שלום	שולום	אורח	רח
שולחן	שולחון	רחמים	רחם
היכל	יכל	נחת מרגוע	רחת
אגן	לגן	ריחני	ריתן
סוכר	שכר	אצטבה, רפרפת	כף
שש (מספר)	שש	קידוש	קדוש
תענית	תעינית	קמצן	קמסון
תאריך	תריך	קבר	קוברה
תהום רבה	תהום	קיים	קויים
תשרי	תישרי	רשע	רשע
תנור	תנו	קדרה	קדרה
תורה	תורו	קפה	קופו
תלמוד	תילמוד	קידושין	קדושין
תלמיד חכם	תילמיד חכם	אוז	קז
טמל, עצל	תמבל	רבי	רבי
תותח	תתך	רבנות	רבנות
תפילה	תפילה	רב	רב
ברד	תגרג	רחמנות	רחמנות
אתה	תו	שורש	רישא
חתיכה קטנה	תיכה	רעש	רש
תם ונגמר	תמם	רשות	רשות
תנור	תנו	רוח	רוח
תוף	תפד	שמש	שומוש
תות	תות	שבת	שווט
טווס	תבוס	שטר	שדר
תג, סוחר	תגיר	שחרית	שכריט
		שכינה	שכינה

שמות גברים לפי א'-ב'

שמות שהיו מקובלים בימי ר' יעקב יצחקי, שמות עבריים טהורים

א

אביל, אברוס, אביאל, אבשלום, אביו, אברס, אבטליון, אביה, אברהם, אביי, אבנר, אבצן, אבישי, אדוניה, אדם, אדוניה, אהרן, אוריאל, אוהיל, אופול, אזיאו, אוריה, אחימעץ, איהול, אזיאל, אחיטוב, איבאשי, איהול, איתמר, אלחנן, אלחדד, אליאו, אליאב, אלעזר, אלקנא, אליסיף, אלחדד, אליה, אליעזר, אלדד, אליהו, אליצור, אליאסף, אלמודד, אליצפן, אנוש.

ב

באביגא, באבי, בן-אדר, בבאי, בביכונא, בבי, בואה, בבש, בורר, בודד, בורכיא, בועז, בן-ישי, ביסרא, בירר, ברשי, בניל, בניאל, בנאה, בנימין, בניאו, בניהו, בצלאל, ברכיה, ברזילי.

ג

גבאיו, גנובי, גבראל, גבאי, גדעון, גד, גורשום, גלעד, גרשון, גרשום.

ד

דדש, דר, דן, דניאל.

ה

הונתא, הינתא, הינתה, הילל, הייבת, הלל, הלכי, המיאל.

ו

וואב.

ז

זבולון, זכאי, זכריה, זרובבל, זבדיה, זכרי, זיירי, זרח, זרחיה, זמרא, זכי, זהב.

ח

חושים, חזקיא, חזקה, חזקיא, חזקיה, חיים, חייא, חירבת, חייאט, חיובת, חייבת, חיא, חלקיא, חלקיהו, חנינה, חנינה, חנינו, חנכה, חנון, חנוך, חנינא, חסיד, חסדיל, חשים.

ט

טבת, טוב, טוביה, טוביא, טיבל, טרת.

י

יאשיה, יאונתן, יאו, יבדא, יבדחי, ידידיה, יהודה, יהושע, יוב, ידע, יהונתן, יונה, יונאי, יהוא, ישי, יפתח, יואב, יוסף, יוחאי, יוחנן, יונאי, יונן, יושיע, יותם, יחזקאל, יחייא, יכדאי, ינאי, יעקב, יענגיל, יפת, יצחק, יקטן, יקדן, יקרן, ירד, ירמיה, ירוחם, ירמיא, ירחמיאל, ירימיא, ישוע, ישכר, ישמעאל, יששכר, ישובה, ישראל, יקוט, יקות.

כ

כחדת, כלבא, כלבבא, כרג, כרוג, כרידא, כלב.

ל

לוי, ללא, לולי, ללבה, ללבה.

מ

מאיר, מהיר, מהרקו, מושיאיל, מהללאל, מוכאיל, מחלוון, מיכאל, מישאל, מכיל, מלך, מנשה, מעריו, מכתי, מנוח, מנחם, מעריי, מעשיה, מקדשי, מרדכי, משה, מתיא, מתנא, מתתיא, מתתיהו, מתניאו.

נ

נבשי, נחשוון, נח, נחום, נחמיה, נחמן, נוריאל, נחוניא, נוחם, נריה, ניסו, ניסון, ניסים, ניסאן, נעריה, נפתלי, נקי, נקדימון, נקדימו, נתנאל, נתליו, נתניאל, נתה.

ס

סבא, סהלום, סדיאל, סותי, סוסי, סלכי, סעדיה, סרחי, סמן-טוב.

ע

עבדיה, עבדיאל, עובד, עוזיאל, עוזיא, עזיחו, עמרם, עומרם, עזיה, עזיז, עזריאל, עזריה, עזר, עזאל, עזיזי, עזה, עלי, עמל, עמנואל, עמרם, עסאל, עקיבא, עקביאל, עקיבא, עקשוה, עקיבה, עקבה, עשאל, עשהל, עתניאל.

פ

פדועיל, פדת, פיסר, פיינדא, פניאל, פנואל, פנחס, פסר, פסח, פרגי, פרגא, פרטיל, פרידא, פרץ.

צ

צדקיא, צדק, צדיק, צדקיא, צהלון, צמח, צפניאל, צפניה, צרויה, צוריאל.

ק

קדוש, קדיש, קדש, קושי, קלי, קמואל, קרא, קרדש, קדמיאל.

ר

ראובן, רבה, רבא, רבו, רבי, רבחא, רובין, רוזאל, רוזא, רחמן, רחביא, רחמני, רחביה, רחמים, רחמיאל, רחבא, רטיון, ריחנה, רוזיא, רם, רעבי, רפאל.

ש

שארי, שאלתיאל, שאול, שבניא, שברוט, שבת, שבתי, שהבת, שימי, שיירות, שידה, שומעי, שימעיי, שכנאי, שכניה, שלמי, שלמה, שלום, שמיל, שמרי, שמריה, שמחה, שמעיה, שמעו, שמאה, שמטו, שמריא, שמשון, שמעון, שמואל, שנדה, שעמי, שפטיה, שפטיאז, ששון, שרבת.

ת

תאלעה, תנחומא, תנחומה, תנחום, תשום.

שמות נשים לפי א'-ב'

א

אביגיל, אבישג, אחינועם, אהינועם, אטיל, אידלת, אפרת, איפרת, אימשלום, אלישבע, אמתלאי, אסכאתו, אסנת, אסתר, אלכאתו, אקקוז, אקיקוז.

ב

באדזשי, באלקוז, באני, באנו, בובו, בוני, ביבי, ביכל, ביגי, בידזשה, ביכל, בכרוש, בלקוז, בלהה, בלביכא, בנבשא, ברוריה, בתיה, בת-שבע, בתואל, בושים.

ג

גאלפארי, גבעיד, גבהר, גאנאי, גה, גהר, גולגי, גוזל, גולסורוק, גולוב, גולבי, גולכנד, גורלנדי, גולביגיא, גולנאר, גולסיסא, גולוורד, גולם, גולכאתו, גוננר, גולפארי, גך, גולגול, גולכאתו, גולסודו, גולנד, גולדשי, גולבוהור, גובהר, גוזר, גולסוסוך, גוראתי, גולצימן, גינר, גילבתו, גילביגיה.

ד

דבלראתו, דבורה, דולת, דילכתו, דינה, דינר, דסדוגל.

ה

הדסה, הינעם, המיאס, המייעם.

ז

זהבית, זליכה, זלפה, זרונגול, זרונבגי.

ח

חגלה, חוה, חובה, חסיבא, חנה, חסיד, חסידה, חפציבה.

טובה, טויבא.

י

יאיל, יוכבד, ילתא, ימימה, יסכה, יעל, יקות, ירושא, יתיר.

כ

כאנום, כאסה, כאתנו, כהר, כומר, כובר, כונאבי, כוכי, כיבית, כיכי, כומר, כתו.

ל

לאה, לעלי, לובא, ליעא, ליעלה.

מ

מאמאלי, מורווארי, מורתני, מומר, מומארי, מולאים, מורום, מחלה, מחלת, מירב, מירסע, מירצעו, מיכל, מירצעא, מלכה, ממאי, ממי, ממלי, מעכה, מרב, מרום, מריס, משלוס, ממשה.

נ

נביי, נביות, נבעיד, נוגאר, נוע, נורונדזוש, נוגאר, נועה, נורונדוש, נורינגי, נמייא, נכליסורו, נאכליסודו, נסכת, נסכאתו, נסכאתי, נעמה, נעמי. נרגוז, נורתגי.

ס

סאראכאתו, סאיידכאן, סגולה, סוסא, סיבו, סירתי, סליחה, סעודכן, סרח, סרחי.

ע

עזיבגי, עכסה, עזיוה.

שמות גברים בנושאי חגים

בן-אדר, חנכה, ניסו, ניסן, ניסאן, פסח, טבת, שבת, פורים (שם אשה).

שמות זהים לגברים ולנשים

גברים: חסיד, יקות, סרח, צרויה, תשים, עזיז
נשים: חסידה, יקות, סרחי, צרויה, תשים, עזיזה.

גברים: צלופחד, ריחנה, תשים

נשים: צלופחדה, רוחנה, תשום

שמות שבטים

מנשה, דן, נפתלי, יששכר, יהודה, שמעון, בנימין, יוסף, אפרים, אשר, גד, זבולון.

שרבת בן רבי נסים אניסימוב

רבי שרבת אניסימוב שימש בתור רב בעיר טארקו והסתייע בשלושה גבאים זקנים ונכבדים. הוא ערך קידושין וגטין, היה חזן, שוחט ומלמד תינוקות. הוא השתייך למשפחה וותיקה, אמידה ומיוחסת. אביו נרצח בידי שודדים ומגיל צעיר נאלץ לעזור בפרנסת בני משפחתו; אחיו ואמו הזקנה.

הוא התחתן עם משפחת יעקב יצחקי, רבה הכולל של דרבנד וגלילותיה. שאיפתו להשתלמות וללמודים היתה גדולה. הוא נסע לערי רוסיה ופולניה ללמוד תורה בישיבות ולמד את שפת האידיש על בוריה. לולא עזרתו האדיבה ותמיכתו של דודו, שהשגיח על המשפחה בעת העדרותו הממושכת, לא היה יכול להגשים את מאויו. דודו שימש כאב למשפחה. כולם ראו בנסיעת הלומדים שלו מטרה חשובה ומקדשת.

עוד בזמן לימודיו בישיבות, תרם רבי שרבת לישיבות ולמוסדות אשר בירושלים, ולא שכח גם את בני עדתו ההרריים ששכנו בעיר הקדש. תרומותיו התקבלו בברכות; בין משגרי התודות היו הראשון לציון, רבי דוד חזן, הרב רבי יהודה אבולעפיה, הרבנים האשכנזים מאיר דקאליש והגאון שמואל סלנט. המכתבים מעידים על תרומותיו הנדיבות של רבי שרבת אניסימוב.

לשרבת היו חמישה בנים; הבכור – סוחר עם דיפלומה ממשלתית. הבן השני והידוע, התייר וההיסטוריון אליהו אניסימוב שסיים את אוניברסיטת מוסקבה, קיבל תואר "אינג'ינר-טכנולוג" ושימש כעוזר ראשי על מקורות הנפט, ומנהל המכונות מטעם הבארון רוטשילד. שני בנים נוספים עזרו במסחר לאח הבכור האחרון, בן הזקונים, שנולד בשנת 1885. בשנת תרנ"ד-1864, גמר שרבת את חוק לימודיו וחזר לקווקז. הוא היה עד להתנפלויות המוסלמים על בני עדתו ההרריים. השואה היתה גדולה. האימאם שאמיל טבח רבים מבני העדה ללא חמלה. מטרתו הראשונה של שרבת היתה לפדות שבויים שנמכרו כעבדים. כיהודי גאה, שניחן בכושר מנהיגות, החליט מייד שלא כאן מקומו, והוא צריך לעשות למען עליית בני עדתו למקום מבטחים, לארץ-ישראל. הוא רקם תוכנית לעלייה, והחליט קודם לכל לסייר בארץ. עזה היתה תשוקתו לבקר את המקומות הקדושים, להביא ברכתו לבני העדה הקטנה שהתגוררה בירושלים, לסייע להם בתמיכה כספית, ולהכשיר את הקרקע לעלייה. בשנת 1865, ארז חפציו ויצא לדרך. בדרכו לים השחור, משם עמד להפליג לקושטא, ביקר את בני עדתו בכל מקומות מושבם בקווקז. הם היו נתונים במצב מחפיר ביותר. דרכו היתה מלווה בסכנות משהדדים וכנופיות מוסלמיות.

עם הגיעו לתורכיה, מסר לרב הראשי היהודי כתב המלצה שנכתב עבורו על ידי גיסו, הרב יעקב יצחקי, המבקש לעזור לאניסימוב בקבלת היתר לעסוק ברפואה. עד כמה שידוע, היה לו הכשר רק לרפואה מעשית. ידו של הרב הראשי בקושטא קצרה מלהושיע.

בהגיעו לירושלים, נכנס שרבת לשיבת "עץ-חיים" ולמד תורה מפי הגאון משה נחמיה כהנא מחסלאוויץ. בגמר לימודיו, נסע לחברון להשתטח על קברי האבות. הוא תרם תרומות וקיבל את ברכת הרב הראשי הבבלי, רבי אליהו מאזי.

בירושלים פרצה מגיפה ורבים נמלטו מהעיר. לכן שוטט ביתר חלקי הארץ. במסעיו בארץ צירף אליו שלושה מנכבדי העדה ההררית שלבושים היו בתלבושתם העממית וחגורים בחרבותיהם ובנשקם. דבר נדיר שעשה רשם רב על כל רואיהם. בהגיעו לטבריה, גם שם השתוללה מגיפה והעיר ריקה היתה מתושביה. אפילו רבני המקום נעדרו כי נסעו לצפת להשתטח על קברי האבות הקדושים. כאן שיחרו לפתחו והוא תרם כפי יכולתו.

כשנודע דבר בואם לצפת של הנכבדים ההרריים נשלחו שליחים לקבל אותם ב"כבוד-ובהידד". גם רבני האשכנזים הצטרפו לקבלת הפנים, והם קיבלו משרבת מתת ביד נדיבה. עם הגיע המגיפה לצפת לא היתה לשרבת ומלוויו ברירה אלא לחזור על עקבותיהם, שרבת נפרד ממלוויו וחזר לקוקוז. חופי הים היו סגורים עקב מחלת החולירע, ובתחבולות רבות נסע לבירות ומשם לאלכסנדריה של מצרים. הוא הפליג לקונסטנטינופול ובחזרה למקום מושבו.

שרבת הקדיש את כל מרצו לגביית כספים מאחיו האמידים שהתגוררו בערים הגדולות. הוא עשה זאת עבור האחים המשוועים לעזרה אשר בירושלים שאמרו לו לפני חזרתו – "מהרה חושה ובבל תאחר בחזרה". אגסימוב מספר שקיבץ תרומות בלב כבד כיוון שלא הוסכן לכך כי, "מעודי הייתי מהנותנים ולא מהמקבלים כנדע". המטרה היתה חשובה והוא עשה כפי יכולתו.

מצב בני עדתו בירושלים העיק עליו; הם היו כעדר ללא רועה והוא מצא עצמו מוכשר לעזור להם, שרבת נדר לעזוב את גולת קוקוז לצמיתות ולעלות. חלומו זה התגשם כעבור שלושים שנה, ובשנת 1894 נפרד ממשפחתו בעיניים דומעות, לקח אתו את אשתו ובן זקנתו בן ה-9 ועלה לארץ-ישראל.

עם הגיעו לירושלים הוא כותב: ויפה כגבור המתרוגן מיון, שמח ונעלץ בתוככי ירושלים וידי פרוסות לתפילה אחר כתלנו כתל המערבי.

בירושלים פגש את בני עדתו שלמענם עשה את דרכו הארוכה ולהם רצה לעזור. קהילת יהודי קוקוז מנתה אותה עת כשבעים נפשות. הם נמצאו במצב כלכלי קשה ונלחמו על קיומם. קופות הצדקה עזרו להם במעט שבמעט כי עניי ירושלים היו רבים. שרבת חילק להם כספים מהתרומות שקיבץ עבורם מקוקוז.

מטרתו העיקרית היתה להקים בית כנסת, ישיבה, ולקנות קרקע להתנחלות חקלאית עבור העולים שיבואו מקוקוז. ראשית לכל, היה חייב להקים ולארגן עד פעולה שבשמו יוכל לפנות למוסדות המתאימים למימוש רעיונותיו. בועד שנבחר ב-1894, נמנו 7 חברים ויושב

ראש. עד כמה שידוע, היה זה הועד הראשון שנבחר על ידי העדה בירושלים והוא נקרא "קהלת דאגסתן".

רבנים הרויים בחצר בית הכנסת בנאלצייק
שנת 1960

משפחה יהודית בקווקו בתלבושת מסורתית ובמשולב גם לבוש אירופי
שנת 1915 דרבנד

שרבת אניסימוב – ראש הועד

שמשון ב"ר מנחם נבחר
עשאהל בן חנכה נבחר
יוחנן בן שאול נבחר

מיכאל בן מישאל נבחר
חנך בן בניהו נבחר
בצלאל בן חנכה נבחר

חיים בר מלך-נבחר

אניסימוב רכש מכספו חלקת אדמה בקרבת שער האריות ורצה לבנות עליה בית-כנסת שייקרא "מזרח שמש" וישיבה ליהודי דאגסתן בשם "תורה-אורי". הוא חקר שטח אדמה מאדמת הגיפטליק הממשלתית ביריחו. זאת, בתקוה ליישב את אחיו וכדי שיעסקו בחקלאות שהיתה עיקר פרנסתם בגולה. בכך רצה שיינתקו מתמיכות סעד ויעשו עבור עצמם בעבודה מכובדת.

שרבת אניסימוב הקדיש למטרה הזאת כספים רבים, אך לא הצליח לממש שאיפתו בחייו. הוא היה אדם יחיד ומסיבות שונות, המוסדות לא יכלו לעזור לו.

כספו הלך ואזל, ובצר לו הוא נאלץ לפנות לכל המקורות האפשריים שיעזרו לאחיו הנאנקים ברעב. פניותיו, מכתביו ובקשותיו היו מרגשים ומעוררי רחמים. הוא פירסם חוברת היסטורית אודות עדת ההרריים בקוקוז. הכנסות החוברת היו קודש לקהילתו. הוא פנה גם לרוטשילד, פירסם בעתונים "המגיד", "המליץ", "חבצלת" ואחרים.

אניסימוב כתב מכתבי תודה לתורמים שנענו לבקשותיו. הישוב בכללו היה נתון במצוקה רבה והמקורות לעזרה יבשו. התרומות שקיבל היו דלילות ולא סיפקו את צרכי בני עדתו.

אניסימוב עצמו נתקל בקשיי מחייה. על מנת לקיים את משפחתו הוא מכר את כל אשר לו; תעודות יקרות, מטבעות עתיקים ואפילו את מטלטלי ביתו. באחרית ימיו היה זקן חלוש וחולה שלא קיבל תמיכה מילדיו. הסוף היה מר; התורם הגדול היה זקוק בעצמו לעזרת אחרים.

ידידו של אניסימוב, ליפקין, פירסם בשנת 1905 בעתון "חבצלת" בקשת עזרה עבור הזקן החולה שעשה רבות בארץ ובחוץ לארץ בתרומותיו למוסדות השונים. הפירסום לא היה בידיעתו של אניסימוב ובא כתוצאה מחמלת השכנים עליו. זה היה סופה של פרשת חייו.

הוא נפטר בירושלים ביום ב' טבת תרס"ו, 1906.

על פעליו הרבים בירושלים של שרבת אניסימוב למען אחיו, בני עדתו, אנו למדים

ממכתבים שהתפרסמו בעתות דאז משנת תרנ"ד-1864 ועד לשנת תרס"ו-1904. אלו היו שנים ברוכות מעש ופעילות של איש יחיד החולש על עדה קטנה הנאבקת על קיומה. הוא עושה הכל וידו קצרה מלהושיע, כי הישוב היהודי בכללו היה נתון בעת קשה.

ואלו הם עיקרי הדברים:

שני מכתבי המלצה של רבי יעקב יצחקי.

מכתב א' לאודיסא

אשא כפי ואברכה מקרב לב עמוק לראשי ומנהלי החברה הנכבדה אשר מטרתה הנשגב והקדוש לתוֹך בידי עברים עובדי אדמה, ובעלי מלאכה בסוריה ובפלסטינה החונים בעיית אודיסא. יואל אלוה השוכן בציון והבוחר בירושלים להשכילם בכל אשר יפנו וחפץ ה' בידם יצלח. כנפשותם העדינות וכנפש אחד אחוזו בחרהו בשל ציון והוא רועה את אחיו בדאגסתן המדינה הוא הח"מ.

טרם אענה ואבקש סליחה על כי הרהבתי עוז בנפש לגשת מול הדרתכם להמליץ בעד המוכ"ז ממיוחסי ומוקירי מדינתנו. בר אוריון ובר אבחן יאי ויאיר הרב המופלא בתורה וביראת ד' טהורה כהר"ר שרבת ב"ר נסים נר"י מת"י עיר תרכו היא סמנדר העיר הנודעת בדברי ימי הכוזרים, אשר נפשו לילך צינה עם צלעו היקרה ובנו הרך להשתקע שמה.

בידו תעודות רבות מאורחי המדינה כיהודים כישמעאלים מעידים ומגידים ישרו ותומתו כל הימים אשר שמש אותם בתור רופא מומחה בעיר וסביבותיה. והתעליות הרבות שהמציא לזרשיו.

ומובטחני בו שיהא בן נאמן לאמא ציון ואזרח מועיל למשאת נפש ישראלי, בהיות לו יד ושם למטעי הכרמים ובכל סדר זרעים מוסף על ידיעתו פרק בחכמת הרפואה, בעיוני ובמעשי שבה.

ואמנם מסבת עקבות החוליע אשר עָדן לא נכרו לא זכה לקבל פ"פ של חו"ל, ויקוה שבמשך הזמן לבוא אודיסה לקבל פ"פ. ינחוהו אדונו בעצתם ויעזרוהו בזה כפי דינא דמלכותא יר"ה לקבל הנצרך. ובהיות שגם העזרה זו היא פרק מן העול הקדוש אשר קבל עליהם ומתיחסת אליו, אבטח מאד שיקימו דברי אחיהם הקטן המחוי קידה מול פני כבודם. עומד לשרת בדרכי והגלילות יע"א.

הקי יעקב בהררי"ץ ז"ל מדרבנד.

מכתב ב' לקושטא

שלמא רבא לגברא רבא דעמ"י ומדרבנא יתיב בתוני דלובא עטרת תפארת ישורון והדרת לאומי דורש טוב לעמו מר הוא נוהו רבנו הגדול ביהודה, ובישראל גדול שמו, כקש"ת מהר"ר משה הלוי שליט"א, רועה צ"ק בעוב"י קושטא רבתי, וכרוב ממשוה סורך באברחו על כל אחיו שוכני ארצות תוגרמא. יע"א שלום לאדונו ולתורתו ולחכמתו בברכת עד מהשוכן

בציון ותבחר בירושלים אמן.

ראשית דגש טרם אענה, בעינא מטו בחר דמחוטא יקצה על כי הרבתי עוז בנפש לגשת מול הדרתו הרמה והנשאה להמליץ בעד המוכיז ממיחדי בר ארין ובר אבחן יאי ויאי הרב המופלא בתורה ויראת ה' טהורי כמהיר שרבת ביר נסים לבית אניסימואב היי.

מתושבי מדינתנו יע"א אשר מגמת פניו ציונה להשתקע שמה, ולו יד ושם בחכמת הרפואה וכבר שימש בכהונה זו כעשרים וחמש שנים במדינה זו, באשר יעידון ויגידו כתבי תעודות שבידו משרי ממשלתנו יר"ה ומאורחי המדינה כיהודים כישמעאלים, אשר פיהם מלא תהלתו.

ובהיות שברצונו להשתמש בכחו זה בירושלים ובבנותיה במשרה זו. גם לזכות במצוה רבה לעת זקנתו, לעזר ולסעד עניי ציון ומריע, וקצורי שיבה, לכן חלותי היא לפני גדול אדונו היי, להשתמש בפומבי במשרת רופא. אקוה מאד שרב כבודו היי יתן און קשבת לקיים תחנת אחוז בחבלי אהבת נצח, נרצע תשוקתו עומד ומשתחוה מול הדרתו.

המשרת דברבנד והגלילות יע"א

הקי יעקב בהרריץ מדרבנד

מכתבי המלצות אלה לא נשאו כל פרי, וידם של הנמענים קצרה מהושיע. על מנת לקבל תעודת הסמכה לרפואה היה צורך לעבור מבחנים באוניברסיטה מוסמכת, ולאניסימוב לא היה הידע הדרוש כיוון שעסק ברפואה מעשית.

יש לשער שמכתבים אלו נכתבו תחת לחץ משום שאניסימוב היה גיסו של הרב יעקב שהשתדל וכתב עבורו למרות שידע מה תהייה התוצאות. למרות הכבוד שרחשו לרבי יעקב יצחקי הנערץ, הגיעו תשובות שליליות מקושטא ואודיסה.

עם זאת, אניסימוב השתמש לעתים קרובות בתואר ד"ר כדי להרשים את האנשים והמוסדות אתם בא במגע.

חבצלת ו' אלול התרני"ג-1893

עוד היום ונמצאים שבקו חיים.

עד היום ספונים פה הר הזיתים יותר ממאה איש ואשה והטף. חלק חזרו בחוסר כל ובעירור ובלי תומך יותר ממאתיים אנשים בהפסקות שנה שנה, והאומללים שנשארו לערך ס' נפשות (60) וגם איזה עשירים וגבירים שקנו חצירים ובתים עשו שם בארץ, ירדו מנכסיהם בבושת פנים.

אנו אנשי מדי שסבלנו עול גלות מחורבן בית ראשון, לא זכינו לאור הבית השני. נשכחנו עניי דאגסתון, תנו רחמים לאחיכם. דאב לבו שלא אספו קרן קיימת לבני העדה עוד בהיותם בגלות ונידלו המאראנא נפלו משמים לארץ.

ראה דברי הדל באלפי עמו שרבת ביר נסים רופא מעיר טארכו שהוא סמנדר יע"א

מפלך דאגסתן יושב בתוככי ירושלים תובב"א.

בזקנותי יצאתי עם בני בן ה-9 ואני לירושלים. אחי הדאגסתנים בשפל המדרגה. ללא תמיכה, אין לנו חלק ונחלה בברכות. למה גורעים מאתנו. ראו פנקסי וסופרי השליחים כמה תרומות נתרמו.

— מכתב זה שופך אור על חיי היהודים ההרריים בירושלים. בשנת 1893 מצא אניסימוב בהר הזיתים 120 קברים של בני עדתו. יותר מ-200 איש שבו בבושת פנים לגולה ובארץ נשאר 60 נפשות.

120 המצבות מעידות על כך שיהודים חיו והתגוררו כאן זמן רב לפני בואו לארץ. יהודים הרריים מקוקו התמקמו בירושלים והיוו את אחת העדות הוותיקות של הישוב היהודי. מאז ומתמיד היתה ירושלים מוקד לעליות וממנה התפזרו היהודים ההרריים לכל פינות הארץ והטביעו את חותמם ההתישבותי.

קול-נהי (חבצלת 1894)

ישא הר הקדוש שלום וברכה ורב-טוב לאחינו היקרים המאושרים ונזקקים לכל פעולה טובה. נדיבי עם ה' רדפי צדקה וחסד, בעלי לב רגש ורוח נדיבה המעלים את ירושלים על לבבם ד' ישפות להם שלום בכל מקום שהם.

עדת ישראל, 'יהודי דאגסתן' אשר עזבו מולדתם ונעו ועלו לארץ הקדושה לעבוד אדמתה, ולחונן אדמתה, ולחונן עפרה. תרום בכח קולה תזעק תושע! חנוני אחים חנוני! קהלה שלמה שבעים נפשות אבינים מדוכאים, עטופי רעב, עומדת לפניכם בשברון לב ונפש, פורשת כפיה מר תיילל ומתחננת! קומו אחים רבי'ר לעזרתנו, קומו וחיו נפשותינו ונפש עוללנו העטופים ברעב בראש כל חוצות.

אחים יקרים! הן לא נעלם מאתכם מצוקת הנודדים, מארץ מולדתם עדי יגיעו למחוז חפצם הזה! הרבה הרבה סבלנו עדי באנו וגם פה לא מצאנו מנוחה. כמה נפשות מאתנו ספו תמו ונעו ממש בלא עתם מחוסר לחם. שאלו נא ליושבי ירושלים ויגידו לכם והחיים הם! חיים אינם חיים וסובלים חוסן וכפן, מצור ומצוק וגוועים ברעב, ואין תומך ואין סומך, אין מרחם עלינו, גם אין מי יעמד בעדינו להמליץ ולהתחנן, להעיר ולעמוד לפנינו ביום צרה! כמה פעמים ערכנו שיח צערנו לפני מנהלי כוללי אשכנזים וספרדים, קראנו להם בקול בוקע גם לב אבן, וקולנו היה כקול קורא במדבר. האשכנזים יאמרו: כי אינם מקבלים כסף מדאגסתן והספרדים יענו: למה נזעקתם אלינו ואנחנו לא ידענוכם.

ובין כך והננו עזובים, גלמודים, נאנחים, נאנקים, מתמוגגים והולכים. וחושך משחור תארנו ואין מושיע לנו. גם בית תפלה שהיה לנו נתבטל זה שנים רבות. אחרי כן אין דינו משגת לשלם דמי שכירות. ועתה אין לנו בית תפילה מיוחד שבו נוכל להתפלל כפי הברתנו אנו ושיהיה ליסוד נאמן להחזקת האחדות, לחבר אותנו לקהלה ואגודה אחת. והספרי תורה שלנו מונחים בבתי כנסיות אחרים וכדי בזיון וקצף.

ומערי מולדתנו, מאחינו בני מולדתנו, מהם לא נוכל לדרוש עזרה בצר לנו. ידעיים אנחנו את מצבם ומעמדם, עוניים ולחצם. כי מעת ששבת הצבע פואה וגם עיי נפילת מסחר הטבק וכו', נשבת מטה לחמם ומצבם ירד פלאים ואין בכחם לעזור לנו אף מעט.

אי לזאת אורנו ואספנו שארית כחתינו האחרונים וטכסנו עצה להתאחד ולהתאגד לאגודה אחת להשמיע צעקתנו ברבים אולי יתעוררו. אולי יקימו אחביי כביר ויחושו לעזרתנו. ברם זכור לטוב הירא והחרד לדברי ה', הנללב היקר באדם הגביר הנכבד הדי"ר שרבת ב"ר נסים אשר בו בחר ד' לזכות אותו במצוה גדולה ורבה! לקבץ נדחינו, לקרב פזורינו, לחבר אותנו לאגודה אחת ולעשות לנו ד' ושם בארץ הקדושה. ועד הגדיל לעשות וקנה מהונו לבנות עליה בית תפלה מקדש מעט נוכח הר הבית, סמוך לשער האריות ובערבות "באב-חותא" מזרחית צפונית ולפי הקבלה היתה שם מחנה כהונה ולויה וכרגע גרים הישמעאלים. מאב"י נמצאים שם ג' חצרים, והמשתדלים להגדיל הישוב, אינם קונים ובונים שם, ורק מחוץ לחומה. כל הבנינים וישובם מיראתם את הישמעאלים.

אבל אנחנו יהודי דאגסתן איננו מוגי לב ואין אנו מפחדים מאומה, ורק על דינו יצלח הישוב שם. טוענים שמפאת קדושת המקום הישוב מאחינו בני ישראל מצער, והם שכחו כי בימי הרמב"ן ז"ל היה שם ישוב של שלוש מאות משפחות ספרדים, עם כמה בתי כנסיות שחורבנו נכר עד היום, כי רבים מתו במגפה ר"ל. כשיהודים נסו באו גויים והחזיקו הבתים עד היום הזה, ועדיין נמצא בדתות מקום להניח מזוזה.

ואשרי משכיל להיות לו חלק צדקה, בבנין בית הכנסת שיתאחדו שם תורה ותפלה, ויקרא שם בית הכנסת "מזרח-שמש" וישיבת "תורת-חיים" לק"ק דאגסתן. עייכ נדיבים יקרים, הננו מרימים אליכם את קולנו, אנא רחמו התעוררו נא ברגשי קודש! וקומו לעזרת ה', כיא כפי כחו ויכולתו לתמוך בדינו כמתת ידו הנדיבה. אחד המרבה אחד הממעיט. איש את רעהו יעורר ולאחיו יאמר ונתחזק בעד אחינו המדוכאים האלה יתחשב לכם לצדקה גדולה.

חז"ל אמר כל המקיים נפש אחת וכו' ומשי"כ נפשות רבות הטובעות בים של צרה וצוקה. דלות ועניות, ויקום בכס ונחזו אל לבכם, כאמור חז"ל "דברים היוצאים מן הלב" וכו'. הננו חותמים בברכה, כי תזכו לחזות כרחם ד' את יהודה ועלו לציון בתנה עת יקבץ ד' שה נדחה ופזורה במהרה בימינו אמן.

דברי אנשי הועד לקהלת דאגסתן המצפים לישועה קרובה לבוא עיי רצון יראי ד' וחושבי שמו המזכירים את ירושלים ואבינויה ירחמו.

שרבת ב"ר נסים – ראש הועד

שמשון ב"ר מנחם – נבחר
עשהאל בן חנוכה – נבחר
יוחנן בן שאול – נבחר

מיכאל בן מישאל – נבחר
תנך בן בניהו – נבחר
בצלאל בן חנוכה – נבחר

חיים ב"ר מלך – נבחר

תשובה ליקול נהי, תעודת רבני וחכמי ירושלים האשכנזים והספרדים, שהתפרסמה בעתון ה"חבצלת" משנת התרנ"ד-1894. –

– האמת נתן להאמר, כי עניי דאגסתן היושבים בירושלים סובלים עוני וחוסר כל וכמעט גוועים ברעב, כי אין להם משען ומשענה ומה שלוקחים מעט מן קופת הכולל לא יספיק להם אפילו לא לחיי שעה. יען כי קופת הכולל כבוש תחת משא כבד שבעה אלפים נפשות ויותר.

ובכן הם ראויים לתמיכה להטיב ולהועיל ולהחיות נפשות המדוכאים, והי' ברחמי ירחם עליכם להיטיב אתכם ולהרבות אתכם. ונזכה לראות בבנין אפריון ועלו מושיעים בהר-ציון בב"א באעה"ח יום ה' לחדש שבט שנת לראות טוב פעה"ק ירושלים תובב"א.

ראשון לציון הצעיר יעקב שאול אלישר ס"ט (–).

כדברים האלה יוצאים גם מבית ועד הכללי לכוללות אשכנזים; חתומים: זילברמן, ריבלין, זיסקינד, בדרמן, אליהו סולימאן מאני, דובאר אפרת, רפאל זאבי, יוסף פרנקו. לכך מצורף מכתב מיוחד –

– "ובעצם הענין אעיד גם אני כי מצב אחינו הדאגסתנים אשר בעיה"ק ח"ו רע ומר מאד, וראויים הם לחמלת נדיבים, והמרחם ירוחם".
נאום ישראל דובאר פרומקין מו"ל ה"חבצלת".
לזאת מצורף מכתב תמיכה מרבה של חברון –

– "בימים אלה אשר רוח הזמן הבוגד הפך עלימו בלהות תחת אשר לשנים שעברו זה כ"ה שנים עברתי דרך ארצם וראיתי בגדולתם ונהייתי מיראתם הקודמת לחכמתם. יש להשקיף עליהם השקפה לטובה לעשרם ולתומכם ולהקים דגלם. החתום רבה הראשי של חברון ומצפה ישועות מלכי הצבי.
רחמים יוסף פרנקו".

"שלמי תודה וברכה (1905-)

התעוררותם של הנכבדים לעזרה לבני העדה. השר הצדיק שמעון וואלף המכונה: בארון וילהלם קרל פון רוטשילד, וסוכן ביתו אדוארד דויזנהיים, האחים לג, הגאון ר' יעקב אריה, ד"ר סלפנדר, אבי"ד דק"ק דורקהיים. וישלם להם ה' כפעלם כעל גדול צדקתם אכ"ר.
ה' המעוז ומחסה בעת צרה ישיב להם גמולם וישלם להם כפעלם, כעל גדול צדקתם אכ"ר.
ד"ר שרבת אניסימוב".

חבצלת ז' ניסן התר"ד-1894

קול ציון קורא לעזרה לכל אחינו שבגולה.

קול קורא שמבקש להקשיב לאחיהם מבני דאגסתן שנמצאים במצוקה, שנדרו מהגלות עד הגיעם הלוים. ראינו שלוש נפשות שגועו בלא עתם מרעב. כוללי אשכנזים וספרדים לא יכולים לעזור מפאת עניי עדתם.

אחינו מבני דאגסתן עניים ואין בכוחם לעזור זה 16 שנה נשבר מטה לחמם ממסחר הפואה, אשר ירדה פלאים, כלו כל כספם וצרום נקוב. גם אין להם בית כנסת משלהם היכול לאחדם. היה להם בית תפילה ונתבטל וספרי התורות מופקדים בבתי כנסיות אחרים. בני הנעורים חזרו למולדתם ונשארו הזקנים. ומצבם דל ואומלל רחמו על אביוני דאגסתן. זכור לטוב ר' שרבת ב"ר נסים שקנה חלקת אדמה מהונו ורוצה להקים בית תפלה לאנשי עדתו, נוכח הר הבית. הוא רוצה לקרוא שם ביהכניס "מזרח-שמש" וישיבת "אור-תורה" לק"ק דאגסתן.

לכן התעוררו ותרמו ברגש.

אלה דברי אנשי דאגסתן

(חתומים שבעה חברי הועד, חסרה חתימתו של שרבת).

לכך מצורפים מכתבי המלצה מראשון לציון ומטעם כוללי האשכנזים בירושלים וחברון.

חבצלת תרנ"ד-1894 ה' שבט

בצערק ירושלים

בתי החולים מלאים חולים ורבים חוזרים לבתיהם מחוסר מקום, עניים ועשירים גורל אחד.

מדובר על אשה מדאגסתן צעירה לימים יושבת במאה-שערים, בבית קרשים עם בעלה, היא מעוברת ושניהם חולים.

גביר בוכרי נתן לה חדר לא דולף בשכונת הבוכרים. בעת לדתה הצטננה. גם הילד הצטנן ונקראתי וראיתי כי אנושה מחלתה, כי רצפת האבנים ללא מזרון פגעו בה בקרירות. בא רופא מחברת ל"מען-ציון" אשר עשה לבדו הנתוח.

בעלה בא אלי בשנית שאין להם פרוסת לחם לאכול ולא לשתיה, לא עצים ולא פחמים. עזרתי כפי יכולתי, ועיי עד אחד 5 פרנק.

היולדת נפטרה ללא עזרת רופא והשגחתו, וגם בנה נפטר ביום השמיני ללדתו, ובעלה חוזר על בתי הנדיבים, היה בין נשיאים ועשירים. בא בטענה שהנדיבים לא עזרו לו ולאחרים. מספר העניים גדול, חולים רבים ומזי רעב. אוצר הועד התנדלל, מעינות חוצה עזבו מימיהן. אנקה וועקה ליעקב. בעל האשה והילד תרם לכוללי ספרדים ואשכנזים ב-1870-1871 תר"ל-תרל"א.

נא לעזור לאומללים. שרבת ב"ר נסים רופא. המליץ 1894.

שרבת אניסימוב מספר מעל דפי העתון על תולדות העדה ומדווח על מצבם הקשה של בניה. הוא מבקש מהמוסדות המוסמכים עזרה בקניית אדמות ויישובם מחדש של המנושלים. אניסימוב פונה אף לברון הירש ולמשפחת רוטשילד שיקנו קרקעות בדאגסתן כדי ליישב את העקורים ההרריים ואף שיקנו עבורם כלי עבודה.

נוסף לזאת, הוא עותר לגבירים האלה "ראשי תשיאי ישראל שיקבלום תחת חסותם ולהעלותם לפלסטינא או סוריא ואמריקא. אין להם צידה לדרך ליום אחד כולם פועלים אומללים. .

. הם רוצים להיות קולוניסטים בכל מקום שירצו החברות והגבירים והנדיבים המפורסמים. . .

אנו נפלינו בני דאגסתן מאנשי אירופא ותורכיה, שיש להם עוזרים רבים. . .
. . גם אנו משלומי אמונו ישראל, יכבשו רחמיכם ועל טוב יזכר שמכם.

חתום בירושלים

אניסימוב-שרבת"

קדמוניות יהודי ההרים

שרבת אניסימוב

בשנת תרנ"ד, 1894, פירסם אניסימוב מאמר אודות גולי עשרת השבטים וקורותיהם בארץ דאגסתן, יחוסם אל יהודי קרים ולכוזרים שהתגיירו. הדברים שהביא היו על פי מקורות מהימנים.

המאמר פורסם בחוברת קטנה בשם: "קדמוניות יהודי ההרים". מחיר החוברת לא צויין. דבריו, — "כנדבת כל אחד ואחד, ותמורתו קדש לקהלת דאגסתן בירושלים". בתחילת המאמר, ציין במיוחד שדבריו מכוונים לדור הצעיר, ולכן הביא פסוקים מהמקורות. "יזכור ימות עולם בינו שנות דור ודור, שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך". (דברים ל"ב י"ז).

"כי שאל נא לדור ראשון וכונן לחקר אבותם" (איוב ה' ח'). "למען ידעו דור אחרון בנים וילדו יקומו ויספרו לבניהם" (תהלים ע"ח ו'). "וישלכם אל ארץ אחרת כיום הזה" (דברים כ"ט).

אניסימוב מביע צער שרק במאה האחרונה החלו להתחקות אחר שורשי העדה, ואלה שעסקו בזאת לא היו מומחים לדבר. הוא פונה בבקשה לחוקרים והבקיאים בהיסטוריה שיחברו ספר שלם בנושא.

רבים מהחוקרים נגעו בעניין זה כבדרך אגב וכלאחר יד. אניסימוב מדגיש שהוא עצמו אינו מומחה לדבר; הוא אך כותב מעט מהידוע לו וישפטו המומחים את מאמרו. אניסימוב כותב שלפי המסורת אנו "יוצאי ירך עשרת השבטים" ש"הלכו שבי לפני מלכי אשור בשנה התשיעית להושע מלך ישראל בימי ישעיהו בן-אמוץ היא שנת שש לחזקיהו מלך יהודה 720 לפסה"ג ומאז לא שבו לאדמת מולדתם; לא בימי ירמיהו שביקש להחזיר את עשרת השבטים ואף לא בימי כורש מלך פרס שהעביר קול לעלות ירושלימה לבנות את בית ה'.

לדבריו, קיימת מסורת שאבותינו יצאו מבבל דרך פרס, באו לשעמכי-שומכי עיר הבירה למלכות מדי, זו שירוואן, ונתישבו בה. רבים התישבו בתבסראן, חלק גדול מארץ מדי. הוא מעלה סברה שנייה — "בזמן מלכות נבוכדנצר יצאו מהארץ הקדושה ובאו לבבל והתישבו בה ימים רבים. אך לרגלי המסים הגדולים ששמו עליהם מלכי בבל, ואחרי מלך אחשוורוש, עזבו בבל וילכו דרך פרס למדי".

כאן מדגיש אניסימוב עובדה מעניינת. לא רק על פי המסורת אפשר היה לשחזר את דברי ימי העם הזה. אך בידי זקני העדה לא נמצאות תעודות המאשרות אמיתות סברות אלו. כל התעודות אבדו ונשרפו בצרות ובעיוויים שסבלו מידי עריצים כ"קאזי-מוללאי"

"אזמט-בעק" ו"שמיל" שבשנת 1847 עשו שמות ביהודי ההרים.

כיליד 1831, חזה אניסימוב שרבת כמו עיניו בעינויים, השמד, הריצחות, האונס, ממכר העבדים ושריפת הרכוש והבתים. האימה הזאת לא משה מזכרונו. כאשר אמר שהתעודות הושמדו ונשרפו, בודאי כאב רבות על שלא נמצא שריד בכתובים, לא רק בקרב עדתו בטארקו, אלא גם במקומות אחרים בקווקז בהם שכנו היהודים ההרריים. כנאחו בקרש הצלה הוא מצהיר: "ירק את הקבלה לא יכלו לגזול מאתנו". ההיסטוריה של העדה עברה בעל פה מאבות לבנים, "בכל אשר תפנה כולם משמיעים שהם מעשרת השבטים שהוגלו קודם חורבן בית ראשון".

כרב וגדול בתורה (שהעמיד תלמידים רבים אשר למדו מאמרי פיו), הוא מביא פסוקים המוכיחים את קדמוניות העדה בארץ נידחת זאת; מלכים ב' ט"ו: "פול מלך אשור הולך שבי את בני ישראל יושבי עבר הירדן מזרחה, בשנת שלושים ותשע שנה לעזריה מלך יהודה, מלך מנחם בן גדי על ישראל עשר שנים בשומרון, בא פול מלך אשור על הארץ".

"בימי פקח בן רמליהו מלך ישראל בא תגלת פלאסר מלך אשור ויקח את עוון ואת אבל בית מעכה... ואת הגלילה כל ארץ נפתלי ויגלם אשורה".

מלכים י"ז: "בשנת התשיעית להושע בן אלה לכד מלך אשור את שומרון ויגל את ישראל אשורה וישב אותם בחלח ובחבור נהר גוזן וערי מדי".

אניסימוב טוען שאנו למדים מהכתובים כי לפני חורבן בית ראשון נשבה עם ישראל שלוש פעמים – בשנים 770-740-720 לפסה"ס. בימי שלמנסאר נאמר "ולערי מדי", ומדי זו קווקז, במיוחד הערים השוכנות לחוף הים הכספי המערבי.

בישעיה כ"ב י"ז-י"ח כתוב שבני ישראל הוגלו: "אל ארץ רחבת ידים זו כספיא".

ביקדושיני מדובר על ערי מדי נוהד וחברותיה. רבי שמואל מפרש – "חברותיה זו כרך מושכי-והוסקי מושכי זו שומכי, שעמכי בחלוף אותיות, והן במחוז שירוואן, והוסקי היא העיר שקי, גם היא במחוז זה.

בעזרא ח' י"ז כתוב: "ואצוה אותם על אדו הראש בכספיא", וכספיא מורה על מדינת ים הכספי.

הירונימוס, מהמאה השלישית לספה"ס, כותב שקבלה בידי היהודים (מחכמיהם למד כידוע תורה) כי האשורים והבבלים הוליכו בשבי את היהודים לא רק אל ארצות פרס ומדי כי אם גם אל "ארצות בוספרוס ופאת צפון".

בוספרוס נוסדה ע"י הסקיטים בשנת 480 לפני הספירה ו"פאת צפון", לדעת הרכבי, היא הערים שנבנו ע"י היונים על חוף הים השחור בקרים. גם המצבות העתיקות שנמצאו בקרים מוכיחות שהן היו קיימות זמן רב לפני חורבן בית שני ושישבו שם יהודים. על פי סברה אחת היהודים באו לשם דרך פרס ומדי, זו קווקז.

היהודים הושבו שם על האדמה להאחז בה וחיו חיי חופש. ההשערה היא שמשם נפוצו

ונתפשטו בכל ארץ המזרח עד סינים וקרים.

אין ספק שיהודי דאגתן הם מגולי עשרת השבטים ושוכנים שם מקדם דנן. מלבד התלמוד לא נשארה עדות הנוגעת לקדמות העדה.

בימי רבי יוחנן בן זכאי, מהמאה הראשונה לספירה, מסופר על גלות בבל, מדי ושאר גלויות ישראל.

במאה השנייה לספירה, אנו מוצאים את רבי שמעון ספרא די טרבנת ("ירושלמי פ' ד"י") שהיה מלמד שם תינוקות.

בספר "תבואות הארץ" ליוסף שוארץ כתוב: "העיר טרבנת או דרבנד עיר גדולה בשפת הים הכספי ויש בה בנינים גדולים וחומות בריח מימי קדם ואומרים שהם מימי אלכסנדר מוקדון".

ביוסיופן פ' צ"ו נאמר "ויחי עם אחד מעם ארץ הרי ארט, ושם הגוי הוא אלאן והם סגורים מסביב אחרי ההרים, כי סגר עליהם אלכסנדרוס מוקדון בבריחי ברזל".

בנימין מטודלה מספר שבמאה הרביעית, מלכי פרס פרשו רשתם מבקעת שנער עד חוף הים הכספי, שם ישבו היהודים שלווים ושקטים, וניתנה להם הרשות לבחור נשיאים ושופטים משלהם.

במאה החמישית משלו הכוזרים על הארץ ומצב היהודים לא נדע.

במאה השביעית משלו גם הערבים ומצב היהודים הוחמר. בתחילת המאה השמינית החלו הכוזרים להתקרב לדת היהודית. בעקבות זאת נערכו מלחמות עם המוסלמים ובאה עת צרה ליעקב; היהודים נשחטו, נהרגו, נשבו ונמכרו. הכוזרים הכריעו בקרבות וליהודים היתה רווחה. באמצע המאה השמינית קיבל בולן על עצמו את דת ישראל באמצעות חבר יהודי מדאגסתן, רבי "יצחק הסגרי". מאז היוה מגן ומחסה ליהודים. המילה "סגרי" בשפת טאט הוראתה מבצר והעיר דרבנד נקראת באב-אל-באב – שער השערים.

במאה התשיעית והעשירית ישבו היהודים לבטח תחת שלטון הכוזרים. בשנת 921 התנפלו עליהם המוסלמים והחריבו בית תפילה יהודי. המלך עובדיה הכוזרי ציווה להרוס את מסגד המוסלמים, ומן היום ההוא לא העזו להתגרות ביהודים.

במאה ה-12 משלו שם כליפי בגדד ומצב היהודים שופר. הנוסע רבי בנימין מטולידה כותב בשנת 1173, בזמן ממשלת הכליף יוסף אבול מדפור המכונה מוסתהדי: "יובאותו זמן היה בבבל ראש הגולה הנשיא י' דניאל בן חסדאי מגזע מלכות בית דוד וכל קהלת שנער ופרס וקרסן וכי וכל ארץ ארם נהרים (ארמניה) וכי וארץ אלניה היא הארץ המוקפת הרים ואין לה אלא שערי ברזל (דרבנד) שעשה אלכסנדרוס. ובאים אליו לקחת הסמיכה ורשת וכי".

גם הנוסע רבי פתחיה מרגנשבורג מספר שכאשר ביקר בשנת 1180 את המקומות ההם, היה מצב היהודים טוב מאד.

מתחילת המאה ה-13 עד סוף המאה ה-18 הידרדר מצב היהודים בקווקז מדחי אל דחי.

במשך קרוב ל-500 השנים משלו בארץ עריצים שונים: מונגולים, פרסים, תורכים. הארץ היתה לשדה מלחמה והיהודים לשעיר לעזאזל. הם איבדו את רכושם, בהמתם וקנינים, בתיים וספריהם (ספרי תורה, תלמוד וכתבי יד עתיקים, שקיבלום מאבותיהם). היהודים ירדו במצבם הרוחני והגשמי.

עם הכיבושים הרוסיים היתה רווחה ליהודים; מונו רבנים, הוקמו בתי תפילה ובתי מדרש. בחורים מהקהילה נשלחו ללמוד בישיבות בליטא ופולין.

יהודי דאגסתן ויהודי קרים המה יוצאי עשרת השבטים. התלמוד נלמד שם קודם שידעוהו יוצאי אירופה, כי קרובים היינו לבבל פיזית.

אלדד הדני מספר שמשבט יששכר היו חכמים גדולים אשר עיסוקם בתורה וישבו מזרחית לים הכספי.

יהודי קרים הם סעיף ליהודים ההרריים ומפיהם למדו את התלמוד.

אגרות רבי שרבת למוסדות ולעתונים

רבי שרבת פירסם ב"המגיד", 1869, שמילים רבות המצויות בתלמוד לקוחות משפת טאט. הרב הדפיס מילים רבות כאלה וטען שרבים מחכמי העדה השתתפו בחיבור התלמוד, ולכן השתמשו בלשונם.

עם עלות אניסימוב לירושלים התחיל מיד בפעילותו הציבורית. בני עדתו היו נתונים במצב כלכלי קשה. רובם היו זקנים וחולים ללא משען ועזרה והוא עשה את המירב לתמוך בהם. מלבד זאת, קנה עם בואו חלקת אדמה לבנות עליה ישיבה ובית כנסת אך נתקל בקשיי מימון.

במכתביו הוא פונה למוסדות דתיים ואחרים בארץ ובחוץ לארץ שיעזרו לו לממש רעיון זה. העזרה שקיבל היתה מזערית והוא העדיף להעניק את הכספים שקיבל לעניי העדה ודחה לעת אחרת את רעיון הבניה.

כדי להמחיש את מצבו הקשה יש לקרוא את המודעה שפירסם ב"חבצלת" משנת 1894, מס' 44.

מודעה

א. ספר שושן הרפואות לגאלינוס כתב יד על גויל ישן (נכנראה שמשפר זה למד וקיבל את ידיעותיו ברפואה שכה רצה לעסוק בה, בכל הזדמנות לא היסס לכנות עצמו רופא או ד"ר).

ב. יריעה אחת מספר תורה ישן נושן כתוב על עור אייל.

ג. ספר דור דורשי דאגסתן אשר נתפורו משירוואן שהוא מדי עד קובאן, ואשר נשאר שמה מחורבן בית ראשון. ספור נאה ומשובח בכתב יד ובלשון רוסיא, העתקה מספר קורות הימים אשר למלכי וכהני קווקז הישמעאלים והארמנים.

ד. מטבע רומא ישנה.

ה. מטבע מלכי הורדוס ואגריפס.

ו. מטבע אלכסנדר מוקדון בצורת ראש אדם וכובע מגן על ראשו (על מטבע דומה כתב גם טשארני).

ז. מטבע מכבי ומלכי החשמונאים.

ח. מטבע סולטן סלים הראשון.

ט. שקל ישראל בלשון הקודש חשוב מאד. ועוד ששה מטבעות עתיקות אשר לא אדע עוד ערכם ומוצאם.

נאום שרבת ב"ר נסים רופא.

הוא הביא את המטבעות העתיקים לירושלים מקוקוז הרחוקה והעמידם למכירה בצר לו. מעניין באיזו דרך הגיעו לקוקוז!

"חבצלת" כ"א שבט 1895

תודה וברכה

על העזרה שמגישים האשכנזים והכוללות שלהם, מדי חודש בחודשו ואף כי מעט, וידוע לנו כי אינם מקבצים כל כסף מדאגסתן, החסד שעושים עם עניי דאגסתן גדול הוא.

ד"ר אניסימוב ושבע חתימות
של נכבדי העדה

"חבצלת" כ"ח אייר תרנ"ה-1895

תודה וברכה

מאת בני דאגסתן בירושלים

תודה על העזרה והתמיכה לרבנים וגאונים ונדיבים ע"י השליח ד"ר אניסימוב העומד בשעת דוחקנו ולכתת רגליו לפני פתחי נדיבינו. וכאן רשימת יד רבנים ותורמים בערך 300 גרושים נדבת ועד הכוללים נאפוליון וחצי. מצות לשבעים ושנים נפשות לכ"א חצי ראטיל.

נדבת ועד הספרדים מצה לשלושה ושבעים נפשות, נדבה פרטית ע"י האדון נסים בכר לכ"א חצי בשליק, עזרת נדחים מצה שלושה עשר ראטיל, ופחמים ח"י ראטיל.
עדת קהלת דאגסתן אסירי תודה לעד.

ד"ר אניסימוב ושבע חתימות
של נכבדי העדה.

"חבצלת" 1895 בי אייר תרנ"ה

תודה וברכה

מאת בני דאגסתן בירושלים ת"ו

מחים לנדיבים שתמכו ע"י משגיחנו אחינו ד"ר שרבת בר"ן אניסימוב נ"י, העומד בשעת דוחקינו לצורכי החג.

שלושים ואחד תורמים סה"כ 174 גרוש.

התרומה מעטה ומבקשים לעבוד לטובת עניי העדה. והיה שלום על ישראל כעתירת קהילת דאגסתן בירושלים אסירי התודה לעד.

חתומים שבעה מנכבדי העדה

"חבצלת" תרני"ה-1895

יצא לאור

קדמוניות יהודי ההרים

על דבר גולי עשרת השבטים וקורותיהם בארץ דאגסטן, היא מדי ויחוסם אל יהודי קרים קרימציקים ולהתייחדות הכוזרים, ע"פ מקורות נאמנים.
מחיר הספר חצי פרנק קודש לקופת אנשי עניי דאגסטן בירושלים החפץ בו יפנה אלי.
ד"ר שרבת אניסימוב ירושלים

גם החוברת הזאת שיצאה לאור בשנת 1894 היוותה מקור נוסף להכנסות עבור עניי העדה.

"חבצלת" התרס"ה-1905

בקשה

מבקשים את הנדיבים שיתרמו לזקן החולה ד"ר נסים שרבת 11 שנים בירושלים. עם חמש נפשות. בניו פסקו מלמתוך בו זה שנה, וצרותיו הכריחוהו למשכן כלים, תכשיטים, כרים וכסתות. מוטלים ברעב. אין כוללים המוכנים לעזור לו, וחולה זקן ובחוד.

אנו מכירים אותו ובבישנותו וצערו, טכסנו שכניו ומכריו להודיע צרתו ברבים, היה נדיב בחייל וכי מצוה ופקוח נפש

ובאנו על החתום

המכירים ליפקין וחתימת 5 משכניו

אניסימוב נפטר בירושלים ביום ב' טבת תרס"ו-1906. בזאת באה לקיצה פעילותו של אדם רב מעשים שתום רבות לכוללים, לישיבות, לבתי כנסת ולנצרכים. הוא עזר לאחיו בני עדתו בעתות מצוקה. כל משאביו נדלו עד ליסוד ולעת זקנתו נהפך הוא עצמו לנתמך סעד. לכך לא פילל, זה היה גורלו, גורל מר.

ארכיאולוגיה

בשנת 1868, כאשר ר' יעקב יצחקי ביקר את צאן מרעיתו ברחבי הקווקז, מצא לנחוץ, כסופר והיסטוריון, לחפש ממצאים המעידים על קדמות היהודים ההרריים בחבל ארץ זה. בנוסף לזאת, נתן די לחוקרים שבאו לבקש עזרתו.

הוא המציא כתובים לסופר והחוקר טשארני, נתן לו כתבי המלצה לבני עדתו, שיעזרו לו בלינה ובמזון ויספקו לו ליווי של אנשים חמושים. הוא צירף מכתבי המלצה מהשלטונות, שגם המוסלמים יעזרו לו בחקירותיו.

רבי יעקב יצחקי שלח ביוזמתו שני רבנים שיאספו נתונים ארכיאולוגיים ויעתיקו כתובות שעל מצבות עתיקות ושאר ממצאים; רק אנשים מקרב העדה, המכירים את שפת המקום, יכלו לתור את הארץ ולהביא את רשמיהם בעל פה ובכתב. עקב הסיורים במקומות הנידחים קרו גם אסונות. רבי יעקב מציין בצער ששני הרבנים ששלח למשימה לא חזרו כי קפאו בשלגים ומצאו את מותם. אחד מהם היה חתנו של רבי יעקב יצחקי. הרב יעקב מספר שראה חורבות רבות של בתי-כנסת, מקוואות ובתי מגורים שרופים. בכל פינה היה חותם של חיים יהודיים. מפאת זמנו הדחוק ראה רק מעט מזעיר, לכן סייע ברצון לאלה שחיפשו את צפונות העדה שהודקרו מכל עבר ופינה.

לדבריו, התרגש עמוקות בבקרו בבתי העלמין של בני עדתו ועיניו זלגו דמעות עת אמר קדיש לנשמותיהם. בתי הקברות פזורים היו סביב לכל הכפרים. במקומות שונים היו עדויות למלחמות, הרס ושדירות. מה שמוכיח כי היהודים לחמו כאן בחרוף נפש לפני שנאלצו לנטוש את בתיהם. הוא ראה כאן בעיניו את הסיפורים שסיפרו הזקנים.

עקב הגזירות שמצאום, נאלצו היהודים לברוח, למצוא מחסה בפסגות ההרים ולהחבא במערות ובנדיקות עד יעבור זעם. ואז בנו הכל מבראשית. לכן נבנו ישובים חדשים במקומות נידחים, מקומות שעין אדם לא שזפתם. גם לכאן הגיעו הצוררים שמטרתם היתה הרס וחורבן, לקיחה בשבי ומכירה לעבדות.

המלחמות היו קשות ואכזריות ומתים רבים נקברו בחופזה בחצרות הבתים, או סמוך להם, ללא מצבות. הכפרים היהודיים שנכבשו אוכלסו על ידי מוסלמים. הם בנו בתיים ממצבות היהודים ומקירות מסגדיהם מבצבצים שמות יהודיים.

רבי יעקב אומר שבכפר אבא-סאווא ראה במו עיניו בנינים שבנו ממצבות אחיו בני עדתו. בבתי קברות אחרים הושחתו המצבות ונותצו בפטישים וגרזנים; כל האותיות הושחתו ללא הכר, ופגעי הטבע, שמש, גשמים ושלגים מיסמסו את האבן הרכה והאחרות בלו ללא הכר. בבתי המוסלמים נמצאו קישוטים ותבליטים בכתב עברי המעיד על שייכותם.

שלא כמקובל, מצא גם מצבות עומדות ולא שכובות; המצבה העתיקה ביותר משנת

התמיז ליצירה-1687. התושבים הלא יהודיים טענו שלא היתה להם די בהרס שנעשה וייחסו זאת לקודמיהם. הרב סיפר שמצא מתחת לחורבות כלי חרס רבים וכלי עבודה. נערים מבני המקום הראו לו מטבעות עתיקות בכתב עברי קדום, שמצאן במערות ובמחילות. כל ממצא ארכיאולוגי נלקח על ידי המוסלמים ומאוחז יותר על ידי הרוסים. זקני העדה שהתגוררו בסמוך סיפרו שממצאים עתיקים שנמצאו שם הובאו על ידי הגולים שהוגלו בידי שלמנסאר מלך אשור מערי ישראל.

בכפר מאדגיאליס ליד דרבנד, מצא רבי יעקב מצבות משנת 1742 שנשחקו על ידי קרדומים; רבות מהן קרסו וכוסו בחלקן הגדול בעפר. המקומיים הראו לו ספר עתיק שנקנה על ידי רבי מרדכי בכ"ט לחודש אייר שנת תקי"ד לפ"ק-1744. ספר זה הובא מהכפר הקדוש למוסלמים – דגישהור קאטא – אשר נבנה ב-1580 על ידי חסאן בן עלי מושל קייטא.

בכפר עמידי נמצאו מצבות מ-1816-1829, שרידים להרס רב. בכפר סלאק כנ"ל, נלקחו מצבות כדי לבנות בתים מ-1767-1851. לדברי המוסלמים, התיישבו פה היהודים בשנת 1664 ומכאן גורשו בשנת 1855. ואכן, התגלו סימני בנייה והרס לרוב.

בכפר רוקאל, נמצאו מצבות משנת 1817; שתיים משנת 1823 ואחת משנת 1842. בכפר הזה קפאו למוות שני הרבנים שנשלחו לחקור. אחד מהם, כאמור, מחותנו של ר' יעקב. בכפר גושארי ליד באקו נמצא אצל אשה כתר תורה שהוקדש לה ע"י יחיא ברבי יחיאל ובכתר כתובות שורות אלו: "בחדש חשוון שנת התקרי"א-1761 אחרי חורבן גאלגאטא". נמצאה גם כתובת בבית הכנסת משנת תקע"א-1811 באשורית ובלשון הקודש. נמצא שם מסמך משנת תקס"ט-1809 שבו מתלוננים על יוקר מחיה, ומצבת קבורה משנת 1776. הכתובת מבית הכנסת מעידה שהוא נבנה בשנת תקע"ו-1816.

באראג – מצבות מתקע"ו-1816, מתקע"ה-1815, מתרי"כ-1870 ומתרל"ב-1872. בכפר אבא סאווא נמצאו מצבות משנת 1687. רבי יעקב אומר שחורבן הכפר התרחש בשנים 1799-1797. המצבות השחוקות העידו שבמקום התיישבו יהודים גם אחרי החורבן. המצבות החדשות ביותר היו משנים מספר לפני ביקורו.

בשנת 1767, ערך ס. ס. גמלין, תושב גרמניה שהתגורר ברוסיה, חפירות ארכיאולוגיות בקוקוז. הוא עשה זאת במקומות מגורי היהודים והמוסלמים. כשעסק בגילוי קברי המוסלמים, הרגוהו אלה. מצבתו נמצאת בקאיה-קנט בסביבות טארקו. בשנת 1769, חוקרים נוספים – גמלין וגולדנשדט, נשבו על ידי קאזי קומוק ובשנת 1775 שוחררו על ידי שר צבא רוסיה, גנרל מיור מאדס.

בשנת 1846, ערך הנוסע הקראי ר' אברהם פרקוביץ המכונה אבן רשף, חפירות ארכיאולוגיות בטארקו. הוא קיבל רשיון מטעם השלטונות ונתנו לו 8 אסירים לעבודת החפירה. הוא מצא 11 מטבעות, שהן, כפי שהוא מציין, מימי אלכסנדר מוקדון או מימי הכוזרים. ר' אברהם חשף אף כלי נחושת עתיקים, ושלל חפירותיו מצוי בבית המשפט

בטארקו. כאן מצא לדבריו חורבות של בתים יהודיים מתקופה קדומה. הוא גילה מצבות לא מפורסמות וגם מצבות חדשות. פרקוביץ מציין שהמוסלמים הרסו מצבות של יהודים על מנת לצערם ולהתגרות בם.

הסופר הגרמני ארקרט מספר בספרו שיצא לאור בשנת 1880 "קוקוז והעמים השוכנים ב", שבעת שערך בקור בקוקוז, מצא כתובות ביונית על מצבות של יהודים. וכן באחד משרידי בית הכנסת של היהודים, מן המאה הראשונה לפני הספירה. לדבריו, הדבר מעיד על קדמותם של היהודים באזור וייתכן שהוגלו לכאן על ידי היונים כחיילים, שבויים או עבדים, והשתרשו במקום מדורי דורות.

בארכיונים המרכזיים בדאגסטן נמצאים ממצאים ארכיאולוגיים השופכים אור על מסורת עשרת השבטים. בעת האחרונה רוכזו שם עתונים, קובצי מאמרים, תעודות ומסמכים רבים, המחכים ליד חרוצה ומקצועית שתוציאם לאור.

העדה ההררית מחכה לרגע של רצון טוב מצד השלטונות הרוסיים שיאפשרו לאנשיה לעיין בחופשיות בארכיונים ולתהות על עברה. העדה היתה רוצה לחקור את עתיקותיה בישובים המפוזרים ברחבי הקוקוז. ישובים שבתקופות קדומות ביותר היו מיושבים ביהודים.

טשארני (שכאמור קיבל עזרה והדרכה, הן בהמלצות, בליווי, בסוסי רכיבה, מגורים ולינה) מספר שבכפר נויטאג מצויים שלושה בתי קברות של היהודים ההררים. בשלושה קברים מצא תכשיטי נשים מברזל, נחושת וכסף ואבנים טובות שונות שהוא עמד להציגם. עד אותה עת לא היה ידוע שנשות ההרריים נקברו עם תכשיטים. אם נמצאו קברים המכילים גם תכשיטים, בודאי עתיקי יומין הם; הלא כך נהגו לעשות בנות ישראל בארץ הקדש, ומנהג זה הובא על דין לקוקוז.

לדי טשארני הגיע מטבע עתיק מכסף טהור הכתוב בעברית, גודלו כגודל רובל ומשקלו 6 זלטניק; מצדו האחד – דמות איש מזוקן שעל ראשו קסדה עם קשקשים כקסדות הרומאים או היתיים ועל צוארו כתוב במטושטש – ה... ש...

מצדו השני של המטבע כתוב באותיות בלטות "לא יהיה לך אלהים... א... ע... פני...". יש אומרים שהמטבע מימי בית שני או מימי שמואל הנביא, או שאול המלך. טשארני רצה להציג את המטבע הזה, כלים שונים מימי אלכסנדר הגדול וכלים משנת 329 לפני הספירה. כלים רבים נטמנו במערות בימי אלכסנדר שמהר להטמין את אוצרותיו ומיהר לדכא מרידה באחד המחוזות שכבש. בכפר נויטאג, מציינים בני המקום באר ובית מרחץ המיוחסים לשליט זה.

לדבריו של טשארני, ליד טארקו מצויים מצבות וקברים רבים השקועים באדמה ואין אפשרות לפענחם. ב-1867, לפני עוזבו את טארקו, רבי סעדיה בן עזרא נתן לו במתנה מגילת אסתר עתיקה. המגילה נכתבה על קלף ומקורה בעיר שושן הבירה.

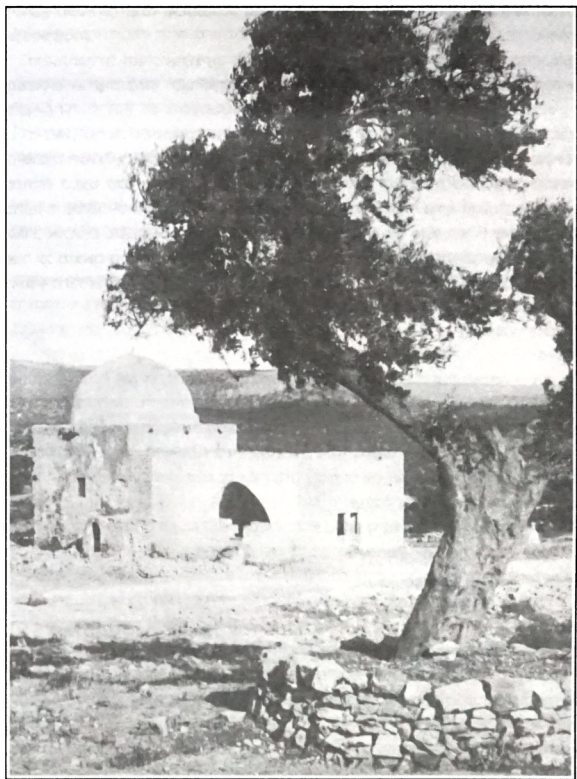
סופר לטשארני שהרוסיים בזזו בכפרים אוצרות עתיקים וכן לקחו ספר-תורה קדמון

ושולחן מעשה ידי אומן שכתוב עליו ברכת המזון. באחד הכפרים ראה עקבות של חפירות ארכיאולוגיות.

רוב החפירות הארכיאולוגיות שבוצעו בעידוד מושלי המחוז היו בעיקר כדי למצוא ממצאים עתיקים בכדי לפאר את בתיהם. כל נסיון חפירה שלא למטרה הזאת נדחה על דם.

ב-1972, טריאל איסאיאב, איש העדה ההררית, ערך חפירות ארכיאולוגיות באחד הישובים העירוניים בקווקז (ליד טארקו). לדבריו, נשתמרו כלי בית רבים, נמצאו מקומות מגורים כמעט שלמים וחפצי פולחן דתי. בהודע הדבר לשלטונות נאסר עליו להמשיך בחפירה בטענה שאינו ארכיאולוג מקצועי. כאשר עשה נסיון נוסף הושב במאסר. גם לארכיאולוגים מקצועיים לא ניתן היתר לבצע חפירות מחשש שהממצאים שיתגלו ישפכו אור על מוצאם היהודי של יהודי ההר ויתרמו להתפשטות תודעת זהותם וזיקתם עתיקת היומין לחבל ארץ זה.

בגולה תרמו ההרריים לקופת "רחל-אמנו", ובארץ זכו להתפלל ליד קברה

מצבות

ברחבי הקווקז פזורים בתי קברות יהודיים רבים; כמעט לכל קהילה היה בית קברות משלה. קהילות מסוימות לא הורשו לקבור את מתיהן סמוך לכפר בגלל גזירה של שכניהם העוינים. ידוע על מקרים שהיהודים נשאו את מתיהם למרחקים גדולים על מנת לקבורם בקבר ישראל בקרב אחיהם בני עדתם. במקומות המרוחקים הוקצתה להם חלקת קבר, ושם קיימו את הטקס הדתי לכל פרטיו.

בכפרים רבים שננטשו על ידי היהודים ההרריים עקב מלחמות השמד שנכפו עליהם, מתגלים שרידי מצבות המעידים שפה חיו, פעלו ונפטרו מן העולם אחים ואחיות. נמצאים שרידים מובהקים של בתי כנסת, מקוואות, קישוטי אבן ושקעי מזוזות בחורבות הבתים. כל אלו מעידים שכאן חיו יהודים שומרי מצוות.

על המצבות חקוקות מלים עבריות, שמות עבריים וקישוטים עבריים. המצבות, שנשתמרו בחלקן, מספרות על חיי הנפטרים ופעליהם לפני הגיעם לעולם האמת.

המצבות המתוארכות בין השנים 1867-1887 מלמדות אותנו שהיהודים ההרריים נשאו, לאורך כל שנות הגלות, שמות עבריים מקוריים שלא השתבשו עם הזמן.

גם ממצבות בלות מזוקן שנשחקו עם הזמן מבצבצים השמות העבריים.

יהודי קווקז ידעו תלאות, מלחמות שמד, עבדות וגזירות רבות. אבל בעקשנותם ודבקותם בדת אבותיהם, לא זנחו את שפתם ומסורתם. במיוחד שמרו על השמות העבריים, כי השמות העידו על שייכותם לעם היהודי.

אין אפשרות להטמע בין הגויים עם שמות שנלקחו מהכתובים הקדושים; – משה, דוד, שלמה, ירמיה, זרובבל, שמשון. כל שם נושא עמו נתח של ההיסטוריה היהודית. השמות העבריים היוו חייץ וסייג מיתר העמים ואיפשרו אי טמיעה בינותם. השמות ביטאו עבור היהודים ההרריים את מלכי ישראל, נביאיה, כהניה ולוחמיה. הם בחרו לעצמם את שמות חדשי השנה וחגיה – חנוכה, פורים, ניסן, פסח, אדר, טבת, שבת. כך הדבר ביחס לשמות הנשים. עם שמות כשלהם הרגישו עצמם היהודים כנטע זר בסביבה עוינת.

הם אומנם קיבלו את מנהגי המקום; לבוש, מאכלים ומקצועות. אך לא יותר מכך. עקב זאת נגרמו להם צרות רבות, אך גם נחלו כבוד על דבקותם במורשת.

בשעה שנפטרו והלכו לעולם האמת, ציינו את שמותיהם העבריים על המצבות. מעניין לקרוא את תוכן המצבות שנחקקו בעברית רהוטה. מסופר שם על מעשיהם ופעלם של הנפטרים בימי חייהם על אדמת נכר.

באחת המצבות, משנת 1687, כתוב: "בן יוסף הנולד מן רחל, שנפטר לבית עולמרי".

ובאחרת, סמוך לאותו תאריך, מכנים את הנפטר: "זה פנואל, בן של נסים, בן של יוסף" ומציינים את אביו וסבו.

במצבה אחרת, מ-1748, חקוק – "על אלה בוכיה עיני, עיני יורדה מיס". התוכן מבטא צער רב. וזאת בסביבה הרחוקה ממרכזים יהודיים, בכפר עמידי בשיאי ההרים, הרחק מישובים יהודיים אחרים. אפילו כאן השתמשו בשפה העברית היפה.

מצבה אחרת מעידה על אמונה בתחיית המתים: "ורבים מישי אדמת עפר, יקיצו אלה לחיי עולם, יום שמבקש בישיבה של מעלה".

נמצאו מצבות בסגנון אחר: הנפטרים מכונים "חסיד" "חכם" "התלמיד" "הבחור" "החריף" "הוותרני" "הנגיד" המרומם".

אף סופר על נדיבותו של הנפטר: "פה נקבר האיש הוותרן בממונו, אשר נתן מלחמו לרעבים וממימו לצמאים".

על מצבה משנת 1864 כתוב: "פה נקבר האיש הנשיא והנגיד והוותרן והוותיק והעניו והחסיד". כאן פירוט במלים קצרות את כל הסגולות והמעלות המקנות לנפטר זכות להכנס לעולם האמת ולגן העדן.

הנוסחים שונים: "החסיד שיבקש בישיבה של מעלה", "שנפטר מזה העולם", "יום שהלך לבית עולמו".

לעומת אלה, הציבו לנשים הנפטרות, מצבות צנועות; שם הנפטרת ושם אביה בלבד ללא תוספות ותשבחות.

"פה מי אלישבע בת זרובבל" – שנת 1851.

"פה זלפה בת אבשלום" – שנת 1861.

בכל מצבה ציינו את היום בשבוע, את החדש מחדשי השנה, והשנה לבריאת העולם, הקישוטים היו מעטים וברבות מהמצבות נראו סמלי מגן דוד.

שרידי המצבות מפוזרים בכפרים רבים והם מספרים על מקומות ישוב במרכז הקווקז ועל רצף ישובים יהודיים שהשתרעו מים לים, בנקיקים ובאיזורי ההרים הנידחים.

במחקרים שונים מעידים תושבים מוסלמיים כי מוצאם מיהודים שנאסו בחרב לקבל את דת מוחמד. שרידי בתי הקברות היהודיים נמצאים בסמך לכפריהם.

מצבות מכפר עמידי ליד אבא-סאווא

2	1
זה שנקבר תאלעה ב"ר	זה חיים בן של אהרן
יהודה ביום שבקש בישיבה	בן-יוסף הנולד מן רחל
של מעלה ביום שני בשבת	שנפטר לבית עולמו בשנת
כ"ו לחדש אייר בשנת	התמ"ז ליצירה 1687
התקע"ו לפ"נ 1816	

- 8
 ורבים מישני עפר יקיצו
 ביום ששי בשבת נפטר חכם
 ריחנה ב"ר אבישי עשרים ושמונה
 לחדש ניסן שנת התקע"ט 1819
- 9
 יום שנפטר החסיד אלעזר בן מרדכי
 ביום ראשון בשבת בי"ד לחדש
 חשון בשנת התקפ"ח 1828
- 10
 יום שנפטר שאלתיאל בן יהודה
 יום ה' ניסן תקי"ץ לפ"ק 1830
- 11
 פה נקבר האיש הוותרן בממונו
 אשר נתן מלחמו לרעבים ומימיו
 לצמאים מוה"ר אביה ב"ר שלום
 יום ג' בשבת י"ג לחדש אלול
 שנת תקצ"ב 1832
- 12
 פה נקבר התלמיד הבחור
 יוסף בן יהותנן מק"ק יכסי
 שנת תרי"ב 1842
 (כנראה שהבחור יהותנן בא
 ללמוד באבא-סאווא ונפטר
 בעת לימודיו, ולכן ציינו שמוצאו
 מהכפר "יכסי")
- 13
 פה נקבר האיש החריף החסיד
 מו"ה רחמים במו"ה מיכאל מק"ק
 אנדורי שנפטר ערב ש"ק כ"א
 לחדש טבת שנת תרי"ג 1843
 (כנ"ל רחמים מהכפר אנדורי,
 ייתכן והיה מורה לתלמידים)
- 3
 ביום שנפטר עזריה בן אהרן
 מזה העולם שהוא שנים ועשרים
 לחדש תשרי שנת ה' תקפ"ב
 לבי"ע 1822
 אבא-סאווא
- 4
 זה פנואל בן של נסים
 בן יוסף שנפטר לבית
 עולמו התמ"ח ליצירה 1688
- 5
 על אלה בוכיה עיני, עיני
 יורדה מים ביום שנפטר אברהם
 קרא ב"ר יצחק בים רושאן
 בשבת בתשה באיו בעשרה
 בו הלך לקבורה שנת
 התק"ח 1748
- 6
 ורבים מישני אדמת עפר, יקיצו אלה
 לחיי עולם יום שמבקש חסיד
 שמואל ב"ר טוביה בישיבה של מעלה
 ביום חמישי לעשרים בחדש תשרי
 בשנת התקס"ח-1808
- 7
 יום שנפטר שלום בר יואב
 שהלך לבית עולמו לגי"ע
 יום ה' בשבת שהוא י"ב לחדש
 תמוז תקע"ו לפ"ק 1818

21
ביום שנפטר כהר"ר טבת ב"ר
ראובן מן העולם שבקש בישיבה
של מעלה ט"ו לחדש טבת שנת
התק"א לבי"ע 1741

22
בכפר מאראנא
יום שנפטר ניסים ב"ר צמח
כ"ח ניסן שנת התק"א ליצירה
1741

23
בכפר סלק מצבה שחוקה
יום שנפטר שאול...
ברביעי בשבת שנת ה' תקכ"ז
לפ"ג 1765
(וכן מצבות מהשנים 1852-1841
המעידות על רציפות ההתיישבות)

24
יום שהלך שפטיא בית עולמו
יום ששי בשבת דהוא כ"ז לחדש
חשון שנת תקע"ה לפ"ק 1815

25
יום שנפטר יהושע ב"ר מרדכי
שהלך לבי"ע יום ג' בשבת דהוא
ט"ו לחדש טבת בשנת תקע"ט
לפ"ק 1819

26
בכפר ממראטאש
יום שהלך ר' אבטליון ב"ר שלום
לבית עולמו בג' יום ג' בשבת
כ' תמוז בשנת תקע"ט לפ"ק 1819

14
פה נקבר האיש פנואל ב"ר עבדיאל
יום שבת קדוש עשרים ושלושה
לחדש טבת שנת תרי"א לפ"ק 1851

15
פה נקבר האיש הוותרני והנגיד
חלקיה בן חנוכה שנפטר לבית
עולמו יום ה' בשבת ט"ז לחדש
כסליו שנת תרי"א לפ"ק 1851

16
פ"נ מ' אלישבע בת זרובבל
ה' תרי"א לפ"ק 1851

17
פה נקבר האיש הנכבד הנגיד
הוותרן כ"ש ר' אבשלום
בן חנוכה הנפטר לבית עולמו
יום ראשון בשבת אחד עשר
לחדש תשרי שנת תרכ"ב לפ"ק 1862

18
פה נקבר האיש הנשיא והנגיד
והוותרן והוותיק והעניו והחסיד
נוריאל ב"מ יהונתן שהלך לבית
עולמו ביום ש"ק שהוא ט"ו לחדש
טבת שנת תרכ"ד לפ"ק 1864

19
פ"נ זלפה בת אבשלום שנת
תרכ"ז לפ"ק 1867

20
בכפר מוגאטיר
ביום שנפטר החסיד שפטיה
ב"ר ישראל ויבקש בישיבה
של מעלה ביום ג' לחדש תשרי
ביום צום גדליה שנת ת"ק 1740

גיוהור-קאטא ומאדגי'אליס
 (מצבות רבות באיזור מחוקות
 ובלויות מזוקן. מצבות רבות מנותצות.
 מצבות מפארות את בתי המוסלמים
 והטאטארים. על אחת המצבות כתוב
 כדלהלן): ח... ת... ברהעו...
 ... רפאל...
 משה ב"ר... יש...
 ... ה'... תקי"ב... 1742

פ.ג. הרב הגדול
 בח"ו א.ב.ד. למדינת
 דאגסותן מהר"ר אליהו
 זצ"ל בה"ר מישאל
 שהל בעי"ע י"ט לחדש
 אלול שנת התר"ח 1848
 (ר' אליהו היה קודמם בתפקיד
 של בני משפחת הרבנים יצחקי)

הר-הזיתים

שרבת אניסימוב מעיד ב"חבצלת" התרני"ג-1893 "בהר הזיתים ספונים יותר ממאה איש ואשה והטף, מבני עדת ההרריים הקווקזים". מספר גדול כזה של נפטרים מוכיח שהיה קיים בירושלים ישוב של בני קווקז עשרות שנים לפני התאריך שצויין.

חקרתי אודות זאת ולפי דברי איש ועד הקהילה המטפל בענייני קבורה זה למעלה מששים שנה, היהודים ההרריים נטמנו בבית הקברות על שם סמבורסקי ליד מורדות קבר דוד ומעל לשלוחה המערבית של מעיין השילוח. בית קברות זה היה מיועד לעניי ירושלים והקרקע נקנתה ונתרמה על ידי הנדיב סמבורסקי.

כל המסמכים הקשורים בתאריכים, עדויות, ובשמות הנפטרים, אבדו במלחמת העצמאות. יצאתי בעקבות הנחיות, לתור את המקום. בבית הקברות הזה נמצאו מצבות בודדות בלבד, ללא קשר לנפטרי עדת ההררים.

על פי עדויות המוסלמים הגרים סמוך לבית הקברות התברר שבזמן שלטון הירדנים (לפני מלחמת ששת הימים) בזזו את המצבות כדי לבנות קסקטיניים ואף גרסו את רובן לחצץ.

המצבות שמזכיר אניסימוב עברו גורל דומה לגורל אחיותיהן בקווקז. המצבות נותצו, ויבנו בס ארמנותיהם.

כיתתי רגלי בהר-הזיתים לאורכו ולרוחבו ימים אחדים אבל לא מצאתי מצבות שניתן לשייכן לבני העדה ההררית בגלל פרטים כגון שהנפטר גר לפניו בבאקו, טארכו, דרבנד וכו'. שמות דומים לשמות שנשארו בני העדה היו לרוב, אך לדעתי אפשר לייחסם לבני עדות אחרות כבוכרים ופרסים. יש אומנם מצבות המציינות נפטרים שמוצאם אשר בקווקז, אבל הן מאוחרות, משנות תר"ס ומעלה (כלומר משנת 1900), ציון תאריכים חדש יחסית.

חר הזיתים בירושלים

ממייסדי המושבה "באר-יעקב"

נפטר כ"א סיון תרע"ז תנצבה

תש"ל 1917

(המצבה חרשה ע"י בנו

יצחקי בשנת תש"ל 1970)

4

פ.ג. רבי יוסף בן רבי כהדת

רב ראשי במאמראטש קוקוז

אשר עלה לרגל לירושלים

עיר הקודש ונפטר ערב

יציאתו לקהלו אשר בקוקוז,

ת.ג.צ.ב.ה. תרס"ט 1909 (סבי ז"ל)

5

מ.ק. נעמי בת רבי גרשון

אלמנת מנשה בן ר' יוסף

ני"ע כ"ח אלול ת"ש

תנצבה 1940 (אמי ז"ל)

6

מ.ק. מנשה בן רבי יוסף

ני"ע ד' תשרי תשי"א

תנצבה 1941

(אבי ז"ל)

1

פה נקברה הזקנה הנכבדה

מרת ילתא בת הרב הצדיק ר'י

יצחק זצ"ל ראב"ד בק"ק

דרבנד שנפטרה בעת רצון

מנחת שבת קודש ר'י לחודש

חשוון שנת התרס"ט לבי"ע

תהא נשמתה בגזי מרומים

צב"ה 1909

(אחותו של הרב יעקב יצחקי)

2

פה נקברה הזקנה הנכבדה

מרת חסידה בת ר' יוחאי

שנפטרה בירושלים שנת

תרע"ז 1917

תהא נשמתה בגזי מרומים

צב"ה

(אשתו של הרב יצחקי יעקב)

3

רבי יעקב בהררי"ץ יצחק ז"ל

לפנים רב ראשי בדרבנד קוקוז

בעל המחזורים "אהלי-יעקב"

מסעות נוסעים ומשלחות

ב"יוסיפון" מסופר ש"היה עם אחד בארץ ארטט ושם הגוי ההוא 'אלאן' והם היו סגורים אחרי ההרים, כי סגר עליהם אלכסנדרוס מוקדון הגדול בבריחי ברזל, בבנינים מבוזרים במבואות ההרים, וחומות מקיפים את ארצם ומבואותיהם, אלכסנדרוס ירא מאד מגבורתם"...

מלכי מדי כינו אותם "אלאנוס". מתירדאט, מלך ארץ ארטט, יצא למלחמה נגדם וניגף. גם הוא מזכיר שדרבד מוקפת חומה עתיקה ושוכנת ליד חופי הים הכספי.

הנוסע רבי בנימין מטולידה הראשון תייר בבגדד בשנת 1170 ומוכיר את היהודים היושבים בהרי ארטט. הוא מכנה את הארץ בשמות שונים: ארץ-קוט, קאטטא, או קאייטטג. לדבריו, מדינת דאגסתן נכללת בארץ ארטט או "אלאניה" ומדאגסתן שולחים מס לראשי הגולה אשר בבבל.

רבי בנימין מצייין שבאותה דרך קיבלו יהודי דאגסתן כתבי סמיכה מראש הגולה שמושבו היה בבבל. הוא גם משייך את היהודים בקווקז לשבטים: שמעון, מנשה, יששכר וזבלון.

רבי שמעון ספרא הנזכר בירושלמי היה מלמד תינוקות שם. דוע לו שהיהודים ישבו לחוף הים הכספי לפני המאה ה-12. הוא משער שהיהודים באו לקווקז מפרס ושפתם טאט, פרסית קדומה. הוא מביא את הסברה שבשנים 79-530 התיישבו כאן יהודים בחסות המלך הפרסי אנושירוואן שבנה בדאגסתן 360 מבצרים והושיב בהם אלפים מבני פרס ועיראק ויהודים בתוכם.

הנוסע הצרפתי, הכומר וילהלם רוברקוויס, היה כומר הולנדי שבשנת 1253 הוטלה עליו ע"י לודביג הקדוש שליחות אל החאן הטאטארי. וילהלם מספר שבחזרתו תייר את ארץ הקווקז ומצא לדבריו יהודים רבים בהרים, בסביבות העיר דרבנד. משם הגיע, לאחר נסיעה בת שני ימים, לשמכה וראה מבצרים התפוסים בידי יהודים. נוסף לזאת, ביקר באבא-סאווא, בה התגוררו יהודים רבים. הוא מצייין שבדרבנד ישבו יהודים מדורות עולמים. מסע השליחות היה עשרים שנה לאחר פלישת המונגולים לקווקז.

רבי פתחיה מרגנשבורג מספר בשנת 1270 אודות היהודים בחבל ארץ הקווקז, "השוכנים במבצרים ומטילים מוראם על סביבתם ולומדי תורה המה".

סמוך לתאריך זה ולפניו מספרים נוסעים ורבנים מפורסמים אודות נדחי ישראל השוכנים בקווקז ושנהר הסמבטיון נמצא בקווקז.

בשנת 1346, מכונה מזרח קווקז בכרוניקה הרוסית בשם "גידי", כלומר- ארץ היהודים; היא "צופוט-דאג".

בשנים 1829, תרים את הארץ הסופר אלכסנדר פאן וחברו גוסטאב. באותה שנה תר את

ארץ קווקז פרופסור פאררט, ולדבריו במיוחד את ארץ אררט.

סמוך לשנה זאת באו לקווקז – הומבלר, הרנברג, אביכא, מיינדורף, אוכולד, במטרה לבדוק את אקלים המקום, המצבאים, הצמחיה, החי, היערות והמבנה של הגזעים השונים. את יהודי המקום הזכירו רק כבדרך אגב.

רבי בנימין מטולידה השני מספר, בשנת ת"ר-1840, על היהודים בהרי אררט ובארץ "אלאניה" המוקפת בחומה ובשערי ברזל שעשה אלכסנדרוס. לדבריו, מצבם של היהודים קשה מבחינה בטחונית והם נרדדים ממקום למקום עד יעבור זעם.

בשנת 1842, כותב הנוסע בראזין בספר מסעותיו שכאשר ביקר בקווקז התפלא כיצד גרים היהודים בקרב ליסטים ושודדים, ושמע מפייהם שהם מגלות בבל ועוסקים במסחר זעיר בין ילידי ההרים. בעת שלטון המוסלמים היה מצב היהודים בשפל המדרגה והוטלו עליהם מסים כבדים. כאשר יהודי פוגש מוסלמי בדרך, חובתו לרדת מעל הסוס ולהשתחוות אפים ארצה לפני המאמינים בדת מוחמד. אם לא עשה כן, אחת דתו למות.

יהודים שילמו מסים כבדים עבור עסקיהם. היהודים עברו מכפר לכפר והכריזו בקול על מרכולתם: "קומאטש-אלה!" "קומאטש-אלה!" – "קנה סחורה!" "קנה סחורה!", התושבים התעללו ביהודים, שגאו אותם ועשו בהם כחומר ביד היוצר.

היהודים מצאו מפלט במושלים הרוסיים אך בדרך כלל נשפטו לפי חוקי דת מוחמד ולא לפי דתי הרוסים. משפט היהודים נחרץ בסקילה. לכן רואים גלי אבנים מפורזים בשדות.

הסופר אלכסנדר דיומא בא מפריז בשנת 1858 וחקר את קדמותיות היהודים בקווקז. הוא מדווח על חמצבים ומעיינות חמים הזורמים כאן. דיומא מספר על סנחריב המלך שחזר ממשע המלחמה בארץ הקודש עם שבויים רבים. שבויים יהודיים אלה נמלטו אחרי מפלתם לכאן, לארץ דאגסתן. הם התגוררו בדאגסתן עשרים שנה קודם בואם של גולי שלמנסאר מלך אשור.

בשנת תרכ"ד-1864, תר את הארץ טשארני שחיבר ספר אודות יהודי קווקז; ספר מקיף ורב חשיבות. הוא שהה בקווקז מספר שנים וידוע שהיה מורה בבית איש עשיר בטאמיר חאן-שורה.

הרב יוסף שוורץ, בספרו, "תבואות-הארץ", שנדפס בלבוב בשנת 1865, אומר שדרבנד היא טרבנת הנוכרת בתלמוד ירושלמי "והיא עיר גדולה בשפת הים הכספי ואומרים שהיא מימי אלכסנדר מוקדון".

בשנת 1890, יצאה משלחת רשמית מטעם הממשל הרוסי כדי למפות את השטח. גנרל זובוב, ראש המשלחת, מכנה את אחת הדרכים – "דרך מהכפר היהודי".

י.מ. שילינג, חבר המשלחת למחקר בדאגסתן בשנת 1946, מספר שיהודים הרריים ידועים בשפתם הטאטית. הם היו לפניו אומה גדולה ובנוסף לאיזור הים הכספי שכנו גם באיזור ההררי, עד מחציתה המערבית של דאגסתן.

שרידי המצבות מעידים על קדמותם של היהודים בקווקז. קיימים סימנים דתיים לא

מעטים במקומות יישוב רבים כגון שכונת שוטטא בחנוזק, רוגודגיא, קורדא, סלתא ועוד. הכוונה לשרידים ארכיאולוגיים עתיקים המעידים בבירור ששכנו כאן יהודים כבר בתקופות קדומות ביותר.

טשארני

אחד הספרים המעניינים והמרתקים אדות היהודים ההרריים בקווקז נכתב בידי הסופר הנוסע – יוסף יהודה בן יעקב טשארני. מהעדויות שנשמרו בכתב מאשי העדה ונכבדיה נדע כי הוא חרש ברגליו כל פינה נידחת בקווקז ויש יסוד רב לדבריו.

כדי לנסוע ברחבי הארץ היה צורך ברשיון מיוחד מטעם השלטונות וזה הגיע לידיו בהיסח הדעת. למעשה, הרשיון היה ברשותו של אדם אחר שמסיבות שונות ויתר על זכותו והמליץ על טשארני במקומו.

בשנת תרכ"ז-1867, התקבל הרשיון על פי בקשה שביקש רבי שלמה ביים, ראש עדת הקראים אשר באודיסה, מהחד מלכותו הקיסר. לרגל עסקיו לא יכול היה לנצל את הרשיון ובמקומו המליץ על טשארני, יליד העיר מינסק.

טשארני שמח לקבל את המשימה מידי שלמה ביים שמסר לו את התעודה והוא כותב למיטיבו: "אשר רב מעדת הקראים, יקרב ויכבד הרבנים, ומי יתן ויהיו לבשר אחד, כי בני אב אחד אנחנו".

מדברים אלה ואחרים משתמע שקיבל בשמחה את המשימה לגלות את צפונות עדת ההרריים בקווקז.

נוסף למשימה הזאת, הטיל על עצמו עוד כמה תפקידים; שליח מטעם מוסדות וישיבות בפולניה לקבץ עבורם תרומות, סופר שהביא רשמיו בעתונות דאו, רב ומלמד תלמידי ההרריים, ושליח מטעם בית הרב יצחקי.

הדות למאמציו תרמו יהודי קווקז האמידים כספים לבתי כנסת וישיבות אשר בפולניה. ידוע על תרומת ספרי תורה וספרי קודש. יהדות פולניה קיוותה ממנו ליותר ולא תמיד עמד בצפיות. לכן באו בתלונות נגדו. טשארני בודאי לא עשה מלאכתו בחינם וכיתר השלוחים קיבל גם טובת הנאה למחיתו.

התלונות נגדו תכפו ובאו מכיוונים שונים. בצר לו, ביקש את עזרת רבני קווקז שיזימו את דברי המשטינים. ואכן נשלחו אגרות בנידון לפולניה. אגרות המאשרות שהוא עובד בתום לב.

אחד מדברי הלעז שנכתבו נגדו היה מפי הסופר חיים גולדמן שכתב בשנת תרל"ה-1867: "טשארני היה שלוש שנים מורה לילדים בבית איש עשיר, והוא הכין מגילות אודות אחינו בקווקז, וכי הסופר מלבד טאמיר-חאן-שורה לא בקר בשום מקום, וכל דבריו אודותם כתב רק מפי שמועה, ולא קלע לאמת ההיסטורית, כי לא דומה שמועה לראיה".

במכתב מרבני פולניה הם מתריעים על כך שהוא לא מורז את הנדיב הקווקזי רבי חנכה לשלוח תרומות ושואלים מה בדבר ספרי התורה שהבטיח הנדיב לבית הכנסת שלהם. רבני פולניה תלו תקוות רבות בתרומתו של רבי חנכה כי בלעדי תרומתו לא יכלו להשלים את

בניית בית הכנסת שלהם. הם סברו שטשארני קופא על שמריו
(ידוע שרבי הנכה היה באותה שעה בירושלים כדי להשתטח על קברי האבות. בחזרתו
כתב לפולגניה שמוטב שיכתבו לו ישירות).
בעתון "המגיד" פורסמה טענה שהסופר הבטיח לשלוח ספר אודות יהודי קווקז והנה
הוא שלח דפים קטנים בלבד.
במכתב אחר מסופר שהוא זיף את מכתבי הסופר יהודה ברלין ועוד. טשארני עצמו
קיבל את כל התמיכה והגיבוי מצבדי היהודים ההרריים.
הרב רבי יעקב יצחקי פרש חסותו עליו וגם השתמש בשירותיו במסירת אגרות ליהדות
פרס, קורדיסטאן וגרוזיה. הוא שלח בידיו מכתבים לגדולי יהדות רוסיה, פולניה ואירופה
ובראשם רוטשילד ומנטופיורי, לכייה ועוד.
מהכתבים לא ידוע אם היה נשוי ואב לילדים, ואם היה נשוי, כיצד חי בנפרד משפחתו
תקופה כה ארוכה. אנו יודעים מעדויות מאותה תקופה ששימש כמורה לילדים בבית איש
עשיר בטאמיר חאן שורה. שם מצא את מחייתו ומשם יצא ללמד ולהכיר את אורח חיי
יהודי קווקז (דברי חיים גולדמן נכונים חלקית).
הוא מתגלה בכתביו כאדם מהימן שמפרט עובדות עליהן פסחו אחרים לפניו. הוא מגלה
את האמת המרה והמכאיבה בה חיו יהודי קווקז. טשארני אומר שמאז יציאת מצרים לא
ידע על סבל כסבלם שהתבטא בעוני, השפלה, עבדות, שמד, וגזירות רבות וקשות מנשוא.
כסימוכין לאמיתות דבריו אנו קוראים דברים שיצאו מפי רבי יעקב יצחקי מדרבנד;
בי"ד בתשרי תרכ"ט-1869 הוא כותב: "אנו מגישים עזרה לטשארני, הרבה קושיים הוא
נתקל בהם, מגיש עתותיו לתור אמת וצדק, הוא בא לחשוף עתיקות וקדמוניות יהודיו".
מכתב שני, המאשר שדברי טשארני נכונים, נכתב ע"י נכדו של מנהיג העדה, נכד להרב
אליהו מזרחי; במכתב תודה ובקשה שפורסם בשנת תרכ"ז-1867 ב"המגיד", עת נפרד
טשארני מאנשי טאמיר חאן שורה.

"לכבוד החכם יהודה בן יעקב הלוי טשארני

"אנחנו החתומים מטה ראשי עדת יהודי דאגסתן אשר בעיר טאמיר חאן שורה, באנו
אליך ידידינו היקר, טרם פרידתך מאתנו להגיש לפניך גרשות תודה וברכה בשם כל עדתנו,
על כל הטוב אשר פעלת לנו, על אשר הדעת ברבים ברוב טובך לעם ישראל על ידי מכתב
העתים, את אופן חיינו ומצבנו ואת הגלות המר אשר לקהלות רבות מאחינו האומללים,
המפוזרים ומפורדים בארץ דאגסתן, בכפרי מושלי החאנים והבאקים העריצים, ויצאת
לבקש רחמים מאת פני שרי וגדולי ישראל.

...היה מליץ בעדנו לפני שרי וגדולי ונכבדי ישראל... יביטו נא בטובם על מצבנו המדיני
המוסרי איך אנחנו עד במחשך הולכים, וענן ערפל עוד יכסונו מסביב..."
...ובזכות פועליך נזכה כולנו לראות בביאת דוד משיחנו ובבנין עירנו ובית מקדשנו. אמן

כן יהי רצון.

כה דברי הכותבים והחתומים בשם עדת יהודי דאגסתן אשר בטאמיר חאן שורה.
יום ה' בי מנחם אב שנת חמשת אלפים ושש מאות ועשרים ושבעה ליצירה תרכ"ז-1867.
מנהיג ומנהל העדה הגביר הצדיק והחסידי והחכם הגדול נין ונכד להרב הגדול רבי אליהו

זצ"ל למשפחת המזרחי

ב"ק יהושע ב"מ חנכה ז"ל איש המזרחי (-) חתימה
הרב מלך מזרחי נשיא העדה (-) חתימה

מצבם של יהודי קווקז באותה תקופה היה חמור ביותר. הרבנים מנהיגי העדה התעלמו מצרות אחיהם והעדיפו שדבריהם ייאמרו על ידי אחרים. נשאלת השאלה מדוע הם עצמם לא נטלו יוזמה והקימו קול צעקה גדולה ומרה להצלת אחיהם.

ידועים מקרים שגבירים מבני עדתם תרמו, מחוץ לגבולם, למוסדות צדקה לאחיהם האשכנזים והספרדים. השלוחים מערי הקודש שבארץ ישראל גבו סכומים נכבדים, וכל דורש קיבל ביד רחבה. אך ידי הגבירים היתה קפוצה לאחיהם בני עדתם. לא ידוע על שום מקרה שיהודי קווקז, שהתגוררו בערים הגדולות והרוגעות יחסית, נחלצו לעזור לאחיהם הנאבקים והמצפים לעזרה כלכלית ורוחנית.

מדוע פסחו על אחיהם בני עדתם השוכנים בכפרים הסמוכים? מה גרם לנתק הגמור בין עשירי העדה העירוניים לבין הכפריים? קשה למצוא את התשובה לכך. אפילו הכפריים עצמם חששו לגלות את האמת מפחד פן יינזקו מידי המוסלמים. השליטים המוסלמים איימו תמיד שאם יודע מצבם של היהודים מחוץ לכפרים יורע להם יותר. לכן העדיפו את השתיקה!!

לרבי יעקב יצחקי היו מהלכים עם שליטי המדינה והוא לא עשה כמעט דבר לעזור לאחיו הנדכאים, כפי שמשופר בספרו של טשאריני.

לרבי יעקב היו סמכויות והיתרי נסיעה לכל פינה ופינה בקווקז והרושיות הרוסיות נתנו לו מכתבי המלצה במסעיו אל אנשי קהילתו. ידוע גם על הרשאה לנסיעה לכל ערי רוסיה. הוא התכתב עם חשובי היהודים בממלכה הרוסית ובאירופה. אומנם הוא מתרע בכיוון אחר; ביחס לאחיו האומללים, הנעשקים, החיים בעבדות בגולת פרס, קורדיסטאן ובוכרה. הוא כותב מכתבים ואגרות לגדולי ועשירי היהודים בעולם כדי שיעזרו להם.

את אחיו היהודים ההרריים, רבי יעקב אינו מזכיר. הוא סייר ברחבי הקווקז מספר פעמים, ראה במו עיניו את הדלות, העוני ההשפלה והעבדות ששררו בתוך קהלו. ידע והחריש. הוא ידע לבכות על מר גורלם של יהודים מתפוצות אחרות, אך את צרות אחיו, בני עדתו, דחה לקרן זוית. הוא הטיל את התפקיד לגלות לעולם היהודי כיצד חיים היהודים בקווקז על הסופר טשאריני שקיבל ממנו עזרה מלאה. בשום מקרה לא הכחיש הרב יעקב את הכתוב בספר ונהפך הוא. רבנים אחרים, גם הם נתנו ידם לאמת את דברי הספר. כאלה היו

החיים שחיו יהודי קווקז שעברו על בשרם סבל קשה מנשוא. ספרו של טשארני שנקרא "ספר-המסעות", הוצא לאור על ידי הרכבי ונדפס אחרי מותו של הסופר.

כפי שכותב טשארני, סבלם של היהודים ההרריים היה כבד מנשוא. הביטוי – 'חוטבי עצים ושואבי מי' חוזר ונאמר על ידו כמעט בכל דיווח על מסעותיו. שליטי המקום המוסלמים העבידו את היהודים בעבודות כפיה משפילות ביותר. כאשר הוגשה עצומה לשלטונות המרכזיים נגד העושקים, רדו בס ביתר שאת.

מן היהודים ההרריים ניטלו כל הכבוד והגאווה שהיו מנת חלקם. היו אלה אנשים שהתהדרו בתלבושתם היפה, בנשקם על תגורם (נשק שלא הסירו אפילו בבית הכנסת), כובע ה"פכחה" המהדר על ראשם (ולא הסירוהו אף בבתי המשפט). זקופי קומה הלכו בכל מקום, רכובים על סוסיהם והטילו יראה וכבוד מסביבם. הם עבדו את אדמותיהם, רעו צאן ובקר, סיפקו צרכיהם בכבוד ואף מכרו לתושבי הסביבה. מעל לכל, הם שמרו על דתם כנכס היקר ביותר.

התקופה הזאת חלפה ובאו עליהם ימים קודרים ביותר. מאה השנים שקדמו לשנת 1867 חתמו חותם של סבל ועינויים. חרב האיטלאם רדתה בס באכזריות ואין פוצה פה.

בהגדת פסח כתוב: "עבדים היינו לפרעה במצרים", וכאן בקווקז, מקום משכנם של היהודים מזה דורות אין ספור, אחינו חשו על בשרם סבל דומה.

הגויים העבידו בכל עבודה קשה ומפרכת; בבנייה, במכרות, בעבודת האדמה. נוסף לכל אלה, גם הוטלו עליהם מסים כבדים. בכדי להקל על השליטים את גביית המסים הוטל על היהודים עצמם לגבות כספים אלה. לשם כך נבחרו ממונים מיוחדים. באחד מכתבי ההרשאה ששרדו מאותה תקופה כתוב:

"למען גביית המסים נבחרו ממונים, אליהו בן עמנואל, אברהם בן אברם, עקיבה בר חזקיהו. הם מונו וקבלו רשות לגבות כספים, גם לבית הכנסת, לבחור דיינים, חזנים ושוחטים. הם נבחרו כאנשי אמונה ואמת, ובלעדי רשותם, דברי אחרים בטלים".

היהודים חיו בכפרים ובשכונות נפרדות ובמעט כפרים היתה להם אדמה חקלאית משלהם. אך לרוב הכל נשדד. עת חכרו אדמה משכניהם שילמו בתבואות השדה 50%-30% מהיבול. העבודות שררה כמעט בכל הכפרים. היהודים הוצאו במרוכז לביצוע עבודות והיה עליהם לספק את כל מחסורי השליטים; אוכל, לבוש, עבודת השדה. היהודים שרתו בבתי השרים, שרתו את משרתיהם ורעו את עדריהם. הוקצו להם ימי עבודה רבים ואת מזונם הביאו מבתיהם. גנבו מהם כל דבר, אפילו שדדו את תכריכי המתים.

השלטונות הקצו שומרים לשמירה עליהם וגם עבורם שילמו היהודים תשלום מיוחד. הנשים עצמן הוכו וטאנסו. היה צורך ברשיון מיוחד להתחתן, ומי שהשליך לשלטונות הרוסיים שברו לו דיים ורגליים.

עד ראיה מספר שראה כי משרתי הבאקים מכים נשים באכזריות, לוקחים מהן חבילות

עצים שהביאו להסקה ולבישול לבתיהן. אשה שניה הוכתה כי לא היו ברשותה עופות וביצים לתת להם. לה עצמה לא היה אפילו לחם לביתה. תוך כדי המכות שברו את ידה. בכפרים רבו בעלי מומים מקרב היהודים.

בכדי להמחיש את גודל הזוועה שנחרטה בבשרם של יהודי קווקז מידי נוגשיהם המוסלמים, יש לקרוא את התמצית מהכתוב בספרו של טשארני.

ספר המסעות

בארץ קווקז ובמדינות אשר מעבר לקווקז וקצת מדינות אחרות בנגב רוסיא, משנת תרכ"ז-1867 עד שנת תרל"ה-1875 מאת יוסף יהודה בן יעקב הלוי טשארני. נדפס אחרי מות הנוסע בהוצאת החברה – 'להרבות השכלה אצל יהודי רוסיא' בפטרבורג.

הנוסע טשארני ז"ל נפטר בי"ז אייר התר"מ-1880

המוציא לאור אברהם אליהו הרכבי.

המסע התחיל ב-15 בדצמבר-1867 בטאמיר חאן שורה אשר בדאגסטן. מצויד בהמלצות מהרשות הגבוהה, נפתחו לפני טשארני כל הדרכים.

בטאמיר חאן שורה 35 בתים, 170 נפשות, רב המקום – ר' שלום בן מלך מזרחי. הרב מצייך שאבותיהם הראשונים מוצאם מבבל, נדדו לפרס ומשם לשירוואן. במשך חיותם כאן המה נרדפים ונרדדים ממקום למקום. שטרי הקבלה אבדו וכן התעודות שהביאו מבבל. סבלם רב כי לא המירו דתם. בחסות האיטלאם הם נאלצו להלחם, מאונס, נגד הרוסים. העיר נכנעה לצבאות הרוסיים ובשנת 1834 הפכוה למבצר. הרוסים ריכזו כאן 35 משפחות מכפרים סמוכים. נבחר ראש עדה, נשתל גן ירק. נבנו בית כנסת, מקוה טהרה ואגן מים לרחיצת ידים ורגלים לפני התפילה.

סולטן יורט מוצאם של יהודי המקום מבבל. משם נדדו לפרס ומפרס ל"מדי" (מעניין שבכל מקומות ביקוריו, ייחסו יהודי קווקז את "מדי" לקווקז שהיא מקום מושבם העכשווי). רב המקום – רבי הילל אלחסוב 5 בתים, 38 נפשות.

טשיר-יורט נוסדה בשנת 1845. מספר היהודים – 1769.

קאראבוזדאקנט 18 בתים. מדברים טאט. שוכרים בתים מהמוסלמים. אין בית ספר ובית תפילה ולכן מתפללים באחד הבתים והרב מלמד בביתו. יהודים עניים העוסקים בעיבוד עורות. עניינים משפטיים מוגשים לרב בטארקו. הם טוענים שהמוסלמים גולו מהם את אדמותיהם. אין להם בית קברות ונאלצים לשאת את מתיהם אל הכפר בוינאקי.

כפר דשלאגר נוסד ב-1846. אין להם רב ושוחט. הם הולכים לקהילה האשכנזית. העדה מתנה 250 נפשות.

כפר דורגלי 32 בתים, 175 נפשות. בבית הספר – 10 תלמידים. אין בית תפילה, הרב אינו מקומי ומשכורתו 2 רובלים לשנה מכל בית. נוסף מהכנסותיו מעריכת ברית מילה, חתונה ולויות, הוא מקבל מתנות, אוכל ומלבושים. משפטים קטנים ישפוט בעצמו, וגדולים יותר בדרבנד.

בשנת 1797 ביקשו יהודים מהשולטן עלי באק רשיון ישיבה במקום ותמורת זאת הוא הסכים לקבל מכל משפחה שמונה רובלים לשנה, וכן טבק ועורות. העול היה קשה מנשוא. עם התחלפות השלטון בשנת 1843, השר אחמד הקל עליהם במקצת.

כפר דכשנגוטאי גבהו 2550 מטר מעל פני הים. זהו מקום מסתור שקשה להגיע אליו. מדברים שם קומיקית. 6 בתים 24 נפשות.

העיר טארקו על חוף הים הכספי. רב המקום – רבי סעדיה בן עזרא (אביו של נחמן סעדיה ז"ל תושב תל-אביב). 50 בתים. עוסקים בעיבוד עורות. היהודים מספרים שבמאה השנים האחרונות עברו סבל ורדיפות. הם עבדו במחצבים כשבע שנים תמימות בלי לקבל שכר והנשים פירנסו. הרכוש והבתים נשדדו. בתקופת שאמיל, הוא שרף את בתיהם ונטבחו 70 נפשות. חמישה נקלעו לשבי ולא הוחזרו. עד היום משברים את מצבות מתיהם. פרנסתם בדוחק רב.

רבי סעדיה הראה לטשארי שני מכתבים הכתובים בערבית ורוסית ומופנים לשלטונות הרוסיים. זה לשונם:

מכתב ראשון

"בפשיטתו של שאמיל בעירו נהרסו ונשרפו בתינו.

...מזמן נבוכדנצר הוגלינו מירושלים לבל שם ישבנו ימים רבים. וכשמשל אחשורוש על בבל וגם בניו אחריו, שילמנו להם הרבה מסים. אחרי כן הכבידו עולם. מי שיכול לסבול נשאר, ושאר הנותרים יצאו לפרס והתישבו בטהראן. ובימי המלך באבא חאן שייך היתה מנוחה קצרה.

אחרי רדיפות נוספות התיישבנו בחאמאדאן ומשם לרשט, ומשם העתקנו מושבנו להעיר קובא. וגם כאן שילמנו מסים כבדים. יצאנו לאבא-סאואא אצל העיר דרבנד ומשם לאוצום קאטטא קאייטאג.

השר עלי באשא קבלנו יפה ונתן לנו קרקעות ובית ריחיים גדול. בניו העיקו עלינו במסים רבים. עזבנו את הכפר מאדגישאליס לכפר קארא בודקנט. כאן התעללו בנו וברחנו לטארקו. עבדנו שבע שנים במגדלים ובמבצרים ובימי אבו מושלם הוקל לנו.

בשנים 1836-1846 עלו חילותיו של שאמיל והרגו הרבה יהודים באכזריות. בתוכם 25 ילדים ורבים נלקחו בשביה. הלכנו בלא כח בשבי אל תוך ההרים, קשורים בשלשלאות ברזל על צוואר וידיים ומוכים בעצים, שלושה ימים ללא אוכל ושתיה, הוציאנו מהבור ונמכרנו לעבדים".

כותב המכתב, שברח מהשבי, התחיל לאסוף כספים כדי לפדות שבויים. במשך שבע שנים קיבץ ופדה משבויים יהודים רבים; זלים עניים ומדוכאים.

המכתב כתוב בידי רבי שמעון בן אפרים יליד טארקו וטשארי מצא את העתקו הנוסף בפקסו של רבי יעקב יצחקי.

מכתב שני מטארקו

נכתב בשנת 1866 ומופנה אל השר של נאלייק

"...השופטים המוסלמים מעוותים הדין; מוסלמי כי יהרוג יהודי ישאר חופשי בביתו. ואם חלילה יקרה כזאת מצד יהודי ייענש קשות וישלח לכלא. תמיד עומדים לצד המוסלמים, בוזים בתי יהודים, לוקחים שוחד. היות ואנו עבדים נאמנים לרוסיה, נא להוציאנו מעול חוקי המוסלמים ולספתנו אל משפטי הממשלה".

ח'תומים 14 מנכבדי העדה ובראשם דוד בן רבי שבתאי. יהודי המקום מתלוננים שהמוסלמים סותמים בארות ומקורות מים לבל ישקו היהודים את שדותיהם. הם לא מתחשבים במשפטי היהודים. בשנת 1867, הקיסר אלכסנדר השני ביטל את הממשל המוסלמי וצירף את הכפר לפלך טאמיר חאן שורה ו-51 בתי אב נשמו לרווחה.

ד'רבנד טשארני נגש עם נשיא היהודים ההרריים – רבי בנימין בן יששכר והשתכן אצל אחד מנכבדי העיר, רבי מנשה בן אבשלום. הוא קיבל כל עזרה דרושה ממשפחת הרב יצחקי.

קהילת דרבנד, הותיקה והגדולה בקהילות היהודים ההרריים בקווקז, קיימת כ-1500 שנה. במשך מאות שנים סבלו מרדיפות המוסלמים. הרב יצחקי ובנו יעקב מופלגים בתורה. הרב יעקב הראה למחבר העתק של מכתב לפיו: "שולם 350 רובל בחדש שבט 1820, גם סוסים, יין שרף, עורות לעלים, מעשר לשר ולעבדיו ממאראנא, מעשר מסחורות, שליחת פועלים לעבודות השר. נקוי בתים, חצרות, אשפותות". המכתב הזכיר לאחד מהנשיאים מה להביא לאדונו. כיום גובים במקום מסים לממשלת רוסיה ובעיר יושב שר פלך רוסי. העיר מחולקת לשנים; לחלק מוסלמי ולחלק יהודי.

היהודים מפעילים בתי ריחיים ואין שם קרקעות לחקלאות.

ליד דרבנד – הכפר מאדגיאליס וסמוך אליו, בתוך ההרים, המקום – "דזשוהור-קאטטא" – בקעת היהודים. כיום הוא שומם, בני ישראל ישבו בשלושה כפרים סמוכים. הראשון "חקלאיי", ליד מעין שנקרא "דבוקס" הנופל לים הכספי. תושבי הכפר עסקו בתורה.

השני – "חקלאיי", תושביו מפרנסים את אחיהם מעבודת החקלאות.

השלישי – "זוואריי", מלשון מעלה, שם עסקו בתורה ובסחורה, "וכולם גבורים". היהודים הגרים בסביבה הם משרידי תושבי הכפרים הללו (כל הפרטים חוזרים בדברים שסופרו לו ע"י רבי יעקב).

במקום הזה, ביקר טשארני בהמלצת רבי יעקב שגם נתן לו מלווים – רבנים חמושים. סמוך לכפרים אלה, הכפר אבא-סאווה שחרב לפני 70 שנה. כיום, הכל שומם כי נחרב בידי מושל החבל קאזי-קומוק.

ג'וסארי העיר שוכנת קרוב לקובא. חורבות רבות מבתי היהודים ומבתי כנסת. בשנת 1721, נאדיר שאח גזר עליהם שימירו דתם ומי שמאן נשחט. דם יהודים נשפך כמים, כי

הקריבו חייהם על מזבח אמונתם.

משנת 1865, היהודים משלמים מסים ולא הולכים לעבודות חוץ. המסים – 4 רובלים למשפחה. אפילו עבור מתייהם שמתו מזמן משלמים מסים. כאן מצויות 852 משפחות. מדי פעם מתרחשות עלילות דם. לא מכבר הרגו שני רבנים ולאביו של אחד התושבים, רבי אברהם, חתכו את אצבעות רגליו וחצי מכפות רגליו. מתעללים שם רבות ביהודים.

קאלא-טשארק הכפר קרוב לקובא. נלקחו שם מצבות מקברי בני ישראל אשר ברחו, ובנו מהן בנין מפואר לשליט. הבית עומד עד היום הזה. יש אגדה המספרת שכל מי שגר בבית הזה נפטר. כי נקם ה' על חילול מצבות וחילול בית הכנסת.

אבא-סאווא הכפר חרב בשנת 1797 בידי קאזי קומיק שהרס גם את הכפר גוסארי הקרוב לקובא. כיום חורבות מסביב ועיי מפולות.

מסופר על יהודי המקום, כולם מגולי פרס, שהיו גיבורים ונושאי נשק. הם עסקו בחקלאות, בתורה, בעבודת כרמים, בעבודת הדיג ובהפקת הצבע מצמח המאראנא. בשנת 1797, בליל שלישי של פסח, סורחאן חאן מקומוק עלה למקום, שלל והרג. 150 משפחות נלקחו בשבי לקומוק והנמלטים באו לדרבנד. מושל דרבנד הושיבם באיזור מיוחד. השבויים לא שוחררו ונמכרו לעבדים.

הנמלטים סיפרו את אשר עבר עליהם: כשחזרו מהדיג נגלה להם מחזה מחריד: בתים שרופים, שד ושבר, פגרים בחוצות, ראשים ערופים, ילדים שחוטים, נשים שנמכרו למשפחות מוסלמיות.

העיר היתה ממוקמת בהרים הגבוהים, האנשים ברחו ליערות ולמקומות נישאים יותר, חבויים בינות להרים. כאשר טשארני ביקר במקום, מצא שני יהודים מתושבי דרבנד שעסקו בזריעת המאראנא.

המחבר מציין שאילו לא עזרתו של יעקב יצחקי לא היה יכול להגיע למקומות הנידחים האלה. גם משפחת יצחקי הגיעה לדרבנד מאבא-סאווא לפני 70 שנה. נשיאם, רבי בנימין, נולד ביום חורבן אבא סאווא. הוא רכב לשם בלויית רבי בנימין ורבי עקיבא שהראו לו חורבות של בתי קברות, בית כנסת, ומקוה מים.

אפשר למצוא את הפרטים הנותרים ביתר פרוט בספרו של רבי יעקב ובארכיון המשטרה בדרבנד מסי' 472 משנת 1864.

הנמלטים לדרבנד ביקשו את רחמי הנסיך של דרבנד, עלי חאן, שיאפשר להם לחזור לכפרם. אולם הוא לא ניאות. חלק מהשבויים נפדו, מלבד אלה שנמכרו כבר.

אחד מהשרידים, רבי אברהם, אז בן 9 חודשים, מספר שאחותו הבתולה נלקחה בשבי ונמכרה לצדקסים. גם אחיו נמכר ואת פיהם לא ראה עד לעצם היום הזה.

"גי'והור קאטטא" – יום וחצי רכיבה מדרבנד. טשארני לווה ע"י שלושה רבנים מזויינים וגבורים: רבי דנדורא, רבי דזשאבא, רבי חנכה והנשיא שלהם, רבי שלום. גם כאן, הרס מסביב, עקבות מלחמה ושריפות, סביב הבתים מצבות. כנראה שהמתים נקברו בחופזה

בזמן החורבן. טשארני משתומם וקשה לו לתאר לעצמו כיצד חיו יהודים כאן, בפסגות, בתנאים קשים, כשהם רחוקים מכל ישוב.

כאשר חזר טשארני ממסעו זה, ניתן לו על ידי רבי יעקב יצחקי קלף נייר ישן שנמצא בתוך ספר והוא מ"גיוהור-קאטטא". בקלף כתובים, בכתב אשורית, הדברים האלה:
"... כרדזשי אסמי אז ישראלה כלל דזשאהאמאתי אכזי עדיל ובריה ליה תומן, מנת דדני מ-ה' שבת. נא אסב ארקי, נא אלת תמכו נא כנוזא דדני. נא דמקא נוקרס נא דמקא שמכי דדני יך בוור ארי כונאי עדיל סכדני גבך שהה שהדי".

העותקה

"המש בשביל אוצמי (שר נכבד) מן הישראלים מכל הקהל, בשביל השר אוצמי עדיל ליה תומן (350 רובל). מחוייבים ליתן בחדש שבת וגם סוסים בשביל עבודה להשר, וגם י"ש על כל השנה, וגם עורות לתקן מנעלים. בעד השר ועבדיו וגם מכס מן דרועא (עשב המאראנא) חלק עשירי, וגם מעשר מכל מיני סחורה אשר מולכים היהודים, במי"מ לעיר שעמכי בשירוואן גם לעבודת השר עדיל לנקות הבתים והחצרים, לנקות הזבל והאשפתות וכדומה".

המכתב הועתק ע"י רבי סעדיה מטארקו הקדמונה.

כפר גוסארי (ראה גוסארי דף 246)

היהודים משלמים מסים עבור המתים, גם עבור אלה שמתו מזמן. הם חייבים לכלכל בכסף את משפחותיהם של אנשי הצבא המוסלמים, שלא אכלו עד שלא שולם להם כסף, "בשביל צער השנייים". בעלילות הדם נהרגו רבים. יש מקומות בהם אפשר להמיר את עבודת השדה בכסף. אם תוך כדי עבודת הכפיה מת סוס המושל, חייבים לקנות אחר במקומו.

כפר אגלבי כאשר יהודי נפטר, הגויים יורשים את כל ממנו. בשעת נאות בנהר, היהודים מעבירים על כתפיהם את המוסלמים החוצים את הנהר שאין גשר מעליו.

בכפר קולי קנט מפתים בנות להמיר דתן. 2 נשים פותו ועברו לאיסלאם. היהודים רוצים לנטוש את המקום ומחזיקים אותם בכח. אם יהודי נמלט, הוא מחייב את נפשות בני משפחתו וקהלו.

יאכסי פעמיים בנו שם בית כנסת והגויים הרסו אותו. היהודים מקבלים כסף עבור שמירתם. אסור לרכב על סוס. יהודים נלקחו בשביה. לא ניתן להם לקבור מתיהם ותכריכים נשדדים. מעט מהשבויים נפדו תמורת כסף.

כפר אנדורי יהודים חריים שוכנים כאן, במקום המיתד לפורענויות טבע, בנוסף לסבל שהם סובלים משכניהם. בשנים 1832-1835 אירעו כאן שלוש רעידות אדמה קשות. נהרסו בתים ונפשות רבים נקברו תחתם. רעב כבד שרר. בית הקברות הוחרם על ידי המוסלמים וצורף לאדמותיהם. כיום קוברים מאחורי בית הכנסת. אוסרים לאפות מצות לפסח.

כפר דזרטאן מחוסר בתי מגורים, ישבו נשים וגברים לאכול יחדיו – ללא מחיצה ביניהם. דלים ועניים המה.

קארצאג אין מכבדים אורחים. כאשר מת האב ונולד בן לאחד מבני המשפחה, הנולד לא נקרא בשמו, אלא בשם "אבי הבית". בתי קברות נחרשו לשדות.

ווארטאשין יהודי המקום סובלים סבל רב. הם המירו דתם בכח הנשק. האכילום טריפות בעל כורחם. בשנת 1830, פרצה מגפת דבר ורבים מתו. ב-1839, שריפה גדולה; חצי הישוב נשרף ורבים מתו. גם בית הכנסת נשרף. השריפה בוצעה על ידי המוסלמים. העלילו עלילות דם ותלשו זקני היהודים.

יהודי ווארטאשין מתגוררים במקום משנת 1717. בשנת 1847 שוב פרצה מגפת הדבר. ב-1856 – שריפה שניה; כל הישוב נשרף ושבע נפשות ניספו. ב-1864 – שריפה שלישית; נשרפו 70 בתים. היהודים גרו אצל הארמנים עד ההתאוששות. כל השריפות בוצעו על ידי המוסלמים. בשריפה השלישית ניספו 45 אנשים. הכל בוצע על מנת להפחיד את היהודים וכדי שימירו את דתם.

למרות האכזריות הזאת שמרו היהודים על דת אבותיהם בקפדנות. היום יש להם בית קברות משלהם שנקנה בכסף. כעת גרים בווארטאשין 190 בתי אב. המסים כבדים מנשוא. הם עובדים בשכירות ונמצאים בלחץ גדול. מדי פעם מעלילים עליהם עלילות דם. הם אומרים שלפני כן ישבו בצלם. היו שם כאלף משפחות, אך גם משם ברחו עקב עלילות דם; הגויים קברו ילד מת משלהם בבית קברות יהודי וכשמצאו את גוויתו שחטו יהודים רבים. חלקם המיר דתו, רבים ברחו לדאגסתן ואדמותיהם הוחרמו. מסופר על חבורת יהודים שהגנה על עצמם בנשק.

המחבר מציין בפעם הראשונה שבישוב זה נמצאים 8 כהנים ולוי אחד. כנראה שאלה יהודים מפרס שהובאו לכאן על מנת לעסוק בפדיונות (בכורות אדם ובהמה) וכיוצא באלה מצוות שכהן יוכל לעסוק בהן. יהודי המקום נושאים יותר מאשה אחת.

בכפר מוגאטיר יש מצבות משנת 1740. נשים מובלות לעבדה.

בכפר דזשאלגאן יש מומרים יהודים. סיפרו לטשארני שאלה שמיאנו להמר דתם נשחטו. הוא ראה נשים מוסלמיות מנקרות את הבשר, וסופר לו שמזרע היהודים הן. המומרים נימולים בסתר ביום השמיני. הישוב רם ונישא. כאשר טשארני סייר שם כיסו את עיניו כדי שלא יראה את הגאיות העמוקים. מצבות היהודים מסיבי לבתים ללא כתובות. לדעתו, נטמנו המתים בחופזה לפני שנסו מן המקום.

פרקוביץ הקראי שסייר במקום בשנת 1840 מספר דברים דומים.

כפר מידזשי אשר בשירוואן. כאן הראו לו מצבת יהודי מלפני 500 שנה וכן אבן מביט ננסת מ-1697 שהעמידה בבית הכנסת החדש שלהם. לפי מסורתם, היהודים בנו כאן מבצר לפני 1200 שנה וברחו משם עקב מגפה שפשטה באיזור. לפנים התגוררו כאן כ-1000 משפחות יהודיות.

הטורקמנים העלילו שיהודים קברו ילד בבית קברות יהודי. עקב זאת הרגו יהודים רבים ורבים השתמדו בכח החרב. כעבור 6 שנים חזרו לדת ישראל 50 משפחות והתיישבו בכפר סמוך, קאראבארדור. משם יצאו לווארטשין. כל זאת סופר לטשארני על ידי רבי יעקב ורבי בנימין, שניהם כבני 85 שנים.

נוכו ושעמכו רוב היהודים במקום מדברים בלשון הקדש מעורבת במלים תלמודיות. בבוא אורח, האשה רוחצת רגליו.

כפר גאלגאטא יש בו 10 רבנים ו-10 בתי כנסת. ראש הרבנים, רבי גרשון, – ידיעותיו מעטות, גאה, חנפן אוהב שוחד ומתנות. אחותו זונה והוא לוקח חלק מאתגניה. ועד רב שם, איש בליעל ורדף שוחד. היתר דומים לאלו, מלבד שלושה; האחד רבי גבריאל שנפטר עם בואו של טשארני והשני – רבי נוריאל – ידע ספר, עניו וצדיק גדול. השלישי, רבי שלמה בן רבי יוחנן, ישר וטוב עניו וידע ספר. היהודים כאן כלם פליטים. מכל עיירה התאספו אנשים ובנו להם בתי כנסת נפרדים.

הכפר גאלגאטא השוכן ליד קובא. מספרים שהיהודים הגיעו לכאן לפני עשרה דורות מבגדד.

הכפר אימאם – קילו קנט, ליד דרבנד. תושביו פליטים מקארציאג מאמראטאש ומנוגדיה מזה 15 שנים. 8 משפחות שבניהן עובדים בעבודות כפיה. המוסלמים מפתים בנות. שתי נשים עברו לדת האיסלאם. אין להם בית כנסת ורב. מסים כבדים מוטלים עליהם ולא מרשים להם לעזוב את המקום. המוסלמים מכריחים אותם להמיר דתם.

כפר אנדורי סופר לטשארני שבשנת 1330 היתה פה רעידת אדמה. במשך שלושה ימים נגרמו הרס ואבידות רבות בנפש. בשנה האחרונה קרו מספר רעידות אדמה. בצורת קשה היתה משנת תקצ"ב-1832 עד תקצ"ה-1835.

כפר ארלציק ליד גרוזני. בית הקברות היהודי הוחרם וקוברים מאחורי בית הכנסת. בשנות המלחמה, 1853-1823, כבשו הרוסים את המקום מידי התורכים. הכפר הוצת והתורכים לקחו בשבי יהודים רבים. גם הרוסים העבירו את היהודים בביצורים בשבתות. בשנת 1854, היתה אפשרות, לאלה שידם משגת, להמיר את עבודת השבת בכסף. בשנת 1868 חוייבו היהודים לשלם לבתי החולים אשר ברוסיה. אדמות היהודים הוחרמו ולא ניתן להם לאפות מצות לפסח.

כפר אראג בימי שלטונו של נאדור שאח נלקחו היהודים לעבדים. לפני כן ישבו בקרבת מקום וברחו משם מחמת הנחשים ששרצו באזור.

שני מושלים מוסלמים במקום ערכו עיסקת חליפין. אחד נתן לשני במתנה סוס אציל ובתמורה קיבל כעבדים את היהודים. הם עבדו תמורת אוכל בלבד. הם נשאו עפר על הכתפיים מהעמקים עד לגובהי ההרים וזירזו אותם במקלות. לא ניתן להם לחגוג את חג השבועות. בשנת תרי"א-1851, ביקשו מהבדחן של המושל להתיר להם לחגוג את חג השבתות וזה נעתר ללילה אחד בלבד. יש שם 80 בתי יהודים. הם מדברים טאט ופרסית.

ביניהם רבנים הידועים לכתוב ספרי תורה, תפילין ומוזות. קדם נשאו שתי נשים, אך רבי אליהו מזרחי מדרבנד אסר עליהם זאת.

ג-כפרים בודוג וחינאלוג, שניהם ליד קובא, התושבים המוסלמים מספרים שמוצאם מזרע היהודים והם שומרים על שרידי דת יהודית.

כפר עמידי היהודים גרים בשכונה נפרדת. מחצית מיבולם מיועדת לבעלי הקרקעות. מטילים עליהם מסים כבדים. בכפר 22 משפחות יהודיות. ברוב ימות השנה מגייסים אותם לעבודת השרים ללא שכר. שודדים אותם בהעדרם מבתיהם. כאשר גנבו מבית הכנסת הלכו להתלונן אצל שר הממשלה בדרבנד והמוסלמים נקמו בהם ללא רחם. הרב הוא רבי עובד מוקדשי. מצבם בשפל המדרגה.

כפר מאראנא – 22 משפחות גרות כאן משנת 1708. התנאים קשים ככפר ורקאל.

חסום כנת – הכרם של המושל וביתו בנויים על בית קברות יהודי.

כפר ורקאל – שלושים בתיים, 180 נפשות. היהודים חיים במעמקי ההשפלה. הם גרים בבורות ובתוך מערות בלדות משוועת. הם חופרים בורות בטון האדמה ובגובה אמה מעל לאדמה בנויים גג מענפים ומשיחים משוחים בטיט ועפר. קוי השמש באים לתוך הבית ככבדות. אפלה שוררת במערות. היהודים ישנים בלי מצעים על הקרקע החשופה. חלון ממעל נסגר בבלויי סתבות. הם עובדים עבודת פרך בשדות השרים.

זו גלות גדולה ובכי בניה מר כלענה. המוסלמים מכים ומחבלים בהם להנאתם. היהודים יושבים במקום 60 שנה. רב לשחיטה בא ממוגאטיר. ערומים ויחפים בעבודת חיים הם כחיות השדה

(בתנאים אלה חיו גם בחורף הקשה והמקפאי, בשלגים ובגשמים העזים. אבותינו במצרים לפחות לא סבלו מתנאים אקלימיים כה קשים).

ברשותם אין קרקעות. הם שוכרים אדמות תמורת חמישית מהיבול. המסים נגבים בעבודתם והנשים עובדות במקומם.

רבי נסים, מכובד המקום, אומר: "פה בחיק האדמה והבורות יושבים בני ישראל". הכפר ריק מאנשים כי יצאו לעבודת הבאקים ונשארו רק בעלי המומים.

בפחד ומתוך שידולים, מסרו לטשאריני עצומה למוסרה לשלטונות הרוסיים; הם מספרים שהם משרידי ישראל שהוגלו מפרס עקב הגזירות שחלו עליהם. כתביהם הושמדו ונשרפו ואין הם זוכרים דבר מעברם. ידוע להם רק שלפני 60 שנה ישבו במוגאטיר. אפילו ספר תורה אין להם עניים חללים הם. אין מלמד לילדיהם כי אין באפשרותם להחזיק רב. הוא בא מהכפר הסמוך לעתים רחוקות כדי לשחוט בשר כשר. הם עוסקים רק בעבודת אדוני הארץ ויושבים בנפרד מהגויים. אין להם קרקעות לזריעה ולעיתים הם הולכים לשדות זרים להשתכר למחיתם בזריעת הטבק. "מלבד המס למלך הצאר, ולאדוני הארץ המוסלמים אנו נותנים את המסים האלה

(אני מעתיק את העצומה הזאת ככתבה וכלשונה. בכפרים רבים במ שכנו היהודים ההרריים

- חזרו ונשנו גזירות דומות, רק עבדים ללא כח התנגדות יכלו למלא את הגזירה"י:
1. חמישה עשר יום בשנה הולכים אנחנו כל הקהל לקצור חיטים ושעורים בשדות הבאקים.
  2. שנים עשר יום בשנה הולכים אנחנו כולנו לנקות צנורי ומרזבי המים בשדותיהם.
  3. שלושה ימים בשנה הולכים אנחנו כולנו לנקות ולכסות את המאראנא בשדותיהם.
  4. שלושה ימים בשנה כולנו לגדור את הכרמים שלהם.
  5. שלושה ימים בשנה כולנו לחפור את המאראנא מן השדות.
  6. שלושה ימים בשנה כולנו כל הקהל לנקות השדות מן העשבים.
  7. שלושה ימים בשנה כולנו לנקות תבואותיהם בשדותיהם. ואם אחדים מאתנו לא ימצאו בבתיהם, כי הלכו לעבוד בשדות אחרים של גויים, אז לוקחים הם את נשיהם אל המלאכה.
  8. שלושה ימים בשנה כולנו הולכים לעשות מקום דירה לסוסייהם ולבקרם בתוך היער.
  9. שלושה ימים בשנה הולכים חמשה עשר אנשים מאתנו, להביא תבן מגרנותיהם אל בתי השרים.
  10. יום אחד בשנה הולכים אנחנו כולנו אל היער לשרוף עצים לנחלים בעד בתי חרשת הברזל שלהם.
  11. יום אחד בשנה הולכים אנחנו עם נשינו יחדיו לתקן גגי בתייהם.
  12. יום אחד בשנה הולכים אנחנו כולנו לאסוף המס מן הגוים המושלמים, חלק העשירי מן המלח מכל מקומות מושבותיהם.
  13. יום אחד בשנה הולכים שלושים אנשים מאתנו לגדור מקום בעד הצאן בעת שיתנו חלב.
  14. יום אחד בשנה הולכים אנחנו כולנו לאסוף המס מן הגוים חלק עשירי מן חטים ולשאת את החטים על כתפנו מכל מקומות מושבותיהם, אל בית השרים וחמורים אינם נותנים לו.
  15. יום אחד בשנה שלושים אנשים מאתנו, לנקות הזבל והרפת ממקום הסוסים והבקר אשר ביערים.
  16. יום אחד בשנה הולכים אנחנו כולנו אל היער לכרות ענפים לחום ולאגור אגודות לטאטא בהן את בתי השרים.
  17. שלושה ימים בחורף הולכים אנחנו כולנו להסיר ולהשליך את השלג מן גגי בתייהם.
  18. שני ימים בחדש הולכים אנחנו כולנו לכרות עצים ביער לצורכי בתי השרים.
  19. יום אחד בחדש הולכות הנשים שלנו לנקות את החטים והשעורים לטעינה בבתי הריחיים שלהם.
  20. שני ימים בשבוע לנקות את זבל הסוסים והבקר ולהוליכם אל השדות.
  21. יום אחד בשבוע הולכים אנחנו כולנו לנקות האשפתות והמקומות המטונפים בחצרי בתייהם.
  22. שלושים אנשים הולכים על פי הסדר בכל יום איש אחד לעשות מלאכה בבתי חרושת

- לברזל שלהם. כאשר נשלם סדר השלושים מתחילים עוד פעם מן הראשון עד שיכלו השלושים, וכן חוזרים חלילה בכל ימות השנה.
23. בכל עת שידרשו השייכים מאתנו בלא זמן קצוב מחויבים אנחנו לחפור ולהביא חול לבתיהם.
24. כל איש ואיש מן הקהל שלנו מחויב להביא ביום אחד בשנה שיד מן העיר דרבנד על כתפיו, ללבן את הבתים של השרים.
25. בכל השנה שולחים השרים אותנו תמיד להביא נפט על כתפיו, למשוך את הראמים שלהם, וליתר צרכי בתיים (המרחק מדרבנד לרוקאל בערך 15 ק"מ או שלוש שעות רכיבה על סוס).
26. שנים או שלושה אנשים לוקחים הם מאתנו, לחפור בורות בתוך האדמה להחזיק בהם את התבואה שלהם, ויותר מחמש מאות פוד נושאים אנחנו כולנו על כתפיו לאט לאט משדותיהם ומניחים בתוך הבורות ההם.
27. כשיורד גשם, אז מחויבים אנחנו כולנו, לקחת את אפר התנורים שלנו, ולשאת אל בתי הבאקים, לכסות בהם את הגנות שלא יבואו מי הגשמים אל תוך בתיים.
28. כל בית ובית מאתנו נותן להבאקים שנים עשר תרנגולים ותרנגולות, מאה וחמשים ביצים כל שנה. כשלא נמצא עופות וביצים בבית שהם דורשים, לוקחים המשרתים שלהם איזה כלי מכלי הבית לערבון, ומכים את אנשי הבית במכות אכזריות.
29. שנים עשר זוג מנעלים נותן כל בית ובית בכל שנה לבית השרים.
30. מאלה האנשים ההולכים לזרוע טאבאק בשדות של גויים לפרנסתם לוקחים הבאקים 20 פונד טאבאק מכל בית לשנה.
31. מאלה האנשים אשר אינם זורעים את הטאבאק, לוקחים הם כסף מזומן כמה ששווה עשרים פונד טאבאק מכל בית לשנה.
32. כל בעל אשה מחויב לשלם לבאק 30 קא"פ לשנה, ובחורים וילדים 15 קא"פ לשנה.
33. מכל בית ובית שלנו לוקחים השרים שני פונט טאבאק בעד עבדיהם ומשרתיהם לשנה.
34. למשרת הבאק הבא לגבות מן המסים שלנו, מחויב כל איש ואיש מאתנו לתת לו שלושה קא"פ בעד טרחונו, אשר יטריח ללכת אל בתינו לגבות המסים הנוכרים.
35. בעת חתונה אצל הבאקים, לוקחים מכל בית ובית מן אחד עד שני רובל.
36. בעת חתונה של ישראל לוקחים הבאקים של הכפר אשר הכלה בו יושבת מאת אבי החתן 12 רובל.
37. בעל חתונה מחויב ליתן להבאקים, מטפחת אחת, תרנגול אחד ועשר ביצים.
38. בעת חתונה אצל השרים מחויבים אנחנו לעמד בבתיים ולשרתם בכל צרכי החתונה.
39. כשימות אחד מן השרים, מחויבים אנחנו כולנו כל הקהל לשרתם בכל צרכי החתונה.
40. כל איש ואיש מחויב לשמוע ולקיים את כל החוקים והפקודות של השרים, ומי שלא ישמע לפקודתם ולא ישלם המס בזמנו, ולא ילך אל המלאכה ואל העבודה בעת אשר

דורשים, ענוש יענש האיש ההוא או האשה במכות אכזריות בלא חמלה ורחמים.

כשיושבים השרים לפנות ערב על ראש ההר לנוח, אין רשות לאיש מישראל לשבת פתח בתיהם מפני כבודם, צריכים להשתחוות לשרים. הם גונבים, שודדים, וחומסים, את צרכי התפילה שלנו גונבים. הנשים פטורות מעבודתן בהניקן ילדיהן. ילדים נשארים בבית ללא אכל. חרפנו נפשנו ולא הלכנו בשבת לעבודה.

הכו אותנו בשוטים ובמקלות. עד היום אנו לא הולכים לעבודה בשבת ובמועד. לפעמים מכריחים אותנו לחלל שבתות וחגים. את העצומה הזאת נבקש למסור לשלטונות ולפדות אותנו מעבודתנו ונתפלל יומם ולילה בעד שלום והצלחת מלכנו החסיד והרחמן. כה דבר כל קהל ישראל אשר בכפר רוקאל בארץ טאבאסאראן בליל יום ב' י"ח אב שנת התרכ"ז ליצירה 1867.

אני נסים והשו"ב של מוגאטיר ורוקאל. לחתימת הרב מצורפים עוד שלושים חתימות של בני הכפר.

העצומה הזאת, אחת מני רבות, מבטאת את העבדות המשפילה בה היו שרויים היהודים ההרריים ואין מושיע להם. טשאריני הבטיח להעביר את אגרותיהם למושל המחוז. עד כמה שידוע, לא מילא את בקשתם. נוסף לזאת, ידוע שהממשל הרוסי העלים עיניו מצרת היהודים כי רצה בקרבתם של המוסלמים אתם היה במצב מלחמה עד לפני זמן קצר. הרוסים לא היו מוכנים למתוח את היחסים עם המוסלמים עבור היהודים. הם עצמם עשו מעשים לא כשרים ביחס ליהודים והכבידו עליהם את מסיהם.

שלוחים

שדריים ושלוחים רבים נשלחו מארץ הקודש לקהילות ישראל שבקווקז. הם התקבלו שם בסבר פנים יפות, בחום ובכבוד רב. השלוחים היוו גשר חי בין הנדחים בגולה לירושלים. תפקידם היה לקבץ תרומות ונדדים לעניים ונוקקים ולמוסדות צדקה. שליחותם בעצם תפקידה היתה רוחנית. הם סיפקו ידיעות מהארץ והובאו לפנייהם הספקות בעניני דת והלכה.

השלוח התקבל בקווקז בכבוד מלכים, עד כדי כך שרחצו את רגליו. השלוחים דירבנו את היהודים לעלות לארץ ישראל ואכן העליה מקווקז לירושלים היתה ידועה בכל התקופות; היהודים עלו כבודדים ובקבוצות וכולם השתקעו בירושלים.

השלוחים היו המקשרים בין העדה הקטנה ששכנה בירושלים לבין אחיהם ההרריים ברחבי הקווקז. הם יצאו לקווקז אחת לשנה ולאחר מכן אחת לכמה שנים. עיקר התרומות היו לשיבות, בתי יתומים, בתי מחסה, בתי כנסת וכדומה. השדריים כיתתו רגליהם למקומות נדחים וקשרו קשרים עם מחוזות נדחים.

בתחילה, גבו למוסדות ספרדיים בלבד. עם הזמן, תרומות השלוחים נחלקו בין אשכנזים וספרדים, ובקרב הספרדים – לעדותיהם השונות. השלוחים לקחו גם חלק מכספי התרומות עבור עצמם כי פרנסתם היתה בכך. עוד בהיותם בארץ תדרכו כיצד לנהוג בכל מקום בבואם לקבל תרומות.

לעיתים אף מעלו בכספים, דבר שלא עבר בשתיקה. יש והתערבו בעניני העדה הפנימיים, מה שהיה בלתי נסבל. ידוע על מכתבים בנידון שנשלחו לגורמים שבירושלים וגם זכו להענות.

היהודים ההרריים תרמו כמעט לכל המוסדות הקיימים בארץ הקודש וכן לקופות צדקה; קופת רבי מאיר בעל הנס, קופת רחל אמנו, קופת שקלים, קופת ירושלים, קופת צפת, קופת טבריה, קופת חברון.

ידוע שיהודי קווקז תרמו גם ספרי תורה לבתי כנסת אשר בירושלים. לפתחה של יהדות קווקז שיחרו גם ישיבות מפולניה, ליטא וגם ישיבות מתוככי רוסיה פנו בבקשת תרומות עבורן.

המשולחים מינו מטעמים באי כח מוסמכים לגבייה במקומות מרוחקים. כל תורם קיבל קבלה שהתנוסס עליה תצלום של הכותל-המערבי, מערת המכפלה או קבר רחל. קבלות אלו שימשו לעילוי נשמות קרובי המשפחה ונישאו כקמיעות לשמירה מכל רע.

כמה מהמשולחים סיפרו לעתים בקצרה על מקומות ביקוריהם ועל חכמי המקום. עקב תפקידם הם ביטלו מנהגים מקומיים שדבקו ביהודים משכניהם בגלות. הם סיפרו על ישראל וחכמיה ועוררו לעלייה. בשובם ארצה עם קופותיהם, הביאו את ברכת יהודי הגולה

וסיפרו ממראות עיניהם.

הם סיפרו על עשרת השבטים; על העדה ההררית נכתב אך מעט; בקווקז לא היו בתי דפוס. השלוחים הביאו ספרים, סידורים ותשמישי קדושה. נעשו הסדרים והסכמים מטעם יהדות קווקז התורמת לבין המוסדות הדתיים מקבלי התרומות. בהסדרים סוכם כמה אחוזים מהתרומות ינתנו לבני עדתם הנמצאים בירושלים.

לרוב לא ידע השלוח את שפת המקום והוא דיבר עם היהודים בלשון הקדוש. רק עם שליחת שדריים מבני העדה, ידעי השפה הטאטית, גברו התרומות. בכל מקרה, השלוח היה קדוש בעיני יהודי קווקז. הם שמחו לראות יהודי מארץ הקדוש.

השלוחים גם מכרו חלקות אדמה לאלה החפצים להקבר בהר-הזיתים בירושלים, בבוא עם להאסף אל עם. השלוח היה מקשר בקשר מכתבים ובמסירת ידיעות וקיבל הקדשים למוסדות בארץ. כתוצאה ממיקום קופות צדקה בבתי הכנסת, התמעטו השלוחים. תפקידם הצטמצם בבית דמי הקופות בלבד.

לקווקז הגיעו שלוחים מבלב, מכורדיסטאן ומפרס. היו כאלה שעשו מלאכתם יותר מפעם אחת ואחרים שהתיישבו קבע עם היהודים ההרריים בקווקז. הרבנים שבהם לימדו תורה שנשתכחה, במיוחד בכפרים הנידחים, כי במקומות ישוב גדולים היו רבנים של המקום.

עם בואם של השדריים התפתח המסחר באתרוגים ולובלים. בעקבותיהם באו חכמים ורופאים מפרס. משנת 1894 ואילך באו גם שלוחים מבני העדה ההררית לגבות כספים לנוקדי העדה אשר בירושלים.

מטרתם של השלוחים בני העדה מירושלים היתה להביא פריסות שלום ודבריהם לא היו מעודדים. הם סיפרו על המציאות העכורה בה נמצאים אחיהם בירושלים ועל מצוקתם כי רבה. מה שגבו היה מעט מהכיל את דרישותיהם.

השלוחים האחרים ביקרו במקומות המרכזיים בלבד, הנוחים לאיכסון, דיור ואכילה. למקומות נידחים שלחו נציגים כבאי כוחם. הם הביאו ספרים שביקשו מקדמיהם, הכריעו מחלוקות, השכינו שלום בית בין קהילות ובהדדים. מעטים כתבו ספרי זכרונות.

רשימת שלוחים לקווקז

בשנת תקע"ו-1816, ביקר בקווקז שלוח מהעיר צפת רבי יוסף בכר שבתי.

בשנת תר"א-1841, בא מחברון לדאגסתן השלוח רבי יעקב מיכאל.

בשנת תרכ"ז-1867, ביקר בקווקז שלוח מהעיר ירושלים, רבי ישעיה. הוא מספר על מופלגותם בתורה של רבני המקום (תקופת הרבנים יצחק ובנו יעקב).

בשנת תרכ"ז-1867, ביקר שלוח בקרצ'ק ליד באקו שעשה רעה וחטאים ופילג את העדה ובתי הכנסיות.

בשנת תרכ"ח-1868, בא שליח מארץ ישראל לגרוזני. המוסלמים ביזו אותו והרוסים

החרישו ולא הגיבו לבקשת בני העדה.

"המגיד" מס' 6, דף 44 – "ערב ראש חודש אדר התרכ"ט-1869 מבקשים מראשון לציון חיים דוד חזן שישלח בנו משה גרשון חזן לערי קווקאזוס הנקרא דאגיסתאן לבקש שמה עזר מאחינו, עזר וסעד לענות בצרה. ומי יתן כי יצליח בדרכו לטובת אחייו העטופים ברעב (אין ידיעות אם המשאלה האת התגשמה ואם אכן נשלח גרשון חזן למעדו)."

בשנת תר"ל-1870, שלחו הכוללים זוג שלוחים, ספרדי ואשכנזי, רבי אריה ב"ר אברהם אשכנזי, ורבי יוסף בכר שבתי שהיתה זאת לו השליחות השניה. באגרת שנמסרה להם בחזרתם לירושלים נאמר שקהילות קווקז התנגדו לשלוחים "מפני הרמאים אשר בו. וקבלתם עליכם לקבוע הצדקה בבתים לשם יושבי ארבע ערי הקדש ולהרים תרומותיכם, ולשלוח בכל עת אל הקדש מבלעדי שלוחים". ראשי הקהילות בירושלים מודיעים: "הסכמנו לעשות רצונכם לבלתי שלוח שום שלוחים למדינותיכם, ולהשמיע בנדבות, כי אם לקבוע בקרבכם קופות והכנסות קבועות, ולהפקיד פקידים וגבאים שומרי משמרת הקדש".

טענתם של יהדות קווקז היתה חמורה מאד; כיצד ייתכן שבתפקיד כה נכבד ישמשו משולחים רמאים, מאחררי ריב ומדנים. נציגות העדה דרשה אנשים מהימנים שיעשו מלאכתם נאמנה ויצטמצמו בתפקידם בלבד. הם הציעו להקצות קופות צדקה ולשלוח מירושלים פקידים וגבאים שישמרו את משמרת הקדש אחת לשלוש שנים. הבקשה נענתה ומלאה לשיעור רצון נכבדי העדה.

בשנת תרל"א-1871, קרה מקרה מצער; אחד השלוחים טבע בנחל שבתע קורבנו. השלוח היה רבי יוסף הכהן פינדוגלי, שנשלח על ידי הספרדים מעיר הקדש לדאגסטן. מפי דוד סודרי נודע כי השלוח הנ"ל "כלו מדת ימיו בחודש אב או אלול תרל"א וקצו בשטף בנחל שוטף אשר על יד נאלצו בארצות קווקז, ויקברוהו בנאלציק, ושמה שאיר ברכה אחריו. אקוה כי הגאון אבד"ק הרב מדרבנד (רבי יעקב יצחקי) יתחקה על שורשו האבדה והשג ישיג עדות ביוסף, והצל יצל אשתו העגונה, להיות איש מבשר לבוכרה משמיע שלום".

באגרת משנת תר"ל-1870, שנשלחה מארץ ישראל לקווקז, הוסדרה בעיית החלוקה; הוסכם על ידי הכוללים האשכנזים והספרדים על אחוזי הגביות וכך כתוב: "הכסף הבא מאחינו בני ישראל במדינות דאגסטן יהיה לכוללות הספרדים שבי"ד ארצות ס"ה למאה 65%, ולכוללות אשכנזים שבי"ד ארצות ל"ה למאה 35%, חוץ מדמי קברים הבא לכולל ספרדים כנהוג. וסוכם שהשלוחים יישלחו בהסכמת שני הצדדים".

בשנת תרנ"ג-1893, בא השלוח רבי בנימין ב"ר יוחנן הכהן. הוא יצא לערי בוכרה, גורגיסטאן וקווקז.

בשנת תרנ"ד-1894, בא לגורגיסטאן ודאגסטן השלוח רבי יחזקאל משה מירדכיה. הוא היה מבני העדה ההררית מירדכיה, מעסקני ונכבדי עדת הדאגסטנים בירושלים וחבר הועד שלה. בשליחות הזאת, הוא עשה את המוטל עליו כבן העדה. הוא שטח בפני נכבדי העדה

אשר בקווקז את הנעשה בקרב אחיו בירושלים. לפי הנתונים שהביא הם היו במצב קשה ביותר ונזקקו לעזרה דחופה. הוא ביקש מהגבירים שיתרמו לנזקקים וכל אחד תרם ככל יכולתו.

לאחר מליו תפקידו חזר רבי יחזקאל לירושלים. הוא עשה רבות לבני עדתו נפטר ביי"ז שבט תרי"פ-1920. הוא הובא לקבורה בהר הזיתים.

רבי יעקב יצחקי, בשהותו בירושלים במסעו הראשון בשנת תרל"ו-1876, התבקש וקבל הרשאה למלא תפקיד שדי"ר בחוזרו לקווקז. הבקשה הופנתה אליו מטעם ועד עדת הספרדים. רבי יעקב שלח שלוחים מטעמו לכל פינה נידחת בקווקז כדי לגבות כספי תרומות. כפי שהוסכם, אחוז ניכר מהכספים נתרמו גם לאחיו ההרריים השוכנים בירושלים. הודות למאמצים אלה, טענו רבני ירושלים באגרותיהם שההרריים הדאגתנים מקבלים סיוע יותר מאשר עדות אחרות, למרות מספרם הקטן.

בשנת תרמ"ו-1886, עת ביקר רבי יעקב בשניה בירושלים, מצא בה עדה קטנה של יוצאי קווקז ועזרתו החומרית לא סיפקה את צורכי עדתו שהיו נתונים במצוקה קשה בשעה שמקורות העזרה מטעם הכוללים היו דלים ביותר.

ראשי הכוללים הספרדים והאשכנזים, הראשון לציון רבי רפאל מאיר פאניזייל ורבי שמואל סלנט, ביקשו ממנו לסייע להם להגדיל בשובו את הכנסת הקופות. הם הבטיחו שליש מההכנסות לבני עדת דאגסתן בירושלים, כפי שנעשה קודם לכן. הם מסרו לו תעודה ומן הראוי להביא קטעים ממנה:

"ראשי הכוללים כותבים על עניי דאגסתן, כי הכוללים בעיר קודשנו ותפארתנו ת"ו משגיחים עליהם בעין חמלה ורחינה בכפליים על שאר העניים, וכמו כן לתלמידי החכמים יותר מהראוי, והיינו טעמא כי אצשים מועטים המה..."

...רבי יעקב יצחקי קיבל עליו לצאת בכל שנה לסובב בכל מחוז ועיר בדאגסתן יגן עליהם אלהים, לאסוף לקבץ נדרים וקופות העי"א, ולצרף עמו מעלת הרבנים הדיינים יצ"ו היושבים בעירו דאגסתן יע"א, כי כל שנה ושנה יצא אחד מהרבנים יצ"ו לסובב ולקבץ נדרים וקופות בכל חודש אלול לשלוח הכספים לירושלים".

באגרת נזכר גם הנוהג "מימי עולם ושנים קדמוניות, לשלוח כל שלוש שנים שדי"ר ירושלים למקומות אלה". בסידור זה ראו ייעול בגביה; לשלוח שלוח כל שלוש שנים במקום שלוח אחד לשנה; הגביות יישמרו בקופות עד לבואם של השלוחים מירושלים.

בשנת תרנ"ז-1897, שוגר לדאגסתן וגורגסטאן השלוח רבי ישראל אהרן עטיא. בשנת תרס"ד-1904, חל מפנה בשיגור שלוחים לקווקז; זאת ע"י רבי שרבת אניסימוב, איש העדה הקווקזית שהיה ראש הקהילה הדאגסתנית בירושלים, ממקימי הועד הראשון שלה, איש מלומד, סופר ובעל נכסים.

הוא תרם בשעתו כספים למוסדות שונים בארץ. הוא עלה לירושלים שתי פעמים כדי להתחקות אחר בני עדתו ולעזור להם. בפעם השלישית השתקע בה.

העדה ההררית הקטנה בירושלים היתה נתונה בקשיים כלכליים. עקב זאת פנה למוסדות המתאימים בעיר הקודש. העזרה שקיבל היתה מזערית. נוסף לזאת, אף כספו אזל. באין מושיע קבל את האשורים המתאימים להיות להם משולח לארצו, לקווקז. אניסימוב מצא חובה לעצמו לזעזע את בני עדתו בקווקז כדי שיושיטו עזרה דחופה לאחיהם, בני עדתם, בירושלים. במסע הזה התאפשר לו למסור מידע, לקבלו ולהעביר ברכת אחים. עם שיגורם של שלוחים מבני העדה היודעים את שפת המקום השתפרה הגבייה והתפקוד היה טוב יותר. אנשי המקום האמינו לשלוחים אלה ותרמו ביד נדיבה. בשנת תרס"ח-1908, – נשלח לדאגסתן וגורגייסטאן שלוח נוסף, רבי יעקב ב"ר אברהם שוילי. חבצלת י"ג סיון תרנ"ח-1898:

עתירה ובקשה

לכל שרי מדינות בכל תפוצות ישראל על אודות איש מערי דאגסתן ושמו רבה ב"ר אבשלום. נסע מפה לפני שנה וחצי ולא נדע מקומו. אשתו נשארה בכבלי העגון, שם אשתו מרים בת הרי יצחק הכהן טאויל. על הרבנים לקחת גט כריתות ולשלוח ליד הרב יעקב שאול אלישר ותחשב לו למצוה גדולה. יש לחבשו ולשלוח ידיעה אודותיו חתום בי"ד הספרדים בירושלים. העתירה הזאת מופנית כללית לתפוצות ישראל והאיש שסרח, רבה ב"ר אבשלום איש דאגסתן, נעלם. ידיעה זאת הופנתה בודאי גם לראש רבני קווקז באותה שעה, רבי יעקב יצחקי. דוע שנשלחו אליו מכתבים אחרים מטעם יהדות פרס בנושאים דומים. נראה שהודעה זאת נמסרה לרב יעקב על ידי השלוח ר' ישראל אהרן עטייא בשנת תרס"א-1901.

אורח חיים, דת והשפעות סביבתיות

עד מן התקופות הקדומות זרמו לקוקו כובשים רבים שהשאירו את חותמם ומנהגיהם אשר אומצו על ידי תושבי הארץ. היהודים ההרריים, השוכנים כאן מימים קדומים, גם הם לא היו נקיים מן ההשפעות הללו. חלק מהמטרים נהגו באיפוק ביחס לדת היהודית. אולם כאשר המשטרים התחלפו, הוטלו הגבלות נוספות; המדכאת ביותר היתה המרת הדת. דבר שאילץ את היהודים לעמוד בשער ובשעת הצורך להלחם על זכויותיהם, אם כי לא תמיד בהצלחה. כי מספרם היה מועט ולא יכלו לעמוד בפני פורעים או צבא מסודר. מלחמות אלו השאירו קורבנות רבים, כפרים הרוסים והיהודים נסו למצוא מחסה בתוככי ההרים.

היהודים חוו על בשרם ימים קשים מידי המוסלמים צמאי הדם. דמם היה להפקר, רכושם נבזז והמוסלמים המירו דתם בכוח הנשק. טיפלו בהם כברכוש העובר לסוחר, החליפו אותם בסוסים ובכלי עבודה. ההשפלה היתה גדולה והיא התעברה משליט אחד לשני. עלילות דם, שוד, שריפת רכוש, אונס ואלמות היו מעשים של יום-יום. המרות הדת היו תכופות ועם שוך הגזירות חזרו היהודים לכור מחצבתם. עקב זאת, קרה גם היפוכם של דברים; עד לעצם היום הזה מוצאים בכפרים מוסלמיים שרידי דת יהודיים. יש גם כאלה האומרים בגלוי שהם מגועז היהודים שחוייבו להתאסלם.

מלבד תקופות שפל, היהודים חזו גם ימים טובים ולשיא הגיעו בהפיצם את דת ישראל בקרב עובדי האלילים. ידועה התגיירותם של הכוזרים שעברו לדת ישראל. ליהודי קוקו היה חלק חשוב בפעולה הזאת.

מעניינת העובדה כיצד נשתמרו היהודים ולא נכחדו, בהתחשב שלא היו להם קשרים אפילו בין הקהילות עצמן, מפאת ריחוק וניתוק; השתמרותם ואי היטמעותם קרו הודות לשמירת מסורת האבות שהועברה מדור לדור. הם הקפידו על ברית-מילה, חתונה, מנהגי קבורה, שמירת לשון הקודש, בתי הכנסת ששימשו מרכז דתי ורוחני, דיבור בשפה הטאטית הייחודית, השענות על מוסד המשפחה המוגברת ועוד.

נוסף לאלה, הם אימצו את מנהגי שכניהם; מסורת חיי הכפר, עבודת האדמה, גידול בעלי חיים, רכיבה ולחימה, גאולת הדם, שיעור לידה גבוה, לבוש דומה, מאכלים כמאכליהם. כשכניהם, עבודת הגבר היתה מחוץ לבית ועבודת האשה בביתה. הם שילמו מוהר והקפידו על כבוד אורחים. הדיור היה דומה, הנישואים לשתי נשים, האמונה ברוחות, המגורים משפחתיים בצוותא, הטיפול בהורים והשמות שהיו כשמות המוסלמים (בהם השתמשו מחוץ לביתם). הם לא ראו באנשים ששמרו כללים אלה תופעה זרה. אף הדת היהודית תאמה נוהגים אלה.

למרות זאת, המוסלמים לא חשכו שבטם מהיהודים שלחמו בעוז רוח להפר את

המזימות. ברוב המקרים הצליחו ובעקשנותם שמרו על הגחלת היהודית. אחת מתכונותיהם החשובות היא שאין אצלם הבדלי מעמדות; כולם ענווים, אינם גסי רוח, מתרועעים על נקלה ואין הבדל בין עני לעשיר. הם מכנים אחד את תברו בלשון "תו" – "אתה" ולא "כבודו" או "אדוני". הם עוזרים איש לרעהו ומתרחקים מהכבוד והשררה. הקהילה עוזרת לעזרה. כולם חונכו לתרום לנוקקים ואין ביניהם מקבצי נדבות! המשפחה מורכבת לעתים מארבעה דורות; כולם דרים בחצר אחת, חיים בצוותא, או בבתי סמוכים ושוררים ביניהם יחסי קרבה ושותפות. הזקן הוא הפוסק בעניינים החיוניים. הוא פורס חסותו על בני הבית, ומעביר את הערכים המסורת והמנהגים. בין כל הקהילות יש קירבת דם, אפילו בערים גרים בשכונות יהודיות נפרדות. האיחוד וקירבת המסגרת המשפחתית נותנים בטחון. הריכוזים המשותפים מאפשרים הגנה על מושבות היהודים מפני כל פורענות כי תבוא. עצם ההגנה העצמית מעלה את יוקרתם. כתוצאה מהשיתוף והחיים בצוותא הם אינם מחשיבים את העושר. חשוב מספר קרובי הדם, נוסף לאהבת החופש הטבועה בדמם. המרחק ממרכזי היהדות הרחיק אותם מהשפעת הישיבות בפרס ובבל. גם פיזור ועיסוקם בחקלאות גרמו לניתוק מיתר המרכזים הדתיים ולהגברת הקשרים הקהילתיים הפנימיים. עברית שימשה בתפילות את החכמים, שהיו גם המנהיגים הדתיים והרוחניים. בעלי האפשרויות שלחו את בניהם ללמוד בישיבות בחוץ לארץ, בפולניה וברוסיה, שם למדו ממלמדים מוסמכים. בקווקז עצמה, ההשכלה היתה על רמה נמוכה. כולם לקחו חלק באירועים השונים, ללא יוצא מן הכלל. המסיבות-האומנים, השרים, הנגנים, המחוללים – כולם היו על טהרת אנשי העדה. כולם מלוכדים, עושים לטובת הכלל הפרט. תופעה חשובה – בכל חג, מועד ושמחה מעלים תרומות לבית הכנסת ולנוקקים. מקבל העזרה יחזירנה עת ירווח לו. כך התנהגו מדורי דורות. שמירת מסורת ומנהגים שמרה מטמיעה והתבלבלות.

"חדר" כפי שכתבה בטאטיה
 "תלמוד-כתנה"
 המלמד הוא רבי יהודה בן
 רבי שמואל שנת 1919

כיבוד אורחים

עבור יהודי קווקז הכנסת אורחים היא חוק ומשפט מימי קדם. כבוד גדול הוא לכבוד ולארח. היהודים ההרריים מייעדים עבור האורח חדר מיוחד שהוא המפואר ביותר בבית. הכנסת האורחים חמה ולבבית והיא לפי כל כללי המסורת. ברוב הישובים, הנשים רוחצות את רגלי האורח; דבר הנחשב בעיניהן לכבוד גדול השמור לאורחים ולשליחים שבאו מארץ הקודש (רחיצת הרגלים היא מעשה המזכיר את אברהם אבינו עם המלאכים). מעער ועד זקן, יעמדו לכבוד האורח עד שבתו. נהוג שאם אב המשפחה עולה לתורה, יעמדו בניו עד שובו למקומו וינשקו את ידיו. רק לאחר שישב, ישבו גם הם.

יהדות קווקז מכבדת גם את הגרים. זוכרים הם כי היו גרים בארץ מצרים, וגרים הם עד עצם היום הזה בארץ לא להם.

אם אדם חדש או אורח זר שמגיע למקום נוקק לעזרה, הוא פונה לקהילה ושם מעניקים לו הלוואות ומתנות. הקהילה מגלה רוחב לב; כידוע, הכנסת האורחים מקובלת גם על השכנים המוסלמיים וגם הם נוהגים לפי כללים דומים.

לרוב, האורח מוזמן לבית אחד מנכבדי הקהל המוזמן גם אורחים נוספים מבני המקום. האורח יושב במרכז חדר האורחים ומסביבו נכבדי הכפר. האנשים הצעירים אינם משתתפים.

לפני הארוחה מתפללים. לאחריה מגישים פירות – אבטיחים, אפרסקים, אגסים, רימונים ופירות העונה. אחרי מנוחה קצרה דברי הכרות, מגישים מנה שניה – סלטים שונים, דגים וייתות.

ראשונה יטעם האורח מן המאכלים שהכינו, ולאחריו המכובדים האחרים. ראשון המדברים הוא האורח הנכבד ולאחריו הזקנים. מאכלים אותו מן המובחר ביותר. המנה העיקרית היא בשר כבש שנצלה על שפוד. האורח מתכבד בחלקים המובחרים ביותר.

צעירי הבית אינם משתתפים בארוחה. הם עומדים ליד הפתח ומגישים את המאכלים לאבי המשפחה. הוא, בכבודו ובעצמו, מגיש את המאכלים. רק אחר כך ישב לאכול עם יתר המסובים. נוהגים להרבות שם בשירה ובשתיה.

הסעודה מסתיימת בדברי מתיקה, ובגמר, המסובים נוטלים את ידיהם ומברכים. רק לאחר מכן יכולים הצעירים והנשים לשבת לארוחה נפרדת בחדר הסמוך.

מכינים לאורח צידה לדרך. זאת, רק אחרי הפצרות שישאר עד כמה ימים. אם אצה לו דרכו, יכבדו את רצונו. ידועים מקרים על אורחים שישבו במקום אחד למעלה מחדש ימים. הדברים אמורים לגבי משלחים וקרובי משפחה. תמיד האיצו בהם להשאר זמן רב יותר, כי כבוד רב נופל בחלקם של המקיימים מצוות כיבוד אורחים.

מאכלים

בימי הקיץ נעשו הבישולים בחצרות ובימי החורף בתוך הבית. בתקרת הגג היתה ארובה ממנה יצאו העשן והריחות שנדפו מהבישולים השונים.

חומרי הבעירה היו מעצים וורדים שאספו היהודים בסביבתם. הלחם נאפה בתנור מיוחד ודמה לפיתות עגולות וגדולות, מרוחות מבחוץ בביצה ועליהן מפזרים גם שומשומים. לחם זה נשאר לתקופה ארוכה. התפריט נקבע מראש ושונה מדי יום. מובן שנלמדו מאכלים גם מהשכנים.

בהתאם לסוג האוכל היו כלי המאכל; עשויים מחרס, פח או זכוכית. הסכריים היה מעץ; למרקים ומאכלים מהבילים ביותר. בדרך כלל הם יצרו את המזון בעצמם; ירקות, פירות וגם הבשר והעופות. הם אספו ביערות הסמוכים מיני מזונות; פטריות ועלי ירקות. את השאר קנו בשווקים. כמעט תמיד היו להם מזונות משומרים ומעושנים ששמרו במחסנים המיועדים לכך. אלה שגרו ליד האגמים והים (ואלה אמנם היו הרוב), שימרו גם דגים מכל הסוגים. נרקחו ריבות מכל מין אפשרי, בפרט מ"דומבול" (אפרסק קטן ורומץ מאד). וכשנרקח הפרי, שמו כפית אחת מריבתו בכוס תה ושתי להטאתם עם קוביית סוכר קשה.

בקיץ, השתמשו בירקות ופירות טריים, חלב וגבינות שונות שעשו כמו ידיהם. בחורף, אכלו את מה שנאגר; את הבשר שיובש והומלח טמנו בכדי חרס באדמה לשימושם בחורף. עבור בשר השתמשו בתרנגולות שהסתובבו בחצרות ומהן אף נטלו את הביצים.

מגוון המאכלים היה גדול ורב;

דגנים: אורז, חומס, חמניות, גרעיני דלעת, שומשום, תירס.

ירקות: עגבניות, חצילים, מלפפטים, סלק, בצל, במיה, קישואים, דלעת, תפוחי אדמה.

פירות: משמש, אגסים, תפוחים, שקדים, שזיפים, רימונים, ענבים, אגוזים.

מהענבים עשו: יין, חומץ, יין שרף, דבש, מיצים, צימוקים.

מהחלב עשו: שמנת, יוגורט וגבינות שונות.

האוכל היה מורכב מהרבה בשר בקר וצאן, עם שומנם. כן השתמשו בבשר צלוי, מאכלי הדגים היו רבים ומגוונים; דגים מבושלים, מטוגנים, מלוחים, יבשים, בחומץ, דגים בשמן, צלויים ומעושנים.

מתכני מאכלים מסורתיים.

חינקל-הינגר: לשים בצק עם ביצים. חותכים לחתיכות קטנות, שמים כל אלה בקדירת מים רותחים, עד שמתבשלים. מגישים בצלחת וכף מעץ.

בנוסף לזאת, מבשלים או צולים בשר צאן עם שומן האליה. כותשים שיני שום במכחשת, מערבבים את השום בחומץ. שמים את השום והחומץ בתוך המאכל, כל אחד

לפי טעמו.

דושפרא-כורזא: לשים בצק עם ביצים. פורשים יריעה גדולה מן הבצק הדק שנפרס על השולחן. לוקחים כוס רגילה, מהדקים אותה על הבצק ויוצרים עיגולים כגודל פתח הכוס, שמים בתוך עיגולי הבצק בשר טחון מתובל בבצל ופטרוזיליה, מהדקים את הבצק מסביב לבשר וקושרים שתי וערב כך שהבשר לא יתפזר. מרתיחים מים בקדירה ולאחר מכן מכניסים הכל לתוכה. כעבור רבע שעה עד מחצית השעה האוכל מוכן.

חובה לאכול את האוכל הזה עם שום כתוש, מתובל בחומץ. כלי המאכל על טהרת העץ ובכך הוא מקבל טעם מיוחד ומצונן.

יפרגי-דורמה: בשר טחון שנלפת עיגולים ככף היד. עוטפים את הבשר בכרוב, או בעלי גפן, מבשלים בקדירה ולאחר מכן מגישים.

מאכל זה נאכל עם אורז.

גיני: בצק כני"ל. מן הבצק פורסים פרוסות קטנות. מבשלים עם בשר ועדשים ומגישים כמרק.

חאשיל: שומן כבשים או שומן בקר. שופתים על האש עם מעט קמח ומערבבים בתוך קדירה עד שהעיסה מתקשה. שמים מעט מים ותבלינים, מבשלים זמן קצר ולאחר שהתבשיל מתקרר מורחים עליו דבש.

טארא: מין ירק (תרד). מבשלים במיץ חמוץ עם בשר וצמוקים.

שישליק: תוחבים חתיכות בשר על שיפוד ובין חתיכה לחתיכה שמים בצל או עגבניה, מולחים במלח וצולים על גחלי פחם.

עדיסה: קמח מצות מתובל בהרבה סוכר. כאשר התבשיל מתקרר, חותכים לחתיכות. מיוחד לרג הפסח.

כך, מקמת, לחג הפורים.

לידה

אשה הרה מקבלת יחס של כבוד. לא מונעים ממנה כל דבר מאכל שחשקה נפשה. אם ריח מאכל מגרה אותה, מביאים לה אותו על מנת לטעום ממנו. הנשים השכנות מביאות ביוזמתן מתבשיליהן לטעימה. כי אם חלילה לא תטעם, היא עלולה להפיל את פרי בטנה, מרוב ערגה.

מאותה סיבה, אם האשה ההרה מתאוות למאכל או פרי נדיר, יביאו לה אותו בכל מחיר שנדרש.

הנשים בעלות הנסיון מלידות קודמות מנחות אותה כיצד להתנהג בחדשי הריונה האחרונים. הן מונעות ממנה להרים משאות כבדים ולעסוק בכל עבודת בית קשה. כל בני הבית נרתמים לעזרתה, אפילו בעלה, שעבודות הבית נחותות עבורו, יעשה את כל עבודות בית ועבודות אחרות ברצון רב. כי ההריון הוא אירוע חשוב במשפחה. מכל עבר מרעיפים עליה ברכות ואיחולים שהלידה תעבור בשלום ושתלד בשלום בן-זכר. דואגים להשיג לה קמיעות מחשש לעין הרע. את הקמיעות יש לתלות על החזה או לשים מתחת למיטה ובמקומות נסתרים הידועים לה בלבד. אם זאת לידתה הראשונה, היא מכינה את בדי הילוד, עריסה, שמיכות ודברי לבוש חיוניים.

המיילדת מקבלת את הוולד בקערת עץ. רוחצים ומנקים אותו ולא שוכחים לכסותו במלמלה דקה כדי שלא ייראה חלילה, כי אז הוא יכול להנוק משדים ורוחות רעים. בן כי תלד, השמחה תשרור בבית והידיעה תועבר לכל הכפר, אפילו למקומות רחוקים יותר. אם תלד בת, השמחה תיעלם והעצב יתפוס מקומו. לכן כל אשה מייחלת לבן זכר. בת הנולדת מביאה חיכוכים בין האשה לבין בעלה. ידיעה על הולדתה מוצפנת בקרן זוית, היות והכל עובר בשקט ובשלווה, הקהל מנחש שנולדה בת, במאורע זה שותפות הנשים הזקנות בלבד.

עם הולדת בת חותכים את טבורה. כבר אז מייעדים אותה לבן פלוני ודבר זה נחשב לקידושין. בבוא הזמן, כשאבי הבת ממאן להשיאה מכל מיני סיבות, מוציאים לעז על בתו. איש לא יבוא אתה בקשר נישואין עד שתקבל גט מהאדם שהיתה מיועדת לו. לפעולה זאת קראו בלשון הטאטית – "טאמפור", שפירושה טבור חתך.

לכבוד בת שנולדה אין עורכים סעודות, משתאות וריקודי שמחה. הכל נעשה בחשאיות ובהסתר. ביום השביעי ללידתה עורכים טקס קצר; מזמינים קרובים במספר מועט. מלבישים את התינוקת במלבושים וקוראים בשמה. במשך שבעה שבועות לא קרב אליה ואל אמה איש, פרט לנשים הקרובות ביותר.

לעומת זאת, כאשר נולד בן זכר, השמועה עוברת כבזק לכל אנשי הכפר, וגם לכפרים

רחוקים. היולדת המאושרת מקבלת ברכות מכל עבר, עיניה אורות משמחה, מפנקים אותה ואמרי פיה הם קודש בל יעבור.

בדרך כלל, עורכים את הברית בבית הכנסת ולעיתים בבית. מצוות ברית המילה נשמרת בקפדנות, ולא קרה שילד יהודי לא נימול. יש לזכור כי גם הסביבה המוסלמית שמרה על המצווה הזאת.

ביום השמיני, מביאים קערת נחושת ועליה כוס יין, עם שמן זית, חומץ, ועשבים כתושים שזורים אחרי ברית המילה. הילדים, כבכל אירוע חגיגי, נושאים בדיהם נרות דולקים. הסנדק מושיב את הילד כשראשו של זה לבטנו, ורגלי התינוק בין רגליו. שני אנשים, מימין ומשמאל, מחזיקים את רגלי התינוק לבל יזוז בשעה שהמוהל מטפל בו. הרב מל את הילד כנדרש. הפריעה מבוצעת ע"י אדם מהימן אחר. המציצה מבוצעת על ידי כל איש בקהל. לאחר הטכס, עוברים בחורים המכבדים ביין את הזקנים ולאחר מכן את הקהל מסביב.

הילד נקרא על שם אחד מסבותיו. בגמר הברית, עורכים סעודה רבת משתתפים בבית אבי הנימול. כל הקהל שר שירי ברית ורוקד לצלילי כלי החגיגה המוכרים.

יש מקומות שמכבדים בסנדקות את הקרובים ביותר. נוהגים לכבד חשוכי בנים כסגולה לפרי בטן. כן מכבדים בחורים רווקים. כיבודים אלה ואחרים מביאים בעקבותיהם מתנות למשפחת אבי היילוד. הסעודות לקרואים נערכות ע"י כל אחד לפי יכולתו.

גם באירוע זה השתרשו אמונות טפלות: אבי הילד לא רוחץ את גופו במים שבעה ימים מיום הלידה; לא בנהר, לא במעיין, לא בבית-מרחץ ולא בים. אסור לכתוב דבר כי יש בכך סכנה לילד. במשך שבעה שבועות אסור לעלות מעל לגג היולדת. מי שלא נשמע לאיסורים אלה מעורר ריב ומדנים. אסור שזר יבקר את היולדת מלבד המטפלים בה שנמנים בדרך כלל על בני משפחתה.

בין האיסורים; אסור ללוות או להשיב חוב. אסור לקחת אש מבית היולדת וכל אותו זמן אין מזכירים את שם הילד. כל אותה עת שמים קמיעות וספר תהילים קטן מתחת לכתף הילד. תמיד תמצא אחת מבנות המשפחה ליד היולדת לשומרה ולסעדה בכל הדברים האמורים. אין שופכים מים חמים על הרצפה. קושרים את רגלי התינוק כדי שחלילה לא יזוז ויפול.

קיים מנהג פדיון בכורות וכן בכורי צאן ובקר. אם אין כהן מחכים עד שיבואו; הכהנים הובאו כידוע מפרס, לשם מילוי תפקיד זה בלבד.

אם אין כהן, שומרים את בכורות הצאן והבקר עד שימותו וקוברים אותם. בשנת תרנ"ד-1864, נולדה רביעייה בכפר דזישאלטאן. האם והבנות נפטרו תוך יממה. בדרך כלל, לידות של תאומים נדירות ביותר.

האשה והטפול בילדים

משפחות של יהודים הרריים הן מרובות ילדים; אין הם מסתפקים בילד אחד או שנים, הם חולקים כבוד ויקר למרבה בילדים. אשה עקרה מקנה לבעל זכות לגרשה ולישא אשה אחרת במקומה.

אשה שיוולדת רק בנות נקראת גם היא אשה עקרה. הבן חשוב להם כדי שיאמר קדיש בבוא העת. בן זכר חשוב כיוון שהוא עוזר לאבי המשפחה בעבודת השדה.

הנישואים נערכים כידוע בגיל צעיר וזה מביא בעקבותיו חיכוכים ומריבות בגלל אי התאמה בין בני הזוג. המריבות מביאות בעקבותיהן כריתת גט.

יהודי דרבנד נישאים ליותר מאשה אחת, לא על רקע אי הבאת ילדים זכרים, אלא כתוצאה מחיקוי השכנים המוסלמיים. הם לא מגרשים את האשה הראשונה ואינם נשמעים לאיסורים מצד רבניהם להמנע מלשאת אשה שניה על הראשונה. גם הממשלה לא יכולה למנוע זאת כי כך מקובל בקרב העממים השכנים.

בימי נדתה של האשה לא יקרב אליה בעלה, אפילו לא יקח מידה דבר. היא אוכלת מצלחת מיוחדת ושומרת בקפדנות על טהרה בהאמינה שהרוחות נוקמות על הזיהום. הנשים טובלות בחל או בנהר.

האשה-האם זוכה לכבוד. הריבוי הטבעי הגבוה מביא לתמותת תינוקות גבוהה. התמותה גדולה גם כתוצאה מחוסר מדעיות להיגינה של הילדים והטפול בהם.

הנשים אינן מהלכות גלויות ראש; שערותיהן קשורות מאחור ועטופות בצעיף. בעל המוריד מקלעתה של אשתו שלא ברצונה ייחשב למחלל כבוד האשה, דבר שבל ייעשה.

האשה אינה עובדת מחוץ לביתה העבודות כגון: עזרה בחנות, או במסחר ובעניינים הקשורים בפרנסת הבעל הבלעדית. הנשים עובדות כשפחות בכל עבודות הבית וגם בשדה. בעבודת החקלאות, הן עוזרות לבעלים. בשום מקרה לא יעזור הבעל לאשה בעבודות הבית, כי עבדה זו נחשבת נחותה לגבר.

הנשים, כבימי קדם, כדיהן על שכמן, שואבות מים מהנחל או כל מקור מים אחר, כמנהג אבותינו מימי קדם. האשה כה נחותה שאפילו אם יכנה בעלה ללא סיבה, תקבל זאת באהבה. הרי הפתגם אומר: "האלוהים מושל בשמים, והבעל בארץ".

האשה כנועה ומתייסרת כי לא ידועים לה חיים אחרים, מאחר שנישאה בגיל צעיר. היא משמשת כנכס לבעלה, חולצת נעליו, רוחצת רגליו, מגישה לו את האוכל וכל צרכיו. היא משרתת אותו ומטרתה להסב לו אושר. רצון הבעל קודש וכל הכבוד נחלק לבעלים.

אין עניינה בפרנסה, כל עוד הבעל בחיים. לנשים לא קוראים בשמן הפרטי אלא בכינוי בלבד כגון: "בת-פלונני", או בטאטית – "דוכטר-פלאץ" וכיו.

בסיפורים הנפוצים שם, האשה תמיד נמצאת בביתה, ממתינה לבעלה מושיעה. אם

חלילה נפטר הבעל מעולמו, היא חסרת אונים. עם הסתלקותו, באים עליה ימים קשים וחשוכים. אשה אלמנה מסכנה תמיד ומוטל עליה עול כבד בטפול ושמירה על ילדיה. כמעט כל המנהגים השוררים בקרב המשפחה הם חיקויים למנהגי המוסלמים. יש לציין שלא בכל המקומות נוהגים כזאת וברבים מן הכפרים והעיירות חיים חיי שלווה, נוהגים כמנהגי ישראל וחיים באוהה וברעות. אומנם יש מקרים יוצאי דופן והם מובלטים תמיד. הנשים עוסקות בכל מלאכת תפירה של מלבושים לבני המשפחה. הן עובדות על הנול הנקרא "באלוש-חייטאן" וגם אורגות שטיחים שיצאו להם מוניטין בטיבם האומנותי. מעשי ידיהן נשלחים למכירה לשווקים.

האשה מקומה בבית ונוסף לעבודתיה הרבות תפקידה לטפל בילדים. עת יעבור אורח, הנשים תעמדה על רגליהן. הן נמצאות תמיד בביתהן ואינן ידעות קרוא וכתוב. עם בוא האורח, לא תשבנה בחברתו, כי הן אוכלות בחדר סמוך. ידועים מקרים שגם נשים יושבות וסועדות עם הקוראים, אבל במספר מקומות מועט.

בכדי להפיג יגונן וצערן, הן מספרות צרותיהן עת ילכו לשאוב מים מן הבאר. שם נפגשות כל הנשים השותפות במצוקתן ומשוחחות אחת עם חברתה על תלאותיהן (הדבר מזכיר את סיפור רבקה ואליעזר שפגש ליד הבאר את הנשים משוחחות, כנראה על נושאים דומים). כאמור, טפול הילדים מסור בידי האשה. הילד נגמל בגיל שנה או שנתיים, עד שהאשה נכנסת להריון נוסף. טווח זמן זה מזכה אותה במעט מנוחה. היא מטפלת בילד עד הגיעו לגיל שבו ייכנס ללמוד בחדר. שם עוסק הרב בחינוכו, חינוך דתי שאין האם יכולה להעניק לו.

בשנותיו הראשונות של הילד היא מטפלת בו במסירות בעזרת בנותיה הגדולות. בכל התפרצות בכי שלו היא חולצת שד להניקו. היא מנדנדת את הילד בעריסתו באמצעות חבל הכרוך לרגליה, ובידיה היא עוסקת בעבודתיה עד שמרדימתו. כאשר הילד בן שנה ויותר, היא מורחת את הפיטמה בסממן מריר שיגרום לילד להגמל מיניקה כי הטעם דוחה אותו. יש נשים הממשיכות להניק במכוון בכדי לא להכנס להריון נוסף.

אם חלה הילד, מקיזים לו דם, עושים לו כוסות רוח ומשתמשים בעלוקות. כל זאת, על סמך הידע שהצטבר אצל הזקנות. ואם כל זה לא מועיל, מביאים את המרפאים שידם בתרופות וברפואה.

בר-מצווה

תאריכי יום הבר-מצווה רשומים בסידור של אבי המשפחה כפי שנעשה לגבי שאר ימי ההולדת. כאשר מגיע היום המיוחל, מתחילים בהכנות. לעיתים, נערכות המסיבות בבית הכנסת ואם הוא קטן מהכיל את קהל המוזמנים, עורכים את המסיבה בבית האב, אף בחצר. גם הידידים המוסלמים הגרים בשכנות מוזמנים לסעודת השמחה.

כלי האוכל להכנת המאכלים מוכנים למטרה הזאת מבעוד מועד באחד הארונות אשר בבית הכנסת. הכלים הרבים נקנו בכספי הבית ובכל אירוע מוציאים את הכלים ומשתמשים בהם. בגמר השמחה, מחזירים אותם למקומם כדי שישמשו לאירועים חדשים. שבעות מספר לפני שהילד מניח את התפילין קונים לו סידור, טלית ותפילין. הילד לומד את הברכות ומשנן אותן.

הנחת התפילין בבית הכנסת נערכת בימי שני וחמישי, או בראש החדש – ימי העלייה לתורה. הילד עולה לתורה לקריאה ומעטה הוא כשר למנין ולאמירת קדיש אם יצטרך. ביום זה מוזמנים כל בני המשפחה והקרואים לחגוג את המאורע החשוב. בערב עושים סעודה רבתי להנאת כולם. אומרים שירים ופזמונים המיועדים ליום חשוב זה בו נכנס הילד לחברת המבוגרים.

אירוסין

מנהגי השידוכים רבים הם; אחת המקובלות היא שאם העלמה תמצא חן בעיני הבחור, נשלחת אמו אל אם העלמה לדבר אתה. אם אין מניעה, נפגשת משפחת הבחור עם משפחת הבחורה, יחד עם קרובים וקרובות. הקובע הסופי הוא אם הכלה ואם יסכים לתנאים, הכל יעבור כשורה.

כאשר מתעוררות בעיות מסויימות ואחד הצדדים ממאן להמשיך במשא ומתן, הדבר גורם למריבות. לרוב, הכל עובר לשביעות רצון שני הצדדים. משלמים נדוניה למשפחת הכלה, מ-60 עד 300 רובלים, הכל לפי ייחוס הכלה לעתיד.

בכסף זה משתמשים לקניית כלי בית, תכשיטים והוצאות ראשוניות לחתונה. בערב שולחים לבית הארוסה ארוז ובשר. לשם הכרות נוספת מוזמנים הנכבדים של שתי המשפחות לשני הבתים, כל משפחה בתורה.

הארוס שולח לבית הארוסה על ידי נשים ועלמות קערות מלאות כל-טוב, כגון: נעליים, בגדים, צעיפים ממשי, מטפחות משי, פירות, צימוקים, אגוזים, סוכריות, טבעת ומטבעות כסף.

באים אל הרב והוא כותב את התנאים המקובלים על שתי המשפחות. המסמכים נשארים למשמרת בבית הרב. הארוס והארוסה לא מופיעים אצל הרב בעת כתיבת התנאים מפאת גילם הצעיר. לרוב, הארוסה היא כבת 12-13 שנים והארוס הוא כבן 14-15 שנים. לעיתים הארוס הוא בן 25-30.

בכל פגישה נוספת, שולח הארוס מתנות לארוסתו. אם חלילה בוטלו האירוסים, חייבת משפחתה להחזיר את כל המתנות שקיבלה ופעולה זאת אינה מצריכה גט.

בעיר דרבנד, אין מנהג אירוסים. האירוסים נעשים בשעת החתונה. ברוב רובה של קווקז נוהגים את מנהג האירוסים בנפרד ובשום מקרה אין הארוס רואה את ארוסתו עד לחתונה. באירוסים, דואגים בני משפחתו של הבחור לספק את כל לבוש הכלה המיועדת. מדי פעם עורכים משתאות נפרדים לגברים ולנשים. בתשורות נכללים דברי מתיקה רבים. כל מפגש נערך בלויט נגנים וקבלת מתנות הדדית. עם התקרב מועד החתונה, הכלה מקבלת את המתנות במו ידיה מידיו של בחיר לבה.

המתנות התכופות מבטאות את ההערכה שרוחשים החתן והכלה זה לזו. החתן מוזמן לביתו את חבריו הקרובים ו"האשך" שר שירי חתונה ואהבה. נאסף כסף לעניי העדה ולבניית מקוואות. אחרי הכריות נוספות הכלה מוזמנת לבית החתן, בהסכמת הוריה, בכדי להרגילה בעבודות הבית (ובנוסף לידע שהביאה מבית הוריה, שהכשירה קודם לכן בביתה). עד לחתונה, נלווים אל החתן חברים קרובים. עם התקרבות המועד הנכסף, מלווה נוסף נספח לחתן – "הבירור-דומר" – אם לחתן. אין הוא אח ביולוגי, אלא ילד כבן 10 שלא מש

ממנו יומם ולילה. זאת כדי להימנע מפגיעת עין הרע וכוחות רעים שאין לאדם שליטה עליהם. המלווה בן ה-10 מונע מהשטן לפגוע בארוס. כוחותיו של "הבירור-דומר" רבים בהפרת כל מזימה אפשרית וזהו תפקיד קשה ורציני.

מנהגים רבים ושונים קיימים והמקובל ביותר הוא: הרב לוקח כוס יין, מברך עליה, שותה חציה ומחציתה השניה נותן לארוס. זה שם בתוך הכוס מטבע כסף או טבעת, הוא שותה ונותן לארוסה. היא שותה מהיין ואת הטבעת לוקחת לה. יש מקומות שהבחור הוא שלוקח את הטבעת. הפעולה הזאת מחייבת את שני הצדדים ואח"כ אי אפשר להפטר אלא על ידי גט.

לעיתים, מספיק שהחתן יושב בביתו. מביאים את כוס היין והמטבע אשר בתוכה, הכלה שותה ובזאת היא מקדשת לו כדת וכדין. לעולם לא שוכחים לקבוע את סכום המוהר. בשבת, אחרי התפילה, מוזמן כל קהל המתפללים לביתו. בנוכו ושעמכי, היו מקדשים ילדות בנות 5-6-7. בכך הבטיחו שלא תינשאנה לאנשים אחרים.

חתונה

הנישואים נערכים בגיל צעיר ולא מאפשרים לנערים להביע את דעתם. התפקיד מוטל על האב והוא בוחר את השידוך לבניו כראות עיניו. אין להמרות את פיו, דבריו קודש הם. זיווגים כאלה נדירים בימינו. עכשיו כל אחד בוחר בעצמו את בן זוגו וגם הזקנים השלימו עם העובדה הזאת.

הנישואים מתקיימים ברובם בין קרובים ובני משפחה. רוב רובה של עדת היהודים ההרריים עסקה בחקלאות ומצאה פרנסתה מהאדמה. הקרקע היתה בשטח קטן ומצומצם ולא רצו לפצל את כוחות העבודה. לכן העדיפו נישואי קרובים ועבודה משותפת על אותה חלקה. כך שבפרנסתם היו סמוכים האחד על שולחנו של השני. אם חשקה נפשו של הבן בבת מכפר סמוך, היה חייב לקבל את הסכמת ראש המשפחה.

כאשר הגיעו לידי הסכמה, מכובדים משני הצדדים קבעו את המוהר. הורי החתן התחייבו להעניק לכלה את כל מחסוריה, כסף ובגדים, גם בשהותה בבית הוריה, עד לחתונה. המוהר שימש כפיצוי לאב המאבד עקב הנישואים כוח עבודה, קרי-ילדים שהבת תלד למשפחה השניה. שתי המשפחות השתדלו שמחיר המוהר יהיה גבוה ככל האפשר כי דבר זה מונע גירושים ומקשה להנשא בשנית. בתחילת המגעים, שררה נוקשות ולאחר מכן יישבו את כל ההדורים.

החתונה מביאה להוצאות רבות. לעיתים, המשפחות נכנסות למצוקה כספית עקב הוצאות אירוסים וחתונה. עד למועד החתונה, מוזמנות המשפחות האחת לבית רעותה. מקבלים ונותנים מתנות וגם לנלווים אליהם. המתנות, בהתאם ליכולת; העשיר מרבה והעני ממעיט. המפגשים מלווים ב"אשוכים", שהם זמרים, נגנים, מספרי סיפורים ואגדות, פייטנים, העושים הכל כדי להביא מצב רוח טוב. בכלי נגינתם הם מנעימים בשירי חתונה ואהבה.

גם הצעירים והצעירות עורכים מסיבות בבתיהם וה"אומבר-כובי" – מזל טוב, מהדהד בכל פינה. נערכות מסיבות שמחה למשתתפים רבים.

נוהג מיוחד במינו שקיים בקרב העדה הוא לעזור לנצרכים. דוקא ביום שמחה זה, טוב לזכרם. אין לנטוש אותם והנוקקים מקבלים את מלוא העזרה. כן תרמו במסיבות אלו ואחרות לבתי כנסת ולבניית מקוואות.

המסיבות מסייעות להכרות קרובה ולאחר מכן מבקשים קרובי הכלה להזמין את החתן המיועד לבית הכלה. בהגיעו לשם, הוא מחלק מתנות והיא מואילה לקבלן מידי. גם הוא מקבל מהוריה מתנות ובדרך הזאת מחזקים את הקשרים.

לעיתים, בביקור הכרות כזה, הוא מוצא את דלתה נעולה והיא נפתחת רק לאחר שהוא מוסר שטרי כסף לאחד מבני משפחתה.

החתונות נערכות בחדשי הקיץ והסתיו, אחרי האסיף ועם הבשלת הגפן. הטכס הדתי מתקיים לפי מסורת הדורות. החתונה נערכת בבית או בחצר, עם מוזמנים רבים. מוזמנים גם השכנים המוסלמים ואחרים. השולחנות מסודרים מסביב ובתוך פרושים שטיחים במקום המהווה רחבת ריקודים.

אם בית הכלה רחוק, נשלחים בחורים ורכבים להביאה לטכס. את פניה מקדמים "הנקורא- זורנא" – הזמרים, עם כלי נגינתם – חלילים, תופים ואקורדיון.

לפני שהכלה נשלחת לחתונה, הוריה יושבים על הקרקע עצובים. האם נפרדת מבתה בבכי. בדבר זה מביעים ההורים את צערם להפרד מבתם האהובה ההולכת להקים משפחה בבית אחר. לאחר מכן הם מאחלים לה אושר בביתה החדש.

עם הגיע הכלה ומלוויה, יורים ב"תופנגים"-רובים ולקול ה"זורנא"-החליל, כולם שרים. הנשים והבתולות עומדות מעל לגנות וזורקות על החתן והכלה אורז וסוכר. השושבינים מחזיקים בדיהם פנסים ונרות דולקים.

מארץ השמחה נקרא "טאמאדו", לפיו ישק דבר וכל משאלה מופנית אליו. החתן והכלה יושבים ליד שולחן מיוחד המכוסה במחצלת לבנה מצמר כבשים הנקראת "סיתיד", מלשון "ציצית", דמוית טלית. הצעירים רוקדים את ריקוד ה"חרס" הדומה לריקוד "לזינגה" על שם הלזיגנים בקווקז הרוקדים ריקוד זה בחתונותיהם.

רוקדים בזוגות ורק הגבר הוא המזמין. הרוקד עם הכלה משלם עבור הריקוד ולשם כך יש מחול כלה מיוחד (הכספים לסידורים הראשונים של הזוג החדש). כל מי שמזמין את הכלה לריקוד נמנה עם הקרואים החשובים. החתן יוצא לרקוד עם הכלה אחרון וריקודם מתמשך זמן רב. הדבר מעיד על כושרה והתמדתה של הכלה. הריקודים של הקהל נמשכים עד אור הבוקר.

לפני ענידת הטבעת בחופה, מרדיע הכרוז בפומבי על המתנות שהתקבלו מהאורחים. המתנות משמשות כחוב קדוש והן נפרעות בשמחות הבאות. אנשים שנעדרו, שולחים מתנותיהם על ידי שליחים. כל המביא מתנה מוסרה לידי הכלה והיא, בתמורה, מגישה לו כוס יין והוא שותה אותה לעיני הצופים. המתנות מדגישות את השיתוף והידוק הקשרים.

הקידוש והחופה נערכים ע"י הרב מתחת ליריעה הקשורה לארבעה עמודים. מתחתיה מצטופפים מגין אנשים והחתן והכלה. הרב מברך בעברית, בתרגום לטאטית, כדת משה וישראל. מסביב צופים גברים ותשותיהם שאצבעותיהן צבועות בחינה. על הגנות מסביב, הבנות מנעימות בשירה ובמחולות לעיני הבחורים.

לאחר החופה, מגישים את המאכלים. השמחה והריקודים נשמכים לאורך כל הלילה. כאשר מגיעה הכלה לבית החתן, מגישים לה סיר מלא דבש. היא טובלת אצבעותיה בדבש ומורחת אותו על מזוזות הבית, על הספים והחלונות. מעתה תחשב לאשת איש. ה"שמלה" מליל הכלולות נפרשת לפני קהל ועדה ונשאר תלויה תחת הוילון שנים עשר יום, להראות קבל עם כי בתולה היתה הכלה עד כה ושמרה את תומתה לבעלה בלבד.

מקובלים מנהגים שונים: החתן והכלה צמים ביום הנישואים עד לגמר החופה. הכלה, לפני עזובה את בית הוריה לביתה החדש, בוכה לפניהם ומבקשת את סליחתם.

החתן והכלה הולכים לטבילה ולובשים בדים חדשים. הכלה מובלת לישיבה הברכות על ידי קרוביה. החתן מלווה ע"י חבריו שלפני כן קוטעים ענף מאילן ותוחבים לתוכו תפוח עם נר. גם החתן הולך להוריו וקרוביו לקבל ברכתם.

הכלה מקבלת תידרוכים עוד בבית הוריה. דאגת ההורים מוקדשת להשיאה בגיל צעיר על מנת להפטור מנטל החינוך שלרוב מצטמצם בדיעות קלושות בקריאה וכתובה. בגיל 10 אין מרשים לה לצאת מפתח ביתה כי מכינים אותה לחיי נישואים. מחנכים אותה להיות צייתנית, לכבד את הבעל ולהגיש לו מן המובחר שבמאכלים. הכאת האשה היא דבר מקובל ואין להתנגד לכך. אין הבעל חייב להתייעץ אתה. רק חינוך הילדים בדיה, עד להכנסם לגיל הלמודים. הבעל הוא הפוסק ודבריו מחייבים.

האשה מודעת לכך שהבעל יכול להתחתן עם אשה שניה ולא רק בגלל אי הולדת ילדים זכרים. היא חייבת להינשא בגיל צעיר מאד. אם אינה נישאת עד גיל 16, היא נחשבת לזקנה ואז יש צורך לחפש עבורה בעל עני, או בעל מקרב אנשים עזובים ובעלי מומים. לכן גיל השידוך נע בין 8-10.

הנימוס מחייב שאסור לכלה לדבר עם קרובי והורי החתן. בשעת דברה אתם היא חייבת לכסות פניה, אפילו בפני חברי החתן.

ימים אחדים לפני החתונה, ישנות בבית הכלה כמה מתברותיה העוזרות לה להתארגן. כך גם חבריו של החתן המלווים אותו לקראת דרכו החשובה בחיים. חובה על החתן להזמין מלבושים לכל בני משפחתו וטיב הבדים בהתאם לאפשרויותיו.

גט וגירושין קורים כתוצאה מאי הבנות ומגילם הצעיר של בני הזוג. אשה גרושה תוכל להנשא לבעלה הראשון כל זמן שהיא פנויה ולא נישאה לאחר.

בדרך כלל, לגרושות לא היתה אפשרות להתחתן, כי היו בתולות פנויות רבות.

בעל בן 25 שנה תבע מאשתו גט וקיבל אותו כי אשתו בת ה-9 לא ידעה להכין אוכל.

הירושה עוברת גם לבנות.

חליצה אינה נהוגה, אלא יבום אחים ולא יבום קרובים. באראג, ב-1867, היו מקדשין עם הלידה, ומי שלא הסכים לכך מאוחר יותר, חויב בגט. למעשה כזה קראו "נאמפור" – טבור חתן.

תרופות

מפאת ריחוק בני העדה ההררית ממקומות ישוב עירוניים וכן מחוסר רופאים ומרפאים, הם היו נאלצים לרפא עצמם כמו דיחס עת פקדום מחלות. התרופות היו רבות ושונות ואת רובן ליקטו מסביבתם הטבעית.

המסורת רבת השנים של המידע על תרופות עזרה להם ללמוד על בשרם מה התרופה או המרקחת היעילה לכל מחלה. הם שימרו תרופות מתרופות שונות שעשויות היו מצמחים, עלים, גרגרים, שורשי עצים ואפילו שמנים מבעלי החיים. אלה שימשו לשיכך כאבים, הורדת לחץ דם וסמי הרגעה לכאבים שונים. השתמשו בתולעים להקזת דם, וכן היה שימוש במעינות המרפא שזרמו בינות להרים.

הסבים והסתבות הזקנים תרמו גם הם את חלקם והמלצתם לא הושבה ריקם. מקובל היה לחשוב שנשימת אויר הרים יפה לבריאות הנוף. היהודים ההרריים שוכני ההרים דמו לנשרים חופשיים ובריאים. אין בהרים מחלות, כי היערות חוסמים כל פגע ומחלה. הזקנים היו משננים שלעומת ההרריים – שוכני העמקים חלופים וחסרי הגנה גופנית. יש לחוס עליהם כי בעת מלחמה לא יוכלו להתגונן. לעומת ההרריים החזקים והאמיצים המטילים מורא על אויביהם. מובן שיהודי קווקז השוכנים במצוקים הנישאים נמנים על הקבוצה האמיצה והבריאה ביותר, כך היו דברי הזקנים וכך נראו פני הדברים.

לא לעולם חוסן, גם בארזים נופלת השלהבת, ויש להכין מרקחת לעת צרה. ה"גיאר אח", רופא הפצעים והחבורות, עושה כמיטב יכולתו. ידוע שיהודי קווקז נאלצו עוד מזמנים קדומים להגן על עצמם מפני צר ואויב. רבים היו פצועי חרב ורופא מיוחד טיפל בפציעהם. בשפה הטאטית קראוהו "גיאר אח" מלשון "פציעה".

היו גם תרופות מנע. למשל, בכפרים רבים נאסר על התושבים עישון הסיגריות והרחת הטבק, כי הדבר מביא נזק לבריאות. עם פרוץ מגיפה או מחלות מדבקות באה הוראה דרישה מטעם הרב הראשי מדרבנד לשמור על נקיין וטהרה. לדבריו זאת מצווה מהתורה ומי שרוצה להארך ימים יימנע מעישון וישמור על הנקיין במחנהו.

במלאכת ההגשה הרפואית לכל סוגי המחלות והטיפול בהן עסקו אנשים ונשים שמלאכה זאת עברה להם מאבותיהם ורוי הרפואה היו ידועים רק להם. אנשים אלה ליקטו, אספו וטחנו עד דק כל מיני חומרי רפואה; הם שימרו עלים, עיבדו אותם, הכינו שמנים למריחה ולשתיה וכו'. ביערות הקרובים הם מצאו סממנים מעולם הצומח.

לעיתים, הטיפול הביתי הביא גם לסיבוכים וגרם למות; זריית אבקות שונות בעינים חולות גרמה לעיתים לעיוורון. לא תמיד התרופות הועילו. בלית ברירה, חייבים היו החולים להשתמש במה שניתן להם, כי לא היו תרופות ומרפאים אחרים.

כידוע, רופאי הפצעים היו מומחים במקצועם ועסקו במהימנות גם בשברים אותם איחו

בתרופות מיוחדות. הם המליצו על חלב דבש מעורבים במלח למחלות לב וריאות. תרופת הפלא רבת העוצמה היתה צמח השום. השום היה טוב בתור תרופה מונעת וגם מרפאת. היהודים ההרריים השתמשו בשום בכל מאכליהם ואכלוהו חי עם קטיפתו מהשדה. הוא נשמר במחסניהם כל תקופות השנה.

השום הומלץ כשומר על כוח הגברא, קוטל אמבות, נגד דיזנטריה ומנקה את הדם. השום נאכל בסלטים בתבשילים, בכל מאכל, והכינו ממנו תמציות.

הקזת דם היתה נפוצה בכל מקומות הישוב. היו כמה סוגים של הקזת דם; בכוסות רוח ובעלוקות. השימוש בכוסות רוח נעשה בצורה הבאה: מרכיבים על גב החולה כוסות רוח. מדליקים פיסת נייר. הופכים עליה את הכוס כשפתחה על הגב. מחוסר חמצן פיסת הנייר נכבית, הכוס נצמדת חזק לגב ובהתנפח הבשר מסירים את הכוס ומעבירים על המקום שתפח סכין חדה. לאחר מכן, באותה דרך, מרכיבים את הכוס שנית באותו מקום. הדם נשאב מלוא נפח הכוס. דבר זה גורם לכך שכל הצטננות יוצאת החוצה. קוי החיתוך מהתער נשארים תקופה ארוכה עד לריפוי המלא. כמעט בכל בית יש כוסות רוח. מקטון ועד גדול משתמשים בהן ותועלתן מרובה.

רקחת התרופות נעשתה על ידי מרפאים מוכרים שהסתובבו בכפרים הסמוכים ותמורת סכום מזערי מכרו תרופות מצנצנותיהם. אם היתה דרישה לכך, ריפאו במו ידיהם.

בעת שמישהו במשפחה היה חולה באבעבועות, לא צלו ולא טיגנו בבית. באין רפואה למחלה הזאת, הקפידו שהבית יהיה חשוך ושהכל ילבשו בגדים כהים.

למרות ההקפדה הדתית החמורה, הרי בגלל מצוות פיקוח הנפש, אפשר היה להשתמש גם בשומן החזיר. בשומן זה השתמשו רק במקרה של סכנת מוות, לשתייה ולמריחה, בזמן מחלות מיוחדות בלבד.

כאשר גבר או אשה נרפאו ממחלתם, כל בני המשפחה לבשו בגדי חמודותיהם וחגורים בנשקם הסבו לשולחנות ערוכים. הרב הוזמן לברך את החולה עם החלמתו. לא שכחו להזמין למאורע חשוב זה את המרפא, הרוקח או הג'אראח. הכל בהתאם לנסיבות. בטוב לבם במשקה ובמעדנים, יצאו במחולות לקול חלילים ותופים ושלום על ישראל.

קמיעות ולחשים

לא תמיד עזרו התרופות שסופקו על ידי המרפאים השונים. בצר להם, פנו החולים היהודים לעבר שכניהם המוסלמים ומהם אימצו נוהגים שונים ומושונים. הם האמינו והשתמשו בכל מיני אמונות שוא, בקמיעות ולחשים. עין רעה גרמה להם צרות רבות ולה ייחסו כל מחלה רעה שדבקה בהם.

בקוקוז זרמו מעיינות מינרליים והומלץ בפי כל לרחוץ במ לריפוי מחלות עור. דבר זה הביא לחולים תשועה רבה.

כדי לגרש רוחות רעות ולסלק עין רעה שדבקה ביהודים ההרריים, הומלץ להם להתפלל וללחוש לחשים שנלמדו על ידי אנשים שעסקו בזאת. מקובל היה להניח מחתה על גחלים ורוחות מעל לראש החולה. לאחר מכן שפכו לתוך קערת מים קרים. כתוצאה מהפעולה הזאת נשמע רעש ורחש ועין הרע שדבקה בחולה ראתה, שמעה ונסה. אמירת תהילים אף היא הרגיעה את הרוחות שיצאו מגוף החולה כלעומת שנכנסו.

כדי לרפא פחדים משדים, ממיסים בדיל ועופרת בתוך קערה, יוצקים את התמיסה בכלי או קערה מלאת מים שנשאבו מהבאר. מניחים ספר תהילים למראשות החולה ונוהרים שלא לשפך מים חמים על הרצפה. כל העושה זאת, מובטחת לו רפואתו.

שמירת האפיקומן בכיס היא סגולה מכל רע אפשרי. ובכל מקרה מחלה, ברכת הרב עוזרת בריפוי החולה.

יש שימושים רבים לקמיעות למרפא; עבור ילדים, נשים, יולדות וחולים אחרים. הקמיעות כתובים בידי הרב, על קלף או נייר, על לוחות של חרס ולוחות מכסף וזהב. על כולם רשומים פסוקים מתהילים. יש קמיעות נגד אויב תגד מחלות. הקמיעות נענדו על החזה, דבר שהגביר את הבטחון העצמי. הרבי חילק קמיעות כאשר הלכו לצבא. אם אדם היה טרוד עקב נסיעותיו למרחקים, הקמיע שמר עליו משודדים וגם שימש להצלחה במסחר. כל שד ורוח רעה ראו וינסו.

רבות עשו המשולחים שבאו מהארץ לגבות תרומות. הם הביאו אתם קמיעות מוכנים; קמיעות לבודדים שימצאו זיווג מתאים, קמיעות לבתי הכנסת ולמטרות ריפוי שונות. בכלם צוטטו מזמורי תהילים וצוירה עליהם מגורת שבעת הקנים.

החוקר אליהו אניסימוב מציין שבטאמיר חאן שורה היתה קיימת מצבה בשם "קאטין-סין", מצבת אשה ליד אגן מים שנקרא "סין-סוב", המים של המצבה. הטאטארים פירקו את המצבה לחתיכות לצרכי ריפוי ולחשים. באוירה הזאת חיו היהודים ההרריים ולא פלא שאימצו נוהגים מקומיים.

בתחילת המאה השמונה עשרה, ריפאו את החולים רופאים יהודים שבאו מפרס. הם ריפאו בבתיים. ואם החולה התגורר ליד עיר גדולה נשלח לבית חולים ממשלתי.

”גי'אראח: רופא הפצעים והחבורות.

דרמו: רפואה.

חכים: רופא.

כיס: רפואה טובה.

כת: הקזת דם.

עתר: מוכר סמי מרקחת.

פרגיא: נתוח, בתירה.

שפא: רפואה.

אנב: פרי עץ אדום ומתוק נאכל חי ומבושל לחולי השיעול.

ביון: מין עשב ושורשו מתוק ויועיל לחולי השיעול.

בנבשא: מין עשב שמבשלים עליו כמו עלי התה ושותין אותו לרפואה לרכך אסטמא, ממעט חום, ומקל כבדות הנשימה.

ברתנג: מין עשב ועליו רחבים ומוצעים על הארץ ובאמצעותו אם ראמות הבצלים והשומים, ועליו גדל זרע, ומשתמשים בזרעו שלוק לחולי השיעול והשלשול.

גרא: תולעת רפואה.

דקל: סם הממית (רעל).

זלו: עלוקה, תולעת מימי מוצץ הדם.

כתמי: מין פרח עשבי לריפוי נזלת.

מלחם: רטיה ומשימין אותו על המכה (תחבושת)

נענא: עשב ריחני מנתה לנזלת.

סילא: מים חמים שנתבשלו בהם זרעונים ושרשי עשבים שונים ורוחצים בהם לרפואה.

פגישני: מין עשב בר שותין מי שלוקחו להמית תולעים שבבטן, ואבקו יועיל לשמור בגדי צמר מעש (כעין נפטלין).

רושנכ: מין ממיני כמהין ופטרויות ומעמידין בו הגבינה.

שפ: חוקן משקה שעושים מעשבים ומשמנים לנקות בני המעיים.

תריכ: צרי ושרף של צמחי פרג

בנקו: כוסות רוח לכל מחלות וכאבים בחזה ובגב.

קליא: מין ירק ששורפין אותו ואפרו יתקשה כאבן ותנתין אותו בבורית.”

(אם אפשר היה לאתר את הצמחים הללו, בודאי היינו מפיקים מהם תועלת גם בימינו אלה).

אבל ומנהגי אבלות

כאשר נפטר אחד מבני העדה, כל בני העיר בה שכן הנפטר, סוגרים את עסקיהם וחנויותיהם, עד לגמר ההלויה. הכרוז מכריז ברבים על פלוני אלמוני שנפטר ונוסף לזאת, שנלחים אנשים להודיע גם לאנשי מקומות מרוחקים שיבואו להלויה. חובה קדושה היא להופיע לטקס ההלויה ולחם אבלים. ביום הזה מתרכזים כל בני המשפחה בבית הנפטר.

עם הודיע דבר הפטירה לנשים, הן נאספות ופותחות ביללות וצעקות. המקוננות יושבות בחדר סמוך ומבכות את הנפטר. הן יושבות בקבוצות, בחצי גורן, מכות על חזיהן ועל ראשן, מורטות שערות ומכות על לחייהן עד זוב דם. תוך כדי בכיה הן מספרות בשבחי המת, על פעליו הראויים לשבח, וכמה תבל על דאבדן.

בכדי להגביר את הצער ולשתף את כל הנוכחות, הן מזכירות את נפטריון כל אחת בתורה; אפילו מתים שנפטרו מזה שנים, גם לפני חמשים שנה ויותר. הן נסחפות בבכי כאילו קרוביהן שלהן מתו זה עתה, וכאילו המת הוא מת שלהן.

גם הגברים נסחפים עם המקוננות, מכים על חזם, בוכים ומזכירים את מתייהם היקרים שמתו זה עידן ועידנים. בכי זה מעיד עד כמה קשורים כולם זה לזה, איך מחיצות, איך שגאה, איך מחלוקות וריב. כשהמת מוטל לפנייהם, הכל נשכח; כבוד המת מחייב שלום בין כולם. המקוננות מכוסות בסדינים לבנים ובוכות בשירה נוגה וכואבת הסוחפת את כולם מסביב. יש גם מקוננות הבקיאות במלאכה זו שמעוות את פניהן בהבעות זוועה, כי זאת הדרך להביע את עומק רגשותיהן. כאשר האחת מקוננת, הנשים האחרות ענות בשירה עצובה. בכי זה נמשך כל שבעת ימי האבל ללא הפוגות. המקוננות המקצועיות לנות במקום. מנהגי האבלות והקבורה שונים ומשונים. יש כאלה על טהרת הדת היהודית העתיקה, השמורה אצלם מזה דורות רבים, וכאלה שנספגו והתקבלו משכניהם.

עם מותו של האדם, מכסים אותו בטלית שנפסלה, או בסדין לבן. יש כאלה כמכסים אותו בסדין משי צבועי. נוהגים להציג נר דולק לרגלו של הנפטר ואפילו למראשותיו. אחרים מדליקים מספר רב של נרות מסביבו, עד עשרים במספר.

נוהג אחר הוא לשים ליד המת כלי עץ מלא קמח, אבן קטנה וביצה שלמה. האבן מסמלת שהאדם נעשה דומם אחרי מותו, הביצה היא סמל האבלות והנר – נר נשמה.

חברה קדישא אין שם; כל הקהל עוסק בקבורת המת ומקפידים לקבורו ביום מותו. רבים מהזקנים מכינים תכריכים בעודם בחיים. גברים ונשים יושבים על הגגות ובחצרות ותופרים את התכריכים.

היהודים ההרריים מקפידים בטהרת המת; שמים את המת בבית או בחצר, רוחצים ומלבישים אותו בתכריכים.

ליהודים ההרריים בתי קברות עתיקים משלהם המהווים חלק מהנוף. יש בתי קברות המשמשים כאתרים היסטוריים. הקהילה נאחזת בבתי קברות אלה ובניה רואים לעצמם לכבוד לזכות להקבר במקומות קדושים אלה שרבים וטובים מבני העדה קבורים שם. בבית הקברות טמנים גדולי וחשובי הדור. המקום נשמר בקפדנות, מתקנים ומשמרים את המצבות ושומרים על נקייו המקום.

בכל מקומות ישוביהם מקפידים בני קווקז שיהודים ייקברו סמוך לבני עדתם ומשפחתם. השמירה על הטקסים הדתיים קפדנית. הקבורה כדת וכדין. לאחר מכן, ביקור השבעה, וימי השלושים. לאחר מכן, הצבת המצבה, ביקור מדי חודש בחודשו וכן מדי שנה ושנה בימי הזכרון.

האבל נמשך עד שיארע מאורע משמח במשפחה כגון: אירוסים, חתונה, ברית, בר-מצווה וכו'. יהודי קווקז מתייחסים באיבה למי שאינו מקיים דיני אבלות ומבזים את אלה שאינם מקיימים מצוות אלו. הדבר מתבטא בבזו מופגן לו ולצאצאיו. לעיתים, מנדים אותו מהחברה. בדרך כלל אין מקרים כאלה, אלא לעתים נדירות ביותר.

עם מות האדם, שופכים את המים מתוך ביתו של הנפטר. יש ששופכים מים מתוך שני בתים סמוכים, משלושה, מארבעה וכן מכל הבתים שמסביב לבית הנפטר. שופכים את המים מבתי קיבול העשויים מפה, נחושת, עץ, וחרס. אם הניחו לפני האירוע חתיכת ברזל מעל למים, לא שופכים אותם.

אלה הן אמונות שהשתרשו בקרב יהודי קווקז ואותן למדו משכניהם, בהאמינם שמלאך המוות לא שולט על הברזל ולא יוכל לזרוק לתוך המים טיפת דם של המת, כי הוא חושש מהברזל.

לעומת זאת, אם חבית המים העשויה מעץ, מחושקת בחישוק ברזל, או תקוע בה מסמר של ברזל, לא יישפכו המים האלה. כאמור, אין למלאך המוות שליטה בברזל. היהודים מקפידים שאפילו אם מת גוי בשכונה שבה מתגוררים יהודים, שופכים את המים לפי אותו כלל.

אסור לדבר אף מילה כאשר המת נמצא בחצר; כולם דוממים מינון וצער. כאשר מוציאים את המת לבית הקברות, כולם מייללים. המקוננות מייבבות בקולי קולות, מכוסות בסדינים הלבנים ולאורך כל הדרך אומרים מזמורי תהלים. כל החנויות מסביב סגורות. בדרך לבית הכנסת, מעמידים את המיטה מספר פעמים על הארץ ומי שרוצה אומר קדיש. המת מכוסה בסדין, יש כאלה המניחים מתחתיו כרים וכסתות.

אין מרשים לבני הנפטר ללוות את אבותיהם בדרכם האחרונה, אלא עד לשער החצר. יש מקומות בהם האבלים נוהגים ללוות את אמם לבית הקברות, אבל עת נפטר האב, אין מלווין אותו.

יש מקומות שלוקחים מספר מטבעות כסף, חותכים אותן לחתיכות רבות ולאחר ההלוויה זורקים אותן מסביב לכל הרוחות. כל אחד לוקח חלק לזורקו. זאת כדי שכוחות

הסטרא אחרא ילכו ללקט את המטבעות, ירחקו מהסביבה ולא יזיקו. מאמינים שהנפש תרחף כל השנה מסביב עד שתקבל את עונשה.

נוהגים להעמיק את הקבר בכדי שהמת לא יהיה לטרף לחיות הבר. מכסים את הקבר באבנים שטוחות, גורפים עפר ולפני הכיסוי הסופי שמים חלוקי נחל ועפר מעליהם. כל זה מהווה תשתית למצבה. לפני שמניחים אותה מהדקים את האדמה במים כדי שהמצבה לא תשקע.

למראשות המת מניחים שק קטן של עפר ואומרים אשכבות. יש שמכסים את המת בעלים ובעצים, עפר ואבנים. בגמר המלאכה, תולשים עשבים וזורקים אותם. בשיבה מן הקבר, מרימים אבנים קטנות וזורקים לאחור כדי לעצור בעד הרוחות העוקבות אחר המת. האמונות רבות ומשונות; מאמינים בגלגול הנשמות ושהנפש מרחפת מסביב לקבר עד לקבלת עונשה ורק לאחר מכן תשוב למרום. מאמינים בתחית המתים וברוחות רעות. כאשר חוזרים מבית הקברות רוחצים המלווים את ידיהם ומנחמים את האבלים. משם הולכים לבית הנפטר לסעודת הבראה וכדי להתפלל בציבור. אוכלים לחם, ביצים, ומאכלי עדשים וירקות. קודם אוכלים האבלים ואחריהם האורחים שבאו מרחוק. בני המשפחה קורעים את הבגד העליון. יש הנוהגים להביא אוכל לאבלים באבלם.

האבלים יושבים על הקרקע. ביום השביעי לאבל אין מביאים אוכל לאבלים; משפחת האבלים עורכת את הסעודה. אחרי הארוחה דורש הרבי דרשה ומבקש את האבלים שיבואו כל יום לבית הכנסת לאמירת הקדיש.

האבלות בבית הנפטר אורכת שבעה ימים, בליל שבת ושבת וכן בחגים, מותר ללכת לבית הכנסת.

בני המשפחה הולכים לבית הקברות לאחר השבעה ומקץ שלושים יום כדי להקים את המצבה עליה חוקקים את שם הנפטר.

במקומות מסויימים, שמים את הכתובות מתחת לידי הנפטורות בעת קבורתן. מסיבה זו לא נשארו כתובות ישנות.

בשבעת ימי האבל אומרים דברי תורה. קרובי המשפחה מכינים את התבשילים והם המגישים אותם לאבלים. מדי שבת לאחר האבל מתקיימת אוזרה בבית הכנסת; מביאים ברכות לעילוי הנשמה. כך עד אחד עשר חודש. לאחר מכן עורכים סעודת אבל אליה מוזמנים כל בני העדה.

במשך שלושים יום נמנעים מתספורת. בט"ו-בשבט ובליל הושענא רבה מקיימים כל הלילה תפילה וסעודה לעילוי נשמת המת. מדי שנה, בכל יום זכרון, אומרים הפטרה, קוראים משניות ומביאים ברכות. מקיימים את דיני האבלות עד לאירוע חשוב במשפחה.

בגמר האבל, אם לנפטר יש רכוש, הירושה עוברת לבנים. אם אין בנים, תעבור הירושה לבנותיו. לרוב, מקפידים שהירושה תתחלק בין הבנים לבנות שווה בשווה. הנוהג לא להכליל בנות בירושה הוא נוהג שהשתרש בסביבתם הנוכרית של היהודים ההרריים ולא חל עליהם.

כפי שנאמר, בתי הקברות שוכנים מחוץ לעיר. המצבות בנויות מאבני גיר שנשטפו ונמחקו ברבות השנים. במקומות מסויימים, נתקלו היהודים ההרריים בסרובם של המוסלמים לפתוח בתי קברות חדשים. מפאת חוסר מקום, היו חופרים במקום קבורה ישן, מסירים את המצבה, מניחים בתוכה את הנפטר החדש ומציבים מצבה חדשה תחתיה (כנראה שזאת הסיבה לאי המצאותן של מצבות עתיקות יומין המעידות על מוצאם של יהודי קווקז ומשכנם בסביבה הזאת. סיבה נוספת היא שמצבות טושטשו לבלי הכר וכתבו עליהן שמות נפטרים אחרים).

עתה, בזמנים החדשים, מציגים מצבות שיש עם כיתוב עברי. כל המצבות מופנות מזרחה. בזמנים האחרונים עברו בני העדה מהכפר לעיר. רבים נטשו את עבודת החקלאות ועברו לעבוד בבתי החרושת בערים הגדולות. הכפרים נעזבו וכבשו בני המקום שלא מבני ישראל. לכן בתי הקברות המטופחים והעתיקים ננטשו ללא גואל. המצבות היו מקור חשוב לידיעה אודות עברם הקדום של יהודי קווקז. הגויים עושים במצבות כל מיני שימושים; לבנייה, לסלילה, לגדרות וכו'.

על בתי הקברות מקימים בנינים ורבים מבתי הקברות מכוסים בעפר. ההיסטוריה הולכת ונעלמת ואתה גם משכנות היהודים ההרריים שנעזבו.

חוקר עדת היהודים ההרריים בקווקז אליהו אניסימוב

אליהו אניסימוב נולד בשנת 1862 בכפר טאירקו (מחציקלה).

בילדותו למד בבית ספר שהקים השלטון הרוסי לילדי העממים ההרריים בדאגסטן. הוא היה תלמיד מצטיין ורכש את השפה הרוסית, חשבון, גיאוגרפיה והיסטוריה. אניסימוב נשלח ע"י השלטונות לגמנסיה. ב-1886 הוקצו מספר מקומות לעממים ההרריים ובשנים 1886-90 למדו בה 124 ילידי דאגסטן.

משפחתו של אניסימוב התנגדה לשולחו ללימודי חול. אך בלחץ השלטונות הרוסיים, שהיו מעוניינים לטפח אינטלגנציה מקומית אוהדת לרוסיה, התרככה המשפחה ונאלצה להסכים. אליהו זכה במילגת למדיום ללא עזרת משפחתו. לאחר סיום הגמנסיה התקבל אליהו אניסימוב לבית ספר טכני מלכותי במוסקבה.

נמירוביץ דאנציקע שחיבר ב-1880 את הספר הפופולרי "ישראל הלוחם" (ובו תאור מנהיגהם של היהודים ההרריים), דרבן את אליהו לכתוב מאמר על מנהגי חתונה וקבורה אצל ההרריים. עד היום משמש המאמר הזה כאחד המקורות החשובים לחקר הפולקלור של עדה זו.

במוסקבה, הכיר אליהו את חוקר הקווקז, פרופסור באוניברסיטת מוסקבה, וסולד מילר, שהשפיע עליו רבות, ב-1883 ערך מילר מסע לקווקז וכתב מספר מלים וצורות דקדוקיות של הלשון הטאטית היהודית.

מילר מצא בבית הספר הטכני את הסטודנט אליהו בן נסים שקבל אז השכלה גבוהה וממנו למד את שפת ההרריים. אליהו שכן אצלו במעון הקיץ שלו.

במשך שנתיים למד מילר בעזרת אליהו אניסימוב את שפת האם שלו ועודד את אניסימוב להקדיש מזמנו לחקר בני עדתו.

אניסימוב מעיד שמילר עודדו לכתוב אודות אחיו. בשנת 1886 נשלח אליהו לקווקז ע"י "החברה הממלכתית לארכיאולוגיה במוסקבה". המסע ערך 3 חדשים ובו ביקר אליהו בשמונים ושמונה ישובים שברבים מהם התגוררו יהודים הריים.

בעת המסע, דיווח למילר על התרשמויותיו וחלק מהכתבים שמורים בארכיון הממלכתי של ברית המועצות לספרות ואמנות והתפרסמו בספר ע"י וסולד-מילר.

לחומר ערך רב ביותר לתאור חייהם של היהודים ההרריים בדאגסטן. ב-1888 הרצה אניסימוב על ממצאיו לפני המחלקה לחובבי הטבע וכן פירסם את חיבורו על היהודים ההרריים. הוא זכה לביקורות אוהדות. אכן, זהו מחקר מקיף ביותר עליו מסתמכים כמקור החשוב ביותר לדיעת חוקר היהודים ההרריים בסוף המאה ה-19.

עם סיום לימודיו בבית הספר הטכני התקבל אניסימוב לעבודה במערכת המיס שבעיר.

הובטחה לו משרה במחלקת הבינוי בטמיר חאן שורה ואז חזר לדאגסתן, אבל התאכזב כי בגלל יהדותו בוטלה ההזמנה. הוא התקבל כמהנדס ב"חברה של הים השחור והכספיי" (חברת רוטשילד להפקת נפט) והתגורר בכפר ליד טארקו.

ב-1892 שוב עמדו מילר לעסוק בחקר העדה. ב-1905, עת התגורר בעיר גרוזנו, פנה אל מילר בסיוע לפרסם מהדורה מורחבת של חיבורו על היהודים ההרניים. כן עסק בדקדוק הלשון הטאטית ובאיסוף הפולקלור של עדה זו.

מותו של מילר ב-1913 ופרוץ מלחמת העולם הראשונה גרמו להפסקת מחקרו שלא הושלם וכנראה גם אבד. בעטיים של מכשולים רבים לא זכה אניסימוב לפרסם אלא חלק זעיר מהחומר העשיר שאסף ועסק בעיבודו.

מכתב ראשון למילר 23 יוני 1886

אניסימוב נפגש בשורה עם הרב הראשי יחזקאל מושאילוב, הוא קיבל אישור מהמושל הצבאי של פלך דאגסתן ומחכה לנסוע לדרבנד. אצל מושאילוב לא מצא שום דבר בעל ערך מלבד פתיקים ללא קשר. אך כעובדות היסטוריות עשויים הפתיקים להיות בעלי חשיבות רבה. אניסימוב כותב שהאדון מושאילוב מתכוון לנסוע מקוקו לירושלים.

בשורה היו באותה עת כ-300 נפש יהודים הרניים, ב-1897 היו בטמיר חאן שורה 1,199 יהודים.

אניסימוב מדווח: "...יחזקאל מושאילוב, נצר למשפחת רבנים. סבו, ר' אליהו בן מישאל מזרחי מדרבנד. אחרייו שימש ברבנות אברהם בן תנוך ואחרייו יהושע בן חנוכה מושאילוב. יחזקאל הני"ל, למד בישיבות רוסיה וידע את השפה הרוסית. ב-1880 נתמנה יחזקאל מושאילוב כרב מטעם השלטון הרוסי בדרום דאגסתן.

הרב יחזקאל מושאילוב עלה לרגל לארץ ישראל ביחד עם הרב יעקב בן הרב יצחק מדרבנד.

בחסיבורט, 348 נפשות, 2 בתי כנסת ושני רבנים. בשנת 1897 ישבו בכפר 762 יהודים. בעיר גרוזני שהוקמה ע"י הרוסים בשנת 1818 נמצאו בשנת 1886 1,594 יהודים, 2 בתי כנסת, 2 רבנים, שני מוסדות לימוד לילדים ובהם 45 תלמידים. בשנת 1897 ישבו בעיר 1,711 יהודים. ב-1900 עלה נהר פונוזיה על גדותיו והציף את העיר. בשטפון נהרס בית כנסת אחד ואחר הוקם תחתיו. כידוע, הנסיעה מומנה ע"י החברה הני"ל.

מכתב ב' 8 ביולי 1886

"מפטרובסק הגעתי לדרבנד. העיר שוכנת בין ההרים והים הכספי. נוסדה כנראה במאה החמישית. היהודים הם מתושביה הוותיקים ביותר. בשנת 1856 מנתה 864 נפש. בשנת 1886 התגוררו בעיר 1,671 נפש. 4 בתי כנסת, 8 מוסדות לימוד ובהם 95 ילדים. בראש הקהילה – ר' יעקב יצחקי ולצידו ברבנות עוד 5 רבנים. ב-1897 ישבו בדרבנד 2,190 נפש יהודים.

בנסיכויות קאייטאג וטאבאסאראן ישבו בשנת 1856 1,738 נפש. בשנת 1886-1,825 יהודים.

שבעה בתי כנסת, תשעה רבנים ו-8 מוסדות חינוך. ב-1897 – ישבו בנפה 2,297 יהודים.

בשנת 1886 ביקר אניסימוב בבית הקברות ההיסטורי של חומות דרבנד קורחלאר שנבנו לפי המסורת בידי אלכסנדר מוקדון. לדעת החוקרים הן מתייחסות למאות הי"א-י"ג (כאן תירגם אניסימוב לרוסית את ההיסטוריה של דרבנד מהלשונות ערבית ופרסית).

בקהילה ורקאל ישבו לדבריו בשנת 1886 כ-130 יהודים שעבדו בחקלאות בתנאים קשים. הם גרו בתוך בורות באדמה. הכו בהם וגולו מזונם. ב-1886 ישבו בכפר 126 יהודים, נמצאו בית כנסת ורב. בסוף המאה הי"ט עזבו היהודים את המקום. ב-1897 לא נמצאו בה יהודים.

בכפר מוגאטיר נמצאו מצבות של יהודים מסוף שנות השלושים של המאה הי"ו. בשנת 1886 – כ-150 נפשות, בית כנסת אחד ושני רבנים. ב-1897 – 233 נפש.

בכפר גמיידה, המצבות מעידות על קיום קהילה יהודית בעשור השני של המאה הי"ט. בשנת 1886, כ-120 יהודים בשכונה מיוחדת. הם התפרנסו מגידול טבק, ב-1869 – כ-160 יהודים. בשנת 1886 – 102 יהודים, רב שלימד תינוקות.

בכפר נייטאג, ב-1886 – 152 יהודים, רב ששימש מלמד. בשנת 1897 – לא היו יהודים במקום בגלל התנכלויות השכנים המוסלמים.

בכפר סאלאק, בערך ב-1850, היו 50 יהודים. ב-1856 – ננטש הישוב מפאת התעללויות המוסלמים.

בכפר יאכסיי בנפת קאייטאג – כ-200 יהודים. ב-1869 – ננטש הכפר.

הכפר מאדז'אליס, כ-30 קילומטר מערבית מהעיר דרבנד. הכפר נוסד בשנת 1580. בשנת 1867 – כ-400 יהודים, שני רבנים; האחד – חנוכה בן רפאל והשני – הנשיא שלום בן נח. בשנת 1886 – 528 יהודים שעבדו במסחר וחקלאות. בשנת 1897 – 512 יהודים.

הכפר צופוט קאטה, כמה קילומטרים ממאדז'אליס. על פי המסורת הרי מהמאות 15-17 נמצאים בסביבה כפרים יהודיים שלאחדים מהם שמות יהודיים; דיק-שלום, דיק-חקלאי, דיק-חבראי... טשארני מעיד שנמצאו כפרים הרוסים שלא העידו על המצאות יהודים. ב-1872 נתגלתה באיזור מצבה של רב.

סביב המבצר דאשלאגאר (שהוקם בשנת 1846 ע"י הצאר הרוסי ליד קאייטאג) התהווה יישוב אזורי בו התגוררו גם יהודים הרריים. ב-1868 ישבו במקום 110 יהודים, בשנת 1886 – 309 יהודים, בית כנסת ורב. ב-1897 – 450 יהודים.

ביאצ'י-קוט – ב-1866 כ-400 יהודים. ב-1886-684 יהודים, 2 בתי כנסת, 2 רבנים.

בכל כפר היה אניסימוב מזמין את הזקנים, השופטים והפרנסים, הן מבין היהודים והן מקרב המוסלמים, "וחקרתי אותם בנפרד, בשומעי על מצבה לא ויתרתי עליה, נסעתי ללא הפסק על מנת להסיק, הדרכים משובשות וגרועות, רכבתי על סוס בשבילים ומשעולים צרים, על פסגות ויערות תהומות וערוצים עמוקים, שבהם זרמו פלגים הרריים".

אניסימוב כתב שחפצים עתיקים נלקחו או נקנו ע"י השליטים המקומיים.

הסטטיסטיקה בדוקה ולקוחה מרשימות השלטון המקומי ולפעמים לפי ספרי הנפה.

נפת קיורה, דרומית מזרחית לנפת קאייטאג טאבאסאראן. בשנת 1886, נמצאו קהילות יהודיות בכפרים ניוג-דיה, מיושקויר, אראג מאמראץ. 100 חצרות, כ-1,300 נפש.

בפלך באקו, שלוש קהילות של יהודים הרריים. ב-1886 — 8,000 יהודים, 10 בתי כנסת, 12 רבנים. ב-1897 — 12,761 יהודים ב-1900 — 8,030 יהודים.

ס. ס. גמלין נולד בגרמניה ומשנת 1767 התגורר ברוסיה, נסע וחוקר הקווקז שעסק בחפירות של קברי מוסלמים ולכן הרגוהו. מצבתו נמצאת בקאיה-קאנט.

יהודים שכנו בעיר שאמאכה דרומית לבאקו. ביישוב נוחה ייצרו משי. היה שם יישוב יהודי זעיר וב-1897 התגוררו בעיר 24 יהודים.

הכפר ווארטאשין; יהודי הכפר סבלו מהתנכלויות מצד שכניהם. השכונה הוצתה כמה פעמים במחצית השנייה של שנות הששים של המאה הייט. נמצאו שם כ-900 יהודים, עסקו במסחר, עבודה שכירה. 5 רבנים. בשנת 1886 — 1,396 נפשות, 2 בתי כנסת, חמישה רבנים. ב-1900 — 1,550 יהודים הרריים.

שני כפרים, אבטוראן ומודגי, ליד באקו, מפורסמים באריגים המשובחים. בשנת 1886 — 692 נפשות, בית כנסת ורב. ב-1900 — כ-900 יהודים.

קובא; 80 ק"מ מדרבנד. מרכז מסחרי חשוב, מפורסם בשטיחיו. בשנת 1806 צורף לרוסיה. בשנת 1836 ישבו בקובא 2,718 יהודים. בשנת 1866 — כ-4,000 יהודים. בשנת 1886 — 6,282 נפשות.

יהודים הגיעו לקובא מכפרים סמוכים ובה הקימו בתי כנסת משלהם. ב-1866 היו 10 בתי כנסת ו-10 רבנים. ב-1886 — 7 בתי כנסת, 8 רבנים, 15 חדרי לימוד, 325 ילדים. ב-1897 ישבו בקובא 6,662 יהודים הרריים.

חסאביורט, 60 ק"מ מפטרובסק. ב-1860 — 160 יהודים. ב-1866 — 348 יהודים, 2 בתי כנסת, שני רבנים.

בכל כפר ניתן לאגסימוב סוס ומדריך והוא עצמו שילם עבורם. במשך היום נסע ואסף ידיעות ובלילה כתב יומן ונח מתלאות הדרך.

הכפר קאראבדאקנט בנפת טמיר חאן שורה; ב-1886 — 71 יהודים, בית כנסת ורב.

ככר דירגאלי בשנת 1886 — 120 יהודים.

ככר בוינאק בשנת 1886 — 90 יהודים.

אניסימוב קיבל מהרב יעקב יצחקוביץ הערות מועילות ביחס לתולדות היהודים ההרריים. הוא לא מצא תעודות בדבר התיישבותם בקווקז, אך אסף מסורות אצל היהודים והמוסלמים.

באדריבסקויה שבנפת חסאביורט התגוררו היהודים בשכונה נפרדת. בזמן התנפלויות המוסלמים עזבו את הכפר. ב-1860 — כ-100 יהודים. ב-1886 — כ-700 יהודים, בית כנסת ורב. ב-1900 — 170 נפש.

קוסטאק שבפלך טרק; ב-1860 — 120 נפש. ב-1886 — 293 נפש, בית כנסת ורב.
הכפר אכסאי שבנפת טאמיר חאן שורה; בשנת 1886 — 690 נפש בית כנסת ושני רבנים.
ב-1897 — 600 נפש. ב-1900 — 800 נפש.

באחד המכתבים טוען אניסימוב שלא קיבלוהו לעבודות ממשלתיות. למרות מכתבי
ההמלצה שהביא דחו אותו. הוא מביא כדוגמא לפרוטקציה סיפור על אחד שלא סיים את
לימודיו והתקבל לתפקיד שרטט ולאחר מכן למשגיח וטכנאי, בשעה שאותו דחו הכל בגלל
יהדותו. לבסוף התקבל אניסימוב כטכנאי תעשייתי ב"חברה לים השחור" של רוטשילד
במשכורת של 100 רובל + דירה, עוזרת בית, מאור והסקה. החולירע פגעה באוכלוסייה;
כ-500 איש מתו בבאקו. אשתו היתה בטאמיר חאן שורה באותו זמן. בקושי ניצל
אניסימוב ממחלה זו. כמה מבני משפחתו מתו מחולירע.

יצחק אניסימוב

תפקיד השדריים היה לאסוף ולקבץ תרומות. יחד עם זאת קשרו קשרים, סיפרו על ארץ הקודש ועוררו את אנשי הגולה לעלות לארץ. הם הביאו אתם ספרי קודש, יישבו מחלוקות ועזרו לפסוק הלכות.

השדריים לא השאירו כל מסמך כתוב ומפורש אודות ביקוריהם ועל הנעשה באותו חבל ארץ בו ביקרו. הם לא פירוטו על המצב הכלכלי, הרוחני ולא על מספר התושבים. הם לא הביאו פרטים שיכלו לשפוך אור על מהלך חיי היהודים. עבודתם הצטמצמה בגביית קופות, תרומות ונדבות ובעיקר על האחוזים המגיעים להם כטרחא על עבודתם.

השד"ר, החוקר, איש העדה ההררית, יצחק-אניסימוב, עשה רבות בשטח זה. הוא שופך אור על חיי היהודים ההרריים הקווקזים בחבל ארץ זה בשנת 1864 ומגלה טפח מהם. יצחק אניסימוב פירסם תדריך מפורט, כעין מורה דרך מיוחד לשלוחים הבאים מירושלים. בתדריך פירט בפירוט רב ומדוקדק מקומות ישוב וכיצד להגיע אליהם; אם ברכב, ברגל או על גבי בהמת וכדומה.

יצחק אניסימוב מצרף רשימה מפורטת של שמות הכפרים בהם שכנו יהודי קווקז וגם את מספרם, לבד מאלה שלא היה יכול להגיע אליהם מסיבת בידודם, ריחוקם וקשיי הגישה אליהם

(כיליד המקום שעסק בשליחות דומה, לא ידע בשם מי נשלח בתפקיד זה. לפי התאריך אפשר להסיק שהיה זה בזמנו של רבי יעקב יצחקי).

אניסימוב מספר לשלוח כי יבוא, מי הם הנדיבים ומה סכומי תרומותיהם. האם אותו ישוב מצטיין בקבלת אורחים, והיכן יבחר מקום לינה. האם אנשי הכפר חכמים, או, לא עלינו, עמי ארצות. הוא מונה כמעט את כל מגורי אחיו ההרריים. התונים שהוא מביא הם ממקור ראשון.

בלעדי תדריך זה היה קשה להתמצא במקומות זרים ונידחים. כל שכן במקומות שהטופוגרפיה מקשה את הגישה אליהם. חשוב מכל, הוא מסביר לכל שלוח היכן אפשר להזניח ישוב זה או אחר מפאת אי כדאיות.

רוב רובם של השלוחים לא ידעו את שפת המקום אניסימוב עשה את מלאכתם קלה ובהישג יד. הוא לא פסח על פרטים; היכן יש להשיג את המסמכים הדרושים ולאילו קונסוליות יש לפנות. עבור מי שבא דרך הים, בהפלגה מקושטא דרך הים השחור, הוא סימן את הנתביב כיצד לעבור את גרוזיה ומשם לקווקז, מקום מושבם של היהודים ההרריים.

אניסימוב מונה את בתי הכנסת, שמות הרבנים, הגבאים ואת סכומי הכסף שיש לגבות מהם. היכן להמריץ וקשריו של איזה חכם יש לנצל כדי שישפיע להגדלת התרומות. כאדם קפדן הוא ציין כמה ימים או שעות יש להקדיש בכדי להגיע מאאול אחד למשנהו;

אם ברכב או ברכבת. לא לכל מקום אפשר להגיע על גבי בהמות ובאותם מקומות יש להקדיש זמן להליכה.

לאור נסיונו, הוא מציע גם את סכום גביית הנדרים. הוא מדווח מי מהגבאים חסיד או עם הארץ, למדן או עניו, כעסן או תורם מרצון. באיזה ישוב יש קמצנים ועם מי מהמכובדים יש לדבר כדי שישפיע על היהודים לפתוח כסיהם.

יש כפרים מרוחקים שתושביהם מעטים והוא ממליץ על אי הכדאיות להגיע אליהם. הוא מצייץ גם את המתורגמנים בשמותיהם. הוא אומר שתרומות קהילה פלונית היו בפעם הקודמת בסכום מסוים ולאור יוקר המחיה ממליץ כמה יש לדרוש היום.

אניסימוב מציע לשלוחים זקנים ובאים בימים שהליכתם קשה, שכדאי שישלחו מטעםם באי כוח, כי ההליכה למקומות מסויימים קשה ומסוכנת והדרכים עקלקלות. אל לכם לשכוח לצייד את האדם שיבחרו במסמכים ובקבלות הדרושים ואז ימלאו נאמנה את תפקידם. השלוח המכובד שבא ממרחקים, מוטב שיאזור כוחות לימים הבאים ויגיע ליעדיו בדרכים קלות.

עם זאת, הוא מודה שהוא עצמו לא ביקר בכפרים אחדים מפאת ריחוקם, בידודם והסכנה הנשקפת בדרך לשם. לכן, לא ציין את סכום התרומות מכפרים אלו. אפשר לראות את דקדקנותו בפרטים מהפסוקים הבאים:

"מתפיליס יסע לעיית קווקז יע"א בעגלה, יש שני מיני עגלות, מין אחד נקרא 'פורגון' והולך דרך ד' או ה' ימים אבל הוא בול וסובל יסורין..."

...מין ב' של המלכות הנקרא 'דליגיאן' והולך בכ"ד שעות אך ביוקר...

...השיקול הוא בידי השלוח. בעגלה 'פורגון' נוסעים 4-5 ימים. זולה במחיר, אבל

הטלטולים מביאים לידי צער ויסורין...

...בעגלה השניה 'דליגיאן', משך הנסיעה יממה אחת בלבד. יקרה יחסית, אבל נוחה ומהנה

וגם בטוחה כי שייכת לשלטונות ומלווה בשומרים...

את כל התרומות יש לקבל דרך פשרה, יש להקפיד על הסכום ולא להוריד, ומה שחשוב

לכל שליח שיקח מכל הקופות חלק רביעי עברו (כלומר שכר טיחה של 25%)...

בגרוזא אנשיהם חזקים וקלי היראה. יש שני בתי כנסת. באחד הגבאי רבי שמעון בן רבי יעקב, בידו הקופות והוא אדם נוח, אבל בבית הכנסת השני הגבאי הוא שאול בן רבי סעדיה... (כאן הוא משמיט את השם "רבי" לפני השם שאול בכונה תחילה כי הוא:...) גאה וסרוח צריך לתת לו קשות ויקח הקופות ממנו.

להגיע לגרוזא ולא לקבל תרומות, הרי לא ייתכן. אם לוקחים את הקופות צריך למצוא

אדם מהימן אחר, גם לזאת יש לאניסימוב תשובה:

"נמצא שם רבי ציון שמרבה בנסיעות, והוא אדם עשיר. כדאי לדעת אם הוא נמצא

בביתו, ואם לא ימצאנו, נשיאם הוא רבי ששון בן רבי-ניסים".

בהמשך – "...ביאכסי המכובד הגבאי חנוך בר מלך, באנדוראי הגבאי ישראל בר ישעיה

ואחיו אביתר. יש לפנות לאביתר הוא העיקר, בקוסטאן הגבאי רבי אבא בן רבי רזיאל עשיר הוא".

תקצר היריעה מהכיל את מקומות הישוב ושמות הגבאים והנשיאים וסכום תרומותיהם. עם קריאת דברים אלה מלאכתו של השלוח או השד"ר נעשית קלה. ובדאי ישא ברכה במעשיו.

יצחק אניסימוב כתב ב"המליץ" בסוף המאה ה-י"ט כי נמצא בידו "כתוב הכולל חוקים דינים ומנהגים דתיים שחיברוהו הרבנים ביציפוט קאטא". יש להצטער שדבר לא נותר ממסמכים אלה. כי אילו שרדו בדאי היינו נעזרים בהם כדי להכיר את התקופה הזאת. בשנת תרנ"ד-1864, הביא אניסימוב נתונים מספריים אודות היהודים בקוקז מעל גבי העתון "אחדות";

בפלך דאגסתן

תמיר-חאן-שורה 64 בתים 334 נפשות
תרכו 56 בתים 330 נפשות
פטרובסק 15 בתים 123 נפשות

צ'ר-יורט

סולטאן ינגי יורק 18 בתים 141 נפשות
בוינק ו-בדן 15 בתים 90 נפשות
דירגלי 29 בתים 120 נפשות
קרבדקנט 16 בתים 71 נפשות
דשלגר 41 בתים 309 נפשות
דרבנד 220 בתים 1671 נפשות

מחוז קאיטאגו טברנסק

מגליס 125 בתים 529 נפשות
רוקל 26 בתים 126 נפשות
מאגאטיר 45 בתים 232 נפשות
גמידה 19 בתים 102 נפשות
ינגי קנט 103 בתים 684 נפשות
ניוטוג 26 בתים 152 נפשות

מחוז-קירין

נוג-דיה מיושקויר 114 בתים 778 נפשות
חוש ממויול 35 בתים 167 נפשות
אגלבי 27 בתים 133 נפשות
חנציל קלעה 50 בתים 243 נפשות
ממרציה 100 בתים 668 נפשות
אראג 110 בתים 705 נפשות
קרציג 46 בתים 225 נפשות
גירח 49 בתים 276 נפשות

פלך-באקז

קובה 882 בתים 6282 נפשות
מידגי 112 בתים 957 נפשות
אפטרן-מידגי 88 בתים 692 נפשות

מחוז יליזבטפולסק

ווארטאשין 213 בתים 1396 נפשות

מחוז טרסק

טשקציה 74 בתים 690 נפשות
חסב-יורט 55 בתים 348 נפשות
אנדרייבקה 17 בתים 157 נפשות
קוסטוק 37 בתים 293 נפשות

מחוז צ'יאנסק

גרוזנויה 119 בתים 1594 נפשות (13.4 במשפחה)

מחוז קברדינסק

נאלציק 56 בתים 335 נפשות

מחוז קובאן

המושב גיזנסק 52 בתים 276 נפשות
סכום: א. באאולים 2587 בתים 10,032 נפשות

ב. בערים 1503 בתים 11,097 נפשות
בסה"כ 4090 בתים 21,129 נפשות

מנתוני יצחק אניסימוב מתברר שבכל קווקז נמנו בשנת 1864 4090 בתי משפחות ובסך הכל 21,129 נפשות. הוא מציין לא פעם שלא יכול היה להגיע לכל פינה בה התיישבו אחיו ההרריים, מפאת ריחוקם ובידודם (גם מבחינתו האישית, בגלל אי הכדאיות לקבץ משם תרומות). הדרכים היו מסוכנות והגישה למקומות הנידחים הייתה בלתי אפשרית, כי ארבו שם שודדים.

סיבה חשובה אחרת לאי הגעתו למקומות מסויימים הייתה קשיים טופוגרפיים שמנעו את הגישה לשם. יש להניח שמסיבה זו אניסימוב דילג על בתי משפחות רבים. נוסעים והיסטוריונים שעשו דרכם בקווקז וכאלה ששהו בה תקופות ארוכות מעידים שהמשפחות ההרריות הן ברוכות ילדים. כל משפחה מנתה משמונה עד עשרה ילדים והיו אף משפחות בנות שנים עשר עד ארבעה עשר ילדים. באיזורים הכפריים הילודה הייתה גדולה וידוע שיהודי קווקז בכללותם שכנו בכפרים ועסקו בחקלאות. הם הביאו ילדים רבים כדי שיעזרו להם בעבודותיהם.

יהודים מעטים בלבד שכנו בערים וגם שם היו משפחות ברוכות ילדים. לפי דברי אניסימוב הממוצע בכפרים היה שלושה ילדים למשפחה ובערים חמישה ילדים. יש כאן סתירה לפי כל אמת מידה. בתחקירים בהם נחקרו זקני העדה מעידים כמעט כולם שהמשפחות בזמנם היו מרובות ילדים; לפחות 8-10 ילדים למשפחה וגם היו משפחות גדולות ומברכות יותר.

ההנחה היא שהמספר והנתונים אינם מדוייקים. אפשר לומר בזהירות שכל משפחה מנתה ביחד עם ההורים 8 נפשות. אם נכפיל זאת במספר בתי משפחה, נמצא שהיהודים ההרריים מנו אז בקווקז, לפי דבריו של אניסימוב, 32,720 נפשות.

אי לזאת, טוען אניסימוב שלא יכול היה להגיע לכל פינה בה התיישבו אחיו המסיבות שמנה. ייתכן שפסח על עשרה כפרים ואם בכל כפר התגוררו 5 משפחות, נמצא שחסרות חמישים משפחות בעלות מספר כולל של 400 נפשות ובסה"כ 33,120 נפשות גרו בקווקז לפי דבריו, אם לא יותר מכך.

יהודי ההרים

זכריה אניסימוב, כתב-עת "השילוח", י"ח תרס"ח-1908.

כותב המאמר הוא יהודי הררי, תלמיד ישיבה מאודיסה, שידע לכתוב עברית וכל שאיפתו היתה לפרסם את ההיסטוריה והמנהגים של אחיו יושבי ההרים. הידיעות וההתרשמויות הן ממקור ראשון.

זכריה אניסימוב כותב שהיהודים ההרריים שייכים לשבט קטן חל המונה כ-20,000 נפש ולשונו טאטית. מנהגיו שונים ממנהגי העמים שבקרבו הוא יושב, בעיקר שונים מנהגי הדת והכשרות. ביתר המנהגים דומים היהודים ההרריים לשבטים השכנים.

שבט זה מחכה וכמה לביאת הגואל שישב אותו לארץ אבותיו שלפי מסורתו הוא מרוחק ממנה זה אלפי שנים, אך קרוב אליה ברוחו.

שבט זה נקרא בשם: יהודים הרריים. נפוצים הם בין ההרים. הערים המרכזיות בהן הם שוכנים הם קובא ודרבנד. נוסף לזאת, מפוזרים היהודים ממצחו ווארטאשין עד תבל קובאן ובכפרים רבים אחרים ונידחים השוכנים בנקיטי הסלעים.

זכריה חוזר על דברי הקדמונים שעברם לוטה בערפל, שהם צאצאי עשרת השבטים ושהגלו לקווקז בימי שלמנסאר מלך אשור. הוא מסתמך במיוחד על דברי רבי יעקב איסכרגי יצחקי וגיסו שרבת אניסימוב – "קורות יהודי ההרים" ו"תולדות יהודי דאגסתן". רבי יעקב יצחקי, שרבת אניסימוב ואליהו אניסימוב כתבו גם הם על קורות בני עדתם ולא נגעו, במתכוון או לא, בעבודתם המרה של אחיהם. פרטים מזעזעים מחייהם של היהודים הירבה להביא טשארני. אניסימוב זכריה הולך בעקבותיו ופורש לפני הקורא את חייהם של יהודי קווקז ללא כחל ושרק (ובהמשך נקרא מתמצית דבריו).

חיי היהודים היו מרים. הם נרדפו על ידי הבאגים (הנסיכים) המוסלמים האכזריים. הם היו קניינים ועבדים של נסיכים אלה. החיים והמות היו בידי השליטים. אפילו עבדי הבאגים התעללו ביהודים והשפילום. עבדים אלה היו מחייבים את היהודים לארח אותם ולהשקותם. בגמר הסעודה היו תובעים מן היהודים שכר הטורח שטרחו שניהם באכילה. לארוח מסוג זה קראו "דוש-כירסי" (טורח השניים). כשכבשו מלכי רוסיה את הקווקז מדי המוסלמים רווח מעט ליהודים. היו נסיכים רוסיים שנתנו שיויון זכויות, כגון הנסיך מיכאיל ניקולוביץ נציב הקווקז, אך לא לאורך זמן. זכריה כותב שבאותה תקופה נתקבלו לאוניברסיטה שני יהודים הרריים, אך אינו מציין את שמותיהם.

השלטונות רצו לגייס מקרב היהודים שוטרים אך הם מיאנו כי הדבר היה מגונה בעיניהם, כיוון שדגלו בחופש ללא קבלת מרות.

מעניין שזכריה אניסימוב אינו מנסה לטשטש עובדות, אפילו תמוהות הן. הוא משתדל לתת תמונה נאמנה למצב כפי שהיה באותה תקופה.

לטענתו, היהודים ההרריים מטבעם הם שואפי נקם ומחרחי ריב. לעומת זאת, הם מצטיינים במידת הכנסת אורחים. ביקור חולים וניחום אבלים נחשב למצווה גדולה. הם אימצו את רוב מנהגי המוסלמים, תושבי הארץ.

בענין שתיית משקאות חריפים הוא משווה אותם לרוסים הנוצרים ואומר שהשתיה מביאתם לידי קללות, הכאות ולעיתים לשפיכות דמים. הם נוחים ללעוס וקשים לרצות. סופרים וכותבי דברי הימים לפני זכריה וגם אלה שבאו אחריו, ציינו בעיקר כמה בתי כנסת היו בכל כפר, כמה ישיבות היו ומספר תלמידיהן. לעומתם, הוא מציין את רשימת המקצועות בהם עסקו היהודים במקומות מגוריהם.

מלבד יהודי קובא, העניים שביהודי הערים דרבנד, ווארטאשין, וסביבותיהן, מעבדים עורות, מקבלים שכר זעום בבתי הבורסקאים ושכרם לא לפי עמלם הקשה. העשירים עוסקים במניפקטורה ובעורות בלתי מעובדים. הבינוניים הם רוכלים זעירים שמוכרים סחורתם למוסלמים גם בהקפה. היחס ליהודים אלה, המשווקים סחורתם בכפרי המוסלמים, רע ומשפיל. נוסף לזאת, עיבוד העורות מזיק לבריאות בגלל ריחם החריף. העורות הם של חיות בר שנצדו על ידי ציידים ושל בהמות וחיות בית.

בחבל דאגסטון, בעיר טאמיר-חאן-שורה, יש 23 סוחרי מניפקטורה ומהם חמישה סיטונאים. 20 סוחרי גלנטריה, 5 סוחרי בגדים, 3 סוחרים בעורות בלתי מעובדים, 5 סוחרים בסמרטוטים, 2 סוחרי קמה, בעל טחנה אחד, סוחר יין אחד, 26 מעבדי עורות, 20 חייטים, 7 בעלי עללות, 5 סוחרים בתרנגולות ובביצים, 8 סנדלרים, 2 קצבים, 40 פתלים שכירי יום. בכפר דארגלי, 35 יהודים, כולם מעבדי עורות.

בעיר פטרובסק, 10 סוחרי מניפקטורה, 5 סוחרי גלנטריה, 5 סוחרי יין וסמרטוטים, 3 סוחרים בעורות בלתי מעובדים, 5 משרתים בחנויות המניפקטורה של היהודים (מחוסר אמון לא התקבלו עוזרים לא יהודיים), סוחר אחד של חנות מכולת. בכפרים תרכו, גירי-יורת, נוגדיה ומדג'אליס – עיסוקים דומים.

בעיר דרבנד יש 200 בעלי כרמים, מהם כעשרים בעלי כרמים גדולים הקונים תירושם של בעלי הכרמים הקטנים. 6 עוסקים בציד הדגים בים הכספי ובמכירתם. 60 בעלי מכולת, 50 סוחרים בשטיחים, מהם שלושה סוחרים גדולים. 20 קצבים (כאן מציין זכריה שבדרבנד קונים בשר כשר אף הנוצרים).

בערים טרסקי, יאכסי, כוסתק, גרוזני, קובאן, נאלציק, כסף-יורת, עוסקים היהודים בעיסוקים דומים, בעיקר בעיבוד עורות.

בפלך באקו במחוז קובא, כ-1500 יהודים. רובם עניים. יש ביניהם גם עשירים והם ערומים מאד. העשירים מלווים כסף בריבית. יש ביניהם סוחרים גדולים, בעלי חנויות גדולות. ויש הנודדים לרגל מסחרם לכל קצווי הארץ. העניים מחזרים על כפרי המוסלמים ומחליפים סחורתם בחיטים ושעורים. יש ביניהם גם סוחרי נוצות. במחוז אליסבעתפול כ-70 יהודים. סוחרים ושכירי יום. אין ביניהם בעלי מלאכה.

בעיר ווארטאשין, מספרם של היהודים מצומצם, כ-30 איש. הם אינם עוסקים בכל עבודה והם עניים מרודים המחזורים על הפתחים. מדברי זכריה אניסימוב משתמע כי מצב היהודים ההרריים במחוזותיהם, עריהם וכפריהם משיבי רצון, מלבד אי אלו מקומות שפרנסתם בדוחק. על מקבצי דבות במספר כה גדול השוכנים בכפר אחד לא שמענו מפי אדם אחר. ייתכן והסתירו את הנושא הזה, אבל זכריה מגלה את אשר רואות עיניו; את החיובי והשלילי.

מעניין ומרתק לקרוא את אשר כתב אניסימוב על חייהם הרוחניים ומנהגיהם הדתיים והחברתיים של יהודי ההרים. דבריו קשים ואכזריים אבל מציאותיים. רק בני העדה שהיו עדים לאותה תקופה אישרו זאת בכתביהם. אנו, ששמענו מאבותינו, זקנינו, כאן בארץ, על מהלך החיים אז, אכן רואים את התמונה המצטיירת כנכוחה. הם סיפרו לנו בעל פה, ועשוי נכתב בשחור לבן. דבריו מקוריים ואמיתיים.

החינוך: בהגיע הילד לגיל חמש, שש, מוליכו אביו ל"תלמוד-כונה" (בית התלמידים) ו"הרבי" מתנכו, מלמדו וגם מייסרו כפי רצונו. כפי שטוען המספר, נשלח הילד ללמוד יותר כדי לא להפריע לאמו ולאחיותיו, כמו ששולחים בהמות לרעות בשדה. בתי התלמוד הם ברובם שפלים וצרים, בלי אור ואויר. התלמידים יושבים צפופים והרפש מגיע לארכובותיהם. כתלי הבתים נוטים לנפול וכל רוח מצויה עלולה להפילם ולהורסם.

התלמידים יושבים על הקרקע בחצי גורן עגולה, והרבי ממול ובפיו "קילין" (מקטורת) שאורכה כאמה, מקלו בידו, הוא מוכן לרדות בתלמידים.

ראשונה, הוא מלמדם אלף בית, אחר כך נקדויות. אחרי שתי שנות למוד קרוא וכתוב יודע הנער מעט תפילות וחומש. אז מתחיל הרבי ללמדו "תמסי" (נקיון). תרגומו של חומש. כשהנער מתחיל ללמוד "תמסי" הרבי מקבל מאבי הנער מתנה, בקבוק יין שרף וחצי רובל. כשגומר הנער את תרגום ספר 'בראשית', מתחיל הרבי ללמדו "בסד שר" – "עשרים וארבעה": כך נקראים בפי ההרריים נביאים וכתובים. גם כאן מקבל הרבי מתנה, גדולה מן הראשונה. ממשיכים ללמוד שופטים, מלכים, נביאים. כשגומרים התלמידים ללמוד את "כ"ד", רובם עוזבים את "התלמוד-כונה". בדרך כלל, הבנים עובדים במקצועות שאבותיהם עוסקים בהם; כגון מסחר, אומנות, או חטיבת עצים ושאיבת מים. לרוב, שמח הנער שפטרו אותו מעולו של "התלמוד כונה". הזכרונות מ"התלמוד-כונה" אינם טובים ביותר כי לא אחת קשרו את ידיו ורגליו של הנער וחבטו בו במקל. פעמים רבות ניטל האוכל מפיו כל היממה. עתה הוא חופשי ויכול גם שלא לנשק ידיו של הרבי. עתה הוא חופשי לנפשו.

לא כל הילדים זוכים ללמוד ולגמור את "התלמוד כונה" רק בני העשירים או מוקירי תורה. שכרם של המלמדים זעום ביותר, פחות מרובל לחודש. אלה הם המלמדים השייכים למדרגה הראשונה, אלו המלמדים עד 40 תלמידים. המדרגה השניה היא אלה המלמדים 20 תלמידים. כאמור, דיעותיהם של המלמדים קלושות ביותר.

לעומת זאת, יש גם שני חדרים מתוקנים; האחד בדרבנד והשני בגרוזני. חדרים שנפתחו

בעמל רב על ידי משכילי יהודי ההרים.

אבות שרוצים שבניהם יהיו למדנים, "צדיקים", שולחים אותם אל הדיין עם מתנות לרוב. הדיין מלמדם "בבלי", "מסכות", "ברכות", "קידושין", "כתובות", "גטין" ועוד. שכר הלמד של דיין – מרובל עד שלושה רובל לחודש. מספר התלמידים – משלושה עד עשרה. שיא הלימודים הוא ללמד את התלמידים לשחוט עופות, בהמה דקה ובהמה גסה. הם נשלחים אל שוחט מנוסה על מנת לראות שוחט בפעולתו ולהרגיל עצמם במקצוע מכובד זה.

התלמידים מבזוים זמנם בהשחת סכין ובהחלקתו. כל המרבה הרי זה משובח. שכר הסמיכות הוא מחמישים עד מאה רובל ולא כולם יכולים לעמוד בנטל הזה. יש כאלה המוכרים את קרקעותיהם ומטלטליהם כדי לתת את שכר הסמיכות. זכריה אניסימוב מקל בידיעותיהם של הרבנים והתלמידים כאחד; ידיעותיהם מעטות. התלמידים נשאלים על ידי ה"רביים" שאלות ביני שחיטה ובדיקה, בדקים את הסכין אם חדה היא וחלקה. אחרי הבחינה יוצאים התלמידים מן הבית, הדיין בראשם, ואחריהם הקרואים. קרובי התלמידים מגישים את העופות. התלמידים לוקחים את העופות, מברכים, שוחטים וזורקים לאוויר. ההמון חוסף עד שיכלו כל התרנגולים. הדיין מקבל תרנגול ראשון כחלק מהשחיטה של התלמיד. אם לדיין מותר לאכול משחיטת התלמיד, יכולים יתר עמך ליהנות מהשחיטה.

אחרי שנבחנו בידיעת שחיטה, מקבלים התלמידים את השם "רבי". אחרי הסמיכה עושים ההורים משתה לכבוד בנם, ולשם נקראים הדיין ונכבדי העיר. באמצע המשתה, מספר "הנוגה-רבי" (הרב החדש) מעשיות מ"ספרי-הישר" ואגדות אחרות, להנאת כל עמי הארץ הסובבים. אגדות אלה נגמרות במשלים ומעשיות מ"ספר הישר" אודות המלך המשיח הקשור בשלשלאות ואינו יכול לבוא מפני שהיהודים האשכנזים ה"ארורים" מעכבים בעוונותיהם את הגאולה. על כל כוס שתיה מברכים האורחים המתמוגגים בברכת "לשנה הבאה בירושלים".

האבות משתבחים שזכו לבן מלומד כזה. להשלמת השמחה, בחוזרם הביתה נכנסים לבתי מרזח ומשלימים במשקאות חריפים. לא פעם נגמרת השמחה בקללות והכאות. התלמיד מתהלל בכינוי "רבי" למרות שאחרי תקופה קצרה הוא שוכח את אשר למד. בני העשירים ממשיכים במלאכת אבותיהם, והעניים נעשים בעלי "תלמוד-כונה", חזנים או מלמדים.

האירוסין, "קידוש בנדי" (קשר קדושין); האבות מצווים לפני מותם על בניהם שכשוולד לאחד מהם בן יקראו לו בשם האב וכשתולד בת, תקרא על שם אמו. כאשר מגיעים הבנים לגיל שמונה עשרה ממהרים להשיאם. בעיר קובא מזדווגים היהודים בהגיעם לגיל שמונה זאת בטענה, שלא יצאו לתרבות רעה. אבל ברוב המקומות מזדווגים (נישאים) בני ארבע עשרה ומעלה.

סיבה אחרת; העולם הזה נקרא בפני הזקנים "כולה וזה", כלומר, בית של קלפים. כאשר הנכדים גדלים ומגיעים לגיל שמונה או עשר. ממהרים להשיאם ולערך נישואים, כדי שיזכו הזקנים לראות בשמחת נכדיהם.

בתגוע הנער לגיל הנישואין מתחילים בהכנות, שולחים זוג נכבדים, איש ואשה, שילכו ויראו בת פלוני אם טובה היא, שמנה, או רזה. אם שבעי רצון הם, ממהרים השלוחים לגמור הענין.

זאת, אף על פי שהבן או הבת לא יודעים על כך דבר, כי הכל תלוי בידי האבות והשלוחים. אם כבר שואלים את הבנים, הרי זה כדי לצאת ידי חובה. הבנים לא מקפידים בדרישות ואסור להרהר אחר מעשי האבות. מי שמעז לעשות זאת, מהרהר אחר מעשיו של הקדוש ברוך הוא.

אבי הנער מודיע לאבי הנערה על ידי השלוחים לקצוב את המחיר ולהתנות תנאים. מחיר הנערה הוא מחמישים רובל ומעלה. לבד מהמוזמנים והמלבושים לכלה המיועדת עד לחתונה וכן מלבושי משי, העשירים מרבים גם לתת מטבעות זהב וחגורה של כסף. אף העניינים עושים כפי יכולתם ומקפידים שבדאי הכלה יהיו ממשי. בעיקר כדי להראות לבריות שבתם שווה את המחיר המוקצב. אם אחרי החתונה יסבלו חרפת רעב, לא משנה הדבר. בגמר התנאים, אבי הבן עושה משתה ומזמין את כל בני העיר עם הדיין בראשם. האם מזמנת את נשי העיר בנפרד.

בתחילת המשתה שולחים על ידי נכבדים מקדמה לאבי הנערה; תופינים, ממתקים ופסוגות של סוכר. הרבי כותב את התנאים, העדים חותמים ואז מתחילה הסעודה. בגמר הסעודה, מתחילים לשנות אצל אבי הנער. אומרים דרשות שאין בהן ממש ו"מי שברך". אוספים מעות מהקרואים והמעות מתחלקות בין ה"רביינים".

הארוס גם הוא עושה משתה לחבריו ומזמין מבתולות המקום. לכאן מוזמנים גם "המעני כ"י או "האשוק" (הזמרים והמלחין). השירים המושרים נסבים אודות האהבה, כמנהג המוסלמים. יש מקומות בהם שרים שירי גבורה ונפלאות אומץ לבם של יהודי קווקז. יש שירים מיוחדים בהם מתווכחים נערים ונערות תוך כדי שירה ועונים במחאות כפיים.

תוך כדי שירה, תורמים לתוך קופות כספים למטרות כגון בניית מקוואות, מוהר עבור חברים עניים ועוד. מאוחר בלילה, מתפורים האורחים לבתיהם, לא לפני חלוקת סוכר וממתקים לבני המקום.

אחרי חודשים אחדים, מתבקש הארוס על ידי אבי הארוסה לבוא למשתה שעורכים לכבודו, מובן שבלווית חבריו הקרובים. הם מתקבלים בכבוד הראוי. באמצע המשתה מחלק הארוס מתנות לארוסה. המתנות מונחות בתוך קערה. הארוסה מואילה להראות פניה רק לאחר שיכפרו את פניה במתנות. עם קבלת המתנות, היא מדברת עם אחדים מחבריו של הארוס, ולאילו שלא הגיעו למדרגה זו, היא משיבה בתנועות גופה.

מובן שהארוס עושה כני"ל. הוא מחכה למתנות ורק אז פותח את פיו. גם חבריו מקבלים מטפחות משי בשם הארוסה. בגמר המשתה, עוזבים כולם את הבית, מלבד הארוס ושניים מחבריו. הם מתכבדים במאפה וממתקים, מחכים לבוא הארוסה ומיד עם בואה מושיבים אותה אצל הארוס.

כל אחד מהחברים והחברות לוקח כר. הם נשכבים על הארץ באמתלה שהם יגיעו וצריכים לישון. הארוס והארוסה יושבים אלמים. אחד מן החברים מכבה את הנר ודממה שוררת בבית. ואז ניתן האות; הארוס והארוסה מתחילים להתנשק. החברים שומעים את הנשיקות בדומיה מבלי לראות את המתנשקים.

החברים השוכבים עוצרים כל תנועה ואפילו את נשימתם. רק צלצולי נשיקות האהבה נשמעים. עם שחר, מתפורים החברים בדומיה, כל אחד לביתו. הארוס נשאר מספר ימים בבית ארוסתו ומבלה את הזמן בנעימים.

לאחר מכן, מזמינים הוריו של הארוס את הארוסה לביתם. לא למשתה חיי, אלא כדי להרגילה לעבודות הבית, וכך נמשך הדבר מספר שבועות עד שהיא חוזרת בשלום לביתה. החתונה ("האריסי"); אמרו חז"ל: "כל מי שלא ראה שמחת בית השואבה לא ראה שמחה מימיו". ולא כן הדבר; מי שלא ראה שמחת חתונה של יהודי ההרים לא ראה שמחה מימיו.

בבית החתן, הכנות קדחתניות. בתחילה מכינים משקאות, שוחטים פר, צאן ועופות. נשלחות הזמנות לקרובים ולרחוקים ומדייעים על מועד החתונה. החתונה מתפרשת על פני יום ששי, ליל שבת. מזמינים לחתן "בירד-דומרי" (אח לחתן), נער כבן 10 שהולך אחרי החתן לכל מקום ושוכב עמו במיטה אחת. זאת, בכדי שלא ישלוט השטן בחתן בהיותו לבדו.

בליל שבת, באים אחדים מחבריו וקרובים לסעודה. ביום השבת, אחרי התפילה בבית הכנסת, מוזמן הצבור לביתו ל"קידוש". חלק נשאר לסעודה, בעלי השיר מנגנים ושרים. גם בבית הכלה נעשה כזאת. ביום ראשון שולחים הוריו של ה"דומרי" (החתן) שני אנשים להזמין את אנשי המקום. גם מוסלמים מוזמנים.

הבתולות, עם הרמוניקה ותופים, נכנסות לחצרות ועושות שמח. ביום ראשון באים ה"נקירא-זורנאו", שהם שלושה בעלי חלילים ותופים. הקרואים שרים, אוכלים ושותים. יורים ב"מתבנגיה" (רובה) מן הבוקר עד הערב. כך נוהגים עד יום רביעי בבוקר. יום רביעי הוא יום החופה. השלוחים נשלחים להביא את הכלה מבעוד מועד והם מונים משמונה עד עשרה גברים ונשים. כאשר הם נשלחים מבית החתן, שופכים על מרכבתם כד מים כסימן לברכה.

הם מתקבלים בבית הכלה בכבוד גדול ובמשתה. תוך כדי המשתה עורכים את חשבון החפצים של הכלה. לכן מוזמנים שמאים מומחים. בכתובה נרשם מחיר גבוה. נותנים מתנות ושולחים את הכלה בליווי אנשים נוספים. אחר מרכבתם מריקים כד מים, מידה כנגד מידה. עם בוא הכלה ומלוויה לבית החתן, מקבלים את פניהם כל בני העדה; זקנים

ונערים, עשירים ועניים, נכבדים ונקלים, בחורים ובתולות. מי ברכב ומי בסוס. כולם לבושי דהר, "חינעל" (חרב) ו"תבניה" על מותניהם. ברגע זה שוכחים היהודים את גלותם.

הבחורים, רוכבי הסוסים, בראותם מרוחק את מרכבת הכלה, חוזרים וממהרים לבית החתן להודיע על בוא הכלה. המודיע ראשונה מקבל מתנה מובטחת.

הכלה מוכנסת לחדר מיוחד שתקנו עבורה עם אשה שתשמור עליה, קודם החתונה. בגדי החתן נמכרים באופן סמלי למרבה במחיר ואותו אדם רוקד עם בגדי החתן לפני הבתולות. החתן מובל למקווה, שם מגלחים ראשו, עושים צפורניו ומלבישים לו את בגדי החתונה. ביוצאו מהמקווה יורים ב"תבניה". גם הכלה נשלחת למקווה. החתן מנשק את ידי הוריו, מבקש מהם סליחה והם מוחלים לו. שתי פעמים נמחלים העוונות בחייו, בהניחו תפילין ובהכנסו לחופה.

החתן והכלה מולכים לחופה בבית הכנסת. בראש הולכים ה"נקירא-זורנאו", החתן אתם, אחריו הכלה והנערים והנערות עם נרות בידיהם. מכניסים את הזוג מתחת לחופה והדיין קורא את שטר הכתובה ושבע ברכות. החתן מקדש את הכלה, זורק את הכוס לארץ ושוברה. ההמון צוהל: "נכה-סעת", "נכה סעת" (שעה טובה – שעה טובה). מבית הכנסת הולכים לבית.

הנשים הזקנות מקדמות את פניהם כשהן ממטירות חטים, אורז וקמח, סימן לברכה ופריה ורביה. יש מקומות בהם הנוהג הוא שכשהחתן חוזר לביתו מצעקים לו כולם על מצחו ומניחים בכיסו כסף. כל המרבה, הרי זה משובח.

בבית, לעיני הרבנים והמכובדים, מחלקים לחתן מתנות. נותן המתנות מתכבד בכוס יין מידי החתן. מבקשים אז מהחתן לאכול, כי על פי רוב הוא מתענה ביום החופה. הדיין והרביים מברכים 'מי שברך' והמעות הנאספות נחלקות ביניהם.

פניה של הכלה מכוסים כל הזמן. המתנות לא פוסקות לזרום, במשך שבעה ימים אחרי החתונה עם "אחי" (בירור דומר).

בבית הכנסת בשבת, מתכבדים החתן והקרואים בעלייה לתורה. מחלקים למתפללים סבך להרחה שמובא על ידי הכלה. ביום רביעי, השביעי לחתונה, מוזמנים ה"רביים" לסעודת צהריים והם מברכים 'שבע ברכות' ושבשנה הבאה יוכו לשתות ולשמוח בברית המילה. בזאת נגמרת החתונה.

יש לאניסימוב דעה אחרת הדיינים, הרבנים ושאר המשכילים. הוא טוען שעד לפני ששים שנה לא היה התלמוד ידוע ליהודי קווקז, עד שהלכו רבנים ללמוד בליטא (כמו רבי יצחקי וחבריו). בחזרתם הפיצו את התלמוד, אבל, הוא טוען, התורה, הנביאים והכתובים היו בידינו מקדמת דנא ועכשיו הגיעו הדיינים בהשכלתם לכך שהם סומכים את הירביים לרבנות. לא נהוג ללמד את הבנים השכלה כללית, ולא חוכמות חיצוניות, כי לטענת היהודים הם נעשים חופשיים ו"גויים" – "מוסרומי".

דעה אחרת היתה לעשירים ולסוחרים. הם שלחו את בניהם ל"השכלה" למרות

ההתנגדות. כאן מספר המחבר על רבי יעקב ועל יצחק אביו שלמדו בליטא ו"המוחמדיים" (המוסלמים) חשבו אותם לקדושים. רבי יעקב למד השכלה כללית בבית ספר ריאלי. אחד מבניו, רבי נפתלי, ייסד אגודה ציונית. כאשר רצו משכילי דרבנד, רבי ישעיה רבינוביץ, רבי מרדכי חנוכיב ורבי ישראל סימונוב, בן אחותו של רבי יעקב, לייסד בית ספר לילדי ישראל ללמודים כלליים רבי יעקב נלחם כנגדם. הם לא יכלו להוציא את מחשבתם לפועל במשך שנים רבות.

רבי יעקב ייסד ישיבה על מנת להניא את המשכילים מרצונם. הציבור נחלק לשני מחנות, היו יריות מ"תבנגיה" ואילולי הרשות שהשתמשה בכח, היתה נגרמת שפיכת דם. למרות ההתנגדות של הרבנים, שר החבל נתן רשיון ובשנת 1904 נפתח בית ספר תחת השגחת רבי ישעיה. חברת "מפיצי השכלה" מפטרבורג שלחה תמיכה שנתית בסכום 500 רובל וגם הדומה העירונית בדרבנד הקציבה 500 רובל.

רבי יעקב המשיך להלחם במשכילים עד שנהדף ממשרתו הרמה, עלה לישראל וייסד את המושבה "באר יעקב".

בעיר גרוזני נוסד בית ספר, בלי מחלוקות, על ידי האינגינר אליהו אניסימוב, רבי שאול ואחרים. בסיכומו של דבר, זכריה אניסימוב מציין את למדנותם המיזערית של היהודים ההרריים. עם זאת, הוא אומר שבזמן האחרון השתנה מצב הנוער לטובה. גם הנערות נשלחות לגימנסיות ויש אפילו רופאת שיניים אחת.

בית הכנסת

בית הכנסת שימש כמקום קדוש וכאן התנהלו החיים הדתיים, החברתיים והתרבותיים. לכל קהילה היה בית כנסת משלה. היות והכפרים והעיירות בהם השתכנו היהודים ההרריים היו מרוחקים האחד מהשני, ניבנו בתי תפילה אף במקומות הנידחים ביותר. אם ריכזו האוכלוסיה היה גדול, נבנה שם יותר מבית כנסת אחד.

לרוב, בית הכנסת נבנה במרכז הכפר ובתי המגורים מסביבו. בית הכנסת שימש מוקד לפעילויות השונות. עם הזמן, נבנה סמוך לבית חדר נוסף ששימש "חדר", בו למדו התלמידים תורה על ידי הרבי. כמעט בכל הכפרים וסמוך להם נמצא בית מקווה וכן לרחיצת ידים ורגלים לפני הכניסה לתפילה. בחצר היה תנור לאפית מצות לפסח.

בתוך אחד מקירות הבית היה כרך גדול שנועד לאחסון כלי אוכל: קדרות, צלחות, סירים, כוסות, סכ"ם. בכלים אלו השתמשו באירועים שונים כגון שמחות של ברית מילה, פדיון הבן, בר-מצווה, חתונה ולהבדיל אירועי אבל כסעודת 'שבעה' וישלשים.

מספר המוזמנים למאורעות החגיגיים האלה היה רב. גם המוסלמים ונכבדיהם הוזמנו. לכן היה צורך במקום נפרד. המפתח היה שמור בידי השמש. הכסף לקניית הכלים נתרם למטרה החשובה הזאת ע"י העדה וכל אחד היה רשאי להשתמש בכלים ולהחזירם בשלמות. במקומות ריכוז גדולים, בעיירות ובערים, נבנו גם ישיבות להסמכת רבנים ומלמדים. הידועה מביניהן היתה הישיבה של משפחת יצחקי בדרבנד.

בנוסף לאלה, בית הכנסת שימש כמקום ריכוז לשמיעת חדשות, לקשירת קשרים, לשידוכין, אירוסין וחתונות. כאן קיבלו אורחים ומשולחים מארץ הקודש ואלו העבירו חדשות ששמעו עקב נדחיהם ממקום למקום. כאן קיבלו דרישות שלום מאחים וקרובים. בעת האחרונה, פה היה מוקד לחדשות בשפה הטאטית מ"קול ישראל".

בית הכנסת שימש כמקלט לבני העדה שמלטו נפשם מכפריהם עקב מסעות השמד של השליטים המוסלמיים. זה היה המקום המתאים לקבל תמיכת אחיהם ועידודם. הנמלטים סיפרו על צרותיהם והתפללו לגאולה ולשיבה לארץ האבות, לירושלים.

בתי הכנסת דמו למסגדים ויש שצבעו אותם מבחוץ בצבע כחול. יכולת בני העדה הכתיבה את פאר הבית; אם אמידים היו, הבית היה מפואר יותר, ואם דלים היו, נבנה באמצעים פשוטים, בטיט, עפר ולבנים. הג כוסה בעצי היער. לעומתם, בתי כנסת הבנויים לתפארה מאבנים מסותתות. על המשקופים חקוקות מנורות שבעת הקנים ומעל לארון הקודש חקוקים פסוקים מהכתובים. ההדר והקישוט הפנימי נעשו כפי השגת דם של בני העדה. הקירות מטוייחים, מכוסים בשטיחים. הרצפה מטוייחת וגם עליה שטיחים. מסביב לקירות – ספסלים ומצעים.

כנגד אלה, בתי כנסת דלים; – קירות חשופים ללא טיח, רצפה גלוייה ללא כל פאר.

למרות זאת, המקום הקדוש שימש מוקד מלכד, מחבר ומשענת לכל נצרך, בימים קשים וטובים כאחד.

אחזקת הבית נעשתה מתרומות הקהל, מהעלויות לתורה, מתרומות להנצחת הנשמות וכן מגדרים שהתחייבו בני העדה מרצונם. סיבות הרבה היו לתרומות: אם קם אדם מחוליו, או הותקף על ידי ליסטים ושודדים, ניצל מחיה רעה, חלום רע חלם, ביקש שידוך טוב, פרנסה טובה, זכות לעלייה לארץ הקדוש, הצלחה שאירעה בעבודה. כל אלה ונסיבות אחרות גרמו לזרם התרומות.

מכספי התרומות קנו פרוכות, ספרי לימוד, ספרי תורה, מצעים, ספסלים, שטיחים, נרות, רימונים לספרי תורה וצרכים נוספים, מכספי התרומות של העליה לתורה שלמו את שכרם של ה"רבי" או ה"מלמד".

השמש עבר מאדם לאדם בחתונות ובבתי אבל כשקופה מיוחדת בידיו וביקש תרומות. הכסף היה קודש לנוקסי העדה, לזקנים, אלמנות, ליתומים, לעקורים, למגורשים ולנכים. הקהל תרם ביד נדיבה וכל אחד לפי יכולתו.

במקרים רבים, כאשר הנשדדים והעקורים קיבלו את העזרה, הם בנו בתי כנסת. לדאבון הלב, היו מגורשים ופליטים חסרי כל רבים. הכל נרתמו לעזור להם. כי, כידוע, בין כולם יש קשרי משפחה. גם בני המקום קיבלו סעד ועזרה לכל מטרה שביקשו, רבים החזירו את רווח להם. היו גם שלא השיגו דים להחזיר.

על קירות בית הכנסת היו תלויות קופות שהושארו על ידי משולחים מארץ-הקדוש; קופות לבתי זקנים, ליתומים, רי מאיר בעל הנס, רחל-אמנו ועוד. המשולחים מינו באי כוח מוסמכים מטעם העדה כאחראים לקופות ונתנו להם ספרי קבלות עליהם התנוססו תמונות הכותל-המערבי, מערת-המכפלה וקבר-רחל. קבלות אלו נתלו בבתי ובבית הכנסת לאות ולמופת. בבתיים השתמשו בהם כקמיעות.

בבית הכנסת שובצו טבלאות זכרון לעילוי נשמות, ולציון שמות תורמים גדולים. ספרי תורה חדשים שנתרמו הובלו קבל עם ועדה מבתי התורמים לבית הכנסת בתהלוכת פאר, בליווי תזמורת, נגנים ומרקדים סביב ספר התורה. יש גם שערכו סעודות למשתתפים הרבים.

התפילות נתיקמו מדי יום שבת וחג; שחרית, מנחה וערבית. כאן קיבלו אורחים חשובים וערכו טכסי ברית מילה, בר-מצווה, חתונה ועוד. אורח כי ידמון, יתכבד לראשונה בעלייה לתורה. כולם יעמדו ובשובו למקומו מנשקים ידיו וישבו רק לאחר שישב האורח. בלילות שבת, יש הרוחצים רגלי האורח כמנהג אברהם אבינו עם המלאכים. מאכילים את האורח מן המובחר ביותר.

ארון הקדוש פונה לצד מערב, לכיוון ירושלים, ולא למזרח. אין בימה, אלא מעמידים ספר תורה על שולחן נמוך במרכז. בשעת התפילה, דומיה; אין פוצה פה. ספרי התורה נשמרים בארגזים מיוחדים; בארגזי עץ, או בתיקי בד.

אם אין חדר מיוחד ללמד בו תורה את התלמידים, הרבי מלמד בבית הכנסת. במרוצת השנים, סגרו השלטונות את בתי הכנסת והפכו אותם למרפאות, מועדונים ומחסנים. כן נסגרו החדרים בהם לימדו תורה לתלמידים. למרות זאת, היהודים ההרריים מקיימים בסתר חדרי תורה ומספר הלומדים בהם מועט.

עם קום התנועה הציונית, שימש בית הכנסת אכסניה לכינסים להרצאות ואסיפות עם. כאן התרחשו הפעילויות הציוניות השונות ומפה רוכזו העליות לישראל. רק בחגים יש תנועה של מתפללים. עם האבות באים גם בני נוער. התפילות הן בלשון המקרא ובתרגום לטאטית.

שבת

כבר ביום חמישי מכינים את מצרכי השבת. קונים בשר מאטליו יחודי. החלב ומוצריו לא נקנים מהגויים. חובה לקנותם מהיהודים, או מתוצרת עצמית. קונים דגים שהם מצרך חיוני לליל שבת.

היין המוגש לקידוש נעשה בבית לפי כל כללי הדת. השחיטה של עופות, פרות ובהמה דקה מבוצעת על ידי רב הקהילה. אם אין רב במקום, מוזמן רב מכפר סמוך והוא שוחט לשבתות וחגים. אם מתקיימת חתונה או מסיבה גדולה, מוזמן השוחט במיוחד. עקרת הבית מטיבה להכין מאכלים מסורתיים.

החנויות סגורות ביום ששי בצהריים ונפסקת כל עבודה. בליל שבת, הנשים מדליקות נרות ופורשות תפילותיהן.

בני הבית הבוגרים הולכים לבית הכנסת בלבושם הנקי והחגיגי כשסידורי התפילה בדיהם. לאחר תפילת מנחה ומעריב הם חוזרים לבתיהם.

בבית, מתאספים כולם אצל זקן המשפחה; בנים, בנות, חתנים, כלות וילדיהן, דודים וחדות. הכל חוגגים את הלילה הזה כפי שמקובל עליהם מדורי דורות.

ביום השבת בבוקר, משכימים קום והולכים לבית הכנסת. הם משילים נעליהם בחוץ, ורוחצים רגליהם ונכנסים יחפים למקום הקדוש. הרב יושב לימין הארון ומצד שני מכובד אחר. חלקו של הכהן בברכה הראשונה לעליה לתורה נלקח ע"י הנכבד שבקהל (כי כידוע אין כוהנים בקרב העדה).

הרב משמש לעיתים קרובות כחזן ומוהל, אם יש ברית מילה באותה שבת. בשאר הימים הוא משמש כשוחט וגבאי. כל השאלות ההלכתיות מופנות אליו ואם תקשה עליו התשובה, הוא מפנה זאת לרב הכולל אשר בדרבנד.

נוסח התפילה כבספרד ואיטליה. פתיחת ארון הקודש נמכרת בכסף וכן כתר התורה והרימונים. הגבהת ספר התורה לפני הקהל אף היא נמכרת. כאשר יש אורחים, מחלקים את הפרשיות. אם יש פדיון בכורות באותו כפר, מומינים כהן לפדות את בכורותיהם; בכור אדם ובהמה (ב-1908 היה כהן אחד בכל רחבי קווקז שהובא למטרה הזאת מפרס).

עם פתיחת ההיכל מברכים את השליטים. הנשים גועות בבכיה על מר גורלם של היהודים. במיוחד בוכים העקורים שנושלו מאדמותיהם והחולים בתחינה לרפואתם, על פנתסתם והדחוקה. כולם יחדיו מייחלים לביאת הגואל ולעלייה לירושלים.

כאשר ראש המשפחה עולה לתורה, עומדים כל בניו עד שהוא מסיים, וכשהוא חוזר למקומו הם מנשקים את ידיו.

לרוב, קוראים את התורה ללא טעמים ועולים שבעה קרואים. ההפטרה נקראת על ידי מי שסמוך לאותה שבת נפטר אחד מבני משפחתו. הוא מוזמן גם להתפלל "מוסף". לאחר

מכן, מחזירים את ספר התורה לאחר הקפה אחת והקהל מנשק את הספר. היהודים ההרריים אינם מתנועעים בשעת התפילה. אין מדברים בבית הכנסת, שקט ודממה מסביב. רק שפתותיהם נעות. הם מתפללים יחפים, כפי שנוהגים שכניהם המוסלמים. ייתכן שזהו נוהג שהשתרש עוד מימי בית המקדש עת התפללו יחפים במקום הקדוש. חזותם של בתי הכנסת דומה למסגדים. לבושם של יהודי קוקוז הוא לבוש מסורתי המוסיף נופך מיוחד.

מעניינת העובדה שבשבתות ובחגים נערים ונערות עולים על הגגות כדי לשיר ולחול במחולות.

במוצאי שבת, מבדיל הרב על היין ובשיירים סך הציבור על פניו וזורם לתוך הכיסים, זאת כיוון שבכך תבוא הברכה על מעשיהם.

ראש השנה

שבועות אחדים לפני בוא החג מתחילים בהכנות. המולה רבה מסביב. האנשים שמלאכתם בכך מתאמנים בתקיעת שופר שקולותיו מהדהדים למרחוק. ראשי המשפחות, שעקב עבודתם שהו תקופות ארוכות מחוץ לביתם, מקדימים לחזור על מנת לחוג את החג בחיק המשפחה.

מרבית במתנות צדקה לעניי המקום. שוחטים עופות ומחלקים לנזקקים. הנשים עוסקות בעבודות ניקוי, מירוק כלים, סידור, קניית מצרכים המיועדים לימי החג ובהכנת התבשילים המסורתיים.

שמירת הנקיון הכללי והאישי חובה, ולפני קבלת החג טובלים במקווה, או בנחל ובנהר הקרובים. היהודים לובשים את המלבושים החגיגיים הדומים במאד ללבוש שכניהם. חגורים בחרב למותניהם, ספרי התפילה בידיהם, הם הולכים בצוותא לבית הכנסת. הם לוקחים אתם נרות נשמה להדליקם לנשמות הוריהם ויקיריהם שמתו לאחרונה. הם מברכים האחד את רעהו בברכת "מועדים-לשמחה", ומשיבים להם: "חגים וזמנים לששון". ברכות אלו נשנות מדי חג ומועד.

לפני כניסתם הם משלים נעליהם בחצר הבית. הם רוחצים רגליהם וטולים ידיים לפני כניסתם למקום הקדוש. כל אחד יושב במקומו המיועד. רצפת בית הכנסת וקירותיו מכוסים בשטיחים ומסביב מצעים חדשים ונקיים. באמצע האולם שולחן ועליו ספרי תפילה.

בבית הכנסת אומרים מזמורים ומתפללים. הנשים בעזרת נשים, או בחוץ ליד החלונות, מכוסות במטפחות צבעוניות. עם גמר התפילה מברכים כנהוג איש את רעהו ונפרדים לבתיהם.

בבית הכל מוכן, נקי ומצוחצח. אירת חג שורה בכל. אורה ושמחה. האשה והבנות לבושות במיטב לבושן ועדיהן ומכנות להגיש את התקרבות שהכינו מבעוד מועד. ראשית מתחילים בברכת הפירות: תפוחים בדבש, סלק, תמרים, קרא, דגים, רוביא, רימונים, ראש-כבש. על כל פרי מברכים ברכה כנהוג ובגמר הברכות מתחילים בסעודה שאליה מוזמנים כל בני המשפחה, מגדול ועד קטון. הסעודה נערכת אצל המבוגר והמכובד בין בני המשפחה.

עם גמר הסעודה, פוצחים בשירה ויוצאים לרקוד. הנשים והבתולות מפליאות בשירהן. הן שרות ומנגנות בכלים מכלים שונים ובמיוחד בהרמוניקות, חלילים, תופים, מצילתיים ופעמונים. כל המשתתפים נלווים אליהן בשירה וריקודים עד שעה מאוחרת.

יש ההולכים בלילה לבית הכנסת לתפילה עד אור הבוקר, בהאמינם שבלילה זה נפתחים שערי השמים ואפשר לבקש מהקב"ה את מבוקשם. ליהודים ההרריים יש תמיד משאלות

על פתנסה טובה, בריאות, זיווגים מוצלחים, טאולה ושיבה לירושלים. למחרת, הולכים לבית הכנסת, אומרים מזמורים ובקשות, תוקעים בשופר. העלויות נמכרות, אפילו תקיעת השופר נמכרת. השופר בדרך כלל אינו מעובד. הוא עשוי מקרן איל ועקב אי עיבדו במכוון, ישמעע צליל מיוחד, עמוס ורך. ביום הזה, יום חג, ראש השנה, מעלים ספר ראשון ושני. כל העלויות והכיבודים נמכרים בכסף רב. כל התרומות שנגבות מהקהל נמסרות ל"רבי" ו"החכם", מלמד התלמידים, על חשבון משכורתם לשנה החדשה.

כאשר חוזר שליח הציבור, אומרים ו"נתנה-תוקף" ומקפידים לשיר את הפזמון העתיק שחובר על ידי אלישע הקטן בן שמואל, רב קדמון ממוצא "גהור-קאטטא", עיר היהודים. הפזמון לראש-השנה נקרא: "אתה עליון ברום חביון מקום כסא יקר גדלך". ראש כל בית מתחיל באות משמו של מחבר הפזמון.

ביום הראשון אחרי תפילת מנחה, נוהגים ללכת לתשלך. יש אומרים שמנהג ה"תשלך" התקבל כאן בתקופה האחרונה. למטרה זאת הולכים לבור, לנחל או לנהר הקרוב כדי להשליך חטאיהם. הנשים אינן עושות תשלך.

בכדי לשמור על הקשרים עם השכנים, נוהגים להזמין את נכבדי המוסלמים להשתתף בשמחת החג ובמשתאות.

בלילה, לאור אבוקות, כל הצעירים יוצאים יחדיו לרקוד עם כלי הנגינה שלהם. האבוקות נישאות בחוצות העיר גם בלילה השני.

למחרת, ממשיכים בתפילה בניעימה המיוחדת – "ה' שמעתי שמעך יראתי ה'". החזן קורא פסוק והקהל משיב אחריו. יש לציין שהנעימה הזאת מושרת עם ניגונה המיוחד המלא געגועים גם פה בישראל.

ב"הפטרה" מביאים מזונות לנשמת הנפטר, ואחד מבני משפחתו מוזמן להתפלל את תפילת ה"מוסף".

כביתר החגים, הילדים רוקדים מסביב להיכל, כשבידיהם נרות דולקים התקועים בתפוחים. ילדים אחרים נושאים מגילות עטופות במטפחות משי והבחורים הגדולים יותר, סידורים בדיהם, עוזרים בשירה.

הצעירים והצעירות עולים על הגגות השטוחים, שרים ומזמרים. הם אוספים כספים למען עריכת משתאות בשיתוף הנערות (מנהג המשתאות המשותפים היה מקובל בארץ עד לשנים האחרונות). בשני לילות החג, בתולים ובתולות רוקדים כל הלילה לאור אבוקות. השיתוף הזה גרם לרקימת יחסים בין הצעירים. יחסים שלעיתים הסתיימו בחתונות.

כתב יד קדמון מבית הרב רבי תנוכה בן רפאל במאדגאליס. בו שלושה פזמונים עתיקים בכתב רש"י, שחוברו על ידי אלישע הקטן בן שמואל, רב קדמון ממוצא "דזשוהד-קאטטא". הרי אחד מהם, פזמון לראש השנה.

אתה עליון, ברום חביון, מקום כסא יקר גדלך:
מקור חיים, השמים, והארץ, הדום רגלך:
ומלאכים, נמלכים, לשבח, קצת פעלך:
ואיך אוכל, אנוש סכל, אשר נבער, להודות לך:
ברעיוני, והגיוני, אשרי האיש, אשר הלך:
בתורתי ומצותי, שנתתי לאבותיכם.
ואתם הדבקים בהי' אלהיכם:

לאומיך, ועמיק, הנקראים סגולתך:
בכל רוחם, כפי כחם, מחוים את תהלתך:
כמו נחפר, בלב נשבר, מקוים את סליחתך:
תפלתם, ושועתם תקבל נא בחמלתך:
ובשר נא, בקול רינה, לצאן ירך ומרעיתך:
שתזיחו, ותלביטו, כמו שלג חטאיכם.
ואתם הדבקים בהי' אלהיכם:

לדיד אלי, בישראל, אשר ראו גבורתי:
הפיל קשה, ביד משה, נביאו נאמן ביתו:
ופחדו יגידו, בקול זמר, תהנתו וצעקתו:
ותרגיעם, והושיעם, ותבנה בית תפלתו:
וגם אתבע, ואזי יביע, אקבץ את שבותיכם.
ואתם הדבקים בהי' אלהיכם:

שעה לקולי, ומילולי, אתה אלי, וזכרתי:
משוך חסדך, אל עבדך, פנה אלי, וחנני:
בעת אפך תייסר, אך במשפט, פן תמעטני:
וגם תמחול, זמן תשקול, את חטאותי, אם תדינני:
ועד תאסוף, נפש תכסוף, לגן עדנך תביאני:
ואתם הדבקים בהי' אלהיכם:

לדר כסא, המתנשא, חיות הקודש ואופנים:

קדושת האל, בישראל, ישלשו ברוב אונים:

טבלי אור, נהר די נור, צבא מרום ועליתים:

נעימותיו, וזמירותיו, יצפצפו בניגונים:
איהו מקום, כבוד איום, בקול רעש מצוינים:
שואלים, לישראל, מה שפעל אלהיכם:
ואתם הדבקים בהי אלהיכם:

צום גדליה

צום גדליה' לזכר גדליה בן אחיקם, מתחיל למחרת מתחיל ראש-השנה. ביום זה מתענים מבוקר עד ערב. בבית הכנסת, מוציאים את ספר תורה וכן קוראים סליחות. קוראים את הפיוט "אתה-עליון" שחובר על ידי רבי אלישע, אחד מגדולי פייטני דאגסתן. הצום הוא חובה לכולם. יש לטבול במקווה. אחרי הצום – התרת נדרים. האב מברך את בניו. בבית הכנסת, מקבלים מלקות על ידי הרב. בלילה, מברכים את ברכת הלבנה.

סליחות

עם בוא ראש חודש אלול, מתחילים ימי תשובה וחשבון הנפש. מדי לילה קמים לאשמורת שלישית וממהרים לסליחות. קוראים סליחות, מזמורים ופיוטים. יש הצמים בימי שני וחמישי. מסיימים את הסליחות שבערב ראש השנה בהתרת נדרים. בעשרת ימי התשובה באים כל הקהל לבית-הכנסת. ביום האחרון, מכינים עופות לכפרות. אחרי השחיטה שולחים חלק לעניים, או נותנים מעות כסף תמורתם. יש המתענים מראש השנה עד יום הכפורים. משתמשים בלחני תפילה מיוחדים. לבושים בלבוש לבן. מדליקים נרות נשמה. יש כאלה הלנים בבית הכנסת. הפיוט "...ה' שמעתי שמעך יראתי ה'" מעורר כתמיד התרגשות, בכי וכמיהה לנאולה ולישועה.

יום כיפור

בערב יום כיפור, אחרי הסליחות, עושים כפרות, תרנגול לזכר, תרנגולת לנקבה. לאשה הרה עושים כפרה בשתי תרנגולות ותרנגול אחד, שמא תלד תאומים. אחרי השחיטה, נותנים את הכפרות לעניי העיר וגם לרבי השוחט. יש הנותנים מעות כסף תמורת הכפרה שנקראת גם נדבה.

רבים מחליפים כפרות ביניהם. העשירים מחלקים לעניים ושוחטים לעצמם עופות אחרים לאכילה.

יום הכיפורים הוא יום קדוש. באותו יום אסור לאכול ולשתות, אסור להתרחץ, אסור לנעול מנעלי עור, אסור לעבור על איסורים מובנים נוספים. כולם מאמינים שגזירות קשות יבואו על האדם שיפר את האיסורים, עליו ועל בני ביתו. ביום הכיפור לא יוצאים היהודים ההרריים מפתח ביתם, אלא רק לתפילה בבית הכנסת.

מכספי הקהילה שוחטים בהמות. צולים אותן באש על גל אבנים, כעין מזבח, ומחלקים בשר לכל דורש. זאת, לדבריהם, זכר לקורבנות בית המקדש. יש השוחטים פרות, גדיים קטנים לבנים וצולים אותם. כל דיכפין יבוא ויקבל מנה. מותר לקחת גם לסעודה המפסקת. בכסף של קופות הקהל, קונים נרות להדלקה ומחלקים לקהל.

לפני המנחה באים לבית הכנסת לרצות לפני הרב על העוונות. הרבי מכה ברצועת עור על גבם של המאמינים ארבע מלקות והוא מקבל דמי כפרה מידיהם. אחרי כן הולכים למקווה להיטהר.

בערב, אחרי הסעודה של מנחה, לוקחים יהודי קווקז נרות נשמה לעילוי נשמת יקיריהם ומדליקים אותם בבית הכנסת בפניה מיוחדת שיועדה לכך. הזקנים לוקחים כרים וכסתות לשכב עליהם בלילה בבית הכנסת.

בתפילת ערבית, עולה על הבימה השמש או האיש המיועד לכך ומוכר את ספרי התורה. כנהוג, הכסף נתרם לרבי. המתפללים מקיפים את הבימה והרבי אומר "כל-נדרי", "שהחיינו", דפים מזהוהר, נותן יתשועה למלכים. מברכים את הקיסר ואת בני משפחתו, מברכים את החתנים ומאחלים גאולה. הנשים, בעזרת הנשים או בחוץ ליד הפתחים, מכוסות במטפחות צבעוניות.

בגמר הפיוטים, חלק מהקהל ישן בבית הכנסת והיתר מתפזרים לבתיהם. הם מברכים זה את זה בברכת החג וכולם מתענים, מקטון ועד גדול.

בבוקר, טובלים במקווה אשר באולם בית הכנסת ומתפללים כל היום. יש כאלה העומדים על רגליהם במשך כל היום ואלה שלא יכולים, יושבים על הארץ. כולם יחפים ולבושים בלבן. אין פוצה פה ורק מתפללים.

יהודי קווקז, בכל מקומות מושבם, נוהגים מנהג הנהוג אצלם דורות רבים. מנהג שכמעט

אין לו אח ורע בישובים אחרים של בני ישראל ברחבי העולם (מלבד בשני מקומות, בטריפולי ובחבש, שגם הן קהילות עתיקות יומין), וכל בני ישראל מכירים בזאת. ומה בדבר נוהג קדום שגם היהודים ההרריים משתמשים בו? במקומות רבים בקווקז, ביום הכיפורים, נגנים לא יהודיים מנגנים בתופים וחלילים ומלווים את העלמות הצעירות בשווקים וברחובות. הן משוררות שירי עגבים ואהבים בלשון הטאטית. מעברים שונים נוהרים אליהן ומתערבבים עמהן בחורי חמד העוזרים בזמרתן. הם סובבים יחד את העיר כשעתיים ושבים הביתה עם חשיכה. הם נשמרים לא לצאת בריקודים ובמחולות, אלא שרים בלבד.

לעומת אלה, יש מקומות שצעירים וצעירות מתקבצים בחבורות, הולכים לטייל בחוצות עם תופים ומנגנים בהרמתיקות.

ביום כיפור, הקדוש בימים, יוצאים בריקודים בראש חוצות! וגם מנגנים בכלי נגינה! קבל עם ועדה ובעידוד הזקנים!! אין לדבר כזה אח ורע. ואילו הם היהודים ההרריים, השומרים על מצווה קלה כחמורה. בחורים ובחורות רוקדים בפרהסיה, הבחורות מזרזות את הבחורים להצטרף למחולותיהן; דבר המלמד שבאו לחפש בחג הקדוש הזה בני ובת זוג לשידוכים; הכיכוד!

כדאי לפרט מה אומרים המקורות בנדון זה: בלי ספק זהו מנהג עתיק משנות קדם. כמו שכתוב בגמרא: "לא היו ימים טובים לישראל כט"ו-באב ויום הכיפורים שבהן בנות ישראל יוצאות במחולות" וכ"י.

רבי שמעון בן גמליאל מוסר על מנהג עתיק יומין ביום הכיפורים: "לא היו ימים טובים לישראל, כחמשה עשר באב וכיום הכיפורים, שבהם בנות ישראל יוצאות בכלי לבן שאולים שלא לבייש את מי שאין לו. יוצאות במחול בכרמים ומה הן אומרות: בחור שא עיניך בנוי, תן עיניך במשפחה. שקר החן והבל היופי אשה יראת ה' היא תתהלל. ואומר תנו לה מפרי דייה ויהללה בשערים מעשיה" (משלי ל"א ל-ל"א, תענית ד' ח').

ההתעסקות בשידוכים ביום קדוש זה נחשבה למצווה גדולה ושמחה ויום טוב היו בבתי ישראל. ימי כיפור נחשבו לימים טובים על רקע שידוך ונישואים. מנהג זה גרם לשידוכים רבים ביום קדוש זה. היהודים ההרריים הדגישו הבאת ילדים ופריה ורבייה. הם לא חיפשו עושר אלא בת טובים, בת תלמיד חכם. דבר זה גרם שלא תהייה רווקות בלות מזוקן. דווקא ביום צום ומחילה, דווקא ביום שהשטן מקטר, עוסקים בשידוכים. כי איחוד ובניית משפחות הן מצוות גדולות.

ביום הכיפורים נהגו רבני קווקז לאסוף את הצעירים והצעירות בבית הכנסת והשמיעו להם תוכחות מוסר. דווקא ביום זה יש לחשוב על פרייה ורבייה ולבחור בת זוג מתאימה. ואכן שידוכים הרבה נערכו ביום הזה, לשמחת כולם.

מנהג דומה מקיימים גם בטריפולי. "ביום הכיפורים בבוקר מתאספים הנערים בני 9-11 שנים לבושים בגדי חג לבית הכנסת והם רוקדים ושירים שירי תננים".

וכן אצל הפאלאשים בחבשו: "הגברים לחדד והנשים לחדד, יוצאים במחולות במחצית השניה של יום הכיפורים ורוקדים ושירים שירים עליזים במשך שעות רצופות".
המנהג המיוחד והמאלף הזה מעיד בבירור על כך שהיהודים ההרריים המתגוררים ברחבי הקוקוז, הביאו עמם את המנהג העתיק עוד משחר המצאם כאן, עת גלו עם שאר השבטים. כפי שמעידים הזקנים, מגלות אשור הקדומה.
במוצאי יום כיפור תוקעים יתד לסוכה.

זמון ליום הכיפורים לרבי אלישע הקטן

בראש כל שורה שם המחבר

- אלהים אלי אתה אברכך במקהלות עדתיך:
אלהותך אגד ואחזה נוראותיך:
אלהים אלי אתה אמרת סלחתי כדבריך:
אדוני טוב וסלח ורב חסד לכל קוראיך:
אלהים אלי אתה לפניך אתרדה אשמות ומעילות:
לבשתי רעדה להתפלל בעד קהילות:
אלהים אלי אתה לוחשים עמך חמש תפלות:
להגיד בבקר חסדך ואמונתך בלילות:
אלהים אלי אתה יהי אזנך לנאומי קשובות:
ימיך פשוט ותקבל בקשות ותשובות:
אלהים אלי אתה יחפים אנחנו כמלאכי השרת:
יומם יצהר ה' חסדו ובלילה שירה עמי:
אלהים אלי אתה שעה לתפילתי וקבל הגיוני:
שעריך פתח ותסלח לדוני:
אלהים אלי אתה שחרתי לכפר עוני:
שגיאות מי יבין מצסתרות נקני:
אלהים אלי אתה עונה בכל עת לשועת המוני:
ערכתני נגדך תינתי ועלבוני:
אלהים אלי אתה עומד עמך כשרף מעוני:
עניי תמיד אל אדוני:
אלהים אלי אתה העבר פשעוני, ואשמותינו מחה:
חכניע דון לבט, וחטאתינו דחה:
אלהים אלי אתה היה כהן גדול בעבודה מומחה:
חסתר פיך מחטאי, וכל עונותי מחה:

אלהים אלי אתה קנא לשמך הקדוש, וודים תכניע:
קץ הימין למחכה ישועתך תודיע:
אלהים אלי אתה קדושות לך ישראל יביע:
קרוב הי' לנשברי לב ואת דכאי רוח יושיע:
אלהים אלי אתה טפלתי שקר ומרמות בלי ערך:
טבעתי בין הזדונות עד ברך:
אלהים אלי אתה טהורים שבו יכרעו כל ברך:
טוב וישר הי' על כן יודה חטאים בדרך:
אלהים אלי אתה נשאתי אל שמך עוני:
נכון לבי לעבדתך וטהר רעיוני:
אלהים אלי אתה נחפשה דרכינו ונשובה לאדני:
נשמת כל חי תברך את שמך אדני:

ליום כפור א-ב

אשבח לך יוצר המאורים:
פלאיך חדשים לבקרים:
בראותנו קראתנו בחיבה:
סגולות עם ומבחר היצורים:
גבורתך לכל נדע באצבע:
שהם עשר אשר לקו במצרים:
דגלים יצאו מכור הברזל:
נשאתמו עלי כנפי נשרים:
הקימות דברך שאמרת:
לאברהם בין הבתרים:
וקרע ים בן עמרם במטה:
ונס נעשה בעשרה גורים:
זדון פרעה ושלישיו יחולו:
ברפדים אחרי זרעי העברים:
חרון אף ים וגליו ידכום:
מזומנים כמו נאדות דבורים:
טהורים עברו, רק הם נערו:
כעופרת בתוך מים אדירים:

ידידים תמהו על נוראותיו:
או ישיר משה בקול זמרה ושירים:
כבוד גדלך עת נגלתה בסיני:
חיו עבדיך כמלאכים טהורים:
לקול דבור באצבי אדני:
ולא יהיו לך זכו הכשרים:
מושכי חן אזי פצו למשה:
אתה תשמע שארית הדברים:
נכתים אחרי כן קבלוה:
ביד משה בלי חסרון דברים:
סעודת מן אשר היה מזומן:
אכלוהו כמו נפת היערים:
עתה אין לי להגיד נוראותיך:
אשר האריכו חכמי הספרים:
פשעוני תכפר גם סלח נא:
והקשיבה לשועת האסירים:
צקוני לחש אשר נצבים ברעש:
לפנך כאביונים וגרים:
קשוב שיח תפלותיהם וקבלם:
כמו קורבן ומבחר הגדרים:
ראה בכים ועינים בשבים:
ותכניע ידי קמים אכזרים:
שלח גואל לישראל מהרה:
ותושע צעירי העדרים:
תקבץ את שארית הפליטה:
אשר המה כמו שיות פזורים:
ברוב חסדך נבלתי יקימון:
ויקיצו ישני הקברים:

שיר ליום הכיפורים שפותח אלישע בן שמואל חזק

אתה גדול ואתה גבור ונורא:
אדון עולם ובורא כל היצורים:
לפנך אני דומה כעבד:
אשר גנב ונמצא בסתרים:

ידועים לך כל תעלומות:
אשר נעשו בחדרי חדרים:
שעה לקולי ומלולי ותמחול:
ענותי וחטאי בימי הנעורים:
עמל ידי וכל מעשי תברך:
והורני ללכת בדרכים ישרים:
בכל לבי דרשתך אדני:
עניי כי אתה זוכר היצורים:
נכון לבי וטהר מחשבי:
ותכניע גאון יצרי בצידים:
שמור נפשי בעת צרה וקדושי:
ובטל מחשבות רעים וצרים:
מקימי דל משך חסדך לעבדך:
ואתבונן בחכמת הסתרים:
ותן חלקי בגן עדנדך בדפקי:
דלתך מקום זכים וברים:
אמותנדך ותורתך שלמה:
הלא הן כוזהר המאורים:
לכו לחמו בתורת אל:
בכח רב ואומץ גבורים:
חזקים יראים ושלמים:
ההוגים יומם ולילה בספרים:
זכור צדקם אתה חשקם וחלקם:
ובטוב תרחם על עם נבכים:
קהלנו עדתינו מקוים:
לפדיונך ושלום כנהרים:
אזי אשמע ואפתח פי בזמרה:
אשבח לך ליוצר המאורים:

סוכות

במוצאי יום כיפור תוקעים יתד לסוכה. כמעט כל משפחה מקימה סוכה. מעמידים ארבעה כלונסאות, מחזקים אותם מסביב ומשאירים פתח לכניסה. את הגג מכסים בענפים ובסך אילנות שזה עתה נקטפו. הסך מובא מהיער או מהחורשה הקרובה.

את קירות הסוכה מכסים ביריעות מסביב ובפנים ומצפים בשטיחים ובמפות צבעוניות. הרצפה גם היא מכוסה בשטיח ומסביב מצעים לישיבה.

מקפידים שהסוכה תהיה גדולה מספיק שתכיל את כל המשפחה והמוזמנים. הסוכות ממוקמות בחצרות וגם בגות. התמונה שמתקבלת מסביב היא יפה ושובת לב.

מתחת לענפים קושרים תפוחים, ענבים, חבושים, וכן כל פרי העונה ופירות מיובשים. תולים גם בקבוקי יין ושמן.

בימי החג, לבושים כולם בלבוש המסורתי: הגברים מתפארים בחרבותיהם הממורקות ולא מסירים אותן גם בהכנסם לבית הכנסת. לולבים ואתרוגים מביאים מפרס ומקומות אחרים. רק אנשים בעלי יכולת קונים מצרכים אלה כי מחירם רב. לכן, קונים לולב ואתרוג בכספי הקהילה. מעמידים אותם בפינה מיוחדת בבית הכנסת והקהל מברך עליהם: "על טילת לולבי". חובטין בערבות, איש על שכם רעהו, כמקובל. מביאים נרות נשמה להדלקה.

בליל הושענא רבא אומרים תהילים, תוקעים בשופר, מביאים פרחים, הדסים וצמחי בושם לברך עליהם. אומרים סליחות ועושים שבע הקפות.

עם תחילת התפילה מוכרים את העלויות לתורה לכל המרבה במחיר; עמידה ליד הבימה, חתן-תורה, חתן בראשית, חתן מעונה, רימונים, כל ספר תורה שיוצאים אתו להקפות; הכל נמכר בכסף מלא. כספי התרומות מכסים את כל ההוצאות המצטברות במשך השנה.

בית הכנסת מלא מתפללים. אחרי פתיחת ההיכל קוראים משניות, תהילים, מזמורי סליחות, הושענות, תוקעים בשופר וחובטין בערבות.

ההקפות נעשות בסדר מיוחד; באמצע ילדים שבידיהם נרות דולקים התקועים בתוך תפוחים. מסביבם נערים עם ספרי תפילות בידיהם. המבוגרים נושאים את ספרי התורה וכל הקהל מאחריהם. מקיפים את התיבה שבע פעמים ובכל הקפה נעמדים, אומרים פיוטים ושירים: "שמחת תורה יש יש". בהקפה האחרונה עושים מי שברך לקיסר, מברכים את שלושת החתנים וכן את החתנים החדשים שנישאו בשנה שעברה. אומרים מי שברך לכל אחד מאלו וחוזרים ותורמים.

הנשים, בעורת הנשים, מנופפות מטפחות ועוזרות בשירה. בגמר ההקפות והתפילה, מברכים איש את רעהו ומאחלים: "בשנה הבאה בירושלים". מסיימים באמירת קדיש.

עם שובו של אבי המשפחה מבית הכנסת, לפני כניסתו לסוכה, הוא מתפלל ונכנס, אחרי הקרובים, המוזמנים והבנים. אומרים קידוש ועורכים סעודה.

יש הלנים בסוכה בלילות. רק הגשמים מאלצים אותם לנטוש את הסוכות ולעבור לבית. בכל ימי החג סועדים בסוכה. הנשים אוכלות בנפרד, בבית, ושולחים להן את הקידוש על ידי אחד הבנים.

בשמחת תורה, מוכרים את ה"סנדק" במכירה פומבית. ה"סנדק" נמכר לכל הבריות שיארעו באותה שנה. ה"סנדק" אינו נמצא כלל ברשות בעל הברית. על פי רוב, קונים אותו כמה אנשים בשותפות, כי מחירו רב ויקר. לעיתים, פורצות מריבות על רקע גובה המחיר וברגע המיוחל עורכים השותפים ביניהם הגרלה המקובלת על כולם והזוכה יהיה ל"סנדק". כסף התרומה ניתן לרב או המלמד על חשבון משכורתם השנתית.

בישמיני עצרת, עם דמדומים, מתקבצים כולם. אוכלים, מרקדים, מפזזים עם ספרי תורה ושירים שירים בשפה הטאטית, עד עלות השחר.

נוסף לתרומות ולמשכורתו, החכם מקבל כרבע שקל מכל זכר לשנה.

בהושענא, ביום השביעי של סוכות, – "הושיענו" בשפה הטאטית. הנערות בלבושן הלבן יוצאות במחולות כדי לעורר את תשומת לבם של החתנים המיתעדים.

אחרי תפילת ערבית שוחטים צאן ומומנים את קרובי המשפחה. בשמחת בית השואבה מוזמן הקהל לבית החתנים לכיבוד.

הבחורים הרווקים עורכים מגביות וכל אחד נותן חלקו לעריכת משתה שמחה לחברים. בחול המתעד מבלים בשירה וריקודים כמידי חג ומתעד.

גם הבחורות עורכות נשפים דומים בנפרד והשמחה שורה במעונותיהן. עם גמר החג, מפרקים את הסוכה.

חנוכה

היהודים ההרריים מדליקים בבית הכנסת נרות במשך שמונה לילות. יש נוהגים שונים להדלקת נרות בבית; אחד מהם: הבן מברך והאב מדליק את הנרות. השני: האב מדליק בלילה הראשון וביתר הלילות מתכבדים בכך הבנים. זאת, בכדי לחנכם במצוות. נוהג שלישי: יש מקומות בהם מדליקים את הנרות הבנים בלבד. נוהגים לספר ממאורעות החג ועל נס חנוכה. לא בכל המקומות נוהג לחלק דמי חנוכה. הדגש הוא בנתינת מעות לנצרכים. נרות החנוכה עשויים מחלב והמהדרים מדליקים נרות משמן זית. הנשים טוות את הפתילים מצמר גפן, ומדי יום מחליפים אותם בפתילים חדשים. כמקובל, מבלים את החג בשמחה, באכילה, בשתייה ושרים בשפת טאט שירי געגועים לארץ ישראל.

ט"ו-בשבת

בסעודת חמישה עשר בשבת אוכלים סוגים רבים של פירות מצויים כגון: תפוח, אגס, תבוא, תאנה, אגוז, לוז, שקד, שזיף, מישמש, צימוקים, תמרים.
היום הזה נקרא בלשון היהודים ההרריים "גיוהורי", כלומר – יהודי ו"עידרהא" שמשמעו: "עיד" – תג ו"זרהא"–אילנות. תג-האילנות, כי הכל צומח ופורח.
נהוג בט"ו בשבת לשלוח מתנת מגש פירות מטעם הארוס לארוסתו ומהחתן לכלתו ולערך ביקורים הדדיים. בט"ו-בשבת יוצאים במחולות בכרמים ומדליקים מדורות. מקפידים לברך בברכות: האדמה, העץ ושהכל. קולים חיטה ומכנינים ממנה מטעמים שונים.

ט"ו בשבת ויום הכיפורים נקבעו כימים טובים על רקע חיתון ונישואים. מי שמת עליו אחד מבני המשפחה, מקיים טקס ברכות בביתו או בבית הכנסת ומביא מפירות העונה לברכה לנשמת הנפטר ומסיימים ב'קדיש'.
על היהודים ההרריים מוטלת החובה הקדושה לבקר בכל חג ומועד את קברות קרובי המשפחה שנפטרו באותה עת ולהתייחד עם זכרם. דבר זה בא להדגיש שגם בימי שמחה כללית לא שוכחים את המתים ומביאים להם את ברכת החג. מבקרים אותם אפילו במקומות רחוקים וזה מוסיף להידוק הקשרים.

פורים

בשבעה באדר מתענים על משה רבנו, קוראים אגדות אודותיו בשפת טאט, אומרים פזמונים ועושים הקפות עם ספר תורה. הנערים הולכים כשאבוקות בדיהם. יש גם שצמים בעשרה בטבת.

בדרבנד, קוראים את המגילה ביי"ד ובט"ו באדר, כדין כרכים המוקפים חומה מימות יהושע בן-נון. פעמיים בברכה, ופעמיים בלי ברכה, מפני הספק. לפני קריאת המגילה שרים את השיר: "פורים פורים פורים לנו", שכתב יוסף שלום, משורר שנמנה עם עדת היהודים ההרריים. השיר הזה נקרא קטע אחר קטע ע"י החזן והקהל משיב בחזרה. הניגון מיוחד וערב. עד כמה שידוע, רק בני העדה שרים את הפזמון הזה.

גם למגילת אסתר יש ניגון מיוחד שמקפידים לשוררו רק בלילה הזה. זהו ניגון עצוב שמבטא את הצרות שעברו אבותינו בימי המן הרשע.

במרוצת הזמן, התחילו לעשות כלים בדמות "רעשנים", בכדי להטריד את מנוחתו של המן. כאשר מגיע החזן לשמו של צורר היהודים "המן", רוקעים כולם בדיהם ורגליהם. הרעש וההמולה גדולים מאד. משתמשים ברעשנים שונים ומשונים, בעלי צלילים מיוחדים כגון: "גרגורים", "קרקורים", ו"רעשנים". מכים על הקירות והשולחנות. הכל גואה ורועש מסביב.

הנשים זוכות לשמוע את קריאת המגילה בבית, בשפת טאט. בפורים, אחרי קריאת המגילה, חוזר אבי המשפחה לביתו ומחכה לו שם הפתעה. האשה מכינה מבעוד מועד בול עץ משוח בזפת ובפיח. כאשר הוא רואה זאת, הוא מפטיר בזעם ובכעס מעושה: "מי הוא השד האיום הזה?" ואשתו עונה: "זה המן הרשע, ראש צוררני". ביתר חימה, הבעל מצווה בטון חמור: "מהרי והשליכי צוררני לתוך האש". הוא מתחיל להכות ברגליו את הדחליל ובניו מתלווים אליו. כדי להפיג את כעסם חוטפת האשה את הדחליל מתחת רגליהם ומשליכה אותו לתוך האח הבורעת.

היהודים ההרריים בקווקז מאמינים שכיוצאי עשרת השבטים הרי עליהם בלבד ניחתו הגזירות בזמנו של המן.

יש מקומות בהם שורפים את המן בצניעה בעת ששבים מבית הכנסת אחרי קריאת המגילה. לזאת כמה סיבות והחשובה בהן היא שהגויים לא ראו מנהג זה בעין יפה, וייחסו זאת לעצמם; יהודים מתפרקים ושורפים את שונאיהם וכאילו הם עצמם נמנים עם שונאי ישראל.

חג הפורים מבוך ומגוון במאכלי העדה; בכל בית עושים בפורים "עדיסה". זהו בליל של קמח, סוכר ושמן שנאפה על מחבת שטוחה. זהו מאפה מתוק שאין משתמשים בשכמותו בשום מאורע אחר, אלא בפורים בלבד ולמשלוח מנות.

בפורים, היהודים ההרריים מבקרים איש בבית רעהו ושולחים מתנות. ילדים מקבלים דמי פורים. מרבים בשתיה ובמשחקים. לא שוכחים להזמין לסעודות את עניי העדה. בפורים, "הומונו" – "המן" בטאטית. נשים עורכות משתאות בנפרד וכן בחורים ובחורות. שולחים מנות מתלמידים לרבותיהם; בתוך קערה שמים שלוש חלות ובכל חלה תחובה מטבע כסף. בינות החלות צלחות מלאות "שאפטאלו"-אפרסקים ובקבוק יין. המגש מכוסה במטפחת משי.

"פורים פורים לנו"

כתב יוסף שלום

החזן והקהל פורים פורים פורים לנו	
ברוך אשר בחר בנו,	
יתרומם שם אלהינו,	החזן
הנוקם את נקמתנו;	
מעמלק ראש צוררנו,	
כי ברפידים נלחם בנו.	
פורים פורים פורים לנו	הקהל
ברוך אשר בחר בנו	
ואסף גם בהיותנו,	החזן
גולים בארץ אויבנו;	
לא עזבנו אלהינו,	
להפר בריתו אתנו.	
פורים פורים פורים לנו	הקהל
ברוך אשר בחר בנו	
שתר היתה לראש,	החזן
אל מלך גדול וקדוש;	
בימי המלך אחשורוש,	
ה' הוא משגב לנו.	
פורים פורים פורים לנו	הקהל
ברוך אשר בחר בנו	
פתשגן הושתון,	החזן
להכרת את עם לא אלמן;	
בעת הצורך המן,	
אזי חיים בלעונו.	

הקהל	פורים פורים פורים לנו
החזן	ברוך אשר בחר בנו שלא רצים דחופים, אל שבע מאה ועשרים; להשמיד כל היהודים, לולי ה' שהיה לנו.
הקהל	פורים פורים פורים לנו
החזן	ברוך אשר בחר בנו לבש נקם ולי מחסה, על ד' ימיני והדסה; זמר חדש אליו אשא, עד הנה ה' עזרנו.
הקהל	פורים פורים פורים לנו
החזן	ברוך אשר בחר בנו ויציאנו לרווחה, מיגן ואנחה; ליהודים היתה שמחה, ואור ויקר זרח לנו.
הקהל	פורים פורים פורים לנו
החזן	ברוך אשר בחר בנו מלאו גביעכם יין, ושלחו מנות לאיין; ותראה עין בעין, בשוב ה' אותנו.
הקהל	פורים פורים פורים לנו
	ברוך אשר בחר בנו

פסח

החל מראש חודש ניסן טוחנים חטים לפסח. החטים שמורות למטרה זאת בעליית הגג. הנשים העניות מלקטות ישירות בשדות זרים (פעולה המזכירה את רות המואביה), ואין מוחין בידן. בערב הן טוחנות ואת היתרה הן מוכרות. מן הלקט הזה, לוקחים המוסלמים מעשר.

"ניסונו", משמעו חג-הפסח החל בחודש ניסן. בשבת הגדול משמיע הרבי דרשה בבית הכנסת ומבקש את קהלו שיקפידו על הילכות החג ויקנו כלים חדשים וכשרים לפסח. אי לזאת רבים שומרים על כלים כשרים בפניה מיוחדת, לשימוש בימי החג מדי שנה בשנה. בחצר בית הכנסת מעמידים דוד מים גדול מעל לאש, ועם הרתיחה מטבילים את הכלים, מגעילים אותם ומחכים מדי פעם שהמים ירתחו מחדש. מטבילים כלי אחר כלי בצבת מיוחדת.

היהודים ההרריים אופים את המצות במקום מושבם כמו ידיהם. התנור ממוקם בחצר בית הכנסת או בחצרות בתים פרטיים. התנור נבנה בתוך גומה החבויה באדמה. היא בנויה מלבנים ומטוייחת בטיט, רחבה מלמטה וצרה ממעל. רק חלקה העליון בולט והיתר שקוע בתוך האדמה. מערימים תחת התנור גזרי עץ המועלים באש, לשים בצק, מדביקים בדפנות התנור, בקיר הלוהט, מצה אחרי מצה. המצות עגולות והמהדירים לשים בצק דק. מכינים את המים ללישת הבצק מבעוד מועד, בדודי נחושת, שילינו בלילה כדת וכדין, תפקיד אפיית המצות נתון בידיהן האמתות של הנשים הזקנות. המצה השמורה נקנית סמך לחג. אור לארבעה עשר בניסן, בודקים את החמץ. עקרת הבית מניחה עשרה פירורים של לחם, עטופים נייר, בכל פינות הבית. הבעל מחזיק בידו נר שעווה ואוסף את החמץ שהסתירה האשה מתחת לרהיטים ובפינות הבית. בגמר האיסוף הוא מניחם בצלחת ולמחרת בבוקר מוציאים לשריפה ואומר את הפזמון "כל חמירא וחמירא" וכו'. ברבות מן הקהילות לא נהוגה מכירת החמץ.

מתחילים בהכנות שבועות לפני בוא החג. מנקים וממרקים את כלי הבית, הפיסטולים, הכינאילים, החרבות, המיחמים, וכל כלי הנחושת והכסף. הבית כולו נקי, מקושט בסדינים ושטיחים על הקירות ועל הרצפה, לאורך הקירות, מצעים לשיבה.

בכדי לשמור על הנקיון והכשרות, הרי סמך לחג אוכלים בפניה אחת כדי לשמור שחלילה לא יתפזרו פירורי חמץ בבית הנקי. חייבים לנער את הבגדים לפני הכניסה לחדרים. הבכורים והבכורות צמים באותו יום, עד סמוך לקבלת החג. עבור ליל הסדר, שוחטים כבשים וגדיים וצולים אותם. האשה מכינה חרוסת אותה היא כותשת משקדים, תמרים, בוטנים, ותבלינים נוספים ובוחשת הכל ביין. החרוסת נאכלת כל ימי החג. האשה מכינה סלט כרפס. המרור נעשה מעשב בר מר מאד. היין הוכשר במיוחד לחג

הפסח. 'כורך' הוא סלט עם פתיית מצה.

יש האוכלים אורז מליל שני של פסח; מנקים את האורז בקפדנות; אורז שנפגם בקצהו אינו כשר. בפסח לא אוכלים קטניות וזרעונים יבשים.

עורכים את הסדר אצל אבי המשפחה או אצל תלמיד חכם ומלומד. מתאספות כמה משפחות וכל אחד מביא עמו את מאכליו. כולם לבושים בגדי חג וכלי זינס על מותניהם. הנשים עונדות את מיטב עדייהן ובגדיהן החמודים, מטפחות על ראשן ועליהן תפורים מטבעות זהב וכסף. הן חגורות חגורות מכסף המשובצות באבנים צבעוניות, עבודת צורף אמן וטבעות לאצבעותיהן. מסביב שורה אוירת חג. השולחנות מכוסים במפות לבנות ועליהן פמוטים תרות דולקים.

הקידוש נאמר בעמידה, ההגדה נאמרת על ידי כולם לפי התור. פוסחים על אלה שאינם יודעים קרוא. ההגדה נאמרת גם בתרגום לטאטית.

האפיקומן מוסתר ומובטח למגלה גמול מתאים. מסיימים ב"חד-גדיא". מטיפים את עשר המכות לתוך גיגית מים ושופכים הרחק בחוץ. חלק מהאפיקומן נאכל כנהוג והיתרה נשמרת לכל ימות השנה, כסגולה לשפע ולברכה.

האוכל מוגש בשפע והנשים אוכלות בנפרד, בחדר סמוך. מספרים סיפורים על יציאת מצרים ועל ימי המשיח והגאולה הקרובים לבוא. מקטון עד גדול חייבים בשתיית ארבע כוסות. שרים את השיר שחיבר רבי אברהם בן תנכה: "אדון עולם שלח גואל".

נוהגים לספור את ספירת העומר מהלילה השני של פסח. מפסח עד ל"ג בעומר אין היהודים ההרריים מגלחים את ראשיהם ומשבעה עשר בתמוז אינם מתרחצים בים. אינם עושים חופה וכולם מתענים. בכל שמתת ימי החג עורכים הצעירים משתאות.

עושים גם הצגה הקשורה לחג הפסח, אחד הנערים מכריז על בוא החג כשהוא לבוש בבלויי סחבות ועל שכמו שקית ובתוכה מצה כרוכה במטפחת. הוא מראה זאת למסובים ומספר בטאטית, כי כך יצאו אבותינו ממצרים יבצקם על שכמם.

מופיע נער שני, לבוש בלואים ומטולאים, שק ותרמיל על כתפיו ומקל בידו. הוא חוזר הדופק בדת ומבקש לפתוח לו:

— מי אתה ומה לך פה?

— עברי אנכי וחפץ לעשות אתכם את הפסח הקדוש.

— ומי יאמין לך כי עברי אתה?

— הנני נושא טלית קטן עם ציצית ומאמין בתורה.

— זה אינו סימן מובהק, תן סימן אחר;

— הלא ראשי גלוח ופיאותי ארוכות.

— זה אינו סימן מובהק, תן סימן אחר.

— נימול אנוכי וממשך לדפוק.

— מדוע אחרת? באתי מירושלים, דרך רחוקה, סכנה, צוררים ושונאים. הוא בוכה ומתחנן

שפיתחו לפניו, פותחים לו, סנדליו בידו, אבק מכסה בדין; "מה שלום ירושלים?... "שלום תושביה?"... "מתי יבוא הגואל?"... "מתי ניגאל?"... הנער מוסר דרישת שלום מירושלים, חכמיה, שדותיה, כרמיה, חורבותיה. הוא אומר – במהרה יבוא הגואל. אחרי כן כל המשתתפים מרימים ידיהם מעלה באנחות, משתפכים ואומרים: "אמן כן יהי רצון! אמן כן יהי רצון!"

בסופו של דבר, מפשיל הנער מכנסיו ומראה כי נימול הוא. כל הקהל צוחק ומתחילים בהגדה. נוהגים לאמר מזמור לפסח מאת רבי אברהם הן תנכה "אדון עולם שלח גואל".

היהודים ההרריים מספרים אגדות רבות שיש להן יסוד בספרותנו העתיקה. חכמי העדה הקדומים הבטיחו כי בעתיד יחזרו לירושלים והשיבה תתקיים בשלושה שלבים:

שלב א' – יארך מאות בשנים, היהודים ישבו באזורים שבכפרים ההרריים ואם ישמרו על דתם ומסורתם יגיעו לשלב הבא.

שלב ב' – היהודים ירדו מההרים, יתרכזו בערי החוף של הים הגדול (הים הכספי) ויגורו שם.

שלב ג' – ואחרון – אניות מירושלים תבואנה אל נמלי הים הכספי ותחזרנה הגולים לארצם.

הכוונה ליציאה, בדאי, לים השחור מערבית לקוקוז, והחזרה למולדת, דרך ים-יפו ומשם לירושלים, כפי שנעשה הדבר דורות רבים.

הציפיה לשלב ג' גדולה ומייחלים להגשמתה.

השלטונות הרוסיים הסתכלו בעיונות על מנהגי הדת היהודיים. הם הערימו קשיים בקיום מצוות החג ועשו הכל על מנת למנוע מההרריים לאפות מצות לפסח.

הרוסים טוענים שלשם אפיית מצות יש להשבית את התנורים הממשלתיים מן האפיה השוטפת לאוכלוסיה הכללית, והלחם 'הפולחני' כלשונם, משמש רק חלק מיזערי מהתושבים. לכן הטילו מס על אפיית מצות בתנורים הממשלתיים. כנהוג, המסים היו כבדים וגבוהים. ההרריים לא יכלו לעמוד בזאת ונאלצו לאפות במחתרת ובכמויות קטנות, לקיום פולחני בלבד. זאת, תוך כדי סיכון העוסקים בכך; הנתפס נענש קשות. ההגבלות היו גם ביתר גני ישראל.

כמעט בכל מקומות מושבם אפו היהודים מצות, לעיני כל, בתנור ביתי, לכל המשפחה וללא רשיונות. הגורמים הממשלתיים העלימו עין בידועם שיהודים הרריים לא יבטלו מנהג זה בכל מחיר.

בפסח, בתי הכנסת מלאים מתפללים ללא מורא. ליד בתי הכנסת מוסדות קבועים כגון: מקוואות, בית שחיטה לעופות. בכדי לא לעורר הדים, השלטונות לא מפריעים. הם מקוויים שבאין דור המשך ובאין חינוך יהודי יגססו מוסדות אלו מאליהם. יש הרבה אמת בתפיסתם.

חג הפסח מסמל עבור ההרריים את בוא המשיח והגאולה הקרובה.

למן יום ב' של פסח, מתחילים לספור את ספירת העומר. בליל שביעי של פסח קוראים בתורה, נביאים וכתובים, תלמוד זוהר. בחצי הלילה קוראים את שירות "אז ישיר", "האזיני", "שירת דבורה", שירי דוד ושלמה וכדומה.

בפסח קוראים את השיר לפסח שחובר על ידי בן העדה ההררית, אברהם בן חנכה המזרחי. בראשי הפרקים אנו קוראים את שם המחבר;

נסמנו בדצ"ק ועד"ש, באחאי"ב מכות קדש; כמו מתקן אשר ידש, לשונאי בני ישראל. אדון עולם וכו' כמה על הים מעלות, חמש בחמש כפולות; אשר ישיר יונקים ועלות, משה ובני ישראל. אדון עולם וכו' המצרים גם בחצריכם, הוכו כרוכבי סוסיהם; אדני נלחם להם, על אודות בני ישראל. אדון עולם וכו' בני אבות הקדושים, זכרו נסים מחדשים; על כן פסח הוא לשם, אדני אלהי ישראל. אדון עולם וכו' מזרח יזבב ובצרה, יביא אדמוני בבשורה; לישב אל השערה לישב על כסא ישראל. אדון עולם וכו'	אדון עולם שלח גואל, פקד תפקד דל שואל; לך והגד לשר הגואל, גאל בכורי ישראל אדון עולם וכו'. בא ציר לוקני עדתנו, לבשר מהרה גאולתנו; השיב פרעה לא ידענו, את אדני ואת ישראל. אדון עולם וכו' רחב חשב רוב צדדים, קנות אותנו לעבדים; אמרו נלך ונכחידם, לא יזכר שם ישראל. אדון עולם וכו' מלכי שמע נאקותיו, ויזכור את בריתו, אשר כרת עם אבותיו, אברהם יצחק וישראל. אדון עולם וכו' חזק עשר מכותיו, על עם מצרים אויביו; והוציא את אוהביו, למספר בני ישראל. אדון עולם וכו'
---	--

ל"ג-בעומר

מהיום השני של חג הפסח, מתחילים לספור את ספירת העומר. בל"ג-בעומר עושים משתה קטן לילדים ב"תלמוד-כונה" (חדר שבו לומדים תורה). כל ילד מביא מביתו מאכלי חג ופירות העונה. הכל מונח על דרגשים. אוכלים ושרים משירי החג בקולי קולות. החתונות נערכות בל"ג-בעומר. כל אלה שנדרו נדרים במשך השנה האחרונה, מזמינים את בני המשפחה וקרוביהם לסעודה. זאת, לאחר שובם מביתו של הרבי שהתיר את נדריהם. מקובל לתת לרבי מתנות ותשרים.

מלבד הסעודות החגיגיות המתקיימות בכל בית, נהוג לשחק במשחקים שונים ובעיקר במשחקי אגוזים ושקדים. במשחקים אלה משתתפים מלבד הילדים גם הוריהם. ילדים משחקים בחץ וקשת. הרבי והוריהם מספרים להם אודות "בר-יוחאי". בבית הכנסת וגם בבית מדליקים נרות לנשמת הצדיקים.

תלמידים בוגרים ובחורים שהגיעו לפרקם, עושים משתאות האחד בבית חברו (אכילה ושתייה, שירה וריקודים מבטאים בפועל את השמחה).

הילדים מכינים מבעוד מועד זרדי עצים וכל דבר מתלקח ומבעירים מדורות. מאכל ייחודי שאין פוסחים עליו בחג ל"ג-בעומר הוא חטים קליות או מבושלות. בשפה הטאטית נקרא המאכל "גנדומדוש".

שבועות

אחרי התפילה, הברכות הרגילות. אין מנהגים שונים. ביום הראשון קוראים חצי מגילת רות וגומרים אותה למחרת בתפילת מנחה.

הולכים אל השדות לבילויי שמחה. כל הלילה מוקדש לתפילות. קוראים בתענית ד' ח':

”בחג השבועות בו התקיימה תגיגת המחולות עם פתיחת עונת הבאת הבכורים”.

הבית מקושט בירק. מרבים באכילת פירות העונה. כנהוג, הולכים להתפלל אצל משפחת אחד הנפטרים לעילוי נשמתו (המנהג הנפלא הזה לבקר את משפחות הנפטרים ולהתפלל בחברתם הוא ביטוי לקשרים הדוקים. משמעות הדבר היא שאפילו בימי שמחה ומועדים, לא שוכחים את האבלים. הקהל מביא אתו את שמחת החג בכדי להפיג את צערם. פעולה זו מסיפה יתר לכוד). קוראים בספר רות! בין לימוד ללימוד מגישים פירות לברכה.

תיקון שבועות נערך כל הלילה. במנחה, משלימים את מגילת-רות. ביום זה נוהגים לאכול מאכלי חלב.

בבוקר, מוציאים שני ספרי תורה, אומרים את פזמון הכתובה של הקב"ה לכנסת ישראל המיוחסת לחג השבועות ואומרים 'אזהרות' לרבי שלמה בן גבירול. ביום השני, אחרי התפילה, אומרים 'אזהרות' ומסיימים בתקיעת שופר.

בחג השבועות, עם פתיחת עונת הביכורים, מקיימים מחולות ומסיימים בבילויים בחיק הטבע.

שבעה עשר בתמוז

בשבעה עשר בתמוז ירד משה רבנו מהר-סיני, ראה את העגל ושבר את הלוחות. ביום הזה חולל בית המקדש על ידי היונים.

בשבעה עשר בתמוז, מתענים ההרריים ומתאבלים עד תשעה באב. קוראים בסידור 'ארבע תעניות' כמנהג ספרד, הכולל פזמונים, בקשות וסליחות. מקיימים שלושה שבועות של אבל; לא מסתפרים, לא לובשים מלבושים חדשים, אין עורכים מסיבות וחתונות.

תשעה-באב

לפני החג נמנעים מאכילת בשר. תורמים לבית הכנסת ולעניים. לבושים מעלי בד. בהיכל הקודש, הופכים את הפרוכת ומסירים את הרימונים מספרי התורה. רבים אינם הולכים לעבודה. פוסעים יחפים מהבית אל בית הכנסת. לפני תשעה באב נמנעים מכל שמחה. הכרים והכסתות מפונים הצידה ויושבים על הארץ לקונן קינות איכה בלחנים מיוחדים. מכריזים על תרומות להיכל הקודש. כולם צמים, מקטון ועד גדול, וקוראים בבכיה את הקינות.

ככלל חג, כן גם ביום אבל זה, יש מקומות שנשים, עלמות, נערים ומבוגרים, יושבים על הגנות והמעקות ומשוררים בקול עצב שירי נהי ותוהה. הנשים מכות על ראשיהן ולחייהן, מורטות שערות. הן מכות את עצמן כביום אבל לכל דבר וכאילו אירע המאורע הזה, זה מקרוב.

בבית הכנסת, אפלה; ארון העדות שמש, עירום מעדיין. היהודים יושבים על הארץ ונרות בידיהם. הרבי קורא את הקינות ומתרגם לטאטית. כולם בוכים (ומפיגים צער אישי). קוראים על חנה ושבעת בניה, שקידשו שם שמים בגבורה, מכים על החזה, מכבים את האורות ואומרים בחשיכה לאור נר דולק: "אנחנו בני ישראל שמעו, חרב בית מקדשנו, נפלה עטרת ראשנו, אוי לנו כי חטאנו" וכולם גועים בבכיה. אח"כ נפטרים לבתיהם כאבלים ומנדיים, מבלי אמירת שלום.

התפילה נאמרת בלחן אופייני. בשחרית, מוציאים את ספרי תורה. אחרי התפילה, קוראים 'איוב' הרבי מספר אגדות מחורבן הבית. במנחה, מתפללים בתפילין ואחרי ערבית מקדשים את הלבנה. מסיימים בברכות לשוב לארץ האבות.

בשוב לבית, מניחים ההרריים מטבעות וחלוקי נחל מתחת לכרים, זכר לחורבן. למחרת אוספים את הכסף ומחלקים לעניים. חלוקי הנחל מיועדים להדגים את סבל אבותינו. יום זה מיועד לתרומות לכל הקרנות. קונים כבש מכספי הציבור ומחלקים לעניי העיר. דגש מיוחד מושם בתמיכה בעניים כי זאת מצווה גדולה (אל לשכוח שהיו שם הרבה עקורים ומגורשים).

בגמר התפילה, קוראים 'איוב' בתרגום לטאטית.

בתים, מגורים ועיסוקים

הבתים נבנו על ידי בנאי שעזר בבני הבית שקירבו לפניו את החומרים הדרושים. חומרי הבניה היו מן המקום ולא הובאו מבחוץ. לעיתים, נעזרו בבנייה על ידי השכנים המוסלמים. בכפרים ובעיירות, נבנו הקירות מלבני טיט שיובשו בשמש. הטיט הוכן מעפר המקום והוכנסו בו גם זרדים וקש לחיזוק ושמידה מסדקים.

לאחר הבנייה, טוּיחו הקירות באותו חומר. הריצפה נכבשה במעגילה העשויה מאבן מעוגלת ובקצותיה דיות ברזל קלות להפעלה. לאחר מכן טוּיחה הריצפה והקירות סוּדו בסיד לבן או כחול.

בכפרים הרריים נבנו הבתים מאבן בלתי מעובדת. בקירות הושארו גומחות ששימשו לשמירת כלים לפסח, לבגדים לשבתות וחגים, וגומחות קטנות יותר שנועדו להניח בהן מנורות נפט או נרות לתאורה בלילות.

הברזל היה קשה להשגה. לכן התקרה נעשתה מגזעי עץ שהוצמדו אחת לשניה ומתחתם תמיכת עץ עבה וחזקה, לשמירת הגג מקריסה. הגג כוסה בחומר מיוחד, חומר החורר, ממנו נעשו הקדירות. הגגות היו שטוחים, ומדי שנה, לפני רדת הגשמים, דאגו לטייחס מחדש בהוסיפם שכבות נוספות, ותיקנום משטפונות החורף שחלף. דאגו לבצע עבודה זאת בקפדנות, בכדי שהמים לא יחלחלו פנימה וכהגנה מהתמוטטות.

טיפול זה של שיפוץ ובידוד נעשה בכל המבנים מסביב, כי הגשם והשלגים היו עזים בתקופת החורף הארוכה. עם ירידת השלגים הרצופה, פינו את השלג מהגגות פן יקרוסו מכובד. כן פינו את דרכי הגישה לבית ולחצר.

העלייה לגג היתה בסולם או במדרגות חיצוניות. הבתים נבנו סמוך זה לזה, האחד על גבי השני, במעין מדרגות. אפשר היה לדלג מגג לגג. לעיתים רחוקות נבנו הבתים בשתי קומות. הקומה השניה נועדה למגורים ושינה.

כל בית כלל מספר חדרים; חדר שינה, חדר אורחים וחדר לבישול שבתקרתו פתח מעוגל ליציאת העשן. חלונות הבתים קטנים, ללא זכוכית, פתוחים היו לרווחה בקיץ ומכוסים בנייר טבול בשמן בחורף, לשמירה מחדירת גשמים ורוחות. חדר נוסף שימש כמחסן לאחסנת בשר מעושן, דגים מעושנים, נקניקים, מעיים, שומן כבשים. כולם קשורים בחבלים מתחתית התקרה ובקירות מסביב.

במחסנים אוחסנו פירות וירקות מיובשים לעונת החורף הארוכה וכן יינות, חומץ, שמנים וכדים רבים של כבושים ושימורים.

בית השימוש היה בקצה החצר. הרחובות היו צרים. תנאי התברואה היו פרימיטיביים, בלי צנרת בבתים. מי השופכין הוזרמו לתעלות פתוחות ומצאו דרכם הרחק בין הוואדיות. בצמוד לבית חפרו בור למים שנקו מהגגות ולעיתים למימי הנחל שכוננו לבור על ידי

תעלות. המים נדלו בדליים ושימשו לשתייה ולרחצה.

הבית גודר מסביב בגדר לשמירה מגנבים. בחצר, הוכנה פינה מקורה לחיות ועופות הבית. היה בחצר מחסן מיוחד לאיסוס תבואות, למזון, לכלי עבודה. הקפידו שתהיה חצר גדולה ומרווחת ככל האפשר, כי העבודות בקיץ נעשו בחצרות.

בקצה החצר נבנה תנור לאפיית הלחם. הוא נבנה מלבנים וטוייה בטיט. את התנור הזינו בגללי בהמות שיובו בשמש וגם בעצים וזרדים שנערמו לערימות גדולות. רהיטי הבית צנעיים היו חלים; שולחן נמוך במרכז החדר והרצפה מכוסה במחצלות. לא היו מיטות; פרסו מצעים וישנו אחד ליד השני. בקיץ, ישנו בחצרות או בגנות.

הקירות מכוסים בשטיחים וסדינים צבעוניים. על העמוד ותוך התקרה תלויים כלי נשק; רובים, אקדחים, חרבות. על הקירות, כלי כסף ונחושת ממורקים. גאוות הגברים בכלי נשקם ובכל אירוע הם מתפנים לנקותם ולמרקם. אין מייחסים חשיבות לבגדים, אם חדשים או ישנים הם. הכבוד ניכר בכלי הנשק וכל המרבה, הרי זה משובח.

שמירת הנקיין קפדנית ביותר. מערימים מצעים בגובה רב על כנים מיוחדים או דרגשי עץ מיוחדים העשויים כמיטות. בפינות הבית, ארגזים, שמונחים אחד מעל לשני, מלאים בבגדים ולבנים שונים, בגדים המיועדים לכלה או לחתן בבוא הזמן. ארגזים אלה מקושטים בקישוטים של פסי נחושת ואבנים מבריקות. הם נפתחים מלמעלה. הארגזים סגורים במעולים ופותחים אותם רק במאורעות מתאימים.

גג הבית מלא תפקידים חשובים; ייבוש פירות וירקות, ישיבה ומנוחה בימי הקיץ ובערבים. בלילות ישנו על הגנות. מהגנות אפשר היה לצפות על הנוף ההררי והיערות שמסביב. תפקיד חשוב ומרכזי שימש הגג השטוח; שם ישבו הבנות, שרו, רקדו, ניגנו בכלי נגינה ומשכו את תשומת לבם של צעירי המקום; מנהג שהיה מקובל בקהילות היהודיות בארץ הקודש בימי קדם ונשתכח מקרב עדות ישראל אחרות. כאן בקווקז, ממשיכות בנות ישראל במנהג קדום זה.

הנשים עוסקות על הגג בעבודות שונות וגם נחות ומתאווררות עליו.

בגדים ועדיים

הבגדים, כבגדי הצירקסים וכן בגדי הנשים. כובעי הגברים עשויים מעורות כבשים שנקראים "פאפאכא". אין מסירים את הכובעים אפילו בבית המשפט. אף את נשקם לא מסירים ההרריים מעליהם, אפילו בבית הכנסת.

הבגדים כולם, מעשי בית; נטוו ביד, צבועים בצבעים מגוונים מצבעי המקום. הבגדים נלבישים עד שיבלו ולאחר מכן מחליפים אותם בחדשים. כובעי הפרווה גבוהים, והציידים מכינים אותם מפרוות חיות בר שצדו. הפרוות גם מוצעות למכירה על ידם.

הנעליים, מעור אדום או ירקק, חדות ומפונת כלפי מעלה. אדם זר שנקלע למקום ואינו לבוש בתלבושת דאגסתנית, לועגים לו.

הנשים והעלמות עונדות תכשיטי כסף וזהב, תגרות חגורות כסף עם קישוטים, מעשי ידי אמן יהודי. הן עונדות טבעות, שרשראות, תחרוזות, צמידים, שרשראות זהב עם מטבעות כסף וזהב. הנשים לבושות בצעיפים צבעוניים, בהם הן גם מכסות את פניהן מפני זרים. כולן טובות מראה.

ציידים

בתיים של יהודי קוקז מצויידים בפרוות וקרניים של חיות בר. הריצפה והקירות מכוסים בפרוות החיות שצדו. הם מתפארים גם בכלי נשקם שבהם ובעזרתם הם מתפרנסים. ידוע שציידים רבים מיהודי ההר קיבלו מקצוע זה מאבותיהם. הם למדו להכיר עופות כשרים לאכילה וקיבלו מהרבנים הכשר מיוחד לשוקם. הם ידעו להכיר גם חיות שיש הכשר לאוכלן. הם סיפקו מצידם גם לכפריים המוסלמים ובכך פרנסתם.

חקלאות

בקיץ, עובדים כל בני המשפחה בשדה ובכרם במחרשה ובכלי עבודה מעץ ומברזל. כל פיסת קרקע מנוצלת. האדמה מדורגת במדרגות. הם מעבדים עד למדרונות. יש מקומות שהושקו בתעלות שהוזרמו להם מימי הנחלים או הנהרות. התוצרת שווקה לערים הסמוכות. האדמה נחכרה לעיתים מאדמת השכנים. בכפרים הרבים עסקו בחקלאות ענבי-היין, טבק, עצי פרי, ייצור זריעת טבק. בטבק השתמשו לעישון והרחו. ענבי מאכל, עודפי פירות וירקות יובשו לעונת אחרות. אנשי העמקים זרעו חיטה, שעורה, תירס, ירקות וייצרו תוצרת חלב. בישובים ההרריים גידלו צאן ובקר. היו בוקרים ורועים לחליבת העדרים והובלת המקנה למרעה. הרועים הובילו צאן ובקר למרעה, חזרו עת ערב והכניסו את העדר למכלאות. במשק החי היו פרדות, סוסים, שורים, חמורים, תרנגולים וכוורות דבורים. החקלאים עיבדו חלקות גדולות מכפי הצורך, כדי להשאיר מיבולם לגר ולעני אשר בקרבם.

מאראנא

משורשי צמח הימאראנא, שנקרא גם 'פואה', מפיקים צבע אדמדם וירקרק לאריגת פישטים, לצמר, למשי, לעור, לנייר, לכלי זכוכית ובדולח. הצבע יקר מאד ונשלח למכירה לחוץ לארץ. האנשים המפיקים את הימאראנא הם אנשי מקצוע מיוחדים ומהימנים. דרוש הרבה ידע לשם הפקת הצבע. צמח המאראנא מפיק פירות אחרי טיפול של שלוש שנים ולאחר מכן מצמיח פרי שממנו מפיקים את הצבע. הצמח הזה מפיק פרי מדי שנה במשך זמן ממושך, עד עשרים שנה. לאחר מכן שותלים שיחים חדשים.

תמורת המאראנא אשר נשלח מעבר לים, מחליפים סחורות מבוקשות. מקצוע גידול וייצור הצבע עובר מדור לדור, מאבות לבנים. יש העוסקים במקצוע זה עד היום. בעיר שומכא, גם היא ליד דרבנד, כמעט כל התושבים עבדו בהפקת צבע מהמאראנא.

צורפות

הצורפים עיבדו עגילים, טבעות, סהרונים, שרשראות, חגורות, צמידים מכסף וזהב, עבודות אומנותיות שונות, מנורות חנוכה, כלים עדינים, כלי אוכל, תבליטים, רימונים לספיר תורה וכו'.

נגרות

הנגרים הכינו ארגזי אחסון הנפתחים מהצד העליון ומקושטים בקישוטים שונים מנחושת, זכוכית צבעונית, עור וקטיפה. הם בנו מיטות עץ, כסאות, שולחנות, שרפרפים, חלונות ודלתות, גגות מעץ, סוכות, מלונות, מחסנים ועוד; לשימושם, כרתו עצים מהיער ועיבדו אותם עבר עבודותיהם השונות.

סנדלרות

הסנדלרים עבדו בשוקים ונדדו בכפרים. הם הכינו נעלי עור, מגפיים, נעלי כותנה, סנדלים ונעלי חורף גבוהים עם פרווה מבפנים וסוליות עור כהגנה מרטיבות. הם עיבדו את העורות בעצמם. הנעליים היו עם חרטום מחדד, צר ומורם למעלה. הסנדלרים תפרו נעלי בית, נעלי עבודה ונעליים מיוחדות לציידים, לקיץ ולחורף.

עיבוד העורות נעשה מעורות כבשים ופרות. לאחר שהופשטו מהבהמה, השרו אותם בסיד, ניקו וגירדו אותם. הצמר נמתח, נרחף ויובש עד לקבלו את צורתו הסופית. מעורות הכבש הכינו מחבצות לגבינה, שמן, חמאה וגבינה. את העורות רחצו בנחלים ובנהרות. היתה זו עבודה מפרכת. היו מטבילים את העורות בגיגיות צבע המאראנא לפי הגוונים הרצויים. העורות שימשו גם לסריכת ספרים ולגווילים לסופרי סת"ם. אנו מוצאים עדות היסטורית לעיסוקם של בני קווקז בעיבוד עורות; בשנת 1650 לספירה מעתיק הסופר ספרנגר מדברי סופר ערבי, מכתב יד בלונדון מהמאה העשירית, על דברי מסחר בעורות שעשו היהודים בקרבת סמכוש והמושל הרומאי לוקח מהם מעשר (ראה פירושו של יעקבי על סמכוש).

תחבורה

פני הארץ ההרריים הקשו על כל קשר וגרמו לניתוק. לרוב היו הולכים ברגל במשך ימים ספורים. בנשיאת משאות נעזרו בבהמות משא, חמורים, סוסים, פרות. על גבן של בהמות אלו היו ארוזים שקים.

במקומות מישוריים השתמשו בעגלות עליהן העמיסו את תבואת השדה, מפרי האדמה ותנובת עצי הפרי. כבישים לא היו. הדרכים היו צרות, עקלקלות וקשות למעבר.

הסקה

ההרריים כרתו עצים מיערות סמוכים ואספו זרדים וגללי בהמות מיובשים להסקה ולבישול. את גללי הבהמות ערבבו בקש וייבשום. גם זובל העדרים השתמשו להסקה. הם הכינו פחמים מעצים לאחר שריפתם והשתמשו בהם להסקת הבית.

רוכלות

הרוכלים סובבו בכפרים במשך ימים ושבועות. לעיתים נעדר הרוכל מביתו גם חודשים שלמים. הם סבלו מפגעי טבע. גשמים ושטפונות עיכבו אותם בימי החורף ואם ירדו שלגים, מצבם היה קשה יותר. לא תמיד חזרו בשלום לבתיהם. לעיתים נשדדו על ידי ליסטים ושודדי דרכים שארבו להם. גם חיות הבר גרמו לפציעותם. נהרות שגאו על גדותם עיכבו אותם בדרכם. למרות כל התלאות, הופיעו הרוכלים בביתם והצטרפו למשפחותיהם לקראת החגים.

בכדי להמנע ממוראות הדרכים יצאו בחבורה מספר רוכלים וכולם עם שקים על גבם. בהתאם לתנאי השטח, יצאו גם עם חמורים, פרות ועגלות.

הרוכלים הסתפקו במועט ולנו תחת כפת השמים. הם קנו את מרכולתם ומכרוה בכפרים ובאזורים הנידחים. היו גם חילופי סחורות.

כל רוכל מכר מרכולת שונה ותמיד הגיעו בזמנים קצובים לאותו מקום שתושביו חיכו להם. הסחורות היו מגוונות; הם מכרו דברי סידקית; סיגריות, טבק, סבון, מראות, צבעים, חינה, פך, עגילים, שרשראות, חרוזים, כלי תפירה, אריגים וגם מצרכי אוכל; סוכר, תה, תבלינים ופירות מיובשים. הרוכלים מכרו גם בהקפה וזה חייב אותם להיות קשורים לאותו כפר בכדי לגבות את חובותיהם. לא ידוע על עיסוקים בכספים. הרוכלים בדרכם היו מעבירים ידיעות מכפר לכפר, כעין דואר.

תעשיות הבית

מצמחי הקנה, זרדים וגבעולים שונים עשו מחצלאות וקלעו סלים. מעורות בעלי החיים יצרו נעלים, כריכות לספרים. מן הצמחים הפיקו צבע לייצוב עורות ולצביעת אריגים שונים. את ימי החורף ניצלו לעבודות שונות מסביב לאח. הנשים עבדו בסדיגה, תפירה, ריקמה, קליעה, טויה, אריגה ותפירת מלבושים לבני הבית.

הגברים יצרו כלי חרס לבישול ואיסוס גרעינים, לאחסון בשר, שמן, מים וינות. כל כלי נעשה בגודל מתאים למשימתו. כלי החרס יובשו בשמש ולאחר מכן הוכנסו לתנורים כדי שיהיו חזקים יותר.

בחורף, מרכז החיים היה בבית, נשים עיבדו את הצמר לבגדים ולסריגת הגרביים. בעלי מקצוע ייצרו כלי נחושת ועיבדו עורות. הנשים תפרו מצעים שמולאו בצמר ופך מנוצות. העבודות לוו בשירה. העבודה נמשכה מבוקר עד חשיכה. הזקנים ישבו ליד האח הבוטרת וסיפרו את סיפוריהם.

האשה היתה פעילה מאד גם בעבודות הבית ובהכנת האוכל וטיפול בילדים. התוצרת מעבודות המשפחה הובלה בימי הקיץ על ידי הגברים למכירה בשווקים.

תעשיות בעיירות ובערים ועיסוקים שונים

העבודות והמקצועות בהם עסקו בני העדה ההררית היו רבים ומגוונים; הם עיבדו עורות, עבדו בבתי ריחיים, מכרו בחנויות אריג מקומי וגם אריגים מיובאים. הם עסקו בפחחות, מסגרות וייצור בדיל. עבודת ברזל היא אחד מהמקצועות העתיקים אצלם. הסופר וההיסטוריון מסעודי שחי בשנת 950 לספירה כתב: "בדרך הרי סכיר, הרי קוקז המזרחיים, נמצאת מלכות ז'וריקרן, זוהי מלה פרסית ופירושה 'אנשים עושי שריונות', ואומנם רובם עושים שריונות, אוכפים, מתגים, חרבות, ושאר דברים מברזל. ביניהם ישנם נוצרים, מוסלמים ויהודים".

יהודי ההרים עסקו בקדרות ובתעשיית סבון שנעשה משמן זית ומשומן כבשים. אלו הורתחו עם תמיסות סיד בתוספת בשמים לניחוח. את הנוזל יצקו לתבניות ולאחר ייבוש נחתכו הסבונים בעזרת חוט לגדלים ולשימושים שונים. הם ייצרו שעווה לנרות, גם מדונג דבורים. בתוך הנרות הניחו פתיל כותנה.

יהודי קובא, באקו ודרבנד מצטיינים בתעשיית יין ובויקו. התוצרת נשלחת לרוסיה, וורשא ווילנא. הם מייצרים אוכפים, אפסרים, מרבדים, שמיכות ועוסקים במלאכות יד שונות וחקלאות זעירה.

באנמים ליד נהרות וימות, העבירו סחורות כרפסודאים. היו ביניהם דייגים שדגו בים המבורך בדגה עשירה. התקיימה תעשיית דגים; בית אריזה ומשלוח. מסופר על אחד המקומות על שפת הים הכספי בו הדגים נורקים עם הנחשולים, נמחצים בסלעים האדירים ואנשים פשוט אוספים את הדגה בידיהם והשלל מספיק להם לזמן רב. לכן אוכלים שם הרבה דגים. הרוכלים באים לערים, מחליפים סחורה חקלאית; זרעונים, פרוות, עורות וכו', בסחורה עירונית, מעמיסים בעגלה ומוכרים בכפרים.

ביהמגדי" משנת 1895 כתוב שליד דרבנד כורים מלח מההרים, חוצבים ומוציאים גושים גדולים, אבנים כבדות במשקל רב. יש הטוחנים אותם, מנקים גושים מיותרים, מוציאים את גרגרי החול והחצץ ומשווקים בחנויות. משגיחים שלא תתגנב רטיבות לגושים כי היא ממיסה אותם. יש שם גם אשד של מים מלוחים שמפיקים מהם מלח.

מקצוע נוסף הוא הצייד. יהודים חיו באיזורי יערות והתפרנסו מצייד. בשנת 1880 ביקר באזור יישובם של היהודים ההרריים בקווקז הסופר והעתונאי י.א. נאמירוביץ דנצקו. הוא

הוציא לאור ספר ברוסית בשם "ישראל-הלוחם" ובו רשמי ביקור. הוא נפגש עם צייד יהודי בשם בניהו שהיה לבוש וחמוש מכף רגל ועד ראש. הצייד לחם נגד דובים, ברדלסים ושאר חיות טרף. יש רבים כמותו, נושאים כלי זינם עליהם. דנצקו מציין שההררים הם עובדי אדמה, כורמים, רועי צאן ובקר. כולם בני חייל, יפי תואר, והמוסלמים מכבדים אותם. דנצקו מבדילם מיהודי רוסיה המנוונים החיים כטפילים ומציין: "כשנותנים ליהודי את התנאים הוא מוכיח יעילותו". הכפר נקרא אאול והיהודים קוראים לכפריהם "צול". הם פעלתניים וחרוצים מאד (את היהודים האחרים הכיר הסופר כסוחרים ומלווי בריבית).

ההרריים עסקו בסחר חליפין והמשיכו מסורת של עבודת אדמה, רכיבה ולחימה. קרובים היו לטבע ולנוף. הלחימה היתה דבר נדיר בקרב קהילות אחרות. אלו היו היהודים היחידים העוסקים בחקלאות, פרנסתם מדורי דורות.

שטיחים

באריגת השטיחים עבדו בעיקר הנשים ובשעת הצורך הן נעזרו בבני כל המשפחה. מסורת האריגה והטויה עברה מדור לדור ודרשה מהימנות וסבלנות רבה. את הנולים ויתר המכשירים עשו היהודים ההרריים כמו ידיהם ובגדלים שונים. מלאכת צביעת החוטים גם היא חייבת היתה להעשות במומחיות. הצבעים הופקו מצמח הימאראנאי ומצמחים אחרים. בעיקר עבדו על צבעי כחול, אדום, ירקרק ועוד. ידוע גם על צבעים שנוצרו בתהליך מורכב מביצי תולעים. החוטים נטוו מצמר וכותנה.

השטיחים שארגו הנשים ההרריות היו ידועים בשמם הטוב ובטיבם האומנותי, מעשי דייהן להתפאר.

כל איזור הצטיין בדוגמאות ובציורים שונים. כך גם הצבעים שהשתלבו עם הסיבה בצורות פרחים, עצים, עלים, ירק וצפורים.

השטיחים נועדו לכל השימושים האפשריים; שטיחים בגדלים שונים לתלייה על הקירות, שטיחים עבים ושעירים לריצפה, שטיחי יריעות לכיסוי, שטיחים לכיסוי סוסים על גבם וחזהם, שטיחי עריסה עם ארבע לולאות שחוברו לתקרה עם תבל ובהם נדנדו את הילד, שק שטיח, מלבני בצורתו, לאחסנת כלי מיטה, שטיח כיסוי על גב הסוס ושקים תפורים משני צדי הסוס, להובלת משאות.

השטיחים שנארגו בקיץ ובמיוחד בימי החורף על ידי כל בני הבית, היו לשימוש הפרטי וגם לשיווקם; דבר שהוסיף מקור נוסף לפרנסה.

עלילות דם ואנטישמיות

התעללויות המוסלמים אילצו את היהודים ההרריים לנדוד להרים ולמצוא שם מחסה ומסתור. תנאים של עלילות דם, שמד, עבדות והשפלה נמשכו עוד מתחילת שלטונם של המוסלמים עד לכיבוש הקווקז בידי הרוסים בראשית המאה ה-19. גם הרוסים השתמשו בשיטות דומות של שוד ופרעות ביהודים. שמירת הדת חיסנה את ההרריים מהפרוענויות השונות, וכאשר ניתנה האפשרות, עלו בגלים גוברים לארץ ישראל.

באופן רשמי, המשטר הרוסי נתן ליהודים הגנה והיהודים נחשבו לשווי זכויות. אולם בכדי לקנות את לבם של המוסלמים נטשו הרוסים את הכלל הזה. היהודים העדיפו להלחם לצידם של הגדודים האדומים, דבר שהגביר את הטינה כלפיהם. חלק מהיהודים נאלץ להלחם לצד המוסלמים בכפייה והמערבולת היתה גדולה.

בסוף 1918 השתלטו על דאגסטן "הגדודים הלבנים" בפקודו של גנרל ביצראחוב. הם החלו לפרוע ביהודים שלא שיתפו אתם פעולה. שלושה עשר כפרים של היהודים ההרריים נהרסו והועלו באש ותושבים שלא נמלטו נרצחו. השאר ברחו, חסדי כל, והצטופפו כפליטים בשכונת היהודים "מגאל" שבדרבנד. יהודי המקום, כיד המסורת הטובה עליהם, סעדום במצוקתם.

בדרך כלל, כל עלילות הדם מתרחשות בערב פסח. בשנת 1921, בערב פסח, היו עלילות דם ופרעות בנאלצייק. זאת היתה כביכול תגובה מצד המוסלמים על כך שהיהודים לא שיתפו פעולה עם גנרל ביצראחוב. אך לא מאהבתם לרוסים עשו זאת, אלא כסיבה נוחה לפרוע פרעות.

בערב פסח 1926, אירעו במחאצ'יקאלה, בירת דאגסטן, התפרעויות נוספות. כאן האשימו את היהודים שהשתמשו בדם מוסלמי לאפיית מצות. יהודים רבים נפגעו ונשלחו מטעמים תזכירים לשלטונות בדבר האנטישמיות והעלילות. כמצופה, התעלמו מכך.

באותה שנה היתה פניה נוספת לגוף ממשלתי עליון למנות ועדת חקירה ממשלתית. נשלחה ועדת חקירה והתלונות נבדקו. השלטונות התעלמו גם מזאת, דבר שנתן דחף למוסלמים לפגוע ביהודים גם בערי השדה.

בשנת 1926 פרץ גל גואה של פרעות בקובא. שוגרה משלחת למוסקבה ובעתון "פראבדה" פורסם מאמר בגנות המעלילים. מונתה ועדת חקירה שדרשה את תיקון המצב אך זה עזר אך במעט.

גם בעתון "באקינסקי-ראבוצ'יי" פורסם מאמר בידי איש מפלגה, המתאר את מצבם העגום והאומלל של היהודים, מגדיר את המצב כשערווריה פוליטית דורש לתת ליהודים את מלוא הזכויות המגיעות להם.

יהודי דאגסטן שלחו תזכיר ובו נתונים על הפרעות והאנטישמיות וטענו שהמפלגה מחפה

על הרשויות המקומיות ברפובליקה. השלטונות השיבו שאכן נכונים הדברים ויש לבער את הגעגוע הזה. השלטונות המקומיים התעלמו מהתזכיר.

גוף ממשלתי נוסף חקר בתלונות ביתר יסודיות והגיש דו"ח שאושר על ידי הממונה במחאציקאלה והמפלגה, גם זאת ללא תוצאות.

ב-1927, שיגרו שמונה כפרים את נציגם, ענתילוב, למוסקבה להתלונן בפני המוסדות העליונים על קיפוח. הוא הציג את הדברים הבאים: יש התפרצויות אנטישמיות ורצח והאשמים לא מתנשמים. הוגשו תלונות ללא תגובה. לא ניתנו שרותים רפואיים ותרבותיים. השלטונות המקומיים הפרו את זכויות המיעוט הלאומי היהודי; לא קיבלו יהודים הרריים למפעלים ממשלתיים והמנגנון הממשלתי התיחס ליהודים במעוות. השלטונות המקומיים אחראים למצב ומתעלמים מכך שיש לשנותו בדחיפות.

ההתערבות הזאת נשאה פרי והביאה לשיפור. 500 משפחות יהודיות קיבלו חלקות אדמה ותקציב קטן לציד. שאר ההחלטות לא מומשו. כעבור זמן קצר, נאסר החקלאי ענתילוב והובא לדין בעלילת שוא. הוא יצא זכאי. מעשי הקיפוח נמשכו ונתלו בהפחדה וטרור פסיכולוגי.

ב-1928 שררה מדיניות של חיסול ייחודו של השבט היהודי הזה ומיוזוג עם הטאטים המוסלמים הנחשלים, ללא התחשבות בעברם וייחודם העשיר של היהודים. ההתארגנויות היהודיות חוסלו ביד קשה. מגמה זאת פסקה עם פרוץ מלחמת העולם השנייה וחדשה בגמר המלחמה. באיזורים הפנימיים חיו היהודים ההרריים את חייהם המסורתיים הרחק מידי הצרים והמסטינים.

סטאלין פעל בשיטתיות לחיסול המסורת היהודית. הוא הפלה את היהודים לרעה מיתר התושבים, במיוחד את תרבותם העשירה שהלכה דעכה. היהודים חיו בפחד וחרדה לבאות. ב-1929, עלילת דם במחאציקאלה, ללא קורבנות. הישוב היהודי הגן על עצמו במרוכז והצליח להדוף את הפורעים.

ב-1931, פרצה בדרבנד "בהלת נפט". ספסרים התביאו את המצרף הזה, האשימו בדבר את היהודים. בעתון היהודי ההררי "זאתמטקשי"-העמלי ובעתונים אחרים, פורסמה תלונה נגד האשמה זו. גינו את המעשה הזה כאנטישמיות. כתוצאה מזאת, אחדים מהעתונאים היהודים ננזפו ופטרו מעבודותיהם.

הגינניים לא עשו רושם. המדיניות היתה לעקור את התרבות היהודית והדבר נתן עידוד למסטינים.

עם פלישת הצבא הנאצי לקווקז, ניצלו זאת המוסלמים הידועים בשנאתם, מלבד היהודים, גם לרוסיה, והתגייסו ליחידות מוסלמיות שנלחמו נגד היהודים והרוסים כאחד. העתונות המוסלמית שהופיעה בדאגסתן פירסמה מאמרי שיטנה ועלילות מכוונות נגד היהודים. המוסלמים היו יד ימינם של הנאצים בחיסול הישוב היהודי בקווקז.

בשנת 1960, מספר יהודים נהרגו בנאלציק על-ידי המוסלמים הידועים בשנאתם העיוורת

כלפי היהודים. מעשה זה נעשה בעידוד השלטונות. עקב המעשה הזה ואלה שקדמו לו, רבים עזבו את בתיהם והיגרו לערים הגדולות.

מכאן ואילך היו חיסולים שיטתיים, טיהורים, הסתות ופורענויות. כל אלו גרמו לרצון לעלייה. עם נצחון ישראל במלחמת ששת הימים גברו גלי השיטנה ומאז באו דרישות גלויות לעלייה. רבים עלו והנשארים מחכים להזדמנות הקרובה.

בתשיעי לספטמבר, 1966, פירסם מזכיר המפלגה בעיר בונאקסק שבדאגסטן, ג. מחמודוב, מאמר: "היהודים הם שונאיהם בנפש של המוסלמים ושתיית 10-5 גרם של דם מוסלמי מדי שנה היא מצווה בעיני היהודים".

דברים אלה הביאו לזעקה נמרצת, וכעבור ימים מספר ל"תיקון דברים"; "היה זה משגה ואין יסוד להאשמות". מוחמדוב נשאר למלא את תפקידו הציבוריים וכעורך העתון "קומוניסט" כתב כעבור עשרה ימים מאמר אנטי יהודי חריף יותר: "יש להשתחרר משרידי העבר, האם דרוש עוד בית כנסת בבונאקסק!"

בית הכנסת האחרון נסגר דבר זה מוכיח שמוחמדוב נשען על סמכות ממשלתית. לא יפלא על כן רצונם של היהודים בקווקז לעלות לישראל ובמהירות.

ציונות בקווקז

עוד לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, החלה במזרח רוסיה פעילות ציונית מוגברת. האילוצים לכך היו שונים: באותה תקופה התחוללו פוגרומים כנגד היהודים ברוסיה, ליטא, בילורוסיה ופולין. יהודים ברחו ממקומות שונים גם מפתח שיגיוסו לצבא. כל זאת גרם לנדידתם ולמציאת מקלט בקרב היהודים ההרריים. הם חיפשו כאן, בקווקז, מקורות פרנסה במקצועות שונים הקשורים בעסקי הנפט אשר בבאקו.

בתחילה, היתה התמרמרות נגד הפולשים האשכנזים שכונו "אפיקורסים", בגלל היותם יהודים שאינם שומרי מצוות. ליהדות קווקז, החרדית ברובה, היה קשה לעכל זאת. אך ברבות הימים רוככה הגלולה ומצאו שיתוף רב ברעיונות. מלבד הזקנים, שדבקו במסורת האבות והציונות שלהם התבטאה בדרכים אחרות.

היהודים האשכנזים התפשטו בכל הערים הגדולות בהן שכנו אחיהם ההרריים שסעדום בכל מקומות מושבם כדי האירווח הטובה עליהם. היהודים ההרריים שמרו בתחילה על מרחק מהאשכנזים בגלל שאלו לא דיקדקו במצוות התורה וזקני העדה חששו מהשפעתם על צעירי העדה.

עם הזמן, הצטרפו אל האשכנזים רוב רובם של בני העדה וכולם עבדו במשותף להחדרת התודעה הציונית שמטרתה עלייה לארץ הקודש. לרעיון זה לא התנגדו זקני העדה. הציונות, במובנה הדתי, היתה קיימת תמיד בקרב ההרריים. בכל הזמנים היו עליות לירושלים; מי ברגל ומי ברכב. הציונות במובנה המשיחי היתה מושרשת עמוק בלב יהודי קווקז. הם תרמו שקלים לשיבות אשר בארץ הקודש עוד לפני קום הציונות. שליחים רבים התקבלו בחמימות ונתרמו להם כספים וספרי תורה לבתי כנסת ולבתי מדרש אשר בירושלים. גם למוסדות אחרים תרמו ביד רחבה.

יהודים הרריים באו להטמן בהר-הזיתים. העולים הגיעו לארץ בכל התקופות והזמנים, ואת היתה ציונותם. הצעירים סיגלו לעצמם גם את הציונות החדשה שהאשכנזים הביאוה זה עתה.

נרקמו יחסים עם היהודים שברחבי האימפריה הרוסית. היו קשרים דתיים כגון השתלמות בישיבות. עוד בשנת 1850 בנו יהודי קווקז לאחיהם בירושלים שכונה שנקראת "בית ישראל" עד עצם היום הזה.

התנועה הציונית נתנה תנופה רבת היקף להגשמת חלומם של ההרריים לעלייה ולהתנחלות. התנועה סחפה גם את הוותיקים ונמצאו מתוכם דוברים ופעילים שעשו רבות בתחום הציונות והעלייה. עקב פעילות זאת נפתחו בתי ספר חדשים ללימוד העברית והופיעו עתונים וספרים בעברית. עולים נשלחו להתיישבות בארץ. בנו גם שכונות מיוחדות לבני העדה; נוסף לשכונה בירושלים, גם שכונה בתל-אביב שנקראה "שכונת הקווקזים".

נפתחו סניפים של אגודות נוער ציוניות. השלטונות הסובייטיים לא ראו בעין יפה את פעיליהם של הציונים והצרו דרכם. אט אט סגרו את המוסדות שנפתחו בעמל רב. הפעילות הציונית התגברה עם התחדש מלחמת העולם השנייה. בתקופה הזאת הגיעו פליטים רבים מכל קצווי רוסיה ופולניה. גם הם קיבלו סעד ועזרה. לאחר המלחמה חזרו הפליטים למקומות מושבם ואלה שנשארו התמזגו עם התושבים ההרריים שהכירום כאחייהם לכל דבר. עם קום התנועה הציונית והקונגרס הראשון, נמשכו לארגון הציוני רבים מיהודי קווקז. רצונם היה עז לעלות ולהתל בעבודת האדמה בארץ.

בשנת 1893, לאחר הקונגרס הציוני השני, התכנסה בבאקו אסיפה ומשתתפיה יסדו אגודה ציונית. מדי שנה הצטרפו לאגודה רבים נוספים. רבתה פעילות ההסברה, מכרו שקלים והחתימו מניות של "אוצר התישבות היהודים". נאספו כספים לתנועת הפועלים בארץ ישראל ולמען בית ספר ביפו. בבאקו נפתחה גמנסיה על ידי המורה אייזנבט מפטרבורג. בבתי הכנסת נאספו תרומות לישובי ארץ ישראל, נאספו שקלים, נפתחו ספריות וקורסים ללימוד השפה העברית.

יהדות קווקז היתה ערה לכל המתרחש בפזורות בהן חי העם היהודי. ראוי לציין שהיהודים ההרריים לא שכחו לשלוח מברקי ברכה לקונגרסים הציוניים הראשונים ולאחר מכן להשתתף גם בכמה מהם, בתור צירים המייצגים את השבט המופלא הזה. בשנת 1899, עת התקיים הקונגרס השלישי בבאזל, ד"ר הרצל הזכיר באסיפה שהתקבל מכתב ברכה מהיהודים ההרריים היושבים בהררי קווקז. הארכיטקט מארמורק הודיע לבאי הקונגרס שחברות ציוניות נוסדו גם בין היהודים שבהרי קווקז ואף אגודות משלמי מיסים.

הרצל התפעל מאנשי העדה, במיוחד מכך שעיסוקם העיקרי בחקלאות ואמר ש-הם יהיו חלוצי עבודת האדמה בארץ ישראל. אהדתו של הרצל ודבריו החמים גרמו לגל עלייה מוגבר של יהודי קווקז.

בשנת 1900, בטאמיר-חאן-שורה, התאחדו האגודות הציוניות ואספו כספים. כן פתחו חדר לדוגמא, ללמד את התלמידים, ונפתח אולם לאסיפות.

בשנת 1901, פתחו והנכו חדר נוסף ללימוד ילדים וילדות. החדר כלל 50 תלמידים. הפתיחה היתה בנוכחות המושל הצבאי הרוסי שעדיין לא התייחס בשלילה אל הענין הציוני. ב-8 בדצמבר 1900, ערך אוסישקין, שקווקז היתה בתחום פעילותו, מסע הכרות עם עסקנים מקומיים. הוחלט לערוך ועידה בטיפליס ותשעה נציגים מהיהודים ההרריים הביעו את נכונותם להשתתף בה. יוסף טרומפלדור רצה שמיקומה של הועידה יהיה בבאקו, אבל דעתו לא התקבלה והועידה התקיימה בטיפליס. ב-12 בינואר 1901, הוחלט על לימוד השפה העברית, הקמת ספריות, הקמת בתי ספר והבאת מורים מרוסיה שימשו כמורים. האישים רבי פעלים שנטלו על עצמם לפעול בארגונים הציונים ונבחרו על ידי העדה היו:

בוגאטירוב ומרדכיוב. העדה חבה להם רבות על פעליהם. הועידה הזאת פוזרה לקראת סופה על ידי המשטרה כיוון שלא היה לבאיה רשיון התכנסות.

בשנת 1901 יצא מבאטאלפאשינסק יושב ראש האגודה הציונית המקומית, מתתיהו בוגאטירוב, למסע לכמה ערים בתבלי קובא, טרסק דאגסטן. קיבלוהו שם באהדה והוא הצליח בפעולות ההסברה. על פי הדווחים מהועידה שהתקיימה באיזור זה, השתתף איש פעיל נוסף, בן-ציון שאולוב מהכפר אוציקולאן, וכן הרב הראשי ליהודים ההרריים בעיר גרוזני. הועידה נפתחה לאחר דחיה מחמת השלגים.

היא נפתחה שנית ב-20 באוגוסט 1901. צירים רבים באו מבאקו ומדרבנד. כדי לקיים את הועידה שכרו אולם לאירוע מהאגודה "בני ציון". לאחר ועידת טיפליס ייסדו בית כנסת בשם: "שערי-ציון" וזה היה צעד נוסף לקירוב אנשים נוספים לתנועה. התנגדות זקני העדה הלכה ודעכה. בראשית דרכה של הציונות ראו בה כמרחיקת הנוער מערכי הדת. אך נוכחותו של הרב הראשי מגרוזני פתחה דף חדש ועודדה גם רבנים אחרים לעשות כמותו. אחרי הועידה הזאת פנו 48 גרי צדק מחבל קובאן אל בוגאטירוב ורצו להפגש עמו ולקבל ידיעות מהמתרחש ב"פלסטינה הקדושה ועם ישראל הקדושי". ידיעה זאת הועברה במכתב שכתב בוגאטירוב למנחם אוסישקין.

למעלה:
במעמד עם ד"ר הרצל

משמאל,
מתתיהו בוגאטירוב ושלמה מרדכיוב כצירים
בקונגרס הציוני הששי בבאזל

לקונגרס הציוני החמישי ב-1901, שלחה האגודה בבאקו ציר יחד עם עוד פעילים מגרוזני והכפרים בסביבה. נשלחו גם מכתבי ברכה מחבל דאגסטן. ההפרעות מטעם השלטונות לתנועה הציונית הלכו וגברו. היתה גם התנגדות מצד החרדים והדבר יצר אוירה לא נוחה. בנשף חנוכה שנערך בטאמיר חאן שורה, הופיע עתון ציוני והשלטונות אסרו כמה מראשי האגודה הציונית. לאחר בקשות ושידולים שוחררו. עבור כל אסיפה שהיתה צריכה להערך

חייבים היו לקבל רשיון מטעם השלטון ורשיונות כאלה לא ניתנו, מפחד השלטונות. גם האסיפות שהתקיימו קודם לכן בבתי הכנסת, נאסרו על ידי הגבאים.

בגרוזני שבחבל טרסק התגוררו בשנת 1901 כ-170 יהודים הרריים. פעולתם למען התנועה הציונית היתה רבת היקף. הם עסקו בהפצת שקלים ובהחתמות לבנק לאומי ועוד. כל זאת, למרות איסור מפני השלטונות ולמרות הפחד ממאסרים. ביום הכיפורים, שהוא היום הקדוש ביותר לעם ישראל, ביום שאין לשאת כספים, נאספו 23 רובלים ו-29 קופיקות. בפעולה הזאת סייעו שאול קוקולייב והרב רחמן קוקולייב.

מכך אנו למדים שהקהילה החרדית פעלה ותרמה רבות למען המפעל הציוני, מפעל שהגשים גם את מאוייה.

בשנת 1902, ביקר מוסינזון בבאקו ונאספו כספים לקרן-קיימת לישראל. באותה הזדמנות ביקשו ההרריים סיוע לעלייה לארץ.

ב-22 במארס, 1904, ראשי האגודה הציונית בבאטאלפאשינסק, היושב ראש מ. בוגאטירוב וסגנו ש. מרדכיב כתבו מכתב אל ד"ר הרצל ומכתב נוסף בתאריך 5 באפריל 1904. הם טענו שעניין העלייה לארץ ישראל לא מתקדם, ביקשו שידונו בעייתם בישיבה

קבוצת רבנים שפעלו לייסוד בתי ספר ללמוד השפה העברית טרם עלייתם לארץ-ישראל שנת 1906 עומדים בשורה העליונה משמאל לימין: רב בית הכנסת בבאקו אפרים רבינוביץ, הרב מרדכי נפתליב מדרבנד, יעקב הופמן מבבורוסק, הרב דניאל גיליאדיב מדרבנד, הרב נעים שמעוטב מדרבנד. יושבים משמאל לימין: הרב אסאף אפרימוב, עורך הדין ישראל סמיונוב, הרב ישעיה רבינוביץ, הרב מרדכי תוצאייב, כולם מדרבנד.

הקרובה ואמרו שידוע להם מקריאה בעתונות הרוסית כי הקרן הקיימת לישראל רכשה קרקעות בארץ. – "אנו יהודי קווקז מצבנו קשה, נא למסור לנו האדמה לעיבוד, אנו מוכשרים לכך מאז". "אנו דורשים להעלות 40-30 משפחות שמכוחות מיד לעלייה".

מוראדוב, שהשתתף בוועידות הציוניות, היה איש צעיר ורב פעלים, אדם משכיל שנתם להסברת הרעיון הציוני בקרב בני עדתו. פעילותו זרעה ועוררה רבים שחיכו לעלייה. כאשר קרא ידיעות על קניית קרקעות, מצא שגם לבני עדתו מגיעה הזכות להתנחל: "הרי מאז ומתמיד עובדי אדמה אנו". הוא רצה לקצר את זמן הציפייה ופנה ישירות להרצל שאחד מאד את אנשי העדה, עובדי האדמה החרוצים.

בוגאטירוב גייס לעזרתו בפעילויות השונות גם את אסף פנחסוב שסייע לו להקים מועדונים וארגוני נוער שאחד מהם נקרא "החבר". שליחים נשלחו מישוב לישוב. הם לא פסחו על אף כפר, דרשו בבתי כנסת, דירבנו לעלייה ולהתיישבות בארץ הקדוש ורבים נענו. מאד חרה לו לבוגאטירוב שקנו קרקעות בא"י ולא שיתפו בעלייה את יהודי קווקז.

אנו למדים מהנתונים של שנת 1904 שיהודים רבים מבני העדה ההררית עלו ביוזמה עצמית לארץ ישראל כיוון שלא יכלו לחכות יותר. הם עלו דרך היס השחור לתורכיה ומשם ליפו. על טלטולי הדרכים שלהם הם כותבים במכתבים הרבים ששלחו מתורכיה לקרוביהם. הם היו חייבים לעבוד למחייתם בתורכיה בכל עבודה מזדמנת על מנת לממש את המשך הנסיעה וחזו על בשרם חבלי עלייה רבים וקשים.

בשנת 1905, היתה התארגנות של קבוצת יהודים אמידים שרצו לקנות נחלה ליד זכרון יעקב. הם פנו באופן עצמאי למוסדות המתאימים והוצע להם מטעמים להתנחל בנהלל ובדגניה א'. הם מיאנו לקבל את ההצעה כי חס שם בקיץ והם רצו בישוב מתחיל ולא בישובים קיימים ומבוססים. הם לא דחו את האפשרות להתנחל אפילו בעבר הירדן בין המוסלמים. "כי גם בקווקז אנו חיים אתם כל השנים, תגן על עצמנו כמו דינר".

היתה קבוצה שניה של הרב יחזקיהו מושאילוב שאירגן 600 איש להתיישבות. הקבוצה הזאת היתה ללא אמצעים כספיים ורצון חבריה היה לחכור קרקע באין אפשרות לקנותה. ההנהגה לא עמדה בתנאי זה ומצער הדבר שלא יצאה מפעילויות אלה כל תוצאה ממשית.

לקונגרס הציוני הרביעי שהתקיים בלונדון בשנת 1906 נבחרו ונסעו שניים מנציגי היהודים ההררים אשר בקווקז; מתתיהו בוגאטירוב מגרוזי ומרדכי מרדכיב מאקסי. ד"ר שלאפושניקוב שייצגם, נאם על היהודים ההררים והתלהבותם לרעיון הציוני.

ד"ר הרצל קיבל את הנציגים בהתלהבות והצטלם אתם לזכרת. תלבושתם עשתה עליו רושם רב. הוא התפעל מהיהודים היפים והחסונים. יהודים שמלאכתם בחקלאות ולא נטושה אף בגלות הארוכה. אלה היהודים עליהם יאמר בכל הזדמנות: "חלוצי עבודת האדמה".

באותה עת ישב י"ל כס הרבנות הרב, ההיסטוריון, הסופר ואיש רב הפעלים, רבי יעקב יצחקי, אשר ציוניותו ינקה מערכי הדת. עוד לפני קום הציונות אמרה ציונותו שרעיון קדוש

הוא לעלות לארץ האבות, רעיון קדוש הוא להתיישב בארץ ובירושלים. רבות פעל בקרב עדתו להחדיר בהם את רעיון השיבה לארץ.

פעולותיו היו בנחת ובחסתר. אחריותו כמנהיג היתה כבדה; עדתו היתה פזורה בהררי הקווקו הנדחים. רבות נסע אליהם לעודדם ולקרנם לדת, לתורה, לעלייה ולגאולה.

הרב יעקב ידע שהשלטונות לא ראו את הרעיון הציוני בעין אוהדת. כנציג ראשי, כנציג דתי של העדה וכבא כוחה במשימות רשמיות שהטיל עליו השלטון, בעצם תפקידו הרם, הוא מצא שלא זאת השעה המתאימה להדבק ברעיון הציוני החילוני, שלמעשה לא היה זר לו. הוא גם לא דחה אותו בלבו כיהרדי נאמן. ציוניותו התפרשה דרך התורה. חשוב היה לו שעדתו לא תנוק. לכן פעולותיו היו מתונות, שלא לרוחם של הצעירים שדחקו את הקץ.

רבי יעקב יצחקי היה חייב להראות לשלטונות שאינו תמים דעים עם פעליהם של שני בניו שנתמכו לפעולה הציונית. אקט התנגדותו התבטא בנישולו של רבי מאיר ממחצית הירושה המגיעה לו. מעניין מדוע לא נישל אותו מכל הירושה.

זאת היתה פעולה ראוותנית למען יראו השלטונות. פרט נוסף; – רבי מאיר שנושל ממחצית הירושה של הכרם המגיעה לו, לא כתב על הנושא הזה במכתבים שכתב לאחיו שהתגורר בירושלים. רבי מאיר, שהיה עתונאי שכתב לעתונות והיה כתב של אחד העתונים בארץ, לא העלה זאת במאמריו וכתבותיו.

כאמור, הצעד שנקט רבי יעקב הוכיח לשלטונות את נאמנותו להם. צעד זה היה כורח המציאות ובפעולה הזאת פרס כנפיו לסוכך על אחיו ההרריים כדי שחלילה לא יבולע לעדה שהוא אחראי לה.

עובדה אחרת; – בנו השני של הרב, רבי נפתלי, קיבל תפקיד בכיר במפלגה הציונית בדברנד, לאחר שאחיו מאיר נטש את התפקיד לטובתו. השאלה המנסרת היא: מדוע לא נישל רבי יעקב גם את בנו נפתלי מהירושה. הרי גם הוא פעל באותו תחום. כנראה היתה זאת פעולה משפחתית מתואמת. גם נפתלי לא העלה את נושא הירושה בשום מקרה. באגודה הציונית היו 40 משפחות ושמה היה "בני-ציון". כמנהל האגודה והיושב ראש שלה נבחר מאיר יעקבי שהיה מלומד, סופר וידע עברית על בוריה. הוא היה נציג שבעוננים מארץ הקודש, כתב שירים ומכתביו מעידים על תחומי פעולה מגוונים.

לאחר תקופה קצרה, נושל מאיר מתפקידו על ידי ההנהלה הציונית המקומית. סיבת סילוקו היתה התרשלות בהפצת הרעיון הציוני. את מקומו שהתפנה ירש אחיו נפתלי יעקבי. גם הוא הכיר את השפה העברית, פעל באגודה במרץ ונאמר שבמשך שלושה חודשים הכפיל את מספר החברים והשוקלים והקים ספריה.

נפתלי, יושב ראש האגודה החדש, קיבל תלונות רבות אודות נישול אחיו מהירושה ובליט ברירה התלונן נד אביו, תלונה שבגלה בחילול הקודש. הוא יצא נד אביו שייצג את כל בני העדה כמדריך רוחני. התלונה היתה קשה ונטען בה כי אביו מתנגד לציונות וקיפח את אחיו מהירושה.

רבי יעקב יצחקי לא הזכיר את פרשת הירושה באף אחד מכתביו הרבים. ייתכן ועשה זאת בתעודה שאבדה עם יתר התעודות שלא נמצאו.

השלטונות גילו התנגדות חריפה לפעולה הציונית ומפאת מצב זה הוכרו בקווקז מצב חרום. החרדים שבקרב העדה גילו התנגדות לאגודה הציונית. הופעלו מאסרים נגד הפעילים ולאחר שידולים ובקשות שוחררו כולם.

יושב ראש האגודה נפתלי ואחיו מאיר ערכו תקנון לאגודה: להתאסף בשבתות ובחגי ישראל ללמוד תורה, לעיין, לכתוב ולקרוא ספרות ישראל, לדבר עברית בכל מקומות מושבם, לתרום כספים לישוב בארץ ישראל, לאמץ ולזרז עלייה והתנחלות בארץ-ישראל, לפעול לייסוד בתי ספר עבריים נוספים, ולגייס חברים לתנועה.

בין הפעילים, התבלט הרב יחזקאל מושאילוב שדגל בתנועה ופעל לטובתה בגלוי, ללא חשש ומורא. הוא ייסד בטאמיר חאן שורה אגודת יהודים הרריים על שם מונטיפיורי ועמד בראשה. אגודות אחרות הוקמו גם במקומות אחרים וההתלהבות סחפה את כולם.

בתשובה למכתביו של בוגאטירוב לדי"ר הרצל בעניין קניית קרקע להתישבות. הרצל מפנה את הפעילים ההרריים למאיר דיונגוף והם מתבקשים להמציא רשימת מועמדים לעלייה. ללא דיחוי הועברה רשימת עשרות משפחות עם נתונים על מצבם הבריאותי והמשפחתי.

בוגאטירוב ענה להרצל במכתב הוקרה: "אתה מרגיש בסבלם של האחים ההרריים בקווקז".

הפעילות לא פסקה וצורפו פעילים נוספים. בדרבנד הוקמה אגודה בשם "שומרי-ציון" ועוד אגודה של צעירים מבני העדה בשיתוף עם האשכנזים בשם "שורה", גם על שם מונטיפיורי.

ב-1907, אירגן רבי יעקב יצחקי עלייה לארץ ישראל. אוסישקין תמך בה והמליץ עליה. יחד עם הרב עלו עוד משפחות רבות. עם עלייתו הוא קנה מאדמת הטמפלרים וייסד על אדמה זו את המושבה "באר-יעקב" שנקראה על שמו.

ב-1907 עלתה לארץ ישראל קבוצה שניה בראשות מכתיוב. הם רצו להתנחל בישוב במימון עצמי. המוסדות המיישבים לא עזרו להם. חלקם התיישב ב"באר-יעקב" וחלק שני ב"מחניים". רבים נטשו את המקומות האלה תוך האשמות חמורות נגד המוסדות שלא יישבו אותם במקומות הרצויים להם. הם רצו להתנחל במקומות מבוססים ולא בישובים מתחילים.

קבוצת מכתיוב עלתה לירושלים והשקיעה כספה בבניית בתים בשכונת "בית ישראל". בניה עסקו במסחר. משפחת מכתיוב התפרנסה מעבודת הקבלנות בבניין. היא ייסדה רפת גדולה של עשרות פרות חולבות מהמין המשובח ביותר. בניה טיפלו גם בערדי צאן שסיפקו חלב וייצרו גבינות למכירה בשוקי ירושלים.

גם ב"מחניים" לא נאחזו כולם. קדמיהם, הגליציאים, עזבו את המקום לאחר שנתיים

וההרריים כבשו את מקומם. ההכנות לעליה על הקרקע היו מדוקדקות. קנו כלי עבודה מובחרים וגם בחרו זנים מובחרים של המשק והחי.

על שאיפות העליה וההתנחלות של יהודי קווקו אפשר למצוא בפניותיהם אל ד"ר זאב ווינשל, ב-ד' תשרי 1914, והוא כותב:

"אחינו ילידי הארץ והיהודים ההרריים פונים אלינו לעתים קרובות עם שאלות על דבר העתק מושבם לארץ ישראל. והנה כדי לארגן את הדבר כיאות, הננו מוצאים לנכון להציע לפניכם, להודיע את בא כוחנו בארץ ישראל הד"ר רופין, שמוזמנים אנחנו לשרת את שני הצדדים בידיעות שונות ובכלל מאי דאפשרי".

באותה שנה היתה פעילות רבה בבאקו בגיוס כספים להרחבת רשת בתי הספר בארץ. למטרה הזאת נשלחו מבאקו 1000 רובלים והמחאה נוספת של 150 רובלים.

הפעילות הציונית התגברה בשנים 1915-1919. בעיר באקו התגוררה אוכלוסייה הררית וותיקה. רוב אנשיה היו יהודים אמידים שעבדו במסחר וגם בעסקי נפט. הוקם שם "הוועד העירוני של ההסתדרות הציונית". התחוללו אז פוגרומים על ידי המוסלמים, דבר שחייב אי פלגנות בין הבאים מקרוב לוותיקים. האשכנזים ובחורי ההרריים פעלו יחדיו למיגור הפוגרומים. גם בדרבנד התרחש התהליך הזה.

בשנים הראשונות של מלחמת העולם הראשונה היו בבאקו נסיונות לגיוס צעירים לדחדים העבריים. לשם כך היו התקשרויות מטעם זיבוטינסקי וד"ר וייצמן. בקובא נמצאו הרבה פליטי פוגרומים מרוסיה ומקווקו עצמה. רבים נרשמו לעלייה ורבים עלו בכוחות עצמם דרך קושטא.

הפעילות התנהלה בבתיים פרטיים, במחתרת. עם נצחון המהפכה הרוסית ומיגור שלטון הצאר, נעשתה הפעולה בגלוי וההתכנסויות היו בבתי הכנסת, בספריות ובמועדונים. נאומים נאמרו גם בשפה הטאטית.

אורגנו כינוסים ללימוד השפה העברית ונוספו צעירים למפלגות הציוניות. ההרריים הקימו אגודה משלהם בשם "אחדות" וחיברו הימנון בשפה הטאטית. המנון המעיד על גאווה, על מוצאם מעשרת השבטים ושאיפתם לעלייה לציון. המנגינה הושרה לפי "התקוה".

בעיר הצטופפו פליטים מקובא שברחו מפחד המוסלמים. רבים אחרים נטשו את כפריהם בסביבה ועברו לדרבנד, לפטרובסק ולטאמיר חאן שורה. רובם עובדי אדמה שנסו על נפשם ודרשו לעלייה מהירה. נציגי העדה בבאקו פנו בשדר דחוף להסתדרות הציונית באנגליה והודיעו על חומרת המצב ועל נכוונתם של 75% מבני העדה לעלות. מאות צעירים חתמו והביעו נכוונת לעלות כיחידה צבאית לוחמת.

בועידה הציונית ב-1917, פעל במרץ רב הצעיר גרשום מוראדוב. הוא היה ציוני משכיל שהלהיב את כל שומעיו ברעיון הציוני. הוצע לו להקים בית ספר ששפת ההוראה בו תהיה באידיש. הצעה זו נדחתה בתוקף על ידי ההרריים. הוחלט על העברית כשפת הוראה

ושהסברה הציונית תתנהל בשפה הטאטית.

עוזרו של מוראדוב, אסף פנחסוב, היה תומך נלהב בהפצת הלשון והשפה העברית והוראת התנייך. בבאקו עסקו התלמידים באיסוף כספים לקרן הקיימת. הצהרת בלפור וכניסת הבריטים לארץ ישראל הלהיבו את היהודים. נערכו אסיפות בתיאטרון ונגבו כספים רבים לארגון הציוני. שוב נישנו הדרישות לעלייה דחופה מצד פליטי קובא, פליטי המאורעות, שהתגוררו בעיר בחוסר כל.

ב-1917 קיימה ההסתדרות הציונית ועידה בפטרוגרד. בוועידה השתתפו שלוחים מדרבנד ומערים אחרות. יצאה קריאה להתלכד מסביב לרשימה ציונית ונבחרו מרכזים לכל הארץ. באותה שנה נבחרו בדרבנד 25 חברי עירייה ו-7 מהם מהרשימה הציונית.

ב-21 באוגוסט 1917, התקיימה בבאקו ועידה כללית של ציוני קוקוז. בין 28 הצירים היו 4 צירים מבני העדה ההררית. המייצגים את העדה היו: גרשום מוראדוב, יעקובוב מדרבנד, פנחסוב מארמבור ומרת פנחסוב שייצגה נשים ציוניות.

גרשום מוראדוב העלה הצעה להקים גדוד פרשים של 5000 צעירים מבני היהודים ההרריים מצפון קוקוז ולכבוש את ארץ ישראל מידי הטורקים. ההצעה הזאת הועלתה קודם לכן בוועידת "ברית החיילים היהודיים" שנערכה בטיפליס עקב קריאתו של טרומפלדור להקים גדודים עבריים. הוועידה דאגה בחרה את המפקד אך התוכנית נגזרה.

בימי מלחמת האזרחים בקוקוז, 1918-1919, כבשו דודי זניקין את מזרח קוקוז בסיוע המוסלמים. היהודים לחמו לצד הצבא האדום, דבר שגרם לעימות עם המוסלמים. בסיוע הצבא הלבן השמידו המוסלמים כפרים יהודיים. מאוחר יותר, גם הצבא האדום התנכר ליהודים שלחמו לצדו. הוא עשה זאת לטובת המוסלמים שאת תמיכתם ביקש.

ב-1919 נתקיימה בבאקו ועידה של "צעירי ציון". נציגי ההרריים היה י. אלחסוב. השתתפו צירים מבאקו, טיפליס, דרבנד, פטרובסק, טאמיר חאן שורה ובאטום.

בראש תנועת "החלוץ" עמד גרשום מוראדוב. הוא בא בדברים עם השלטונות להתיר פתיחת בתי ספר עבריים. בתי הספר שנוסדו בתקופתו פעלו עד שנת 1922. בגין פעולותיו הציוניות הושם במאסר שנים ארוכות ובבית הכלא מצא את מותו. במהלך חייו פעל רבות להגשמת הרעיון הציוני. הרבה טרח ועמל למען אחיו. משאת נפשו היתה להעלותם לארץ ישראל ולא זכה להגשים בעצמו את חלמו.

ב-1919 יצא לאור העתון בשפה הטאטית: "טובושי סאבאכיי" – "איילת השחר". היתה פעילות רבה בהפצת שקלים, הפצת מניות "הבנק הקולוניאלי" ופעילות לעלייה.

ב-1919, נכתב בתזכיר שני להסתדרות הציונית בלונדון שציוני קוקוז מקבלים על עצמם לארגן את העלייה מתחומם. יוסף ברץ בא בשליחות "הפועל הצעיר" מארץ ישראל. ברץ, בעצמו חקלאי מדגניה, בא לארגן את עליית יהודי קוקוז. הרעיון לא מומש כי היו קשיים ואיסור על כניסת יהודי רוסיה לקושטא.

ב-1919 הוקם בבאקו ועד שהורכב מ-5 נציגים של 'הציונים הכלליים', 2 'צעירי ציון', 1

מ'פעולי ציון', 1 מהיהודים ההרריים. הוקמו – קואופרטיב של מתיישבים, הסתדרות בעלי מלאכה וארגון עלייה.

עם הקמת הרפובליקה הקומוניסטית הוגבלה פעולתם של הציונים. היהודים ההרריים לא זנחו את פעולותיהם למרות האיסורים. ההתרשמות מהם היתה רבה.

ב-1919, במקביל לוועידת 'הציונים הכלליים', התכנסה בבאקו ועידה של "צעירי ציון" בהשתתפות צירים מבאקו, טיפליס, דרבנד, פטרובסק, טאמיר חאן שורה ובאטום. היתה זו ועידה חשובה, רבת משתתפים, והגיעו בה להחלטות חשובות בנוגע לעלייה והתיישבות בארץ ישראל.

אליהו אניסימוב, הידוע מכתביו ההיסטוריים אודות בני קווקז, עבד באותה עת כאינג'ינר בתעשיית הנפט. הוא היה אחד האישים המרכזיים בקרב בני עדתו. בעקבות הצהרת בלפור, וביזומתו של אניסימוב, התקיימה ועידת יהודי דאגסטן בפטרובסק. ב-1919, הוקם "בית-עם" יהודי, שמטרתו היתה לקרב בין יהודים הרריים לאשכנזים שזה מקרוב עלו לקווקז. אניסימוב, כידוע ספר ואדם משכיל, נענה לבקשות רבות וקיבל על עצמו לערוך עיתון יהודי בשפה הטאטית. בסוף 1919 יצא הגליון הראשון של הבטאון "טובוש-סאבאכ" – "איילת השחר".

בועידה הזאת הוקדשו הדיונים לבעיות ההכשרה, אירגון נוער ובעלי מלאכה לקראת עלייתם והגברת הפעולה בתחום מושבי ההרריים. הוטל מס חבר של אחוז אחד מההכנסה כשהמינום היה 2 רובל לחודש.

בועידה השניה שאירגן אניסימוב ושהתקיימה בבאקו בהשתתפות 40 צירים מ-8 קהילות התקבלו ההחלטות הבאות:

1. עזרה לפעולות ה"חלוץ". ארגון קואופרטיבים של עולים עבור אלה המעוניינים לעבוד בחקלאות.
2. הוצאת חומר מדפס על ארץ ישראל.
3. שיגור משלחת לארץ ישראל לבירור אפשרויות עלייה.
4. השגת הקלות בהסכמים עם חברות אניות, בתי מלון וכיו"ה וקלות לשלוחים.
5. יצירת קרן בסך 200 אלף רובל למימון הפעולות.

נוסף לזאת, נשלח תזכיר להנהלה הציונית בלונדון. בתזכיר נאמר כי חקלאים מבני עדת ההרריים ובעלי מלאכה ומקצועות שונים, מבקשים מידע בעניני עלייה. הומלץ ליצור באמצעות העתונות דעת קהל אוהדת ולהזים את דברי בלע של העתונות הערבית כי השלטונות הבריטיים מעודדים ערבים ואוסרים עלייה. בתזכיר נטען שעקב המצב הכלכלי הקשה יש מועמדים רבים מעדת ההרריים המחכים לעלייה "ואנו מטיפים לסבלנות".

בתקופתו של סטאלין היה דיכוי של הפעילים הציוניים. נערכו חיפושים בבתי המנהיגים; אברמוב ויורי יורגנוף. חוסל ראש הוועד היהודי יוסף יתום. יהודים בתפקידים בכירים אחרים נאסרו ולא ידוע גורלם.

הציונות נכנסה למחתרת. אחד הפעילים בתקופת המחתרת בוטן מהפכת אוקטובר היה המחפכן מדרבנד, החורי חזקאיב.

בועידת "צעירי ציון" שנתקיימה בחארקוב ב-1920 תבע מוראדוב להגשים את תוכניתו לגייס עשרות מורים יודעי עברית מרוסיה ולהקים בתי ספר ללימוד השפה בקרב בני קהילתו. שנה זאת מבורכת בפעילות ציונית ענפה (כפעיל ציוני נידון מוראדוב לגלות סיביר ושם נפטר).

ב-7.2.1920, הודיע העתון שהתפרסם בבירת אזרביג'אן, באקו, שב-15 בינואר הגיע לקושטא, מהעיר נאלצ'יק, הגדוד של היהודים ההרריים המונה 800 חיילים המוכנים לנסיעה לארץ ישראל. שפת חיילי הגדוד היא עברית ולפי דברי הקצין אפרימוב ניתן לגייס יותר מאלף הרריים לגדוד הזה.

מסאל מסאלוב

יהודי הררי במדי הצבא הבריטי במלחמת העולם הראשונה ולאחר נסמן בגדודים העבריים
שנת 1914

יהודי הררי

יחזקאל רבינוביץ במדי הצבא הטורקי
שנת 1912

(למעשה לא היו אלה חיילים אלא רשימתם בלבד).

5- בפברואר 1920, כתב זאב ז'בוטינסקי אל הרברט סמואל, הנציב העליון בארץ ישראל, את המכתב הבא:

"קבלתי לפני כמה ימים מברק ואחריו מברק מקושטא שהודיע לי כי קצין יהודי מקווקז, חנן אפרימוב, בא לשם ועמו רשימת 800 יהודים הרריים מנאלצייק דאגסותן, הרוצים להצטרף לגדוד העברי. דומני כי יודע אתה מהו הטיפוס של היהודים ההרריים מקווקז. הם אנשים פשוטים, חזקים ואמיצים ובעלי משמעת. אפרימוב הביא ניירות חתומים בידי קהילת נאלצייק ובהם נאמר, כי הוא ועמו כ-300 איש מתוך 800 הנזכרים במכתב, הדפו התקפה של שבת צייצינים גדול על נאלצייק. הם כותבים כי המספר הכללי של אנשים היכולים, והרוצים להצטרף עלה על 2000 אישי.

הרברט סמואל השיב בחיוב לרעיון גיוס 800 יהודים הרריים לשורות הגדוד העברי. אף גורם ציוני לא התיחס לרעיון הזה (רק משה שרת לחם דגל ברעיון דומה במלחמת העולם השנייה ובמלחמה עקשנית הצליח להקים את הבריגדה העברית. ראינו את תוצאותיה החיוביות של הבריגדה בעזרה לעליית הנידחים ובמלחמת הקוממיות שהביאה לנו את המדינה).

בשנת 1922, יצא לאור הבטאון הרשמי של המפלגה בשפה הטאטית בבאקו. הגליון הראשון של "כרסד", "העמל", הדפס באלף-בית העברי ולא בכתב היבסקי.

ב-1924-1922, עלו לארץ עשרות משפחות מבני העדה כתוצאה מפעילותו של מוראדוב שקנה לו מעמד בכיר בקרב בני עדתו בתנועה הציונית. הוא הגה רעיונות רבים בכל התחומים ורק בחלקם מומשו. דבר אחד הצליח להחדיר בקרב העדה; הגשמת הרצון החבויה בעלליה. ואכן בימיו, וגם לאחר האסרו, עלו רבים להתנחל בארץ-ישראל.

בשנת 1925 נוסדה אגודה ממשלתית בשם "אוזט" שמטרתה היתה להביא ליישובם של יהודי ברית המועצות בחקלאות ולשם כך הוקצו קולחוזים באזרביג'אן. לא כל היהודים התלהבו מרעיון זה. ראשית, לא רצו להפרד משכונותיהם היהודיות וממקומות מגוריהם, ויותר מכל, חששו מחילול שבתות ומתעדים.

ב-1926, עלו לארץ 126 משפחות, חלקן לתל-אביב. הם גרו זמנית באוהלים על שפת הים עד לסידורם. העלויות השונות בשנים האלה נעשו בדרכים סבוכות; דרך הים השחור. יש כאלה שעברו ברגל לפרס ומשם לארם-נהריים ולטוריה ולסוף לארץ-ישראל. תלאות היו מנת חלקם. לא כולם מימשו את מאוויי העלייה ורבים נפלו ומתו לצדי הדרכים. העלויות האלה היו ללא לחץ חיצוני אלא מתוך משיכה פנימית לחירות ולקרע המולדת.

ב-1927, במחאצ'קאלה, נתכנסו נציגים מדאגסותן לביור דרכים להגברת הפעולה התרבותית והזהרות עם המשטר הסובייטי. הודות להשתתפותה של רעיית לנין, נ. קרופסקאיינה, זכה הכינוס להוקרה מיוחדת. למרות חילוקי הדעות בקשר להנהגת הכתב הטאטי, זכתה ההצעה להנהיג כתב זה בתחום המושב של ההרריים. לעומתה, ההצעה

יהודים הרריים מראשוני המייסדים של הקואופרטיים של הדייגים בדרבנד על חוף הים הכספי
שנת 1930

להנהיג את האלף-בית הלטיני, לא זכתה להתממש.

הפעולה הציונית נתקלה בקשיים. בסוף שנת 1927 חיפשו היהודים ההרריים מוצא בהתיישבות חקלאית מקומית. הוקצתה להם אדמה בחוף הים בחבל קוליאראסק. הותר להעביר 540 משפחות לשני ישובים על שם לארין וקאלנין. בכל אחד היו 120 משקים והם לא החזיקו מעמד זמן רב.

בשנת 1928 החליטה המועצה הדאגסתנית להעביר את האוכלוסיה היהודית וגם הכפרית למחוז דרבנד. לשם כך הוקצו 5 נחלאות. היהודים סירבו לנטוש את מכורתם ההררית. התושבים המוסלמים התנכרו והסיטו את המים מאדמות היהודים. האנטישמיות פרוחה והשלטונות לא נקפו אצבע.

בשנת 1931 היו בקווקז 22 קולחוזים הרריים שכללו 529 משפחות, כ-2361 נפשות. 14 מהם בעלי אופי של משקי שדה, 5 משקי דייגים, 5 משקים מעורבים, 440 משקים חקלאיים על ידי "אוזט". במשקים ובקולחוזים עסקו בגפנים, גרעינים וגידולי תעשייה. הקשרים עם השכנים היו רופפים מפאת עוינותם. בחגים לא יצאו לעבודה. הם סבלו ממחסור במים, מחסור ברפואה. באחדים מהמשקים סבלו ממחלות טרופיות ומלריה.

בחמשת משקי הדייגים מנו 500 משפחות שעסקו בצייד ועשיית שימורים.

בשנת 1932 נמסרו 500 בקשות לעבודה חקלאית. לאכזבתם של ההרריים רק 60 משפחות קיבלו את ההיתר. יתר האנשים הופנו לעבודה בבתי החרושת העירוניים. השלטונות עקרו אותם ממקום למקום במטרה לחסלם פיזית ונפשית.

מכאן ואילך, נסגרו בתי ספר יהודיים שלימדו גם עברית וטאטית. החלה התבוללות כפוייה בגלל רצון השלטונות למוג את היהודים עם לאומים טאטיים אחרים. הגנוסידי עמד בפתח. השפה, הלשון, התרבות, הדת; הכל הלך ונשכח; האנטישמיות, הגלויה והנסתרת, הלכה ופרחה.

היהודים ההרריים בקווקז חדורים ברצון עז לעלות לישראל ולברוח מהאפליות המעיקות.

בעיר נאלציק גרו היהודים מחוץ לעיר, במושבה שנקראה "קולונקא יהודית". הם גרו בצפיפות בבתיים קטנים הנראים כגטו גדול. כל היהודים שם שומרי מסורת. בתהלוכה של הפגנת אוקטובר ב-1938 השתתפו יהודים רבים, הגבאים ונכבדי העדה בראשם, לבושים בתלבושת המסורתית עם פגיונות וידיות של כסף עליהן חרותים ציורי מגן דוד. זה היה כדי להפגין שלמרות הכל הם יהודים גאים ולא הם שיפלו ברוחם.

הקשיים שמטילים על היהודים רבים הם, אך אין הם מוותרים על התפילה בשבתות ובמועדים. בימות חול, יושבים הזקנים ההרריים ולומדים תורה ותהילים. הם שומרים על הדת בקפדנות רבה ואיש לא זיוזם מכך.

ב-1948, עם השמע הבשורה על קום מדינת ישראל, תקעו בשופרות, התכנסו בבית הכנסת לאמירת הלל. הלהקה ניגנה, רקדו ושרו שירים בטאטית. כולם בוכים היו משמחה.

הכריזו אז בקולי קולות: "יחי עם ישראל". מיד התחילה ההרשמה לעלייה לארץ ישראל. בכל פינות הבתים הדבקו כרוזים למטרה הזאת.

כתוצאה מגלי האהדה האלה למדינת ישראל, שלחה הבולשת תועמלנים שהסבירו שהמולדת היא רוסיה לבדה. מכל קצווי הסביבה באו להתעניין אודות העלייה ובבית הכנסת אמרו בהבלטה: "אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני".

כל בני העדה חיכו לבוא השגריר הישראלי על מנת לקבל אשרות. השלטונות ערכו חיפושים כדי למצוא כרוזים והוחרם כסף שנמדד לסייע לעולים. אנשים נקראו לחקירות וגם עינו אותם.

מסופר על יהודי הררי, בן 80 שנה, שבתי בן-ציון, שידע עברית על בוריה. הוא היה פעיל ברישום יהודים לעלייה והדביק עם חבריו כרוזים. עקב זאת חלה מהתרגשות.

אנשי הנ.ק.ו.ד. ערכו חיפושים בביתו, החרימו כרוזים, ספרים וכסף לסיוע לעלייה. הוא נלקח לחקירות ועינו אותו. למרות העינויים לא מסר את שם עוזריו. תוך כדי העינויים נפח את נשמתו. על מצבתו שהוקמה בלילה היה חרות:

פג

בן ציון שבתי

מת מות קדושים

מלא געגועים

לארץ אבות

יהודים הרריים באו לבקר את הקבר לעתים קרובות. באחד הלילות באה משאית, העמיסה את המצבה ונעלמה. זאת, על מנת שהקבר לא יהווה מקום פולחן ועלייה לרגל וביטוי לזעמם של היהודים ההרריים על השלטונות המדכאים כל רצון ותשוקה לעלייה למולדת העתיקה.

1. מכתבים מהארכיון הציוני

הארכיון המרכזי הציוני

הסוכנות היהודית

תרומות

פלכי קווקז שנת 1908 – 574.63 רובלים

פלכי קווקז שנת 1909 – 1,978.25 רובלים

2. הארכיון המרכזי הציני

הסוכנות היהודית

מאת:

מתתיהו בן מברך

באגאתירב

בתלפאשינסקי חבל קובאן

י"ח תשרי התרס"ט-1909

אל:

לכבוד ד"ר רופין יפו

30.11.1908

כתבנו אליו בתור בא כוח הועד הפועל לגמור התנאים ע"ד דליקה ואו"מ-אול-בדואן (שם יישוב) לגמור את התנאים. אנחנו לא בקשנו את "אום ציוני" (דגניה) אלא ע"ד דליקה בלבד. אתה לא יכול להחכיר את האדמה לאחרים. אין לאף אחד אפילו יונזרוב שנמצאים בא"י, לטפל בעניינינו. אנו לא מסכימים שיחכיר את האדמה לשום משפחות כפי שצינת. הקונפרנציה החליטה להחכיר לנו בלבד. דבריו הביאונו במבוכה. האם לא קבלת הוראות מועד הפועל, או מהפרופסור ורבורג? אנו מוכנים להכניס את הסך 35 אלף רובלים כפי שנדבר.

אנו מחכים לתשובתך.

באגאתירב

3. מתתיהו בן מברך

באגאתירב

בתלפאשינסקי חבל קובאן

ט' מר חשוון התרס"ט 1909

לכבוד ד"ר רופין, יפו

באסיפה השנתית הוחלט להתנחל באדמת "דליקה":

- א. לשלוח לפלסטינא צירים שיבואו במשא ומתן על דבר שמה העברי.
- ב. אם שש משפחות לא ירצו להתנחל ששלחנו להתנחל, להכניס תחתם אנשים אחרים ראויים מתוך האנשים המבקשים להסתפח.
- ג. הצירים שנבחרו לנסוע לפלסטינא ומי שהיו הם האדונים מ. באגאתירוב, שי מרדכיוב.

ד. היות ומשלוח ידם מעכב בעדם הם יסעו בחדש ינואר, וכמו כן בחדש ינואר נגמור הדברים עם כבודך, ונא לבוא בדברים עם ה"ה נזרוב מכתיוב ואחרים.

בכבוד רב ובברכת ציון

מ. באגאתירוב

אסף פינחסוב

ש. מרדכיוב.

4. מתתיהו בן מברך

באגאתירב

בתלפאשינסקי חבל קובאן

י"ז טבת התרס"ט 1909

לכבוד ד"ר רופין, יפו

קבלנו 2 מכתביו ע"י ועד המרכזי של הסתדרות הציונים ברוסיה. החלטנו לנסוע בקרוב לפלסטינא ולגמור הענינים.

ושוב לא לבוא בדברים עם החברים שישנם כבר שמה ואין להם מה לדבר ולעשות מאומה בלעדינו.

אנו נבוא ונגמור את הדברים

בברכת ציון

באגאתירוב

5. מתתיהו בן מברך

באגאתירוב

בתלפאשינסקי חבל קובאן

י"ח כ"ח חודש שבט

שנת התרס"ט 1909

לכבוד ד"ר רופין

יפו

אדוננו הנכבד

כידוע לכבודך הבטחנו אותך עם הספר לצאת מזה תיכף לאחר חג הפסח ש"ז לפלסטינא, לגמור שמה עם כבודך את כל התנאים והדברים ע"ח אוס-אול דגיואן.

אך לדאבון לבבינו, דבר אחד מעכב אותנו מעט, והוא כי גזירה יצאה מלפני שר החבל הקובאני לגרש את כל היהודים המתגוררים בחבל זה (ראה את העתון העברי, "הד-הזמן",

גליון 23/1919), וזמן ניתנה עד חודש מאי ש"ז. ולכן מוכרחים אנו לנסוע לעיר יקטרינודר ואח"כ לטיפליס וגם לבירת מדינתנו פטרבורג. להשתדל בשמם ע"ד הגזירה המעציבה הזו. ואנשים אחרים הראויים למשרה כזו אין בחבל זו, להשליך אותם במצב כזה ג"כ אין אפשרות, כי מצב אחינו אלה הנגרשים כה מדולדל וכה מעציב עד שקשה לתאר, והדבר בא ע"כ עד שאחידים מהם החליטו לאחוז באמצעי לא ישר להמיר את דתם. ואח"כ מוכרחים אנו להתערב פה עד 5 באפריל ואז תיכף נעשה דרכנו בלי עכוב לפלסטינא. ולכן הננו מבקשים מכבודך לחכות לנו עד הזמן הנ"ל, שאז נצא לפלסטינא, ונגמור עם כבודך, את כל הדברים. גם חברנו ה' יצחק גולדברג מוילנא יהיה בקרוב אצלכם וממנו יכול לדעת כבודך מגמתנו.

בכבוד רב ובב"צ
מ. באגאתירב
ש. מרדכיוב

מכתבים למוסדות מיישבים

ועד החברה לתמיכת בני ישראל
עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריה ובארץ הקדושה
אדרסא 1908 אוגוסט 7/20

במאמר שהופנה מאודסה לפרופסור וורבורג בברלין, מביא לו ד"ר זליקסון מאמר הנושא את התאריך 20/7/1908 ובו פרטי העלייה של היהודים מרוסיה לפלסטינא. בין היתר, נמסרת רשימת היהודים ההרריים שעלו באותה עת לארץ ישראל. היהודים הרריים עלו לירושלים 416 נפשות
יהודים הרריים עלו ליפו 360 נפשות
יהודים הרריים עלו לקולוניות 118 נפשות
יהודים הרריים למקומות שונים בארץ 104 נפשות
בשנת 1907 עלו לארץ 998 נפשות

מתוך התעדה לחקר אי"י והמחלקה האי"י L.1/36

העתקה מהמקור
ליושב ראש הארגון הציונית תחת הנהלת
ההסכמה בקונסטנטינופול 1918
דיר כלב
ממצב היהודים ההרריים בקוקוז

א.ב.

אנחנו היהודים ההרריים, שהננו חלק מהעם היהודי הגדול, שהננו מובדלים ברצון ההיסטוריה מיתר אחינו במנהגינו, תנאי חיינו והזרנון שרכשנו בגלות, הננו באים לבקש את כבודו להסב לב מנהיגי תנועתנו בפריז על הדבר הזה:

במשך אלפי שנים בהמצאנו בהרי קוקוז, בין עמי קוקוז השונים, לא חדלנו לחיות באמונה ובתקוה לשוב אל ארץ אבותינו ארץ ישראל. ברגע ההיסטורי הזה הננו מביטים בתשומת לב מיוחדת על כל הדעה אודות יכולת לנסוע לארץ ישראל.

משפחות לעשרות נוסעים לקונסטנטינופול בסבלם בדרכם יסורים נוראים, בתקוה לבוא משמה לא"י. בחוגים שלנו אין מתנגדים לתנועה הלאומית הגדולה הזאת; אנחנו כולנו בנערנו ובזקנינו חיים רק עם התקוה הזאת.

אנחנו יהודי הרי קוקוז רק מחכים לרגע שיבתנו אל ארצנו העתיקה, איפה שנוכל לנוח מהעבדות העולמית, מהצרות והיסורים שסבלנו ושהננו סובלים גם כיום. הננו חושבים לנחץ לעורר את תשומת לבכם, כי בין חמשים אלף יהודי הרי קוקוז נמצאים 75% עובדי אדמה החיים על אתם ומחרשתם.

האלמנט הזה, היושב בעיקרו בדאגסתן בכפרים ובאזורים, לעזוב את כל האינטור של מקומם, הודות בגלל המאורעות הפוליטיות.

מתפללים לאלוהים יומם וליל לשוב לארץ ישראל, במקום שיוכלו לשרת בכוחותיהם ובידיעותיהם לארצם, כמה אלפים מתושבי העיר דרבנט היהודי והסביבה. יהודים הרריים שמתעסקים בגדול גנים וזרמים, לא יכולים לצאת לעבודתם בפחדם לחיים.

היהדות ההררית מופיעה באופן כזה בתור האלמנט היותר מתאים בשביל אמגרציה בשורה הראשונה, יען כי זה אלמנט במעט דרישות חיוניות וקולטוריות.

הננו מבקשים אתכם להסב לב מנהיגי תנועתנו הגדולה לבקשתנו הדוחקת לרשיון לנסוע לארץ ישראל ולעזרה חמרית מצדם, שהננו זקוקים מאד.
חתומים:

1. הרב של העדה היהודית בעיר באקו, א. רבין.

2. יו"ר הוועד הציוני של תמיר חאן שורה:

סטודנט ישראל איזמילאו

3. ביכ יהודי ההרים בדרבנד:
 אסף רפאל אגרונוא
4. ביכ ההרים בקובאן:
 איזראיל איזראיא
5. סגן יו"ר הארגניזציה הציונית בפטרובסק:
 סטודנט א' אלחאזאו
6. חבר הועד הציוני בטאמיר חאן שורה:
 אוסקוקליעוו
7. יו"ר "אחדות" בפטרובסק:
 מ. רבבנווויץ
- הארכיון הציוני המרכזי L4./26.M

המתלמידים העברים בבתי-אולפן טורקיים בקושטה (תר"ע-תרע"ג)

עומדים: יחזקאל רבינוביץ – לוד דרבקין (רמז) – יצחק יצחקי – שוורץ – י. הרמן | מינו לשמאל
 יושבים: אלנקוה – אזרוב – יצחק בן-צבי – כהן – שמעון פרידמן

לקט ממכתבים, התכתבויות ועליות

יהודי קווקז קיימו קשרים עם הארץ לא רק באמצעות שלוחים אלא גם דרך התכתבות ענפה. בכל הזמנים, שאיפתם של יהודי קווקז היתה לעלות ולהתנחל בעבודה החקלאית בארץ. לא תמיד שפר גורלם; חלקם נקלעו לקשיי פרנסה והם ביקשו מאחיהם אשר בגולה לעזור להם. אלה שלא עמדו בתלאות חזרו בבושת פנים.

1859 – באחד המכתבים מציינים שבירושלים חיה מיילדת מבנות העדה, שמה תמרה, היא מיילדת גם לא דאגסתנים ומפאת המצב הקשה חזרה בשנת 1861 לקווקז.

1860 – הרב שאול בנימיני ביקר בארץ בשנת 1860, סייר בעיר יפו, ירושלים ובמקומות אחרים. הוא היה ראש ישיבה בגרוזני. בנימיני עמד על מצבם הירוד והעגום של בני עדתו, יהודי קווקז, המתגוררים בירושלים והמתקיימים מכספי החלוקה. הוא ראה אותם שרויים בצער ודיכאון.

1870 – שלושת האחים רבאייב מטאמיר-חאן-שורה עלו לארץ. אתם באו לביקור אלמנה בשם זילפה. היא חזרה לקווקז, מכרה את ביתה ומטלטליה ושבה עם בני ביתה להתגורר לצמיתות בירושלים.

1873 – שני מכתבים ממנשה בן בנאה מזרחי תושב ירושלים י"ז שבט 1873.

מכתב ראשון (תקציר)

מצב בני העדה קשה. חושבים על עזיבה. אין כסף לשכר דירה. אין אוכל למשפחה. המשפחה מקווקז לא עוזרת. חייבים כספים לאצשים. יש קווקזים שמבקרים כאן בארץ ואפשר לשלוח בידם כספים. מנשה מבקש תשובה למכתבו בדחיפות. מצפה לעזרה כספית ומבקש מהקרובים שיתרמו לו.

1881 מכתב שני (תקציר)

אין מכתבים מקווקז. יהודי ירושלים עוסקים במסחר. חיים מן היד אל הפה. מנשה מבקש עזרה לחופת בנו. אומר שהם משתמשים בשפת רשיי וזו גם שפת הדיבור ביניהם. משתמשים בעברית עם פרנסי העדה והקהילה. במכתב הזה הוא מפרט שהוא נמצא בירושלים 40 שנה. מכך אפשר ללמד שעלה בשנת 1841.

1881 – שלמה דדאשוב עלה ארצה בשנת 1881 בהיותו בן 15 והתארח אצל משפחתו בירושלים. הוא חזר לקווקז ב-1924 ושוב חזר ונטמן בבית הקברות הישן בתל-אביב. היה מחשובי ונכבדי העדה.

1893 – במכתב נוסף ל"המליץ" מדווח שרבת אניסימוב על 120 קברות של בני העדה הקבורים בהר הזיתים.

1894 באחד המכתבים ל"המליץ", בשנת 1894, מציין אניסימוב שרבת שבידו כתב יד עתיק הכולל בתוכו חוקים, דינים ומנהגים שחיברוהו הרבנים בצייפוט-קאטא במאה ה-16 וה-17.

נפתלי בנו של הרב יעקב יצחקי נולד בדרבנד בתרליב 1872

1900 – בטי אלול התר"ס, 1900, מספר נפתלי בן יעקב יצחקי במכתבו למורשה מנחם אוסישקין על עלייה. במכתב אחר, נפתלי, נשיא האגודה הציונית ההררית בקווקז, מודיע על עזרתו בשקלים לישובים השוכנים בארצנו הקדושה וגם על קניית מניות עבור ההתיישבות "לפי הפרוגרמות של הקונגרסים הציוניים להרים נדבות ושקלים כנהוג".

1900 – רבי חיא בן סעדיה ממארצי הגיע לירושלים מדרבנד. הוענק לו תואר "גאון" על למדנותו. הוא ערך ביקורים רבים בקווקז כדי לאסוף כספים לבני עדתו בירושלים. רבי חיא שימש בירושלים כחזן, שוחט, מוהל ומלמד. ב-1914, כשחזר ממסעיו לירושלים, נשדד בבגדו ונרצח על ידי שחדדים.

1900 – נאספו כספים בצפון קווקז וכן בטאמיר-חאן-שורה וגם בגרוזי. התרומות לתנועה הציונית – 35.49 רובלים ועוד 14.20 רובלים לעניי ירושלים.

1901 – בשנת 1901, במכתב לאוסישקין, מספר נפתלי איצקוביץ על נכונות ההרריים לעלות לארץ ישראל. ועל כך ששלח תרומות לקרן פועלי ארץ-ישראל. הוא החתים על מניות של "כרמל מזרחי" ומחיר כל מניה – 250 פרנק צרפתיים.

1907 – החלוץ רחמיאל בן שלום, בן 23, עלה לירושלים. הוא מציין במכתבו שבני משפחת אניסימוב מקוקז הצפונית התרכזו בארץ בתחום השמירה על המושבות.

1910 – פסח אלקנה נתפס והוגלה לסיביר ונפטר שם. באחד המכתבים כתוב שהיו נמלטים מסיביר שעלו לארץ-ישראל. פסח בן אלקנה היה מגבירי העדה שתרים כספים לבניית בית הכנסת ההררי בירושלים.

1910 – במכתב מהשנה הזאת מפורטים שמות אנשים שירדו מהארץ; הראשון – מרדכי בן אבשלום מדרבנד והשני – ידידיה בן ראובן מגירח. אחרי ששהו תקופה קצרה בארץ חזרו מרצונם לרוסיה. ועוד מוסיף המכתב שיהודים אמידים יוצאי רוסטוב ייסדו ביפו מפעלים מסחריים ותעשייתיים שונים.

1910 – יקותיאל רבאייב שעלה ב-1910, נהרג בפתח-תקוה ב-1916 בידי פורעים. בנו יהודה ונכדו האלוף קותי.

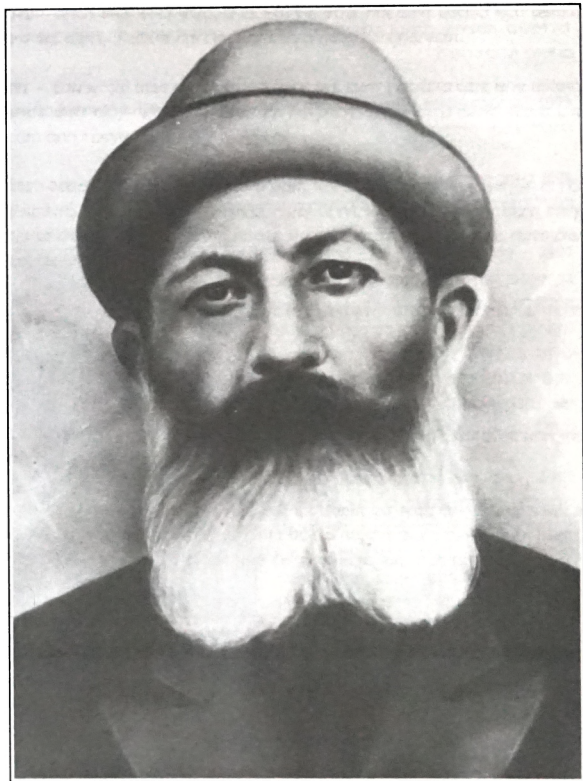
1922 – 62 משפחות הרריות עלו לא"י מבאטום דרך קושטא.

1923 – עשרות משפחות עלו ארצה. לפי מפקד הספרדים עלה אז מספרם של ההרריים ל-1700 נפש.

1924 – כתוצאה מהפוגרומים, עשרות משפחות נוספות עלו ועקב ליקויים באניה שהו 9 חודשים בתורכיה. עסקו בסנדלרות, השחות סכינים ומכירות שונות. כאשר תוקנה האניה, הגיעו לארץ והתפזרו בזכרון יעקב, ראשון לציון, תל-אביב, יפו, ירושלים, קרית עקרון, כפר ברך, נס-ציונה ועוד.

1924 – דדאשוב, יהודי אמיד שהשלטונות הרוסיים הצרו דרכו, ניסה להגר לארץ ישראל ונתפס לפני ההפלגה. מצאו בתיקו 2 ק"ג מטילי זהב. הוא שוחרר תחת לחץ אך לא הותר לו לעלות. אשתו המשיכה במסעה והגיעה לירושלים.

1929 – העולה אליהו פאראגייב לקח חלק בהגנת טבריה מהפורעים.

מאיר יצחקי

בנו של רבי יעקב יצחקי היה כתב של עתון "הצופה" ופירסם מאמרים אודות בני עדתו בקווקו. נולד בדרכנד בתרכ"ז 1867

מאיר יצחקי

מאיר יצחקי, בנו של רבי יעקב יצחקי, היה כתב של העיתון "הצפירה" ופירסם מאמרים אודות בני עדתו בקווקז. אנו למדים מהמאמרים על מצוקותיהם ורחשי לבם של תושבי דרבנד היהודיים.

"הצפירה" תרנ"ד 1897

מכתב מסופרנו

..דרבנד, בקווקז וכל יושבי עירנו ובפרט היהודים כמעט כולם עובדי אדמה. הם אכרים כורמים וגננים. בשנה הזאת יותר מאשתקד חיל אחז אותם, וידאגו שלא תתן השדה את יבולה והגפנים והאילנות את פריהם. כי שנת בצורת היא. דאגה נוספה על דאגתם זאת, כי היום כ"ב באייר בשעה השניה אחרי הצהריים, ירד ברד כבד מאד אשר לא היה כמוהו, ימים רבים ויך את יבול השדה, ואת הגפנים ואת האילנות, עד בלתי השאיר להם פליטה, ורק תבואות אפלות נכו, והעיר דרבנד נבוכה. כי הנוק רב ועצום מאד (לפי החשבון עולה הנוק אשר הסב הברד עד שני מיליון רובל)...

...על אודות מסלת הברזל אשר קווינו כי תשתרע רק מפטרובסק עד עירנו. הנה בימים האלה החלו לסול המסלה גם מפה לבאקו...
...לא הרחק מעירנו חופרים בעלי הון אחדים יהודים מולדיקווקז למצוא נפט, והתקוה משעשעת לפניהם, כי ימצאו באר נפט חי.

מאיר יצחקי

"הצפירה" שנת התרנ"ח 1898

מערי המדינה

דרבנד קווקז. החורף העבר היה קשה מאד בשנה הזאת לעניי עדת בני ישראל פה, ועל כן ביתר שאת ראויה תודה לראשי העדה אשר הואילו בהשתדלות חברנו להוציא מקופתה סך חמש מאות רובל לחלק בין העניים. בנדבת העדה השתתף הגביר הרב מנשה דדאשוב בנדבתו ההגונה סך חמישים רובל. הגביר הזה יקום תמיד על נדיבות, וכאשר נשרף בית-הכנסת בשנה העברה, הואיל לשחרר מכיסו סכום הגון קרוב לחמשת אלפים רובל לבנותו...

...בית דין העדה הואיל גם הוא לשים לב אל צרכי העניים ויתיר אכילת אורז בחג הפסח, כי האורז נמכר פה בזול, והחטים יקרות מאד".

מאיר יצחקי

בשנת 1897 פורסם ב"הצפירה" שיר מפרי עטו של מאיר. השיר "געגעעניס" מופנה לאחיו יצחק יצחקי אשר בירושלים. באחד המכתבים שכתב מאיר לאחיו יצחק, הוא מצרף את שירו שפירסם קודם לכן בעיתון, בתאריך אי באייר תרס"ט 1909.

Мееръ Яковлевичъ
ИЦХАКОВИЧЪ.
Гор. Дербентъ,
даг. обл.

געגעעניס.

יע געזיגן,	בלאזי יצחק,
בלאזונג הנני,	אלער גערחק,
גאג לגורי.	דך גערחק.
הבנ גוקלש.	בלאגה נקלש.
עצו לעצדי,	יאמי, אחי!
זאסנו ידי,	הגז שלי,
לעצנו לעצדי,	זאנס בלוי.
כל אהרזאש.	איהיז רחלש.
קרנבוס היס אהרזי.	קיי אלער אהרזלש,
נהיום - טעי,	כבוד לך זאנדלש.
נהאכט שלי.	אהן האאלש
וקרה שלי.	האיי קהלש.
קלגה קהלש,	יביז אהר,
כך רב נכאוי,	כען אהר,
נה? אהר ה/אוי.	נועם גז,
היא האאלש.	דכור חקלש.

אל אייך הגעסט. דיקוד: בעמיד יצחקי

Адресъ д-ра. ИЦХАКОВИЧЪ: Дербентъ, Мееру Яковлевичу

מאיר היה פעיל בתנועה הציונית, עמד בראש התנועה בדרבנד וייצג את אחיו ההרריים. בנוסף לפרסומים בעיתון כתב מכתבים רבים לאחיו בארץ. ב-19 ביולי, 1937, הוא כותב

בעברית: "ואגו שני אחיך פה בחידים והננו מצפים ומשתוקקים לראות את פניך". ולהוריו אשר בירושלים הוא כותב: "אגו שמחים שהתנחלתם בארץ הקודש... אני משמש מורה פדגוג בבית ספר עברי". לאחר מות הוריו הוא אומר: "חפצים להשתטח על קברי אבינו ואמנרי".

תגיה בנו של דניאל יצחקי ורעייתו פנינה

יצחק יצחקי

יצחק יצחקי נולד בדרבנד בשנת תרנ"ג, ב-14.5.1889. אביו הוא הרב הידוע, רבי יעקב, ממייסדי המושבה באר-יעקב.

יצחק סיים בית ספר תיכון בעיר באקו. בצעירותו היה פעיל בארגוני נוער ציוני בעירו. בשנת 1910 עלה ארצה. הוא עזר לאביו בהקמת המושבה באר-יעקב. למד באוניברסיטת קושטא לפני מלחמת העולם הראשונה. שם הכיר את המנהיגים בן-גוריון, בן-צבי, ישראל שוחט ופעל בצוותא אתם ועם בן עדתו אלקנא עזרוב. הוא בא בקשרים עם דוד רמז ואחרים שנדעו בבוא הזמן כמנהיגי הישוב בארץ.

יצחק יצחקי – השומר שנות ה-20

יצחק יצחקי בקושטא (תורכיה) בתקופת לימודיו באוניברסיטה בשנת 1910

בתרע"ד-1914, הפסיקו כל אלו את לימודיהם וחזרו לארץ כדי להיות קרובים להתרחשויות המדיניות שאירעו באותה שנה ובגלל שנוכחותם היתה דרושה. עם שובו נרתם יצחקי לפעילות ב"הגנה" ומאז, במשך עשרות שנים, לא נטש את תפקידי השמירה וההגנה. בימי ההתנפלויות על תל-חי העביר יצחקי נשק למגינים. דבר זה היה כרוך בסכנת מות, אם היה נתפש. לפי עדותה של רחל בן-צבי, כששירת יצחקי ב"השומר" הסתיר נשק בכרם ובכך הסתכן מאד.

ב-1923, קיבל רשיון לייבא נשק והיה מדריך נשק בתרגולים צבאיים. לפי צו המוסדות התגיסי לנוטרות ושירת באיזור רמלה, באר-יעקב וסרפנד. לאחר מכן היה אחראי לבטחון האיזור. יצחקי היה פעיל בעבודה ציבורית, אירגן משלחות עבור המוסדות המיישבים, דאג לכספי פיתוח, יזם תוכניות התגוננות נגד הפורעים וכי'.

הוא קיבל עיטור מאגדד השוטרים על פעליו הרבים להגנת הארץ. הוא חינך את בני לאהבת הארץ והם דבקו בדרכיו, להתנדבות ולהגנת הארץ. יחד עם רבים מבני הישוב הם שרתו בצבא הבריטי כמתנדבים במלחמת העולם השנייה. כן שרתו בצה"ל, בתפקידים בכירים, בהגנה ובשמירה.

יצחקי תרם אגרות ותעודות רבות ל"ארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי". הוא עמל רבות בליקוטן ובהקמת יד ושם לזכר אביו, רבי יעקב יצחקי. האגרות הן מעט מזער מעזובתו של אביו, עזבון שאבד ברובו במלחמת העולם הראשונה.

אביו התעניין בתחומים רבים; התקשר עם גדולי הדור. היה מנהיג לעדתו בדאגסטן. שימש בתור רב ראשי והיה גם סופר. הוא פירסם מאמרים רבים וגולת הכותרת היתה, פירסום "אהלי-יעקב". בשעת ההפקדה לארכיון כותב יצחק יצחקי:

"אני יליד העיר דרבנד שבדאגסטן (קווקז) ואחד השרידים מבני הדור החולף של שבת היהודים ההרריים. מצאתי לנכון ולחובה להציב יד לעדה היהודית זו, ההולכת ונעלמת, ולזכרו של אבי ומורי הרב רבי יעקב יצחקי ז"ל, רבה ומנהיגה הרוחני האחרון.

הרב יעקב יצחקי ז"ל חקר ודרש במסירות ובקפידה במשך עשרות שנים את מקור מחצבתם של היהודים ההרריים והגיע לדיעה, כי יהודי דאגסטן (היהודים ההרריים) הם הגולים, שהגלה שלמנסאר מלך אשור, ושדרך נדודיהם הגיעו עד להרי קווקז והתחלכו בהם. אם חוקרי קורות שבטי ישראל ימצאו ענין באוסף זה, שבמשך שנים ליקטתי פזוריו ושמרתי עליו עד הזמן הזה, שבו אני מפקידו למשמרת, ביארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי (ירושלים) הרי בזה אמצא נחומים וגמול לעבודתי.

באר-יעקב סיון תשל"ד 1974 כ"ו למדינת ישראל".

יצחק יצחקי
בתקופת הנוטרות 1938

אסתר יצחקי
יולי 1935

אסתר ויצחק יצחקי בשיבתם הטובה
1976

הזוג אסתר ויצחק יצחקי על ספתן ביתם
בבאר יעקב

יצחק יצחקי נפטר בבאר יעקב ב-י"ג באב
2.8.82

אשתו אסתר (המפל) שנולדה בבנדן אשר
בפולין בשנת 1892 תרנ"ב, עלתה ארצה עם
העליה השנייה, היתה פעילה ב"פועלי ציון"
בעירה, ובפעילות ציבורית בארץ בימי מלחמת
העולם הראשונה. היא נשאה ליצחק בשנת 1917
ובאה להתגורר עמו בבאר-יעקב ולוותה אותו
כברת דרך ארוכה והיתה לעזר כנגדו בפעליו
הרבים.

טפחה את ביתה וגידלה את שלושת ילדיהם
יעקב, נעמי וארטון במסירות ובאהבה, יחד תיכנן
ילדיהם לאהבת המולדת. אסתר תמכה בידו של
יצחק לשמור ולשמר במשך עשרות בשנים על
אוסף האגרות והתעודות של הרב הנערץ יעקב
יצחקי.

נפטרה בבאר-יעקב ב-ג' בטבת תש"ו
7.12.1975

חברי פועלי ציון בימי מלחמת העולם הראשונה. במרכז התמונה יצחק בן-צבי ודוד בן-גוריון
יושבת ראשונה מימין אסתר יצחקי

דניאל יצחקי ובניו

דניאל יצחקי נולד בדרבנד ב-כ"י תשרי תרל"ז, 1867. הוא קיבל חנוך מסורתי אצל אביו, רבי יעקב יצחקי, עבד בחקלאות בחוות הכרמים של אביו ובתעשיית היין.

דניאל עלה לארץ ב-1907 עם אביו. הוא עזר לו בייסוד המושבה שנקראה על שם האב – יבאר-יעקב, והיה פעיל במושבה. הוא נסע בשליחות אביו לרוסיה וגם לשליחויות שונות בארץ. הוא פנה לרבנים ידועים בקשר לפרסום כתבי אביו ששימש כרבה הראשי של דרבנד וגלילתיה.

דניאל עבד והתנסה בעבודות קשות במושבה ומחוצה לה. באותה עת, היה מחסור במי שתייה, לכן קנה סוס ועגלה להבאת מים מהישובים הסמוכים. בעבודתו זאת נתקל בסכנת דרכים מתמדת ובאימת השודדים. שודדי המקום התנכלו לו ולא פעם שדדו את כספו והוא ספג מכות קשות.

במלחמת העולם הראשונה גייסו התורכים את כל הגברים לעבודות כפייה. אחת העבודות הקשות ביותר היתה כריית מלח מים-המלח. הכרייה התבצעה בחום לוחט ובתנאים קשים. החיילים התורכים היו מזויזים את העובדים במכות ובשוטים.

עבודות אלו נקראו: "סוכרה" ו"עמליה". דניאל כאמור, היה בין המגוייסיים. חייב היה לנטוש את משקו ומשפחתו ללא גואל. אשתו, מרוב עבודה וצער, חלתה ואושפזה בירושלים. שם נפטרה לאחר זמן קצר. נשארו שלושה יתומים כשהגדול ביניהם היה אז בן 14 והוא קיבל על עצמו את עול המשפחה ופרנסתה. במשך שנתיים מילא תפקיד זה. אחרי הכיבוש הבריטי חזר אבי המשפחה למושבה ויחד עם בני ביתו בנו את ביתם ומשקם מחדש. דניאל נפטר בשנת 1932 והיה בן 54 במותו.

הבת והבנים קיבלו חינוך גבוה. הבן מישאל למד הנדסה ונספה בתאונת מפולת עפר. הבן השני, חנניה, היה פעיל במושבה והיה חבר ועד שנים רבות.

ב-1948 הקים חנניה את חברת "רויה" לאספקת מים לבאר-יעקב. הוא קדח קידוחים כדי להעשיר את אספקת המים לשתייה וחקלאות. סמוך לשנה זאת יצא לשוט בנהר הירקון, בסביבת "גן-הוא"י. התגפלו עליו שם מרצחים וחנניה נפצע קשה ואושפז ארוכות. ביתו שימש כנקודת הגנה במשך שנים רבות, עד לקום מדינת ישראל.

שלושת בניו יעקב מנחם ודניאל ממשיכים בעשייה ותורמים לבניית הארץ. תמר אחותו של חנניה נשאה לגרשון ימפולסקי. הם ראו בעבודת האדמה ייעוד והקימו משק בבאר-יעקב. היא המשיכה לעבוד ולטפח את משקה עד ליומה האחרון. בניה אמנון ודני.

כתבי יד, עתונות וספרים

מסופר על כתב יד עתיק מקובא – "שער-אורה" – מחכמת הקבלה משנת תטבי"ע 1721. כתב-יד זה מוזכר לעתים קרובות בכתבים שונים. לא פורסם תוכנו וייתכן שאבד.

שטרי הרשאה של גט שנת ת"ק-1740 מהכפר חברייא. כנ"ל.

כתב יד עתיק משנת תקט"ז-1757 מקובא. כנ"ל.

כתב יד עתיק, "קול-יעקבי", משנת תרט"ז-1857 מכפר סאלאק. כנ"ל.

שטרי הרשאה של גט משנת תת"ן-1790 מכפר גזיהור-קאטא. כנ"ל.

פיוטים מאת הפייטן אלישע בן שמואל מצופוט קאטא שחיבר תפילות לימים הנוראים. הפיוטים ראו אור בחלקם בשנת 1790.

גרשון בן משה נקדי מאבא סאווא כתב פירוש ליד החזקה של הרמב"ם בשנת 1790. כנ"ל.

בשנת 1790 חיברו משוררים נוספים שירה לחגים. יוסף שלום – שיר לפורים שפורסם ואברהם בן חנכה – שיר לפסח שגם הוא פורסם. יש עוד כתבי יד המוזכרים על ידי רבי יעקב, שרבת אניסימוב ואחרים. הם מצטטים מתוכם ומצטערים שלא נותרו עקבות לכתבים אלה.

בשנת תרס"ט-1909, יצאו לאור סידור תפילה וחוברת קק"ל בתרגום לשפה הטאטית.

בשנת 1919 יצא לאור בטאון הועד האזורי של התנועה הציונית של היהודים ההרריים – "טובושי-סאבאכי" – "איילת השחר".

בשנת 1922, ב-5 באפריל, הופיע בבאקו גליון ראשון של עתון בשפה הטאטית "כורסק" – "העמלי" – בטאון המפלגה הקומוניסטית היהודית, "פעלי-ציון" ושל הנוער היהודי.

בשנת 1928 הופיע העתון בשפה הטאטית "זחמטקש" – "הפרולטריון" – שבועון באותיות עבריות. בשנת 1948 נסגר העתון לאחר 20 שנות קיומו.

בשנת 1928 ראה אור בבאקו העתון "רוז-זהולכוס" – "יום הנוער הציוני". כנראה עתון חד פעמי. לא ידועות סיבות סגירתו. מתאריך זה והלאה היתה רפורמה בכתבי; הלשון הטאטית הועברה לכתב הלטיני. בתחילה היתה התנגדות לכך, אך זו לא העלתה כל תוצאות חיוביות. אבל בהתכתבויות פרטיות השתמשו בכתב רש"י ובעברית.

ספרים – סופרים – ספרות

בשנת 1922 הופיעו ספרי לימוד לבתי הספר בעברית. נפתחו מועדונים וכן התחילה צמיחת ספרות חילונית בלשון היהודית, טאטית.

בשנת 1927, במחאצ'קאלה, נערך כנס ישובים מדאגסותן, להגברת ההשכלה בקרב היהודים וכאות הזדהות עם המשטר הסובייטי. כנס זה זכה להוקרה רבה הודות להשתתפותה של הסופרת נ. קרופסקאיה, רעייתו של המנהיג לנין. בכנס נתקבלו מספר החלטות וביניהן להדפיס ספרי לימוד בשפה הטאטית. ההצעה להנהיג כתב לטיני לא התקבלה. האלף-בית נשאר כמקודם. הלטינית הוחלפה באלף-בית קירילי.

בשנת 1934 התארגן בדרבנד חוג סופרים בלשון יהודית טאטית. מה-30 בספטמבר 1934 עד ה-22 במאי 1938 הופיע בבאקו בטאון בלשון הטאטית בשם "קומוניסט".

בשנת 1936 הוקמה סקציה טאטית באגודת הסופרים של דאגסותן. בין הבולטים שכתבו בלשון זו היה מישי באחשיוב שנולד ב-1910. הוא היה משורר, מחזאי וסופר, בן למשפחה עניה בדרבנד. עד לפרוץ המלחמה כתב בדאגסותן מספר יצירות וכמה מיצירותיו פורסמו. בין יצירותיו, המחזה "אדמה" המתאר קולחוז יהודי בדאגסותן. מחזה זה קיבל פרס מטעם משרד התרבות של הרפובליקה. יצירה אחרת שלו היא פואימה על מעמדה הנחות של האשה הטאטית.

בראשית שנות השישים יצאו לאור כמה מיצירותיו. הרומן "אשכול-ענבים" הודפס באלף עותקים. אחד העותקים הודפס בעתון "דאגסטאניקה-פראבדה" בתרגומו של המחבר. פורסם קובץ יצירות נוסף – "העם היושב בארצו" – הכולל 8 ספורים ו-3 מערכונים. מלבד ברוסית וטאטית פורסם באחשיוב גם בשפות אחרות.

מלבדו, בלטו הסופרים; מנובח דדאשוב שנולד בשנת 1912 וחיזגיל אבשלומוב שנולד בשנת 1913. שניהם פירסמו מחזות שתפשו מקום נכבד בספרות היהודית הטאטית. הם טיפלו בנושאים הנוגעים לעמי המזרח, במאבק לשחרור האשה, ובהתנגדות הדור הצעיר למנהגי אבותיהם. זאת ספרות שנועדה לספק את צרכי בתי הספר העממיים ששפתם טאטית.

חיזגיל אבשלומוב פירסם מחזה בשם "חתן וכלה" והוציא לאור עוד 10 ספרים. בשנת 1936 נוסד סניף של איגוד סופרי דאגסותן, אליו הצטרפו סופרים צעירים: דניאל אגטילוב, אימרמי איסאקוב, מישי באחשיוב, חיזגיל אבשלומוב וסרגיי איזאייב. סטאלין רדף את תרבות יהודי ההר. קורבנות הטיהורים היו רבים; סופרים נאסרו, נכסים תרבותיים הושמדו, נסגרו בתי כנסת וגם בתי ספר שלימדו בהם את הניב הטאטי. בימי מלחמת העולם השנייה עברו בתי הספר ללשון הרוסית וכיום אין הלשון הטאטית נלמדת בברית המועצות, אלא במחותרת בלבד.

הושלט השימוש באלף-בית הרוסי. זאת, על מנת לטשטש את זהות היהודים ההרריים. כאשר נלמדה העברית או השפה הטאטית, נעשה הדבר בהחבא ובמספר תלמידים מועט, כ-3-4 ולא יותר.

אחרי מלחמת העולם השנייה חוסלו גני הילדים בשפה הטאטית. היתה זו מדיניות לחיסול ייחודם הלאומי-שבטי של ההרריים. הוכרז שיש למזגם עם הטאטים המוסלמים, לבטל מורשת אבותיהם ולהטמיעם בקרב תושבים דלי תרבות.

תכנית זו לא נשאה פרי בגלל התרבות היהודית העשירה והקדומה שניזונה מערכי הדת הקדומים של עם ישראל. הדור הצעיר נסחף, בלית ברירה ובאין מקורות לימוד אחרים, להתחנך על ברכי התרבות הרוסית שנכפתה עליהם. כיום מעטים השומעים על תרבות יהודית.

בשנת 1939, נעשו מאמצים רבים מצד השלטונות לנתק את השפה ממקורותיה היהודיים. קיימת ספרות עשירה משנות השישים; ספרות מדעית, הסטורית, ספרי מחקר, סיפורים ועוד, פרי מחקרם של חוקרים ידועים: פ. מילר, א. אניסימוב, ד. שאולוב, ר. ראדילוב. כולם מחקרים מקצועיים וכיום הם יקרי המציאות. קיים איסור מטעם השלטונות לחקור בדברי ימיהם של יהודי ההר. בנזכרים מצוי חומר רב ללימוד ההיסטוריה ותעודות עתיקות מתקופות שונות, שנמנע לראותן מהסיבות שפורטו. ידוע שהסופרת בת העדה, יעקובובה ממחאצ'קאלה, עובדת בחיבור מילון וספר לימוד בשפת הטאט. מילון שעשוי להכיל עשרים אלף ערכים.

עד 1948 פעלה רשת בתי ספר יהודיים ברפובליקה של דאגסטן וכן בית ספר בנאלצ'ק שבו שיעור אחד בשפה הטאטית. מ-1948 ועד 1953 לא הופיע כל ספר בשפה הטאטית. בסוף 1953 הופיעו בכל שנה ספר אחד או שניים בשפה הטאטית.

משנת 1956 הופיע במחאצ'קאלה, במשך כשלוש שנים, אלמנך – "וואטאן-סוביטימרי". הלאומיות בקווקז דוכאה, נותרו קהילות דתיות בלבד. עם זאת, יש במרבית ריכוזי ההררים שחיטה כשרה. בחלק מהם משרת רב. בקצת קהילות, בית כנסת עם מספר מתפללים קבוע, מוקני העדה בלבד.

במספר קהילות מתגוררים היהודים בשכונות משלהם ושומרים על מסגרת והנהגה פנימית. בדרך כלל אינם שומרים מצוות. על יום כפור מקפידים וכן על כשרות ויש הנמנעים מנסיעה בשבת.

במאסף "אלמנך" שיצא לאור בשנת 1960 במחאצ'קאלה נכללים יצירותיהם של 27 יוצרים; 15 מהם משוררים, 5 מחברי סיפורים, 2 יוצרי מערכונים, 3 מחברי מסות. הקובץ ועריכתו בידי חיזגיל אבשלומוב, שכתב גם דברי מבוא ל"אלמנך". כמעט בכל היצירות מציינים את המיזוג עם המשטר וכן את אורח חיים שנשתכח ושהשלטון עושה הכל על מנת להשכיחו.

ב-1965 מופיע "אלמנך-טאטי" שהוא למעשה בטאון ספרותי.

בשנת 1975, בתחנת הרדיו המקומית, שידורים בניב היהודי של לשון טאט; חדשות, מוסיקה, שירים, מידע חברתי ופוליטי. הופעות אישים בעלי שם ממוצא הררי. בטלוויזיה מופיעים אמנים, זמרים, שחקנים וקבוצות מחול מבני העדה.
הנה שיר שנקרא באמצעי התקשורת, שיר שאימצו ההרריים מפי השכנים והוא המזכיר מעט מההווי היהודי ההררי בקווקז;

”אם תשוב מוג לב ממסע שוד
אגרשך מעל פני הבחורות בהרים
אם תמות כבור במסע השוד יגיל לבבי
מה יתנו לנו כבוד ותבונה אם האהובות יגרשנו
הם אוהבים את הסכנה ושודדים
על מנת להעניק מתנות לנשותיהם”.

בהווי חיים כזה חיו יהודי ההר. הווי של גבורה, כבוד, אהבה, מלחמה וחופש רב. אומנם שוד לא היה מצת חלקם, אבל שמירת הערכים נותרה ואותה לא ניתן היה לעקור.

סיפורים ושירים עממיים

בעיתות הפנאי בילו היהודים ההרריים בצוותא. בעיקר בימי החורף הגשומים והמושלגים, כשהתקשו לצאת מביתם והקשר עם כפרים אחרים היה מנותק, בילו את עיקר זמנם בבית תוך כדי עשיית עבודות שמדחו לימי החורף הארוכים. עבודות הבית היו מגוונות; עשיית כלי נחושת, תכשיטים, עשיית נעלים, סבון ותרות, מחצלאות, קליעת סלים. הנשים סרגו, טוו וארגו שטיחים ששמש יצא למרחוק ואף הועברו גם לערים למכירה.

ההרריים התישבו ליד האח ועסקו בעבודותיהם תוך האזנה לדברי הזקנים שסיפרו להם סיפורים, משלים ואגדות. מנהג זה של סיפור מעשיות היה קיים מדורי דורות ותמסד מאבות לבנים והכל בעל פה.

מעמדו של הסבא לא היה כאיש שעשה את שלו ועליו לפנות מקומו לבאים אחריו. הזקנים היו מכובדים שיש לסור לעצתם. הזקן לא נחשב כ"פנסיונר" אלא כאבי המשפחה, מכובד, נערץ ובעל נסיון שיש ללמד ממנו. הוא היה הסמכות למורשת המנהגים. הזקן היה מתארח אצל בניו ונכדיו לפי התור ועזר לבניו במידת האפשר בעבודות קלות. הוא בחר מקצוע לבניו ושידך. בכל מאורע ישב במקום המכובד ואכל ממיטב המאכלים.

המספרים הזקנים היו כשרוניים והיו בנייהם גם כאלה שחרזו שירים. מעט נכתב בנושא זה ומעטים ניסו ללקט בכתב את יצירותיהם.

בסיפורים, מצווים לעשות את הטוב ולשמעו בעצת הזקנים. בין השאר, מסופר בהם על שדים ורוחות רעות הרדפים את הרשעים. אסור לפיהם לכפור בדת ובמנהגים, המעשים הטובים גוררים טוב, האוכל ביום כפור – ימות, הפוגע בקבר צדיק, ימצא מותו. כמידת המעשה, כך הגמול, עבירה גוררת עונש.

בסיפורים, האב הוא מעל לכל, אפילו בחלומות הוא מופיע כמדריך ויועץ. הסיפורים מתנכים לשמירת ערכי המשפחה, לציות להורים ולאי זלזול במתים.

בכל הסיפורים מצוי מוסר השכל רב, למשל; אסור לזלזל בעניי. הסיפורים נסבים על עלילות דם, פגעי טבע, צידים, גיבורים ולוחמים. יש סיפורים הלקוחים מההיסטוריה; מלכי ישראל, נביאיה, ושופטיה. קיימים סיפורים רבים על שמשון הגיבור ועל גיבורים בכלל. הסיפורים מכסים את כל שטחי החיים; המפר מצווה סופו קבלת עונש. מסופר על החי והצומח, כוכבי השמים, הים ודגתו. בסוף כל סיפור מצוינים הגעגועים לירושלים.

הזקנים תרמו גם בשירה ופזמונים. הם היו אנשים יחידים סגולה ובעלי זכרון מופלא. דבריהם נחשבו כתורה שבעל פה. רק בעשורים האחרונים הועלה חלק מדבריהם על הכתב. עם מות הזקנים עלולים להשכח סיפורים מעניינים (היסטוריה) מחיי היהודים ההרריים כקוקו. יש צורך וחובה לקבץ את דבריהם במהירות.

הסופר אבשלום נאוארוביץ הקדיש מאמצים רבים לחקר הספרות העממית של יהודי דאגסטן. ידיעותיו רבות היו ונרחבות. הוא פירסם סיפורים טאטיים וספריו פורסמו גם ברוסית. בבתי הספר לומדים אותם כחומר פולקלוריסטי.

בשנת 1941 נפגש נאוארוביץ עם מספר הסיפורים, חזקיה דאדאשוב, בן ה-80. חזקיה היה כורס מצטיין בקולחוז ונחשב זמר מעולה. לא פעם ניצח בתחרויות "אשגוים" (זמרי עם בדאגסטן). גם בוקנתו המופלגת היה מוזמן להשתתף בשמחות בדרבנד. סיפוריו מצטיינים במוסר השכל.

יחזקאל בן אבשלום עבד בשנת 1930 במכון להיסטוריה לשון וספרות במחאצ'קאלה ורשם סיפורים מפי מספר טאטי מעולה, שלמי מאמרי, גם הוא מדרבנד. ידוע שגם בשנת 1962 המשיך להכתוב את סיפוריו.

בשנת 1940 יצא לאור קובץ פולקלור טאטי שעורכיו שני סופרים טאטיים, חיזקיה אבשלומוב ומנוח דדשוב. דאדאשוב מתואר כמשורר שנמשך אל סיפורי העם ואספם בדרבנד עד כדי ספר שלם.

סיפורים קווקזיים שמורים באסעי וביניהם סיפורים בטאטי. דניאל שמואלוב, מספר מעולה, יליד דרבנד, 1890, עלה ארצה ב-1918. הוא עבד 40 שנה בעירית תל-אביב. שמואלוב שמע את הסיפורים בילדותו בבית הכנסת אשר בדרבנד. הוא סיפר 30 סיפורים שנאספו בכתב אסעי. מסיפוריו היו כאלה שאירעו במציאות; על נענשים ונשכרים, נשים ואלמנות, זקנים, עבדות האדמה, עשירים וקמצנים, רשעים וסופם המר, צדיקים וסופם הטוב, כופרים החוזרים בתשובה ועד.

כמעט כל אוספי השירים והאגדות היו מבני העדה ההררית. יוצא מכלל זה היה המשורר האידי מ. הלמונד שהתגורר בעיר מחאצ'קאלה. הוא היה בנו של מורה לעברית שלימד בדרבנד.

הלמונד נעזר בכתובת החומר בגוליי הילל איפראימוב. איש זקן, זמר עממי, חרוז חרוזים, ששר משיריו במסיבות וחתונות ובעצמו לא ידע קרוא וכתוב. את השירים העתיקים, שמקורותיהם בתורה, זכר בעל פה.

הלמונד תירגם לאידיש ב-1946 את פואימת הגבורה "שמשון השני". האפוס נקרא "שירוהי", מלשון שירה.

ב"שמשון-השני" מסופר על גיבור חייל מדרבנד. שמו שמשון, שנפל בידי המוסלמים. לכבוד תפיסתו ערכו חגיגה גדולה שבשיאה עמדו לשרוף את הגיבור היהודי. שמשון תופס את בני החאן כבני ערובה. כל דברי הנכבדים לא מעלים לשחרורם והוא מתאבד יחד אתם.

שיר זה תורגם בעתון "אייניקייט" ב-14 לפברואר, 1946.

תמצית השיר; בויעת אפיים נטעו כאן הטאטים מטעים, כמו בעמק המכורה בעמק השרון, כדי לשתות את היין בשמחות. אולם בכל השמחות ששתינו את היין המתוק ביותר, מר היה לנו. המולדת העתיקה היתה כה קרובה לעינינו, אולם הפריד בינינו היס ולא איחד

אותנו. הים השחור מעונן היה, הים הכספי סער בפראות, והים התיכון סגר בפנינו את דלתותיו על מסגר וברית.

"שמשון השני"

תרגום על ידי נוישטט

נגן נא טאת* (רוממות המזמור *)

(טאר – כלי נגינה בעל שני מיתרים)

תפארת שירה לפרש הגבור,

הרעד מיתוך בזהר צח, רך

בלהט דרום ובקצב מזרח.

★

צלליך לווני בסער קרבות

רתתו מיתרים כברק חרבות,

כרחף על כנפים יפיצו צללים

בקול מתגבר של פסגות ושבילים.

★

זרום דמי עורקים מחדרי הלבב

זרם בשצף כפלג הרים לא אכזב,

כרעש זרימת "רובסיל" * (ציאני הסואן

*) (מגדולי הנהרות בדאגסטן)

קרא בקול, לבבי, והטאר ינגן

נגן ופצח כתרועת שופר.

★

עורר הלבבות בעויו נאדר

כנבל נגן, טאר כרב-מיתרים

ספר על גבור איש הרים בן-צורים

נגן על חדרת בן אלמות איש טאט.

★

פאר תהלתו של גבור לא יחת

שבאש העלה בני החאן האכזר,

יהירות רשתתו מן השורש עקר,

הלל לבן דרבנד, משבט בני טאט.

★

לשמשון השני הריעו הידד,
גלה נא, קווקז, פרשיות העבר
על תלאות משטמה בהן יספר,
על גבורה יהודית בקווקז ישורר
כהמית היונה על טאר דו מיתרי.

★

בשלישית עם שמשון הקיץ המדורה
ליד בני החאן עצר, בסערה
זנק ותפסם צבתות זרועותיו,
אתו אל האש, את השנים סחף.

★

פלצות אחזה בקהל ההמום,
החאן מטיפח! הוי שמשון, איש רחום!
חוס על בני-שלמה זה באש
כקרבן יעלה בכורי היורש

★

אבדו עשתנות אדירי החצר,
איש איש מתאושש, אין אביר מתעורר
לחוש אל האש, להתמרד עם גבור
לנסות להציל הצעיר או הבכור.

★

הבהבו להבות, עוית על פני!
בהתחנן אל שמשון החאן על ברכיו:
"אוי בני! הוי שמשון אם תחוס על נפשי
אשמתך תכופר – אוציאך לחופשי!"

★

כבר האש אחזה בשמשון ברגליו
בקוראו אל החאן – נצחון בעיניו:
"טמנת לי פח, גם אתה תורש;
זה זממו את יורשך לטול במדורה;
ובעמי לא תסוף מורשת גבורה".

★

"לשוא תוחל עוד בנך לראות
בעפר תתפלשנה ככלב חוצות!
לא מחילה איחל מידי החאן, כי נקם,
אשר אמש זמותי, – הוא אשר יקום:"

★

"אומללת, נבזה פחדן נאלח
כשל ומר – שפמי עוד הגיר לא חרוך,
כי ברזל זרועות את בנך לפת,
וצלי בשרם לאפר יוקד".

★

"עוד בבקר צהל בתרועות הארמון:
ברשת נלכד אויבנו שמשון"
"לעת ערב נהי, יללה ומספד
על יורשיו של החאן שהוטלו למוקד"
"דורות ליומה צפתה נקמת עם –
אויבי ישראל כן יאבדו ואינם!"

להקות מחול

בבאקו, בשנת 1959, היתה קיימת להקת מחול שהצטיינה בפסטיבלים. נוסף לזאת, ליוו במסיקה טאטית את פרי עטם של אנשי העדה. בלהקה ניגנו ושרו זמרים ידועים.

בשנת 1959, אורגנה בנאלציק להקת ריקוד של יהודים הרריים. הכסף גויס מבית הכנסת ומאנשים אמידים. ואלרי קובנט מונה למנהל הלהקה. הוא נתקל בקשיים מטעם השלטונות הקומוניסטיים שביקשו שהלהקה תקרא "טאטית" ולא יהודית-הררית. לזאת התנגדו כל בני העדה. הקומוניסטים ערכו חיפושים בביתו של קובנט. הוא נאסר ופוטר מתפקידו.

בשנת 1967, בימי מלחמת ששת הימים בישראל, נרצח בחור יהודי, מדריך בלהקה. היהודים ההרריים ערכו הפגנה והונפו דגלים אדומים ואחרים עם סיסמאות "יחי הסובייטים!", "יחי סטאלין!", "שוויון ליהודים!". הם צעדו עם ארון הנרצח עד פסל לנין והניחו שם את הארון. נמסרו עצומות לאיש המפלגה ובהן התביעות: "בתי ספר יהודיים לבני ההרריים", "מרכז תרבות יהודי" ועוד. ניתן להם להקים להקה יהודית בשם חדש: "להקה של היהודים ההרריים". הדבר היה לצורכי פנים בלבד.

בתחרויות כלל סובייטיות שנתקיימו במוסקבה, הופיעו היהודים ההרריים כלהקה של הקברדינים כדי לטשטש את זהותם הלאומית. כמעט כל בני הלהקה עלו לישראל ב-1970 ואלה שנשארו בקווקז, רוקדים בלהקה טאטית שכל צרכיה מסופקים ע"י הרשויות הממלכתיות.

תיאטרון

1904 – ישעיה רבינוביץ הקים בשנת 1904 תיאטרון בדרבנד. הועלו בו מחזות בעלי תוכן יהודי: המחזה "מגילת-אסתר" בו מופיע המן הרשע כרשע וצורר ישראל. מחזה שני ונושאו "שמשון דלילה" ועוד מחזות עם תוכן היסטורי.

בבאקו היה קיים תיאטרון יהודי בשפה הטאטית עד שנת 1920. היו עליות וירידות בהצגות מסיבות ארגוניות, תקציביות וכן מחוסר מקום קבוע להעלאת המחזות.

1921 – המחזאים יוני-סמיתוב וסרגיי איזאיאב הקימו מחדש תיאטרון והעלו מחזות מפרי עטם וכן מחזות בנושאים יהודיים. נושאי המחזות היו שחרור האשה, התועלת שבהשכלה ועוד. הועלה גם המחזה "מאראט".

בשנת 1922 הצטרפו לקולקטיב הזמרים והמוסיקאים הלאומיים הידועים: בוריס אבדולימוב, אשווה חנוכאיאב, גאוורי חזונב דגיימשד אשורוב. הם הציגו אגדות מוסיקליות: "אשוג-גארוב" ו"פארי-חאנוס" שמשכו קהל רב. בהצגות אלו הושקעו מחשבה רבה ויצירה. הצטרפותה ב-1927 של השחקנית הראשונה, חאנוס-שלומובה, לתיאטרון בדרבנד, היוותה נקודת מפנה חשובה. עד לתאריך זה מילאו גברים תפקידי נשים ועד לתאריך זה לא אופשר להן לצאת לפעילות מחוץ לביתן.

ב-1930 הוצגו "השודדים" של שילר ומחזות של שיקספיר, שלום עליכם ופרץ מרקיש.

ב-1935 משתתפים בתיאטרון שחקנים בעלי רמה גבוהה שהבולטים בהם: בוריס אבדלומוב ובוריס גבריאלוב. הועלו המחזות "פאלטון קרסוצ'י" של קורניצוק, "בשפל" של גורקי, האופרטות "אסלי-וקאראס" ו"פארי-ח'וס".

היו תקופות של שפל וגאות. לא פעם השלטונות סגרו את התיאטרון, מסיבות של הפצת רעיונות דתיים, רמה נמוכה וכי. סגירת תיאטרון ופתיחה מחדש היה מחזה רגיל.

ב-1938 – מ. אליוטקין מעלה את המחזה: "ימים-טובים".

ב-1961 קרה מאורע חשוב בקרב הקהילה היהודית עם הופיעו של שגריר ישראל במוסקבה, ישראל הראל, הוא ביקר בבית הכנסת ועם הופיעו בתיאטרון נוגנה היתקוה. הוצג שם המחזה של פרץ מרקיש "המרד בגיטו". אחרי ההצגה שוחח השגריר עם הבמאי והשחקנים. למחרת הובלו השחקנים לחקירה. אחד השחקנים, גד ספונוב, שהוכה באותה חקירה ונפצע, מתגורר כיום בבאר-שבע.

בשנים הללו ידועים השחקנים האחים סולומון, בניאגה דאדאשוב, מחבר המחזות "חנה" ו"מאסוס", הבמאי זכריה אבשלומוב, הטאריסט יאנגיל יוסופוב, המלחין שמשון אשורוב, השחקניות עכסה אבשלומובה, נעמי אניסימוב, מזל אבדלומה, המשורר סרגיי איזיגאיב, הסופר מישה באכשיוב, המחזאי חיזגיל אבשלומוב, מחבר המחזה "שימו דרבנדי".

ב-1966 הועלו מחזות מפרי עטם של חיוגיל אבשלומוב; "חשוך בנים", של המחזאי האזרביגיאני דגיבארלי; "פרחים-שנבלו". ואופרה של גאדגיבוב; "לילה-ומדגון".

ב-1975 היו שידורים בשפה הטאטית; מוסיקה ושירים. הופעות בעלי שם מקרב בני העדה; זמרים, שחקנים וקבוצות מחול ופולקלור המעודדות תרבות כלל קווקזית.

היום התיאטרון היהודי במצב גסיסה. באין תמיכה ממשלתית, אין אפשרות לנהל ולהציג הצגות בעלות רמה.

השואה

בסתיו 1942 כבשו הגרמנים את צפון קווקז. מטרתם היתה להשתלט על שדות הנפט בבאקו. אחד הגדודים של חיל הכיבוש היה מורכב ממתנדבים ערביים יוצאי סוריה, לוב, עיראק וארצות ערביות אחרות. הם השפיעו מהסתותיו של המופתי הירושלמי, חגי אמין אל חוסייני, ממקורביו של היטלר. ההסתות היו מכוונות בעיקר נגד היהודים. גדוד המתנדבים כלל כאלף חיילים מוסלמים. ביניהם היו שבויי מלחמה ועריקים מבני קווקז, שששו למלא את תפקיד השמדת היהודים בקווקז.

התעמולה הנאצית ניצלה מאוויים מוסלמיים ואנטי רוסיים, ובחדשים המעטים לכיבוש הנאצי בצפון קווקז, הוכנסו יהודים הרריים למחנות ריכוז ארעיים שהוקמו בחפזון. על פי תעודה גרמנית, רצחו חייליהם ביום הראשון לכיבוש 114 נשים וילדים. שפר גורלם של אלה שנמלטו בעוד מועד.

בספטמבר 1942, כבשו הנאצים את הכפרים מייזינסקי ובוגדאנובקה שבאיזור סטאברופול. בכפרים האלה חיו מאות יהודים הרריים. הכפר בוגדאנובקה, אחד ממרכזי ההתיישבות החקלאית היהודית בצפון קווקז, הפך ל"באבי-יאר" של היהודים ההרריים. נערך בו טבח לעיני התושבים הלא יהודים האדישים.

ב-18 באוקטובר 1942, הגיעו לכאן החיילים הגרמנים והודיעו לתושבים היהודים להתייצב ולהביא את מטלטליהם במשקל 40 ק"ג. לא עלה בדעתם של היהודים שישלחו למוות. ב-19.10.42, יהודי הכפר מייזינסק, רובם נשים וילדים, הוטענו על גולות ומאות יהודי ההר נרצחו ליד הכפר קורסקוי. רק 7 אנשים נמלטו ומסרו על הגורל המר.

מאות יהודים הרריים נרצחו בקרבת הישוב פרוכלאצדי שבצפון קווקז. מבוגדאנובקה ניצלה משפחה יחידה, משפחת אטאייב ליזאבייטה, על ידי שכן רוסי מבני הכפר. העיר נאלציק נכבשה על ידי הגרמנים ב-28.10.42. היו שם אלפי יהודים. הגרמנים לא ידעו כיצד לנהוג ביחס ליהודי ההר. השאלה הופנתה לברלין. משרד החוץ הגרמני סבר שרציחה המונית בקווקז תזיק לגרמנים ושהנאצים לא יזכו לשיתוף פעולה מצד האזרחים. לעומת זאת, שרותי הבטחון הגרמניים סברו שיש להשמיד את היהודים מיד וכי הם לא שונים מיתר היהודים ודינם מוות. ההכרעה היתה סופית, היהודים נהנו מהספק, ברחו לערות ואלפים ניצלו.

במשך החדשיים של הכיבוש הגרמני חיסלו בנאלציק 4200 אנשים, רובם יהודים הרריים. בין הנרצחים, משפחת אפרימוב בת 19 הנפשות, משפחת שאמילוב, בת 11 נפשות, משפחת אברהם דוידוב, משפחת ברוך דוידוב ומשפחת נפתלי. אלה היו מן המשפחות המכובדות של יהודי ההר ורבים היו מפעילי המפלגה הקומוניסטית. נרצחו בני משפחות אחרות שהיו קשורות עם פלוגות הפרטיזנים שפעלו באיזור.

מתוך תיעוד ומפרוטוקול העדויות על גירוש ורצח היהודים ההרריים בקיסלובדסק, בשנת 3-1942, באיזור סטאברופיל, עולה שהנאצים בסיוע המוסלמים הוציאו להורג והכניסו למחנות ריכוז יהודים הרריים מקווקז. העיר קיסלובדסק והכפר הסמוך בוגדאנובקה, אחד ממרכזי החקלאות, הפכו לגיא הריגה; כ-470 ניספו. ב-20 קרונות סגורים נוספים העבירו את היהודים, הפשיטוס מכל בדיהם וחפציהם, השכיבום על האדמה ורצחו את כולם, כ-800 נפש. לפני הגירוש נצטוו היהודים לענוד מגן-דוד. הביאו עפר במכוניות משא וכיסו את הבורות בהם יהודים גוססים ורוטטים נקברו חיים.

בצפון קווקז, בכפר גאטקובקה, גרו 320 משפחות. הנאצים הרגו כמעט את כולם. בקולחוז שאמייאן ניספו 200 יהודים הרריים. במקומות רבים היהודים ההרריים, ברוב תמימותם, לא ברחו מכפריהם מפני הגרמנים, כי בטחו באלוהים. שלושה מבני ירוחם בן שבת מנאלצייק נהרגו בקרבות נגד הגרמנים, עת שרתו בצבא הסובייטי, שלושה אחים ממשפחה אחת.

לצד הגרמנים שרתו גם חיילים רומנים. הבן הרביעי מהמשפחה הזאת, עובדיה, ראה שהם גוררים אשה מבנות העדה לאונסה. הוא התערב להניאם מזאת. החיילים הרומנים דרפו אחריו והרגוהו. האשה נמלטה. בכך נוסף עוד הרוג למשפחת ירוחם, הבן הרביעי. בעיר גרוזני, ליד נאלצייק, נהרגו מאות מבני העדה. הגרמנים לא נגעו לרעה באוכלוסייה הלא יהודית.

הפלישה הגרמנית נמשכה 6 חודשים, הגרמנים השתלטו על שטחים נרחבים בקווקז ובינואר 1943 פינוה במהירות כי הרוסים כיתרו את סטלינגרד. הפליטים הרבים מבני המקום מילאו את הכבישים בדרכם לים הכספי.

הרוסים גייסו 90 אלף אזרחים, ביניהם יהודים רבים, לעבודות ביצורים, תעלות נגד טנקים, ועמדות תותחים. ליד הערים גרוזני, מחאצ'קאלה שלחוף הים-הכספי וגם בבאקו הוקמו קוי הגנה רבים. גם הנשים גויסו לעבודות, ללא שינה ואוכל, ימים ולילות רבים. מבין העדות המזרחיות הוותיקות, רק בגורלם המר של היהודים ההרריים עלה להיות בין קורבנות ההשמדה הנאצית. בבני המקום המוסלמיים, לא נגעו הגרמנים לרעה. המוסלמים, הטאטארים, הארמנים והאוזבקים גוייסו לצבאם. היה בדעתם לגייס 25 אלף חיילים מתוכם למלחמה נגד הרוסים.

ב-1943 לחמו 20 אלף קוזאקים בשורות הצבא הגרמני. המוסלמים חיכו לטובות הנאה וחילקו מתנות לגרמנים. בין המתנות; סוסי רכיבה, ספרי קוראן ונשק שלל מהרוסים. בתמורה רצו לקבל כשלל את היהודים ולעשות בהם כרצונם. למרבה המזל, הכיבוש לא ארך זמן רב והקוזאקים נסוגו בחלקם הגדול עם הגרמנים. לאחר חיסול הגרמנים, נתפסו רבים מהם כמשתפי פעולה וכי"גיס-חמישיי".

בנאלצייק, במשך 20 יום, רצחו 90 משפחות. נמצאו 900 גופות שעונו באכזריות; גופות קצוצות ומרוטשות, ביניהן תינוקות שהושלכו חיים לקברות אבותיהם. רבים רבים עם

סימני מגן דוד על בדיהם.

בפואטיגורסק, 2800 יהודים הומתו לאורך שוחה על פני 150 מטרים וכוסו בעפר. בצפון קווקז בלבד נישפו כ-6000 נפש. בקיסילובדסק נחשפו בגשמים גוויות של תינוקות, 161 גויות של קשישים ו-70 גופות של ילדים. בשדה התעופה הסמוך התגלו גופות נוספות של יהודים שהושמדו על ידי הנאצים. איסאקובה, שנחלצה פצועה וחילצה את ילדיה מתוך קבר האחים, מספרת על טבח רב שערכו מחוץ לעיר; מרחו רעל על שדי האמהות והתינוקות מצצו ומתו.

מלבד המקרים הידועים מעדויות אלו, חוסלו על ידי הצבא הנאצי, במחנות ריכוז, קרוב לעשרים אלף יהודים הרריים. בנוסף לכך, נפלו יהודים ששרתו בצבא הרוסי במלחמתו נגד הגרמנים. שרות זה תבע גם הוא קורבנות רבים מבני העדה ההררית.

יהודים הרריים שרתו בצבא הרוסי בעשרות אלפיהם, וארבעה לוחמים קבלו את התואר "גיבור ברית המועצות"; הסרן שמעון שתיאל אברמוב, הסמל אייסאי (ישי) אלעזרוב, סרן יהודה אירגיאק, סגן שבתי מאסקלצ'יאן. הודעה על כך התפרסמה בעתון קומוניסטי בפולין, "דאס נייע לאבך", ב-6 בינואר 1946.

השריונאי מורדכיוב נכנס עם הטנק שלו לתוך מטה הצבא הגרמני בבחינת "תמות נפשי עם הפלישתים". הסרן אברמוב הגיע ראשון בראש יחידתו לרייכסטאג בברלין.

מצבת הזכרון בבודנובקה, לזכר הגייספים הרבים שסצאו מותם האכזרי עיי הצורך הנאצי. העדה היהודית ההררית שילכה אלפים מבניה

ויקטור יצחקוב היה בין אלה שעטפו גופם בצרורות רימונים והשליכו עצמם מתחת לטנקים של הגרמנים בכדי לעצור את התקדמותם. יהודי ההר נזכרים בפרסומים הסובייטיים רק בסוף רשימת הנפגעים על ידי הנאצים.

היהודים ההרריים הצטיינו בלחימה נגד כנופיות מוסלמיות פרו נאציות שערקו מהצבא ומהחזית. בחורי דאגסתן היהודים השיגום בכל פינה, רכובים על סוסים, ולחמו בפשיסטים המוסלמים תושבי המקום שעזרו לנאצים לחסל את הישוב ההררי בקווקז.

הכפר בוגדאצובקה שוחרר ע"י ברוך חיוגילוב, מפקד בכיר בצבא הרוסי. הוא חיפש 15 אחראים מבני המקום ששיתפו פעולה עם הגרמנים בטבח בני עדתו. חלק מהמבוקשים נמלטו עם הגרמנים והוא הצליח ללכוד רק אחדים מהם.

עליה וקליטה

1875 – "הלבנון", שנת 1875: "העולים היהודים ההרריים מקווקז עלו בדרך כלל ירושלימה. מנו כמאה משפחות בירושלים, ואלה כולם מכספם, אשר הביאו עמם, ויש כאלה רוכלים ובעלי חנויות. גם הם קנו למו חצר ויבנו שם בית תפילה, ובאשר לא יש בהם חכמים וידעי תורה, על כן אין רשומם נכר בירושלים".

אם נתייחס לדברי עתון "הלבנון", הרי שבתאריך הני"ל ודאי נמצאו בירושלים כ-700-600 נפשות שרישומן היה ניכר באוכלוסייה הירושלמית.

מהמסמכים של המוסדות הלאומיים אנו מביאים את מספרי העולים שעלו מקווקז. בכך לא כלולות עליות "פרטיות" שלא נדע עליהן.

1905 – עלו 2 עולים.

1906 – עלו 28 עולים.

1907 – עלו 238 עולים.

1908 – תנועה חזקה של עולים הרריים. שיירות רבות שלהם באות לכל רחבי הארץ. 128 משפחות.

1909 – עלו 126 עולים.

1910 – עלה אליעזר אברמוב שנטל חלק פעיל ביסוד הקיבוצים הראשונים ובגיבוש ההגנה כנגד הכנפיות הערביות.

1911 – עלה דדאשוב, היה פעיל בהגנה בישובים.

1914 – נציגי ההרריים פונים לד"ר ווינשל בבקשת עזרה לעלייה. הוא הורה להם להתכתב עם בא כוחו בארץ ישראל, ד"ר רופין.

1917-1919 – בסיום מלחמת העולם הראשונה נשרו רבים מהחיילים היהודים של הצבא הרוסי מצבאם שפעל בגרמניה. מאות מהם עלו לארץ ישראל והשתתפו במלחמת העצמאות.

1923 – עולים הפליגו מבאטום לאחר שחיכו כמעט שנה להיתר יציאה מבריה"מ. שהו עוד שנה בקושטא, בהמתנים להיתר כניסה לארץ ישראל.

1924 – פסח בן אלקנה סובאיוף ניסה לעלות, נאסר והוגלה לסיביר ושם נפטר. פסח בן אלקנה נדע בירושלים כתורם והדות לו קנו מגרש וב-1908 בנו בית כנסת לעדה ההררית ב"בית ישראל" בירושלים. הממונים על בית הכנסת וההקדש היו: יהודה בן-יוסף, יהושע בן חנוך ומנוח אביוב. מדי שנה שלחו לסובאיוב כסף מגביית השכירות של ההקדש. כל בקשותיו לעלייה נתקלו בסירוב השלטונות הקומוניסטיים. הוא היה פעיל ותרם כספים רבים לבני עדתו. עד למאסרו התגורר בקובא.

1924 – לעומת זאת, אחרים נמלטו מסיביר ועלו לישראל. ביניהם – מרדכי בן אבשלום מדרבנד וידידיה בן ראובן מג'אראח. בן אבשלום חזר לבסוף לקווקז. ידידיה הואשם

בפעילות נגד ערבים תכלא בעכו.

תגי גיראחי, שהיה ידו של אסף פנחסוב, חולץ מבית הסוהר וידידו העלוהו לארץ ישראל.

רצון העלייה קינן בקרב העדה מזה דורות רבים. בימי קדם עלו כבדדים תוך כדי סכנות בדרכים; היהודים מקווקו עלו ברגל על גבי בהמות ובדרך הים. לא תמיד הצליחו בדרכם. תלאות רבות מצאום וגם מות בדרכים. לא חסרו שוד, מחלות ופגעי טבע.

בכדי שגלגול הנשמות לא יחול עליהם, הזקנים עלו להטמן באדמת הקודש. הם קנו אחוזת קבר מידי השליחים שביקרו אותם בגולה. עם הגיעם לארץ קנו נחלה וחיכו ליום המאושר, תוך בזבוז חסכוניהם.

חלק מהעולים נזקק למוסדות הצדקה בארץ והיתר, ברובם המכריע, הביאו עמם את רכושם ובנו כאן את נחלאותיהם. העבדה שמשכה אותם היתה עבדת החקלאות, בה עסקו בהיותם בגולה. עבדת האדמה היתה עיקר פרנסתם.

מעטים חזרו כלעומת שבאו. אלה שהחליטו להשאר השאירו את רישומם החיובי כאנשים גאים, ישרים, שומרי מסורת ועובדים מסורים.

הגורם הראשון לעלייתם היה הזיקה לדת. לא מעט זירו את עלייתם גורם הגלות שהתבטא ברדיפות, נגישות, שמד, עבדות, עלילות-דם ומלחמות שניטשו מצד המוסלמים ששלטו ביד עריצה ונוקמנית. המלחמות תבעו מהיהודים ההרריים קורבנות רבים ושרידי מקומות ישובם ההרוס פזורים בכל פינה בקווקו.

מצד שני, התעמולה האנטי יהודית והאנטי ציונית שנוהלה על ידי השלטונות הרוסיים התבטאה בסגירת בתי ספר ומוסדות דתיים כבתי כנסת ומועדונים. הרוסים דיכאו ביד חזקה כל זיקה יהודית מסורתית ורבים הוגלו לסיביר. התנועה הציונית שצמחה הגבירה את הרצון לעזיבה ולעלייה.

ההתעוררות קיבלה תאוצה עם קום המדינה. כאן היו בתחילה קשיים בקליטה. ניסו לשקם את העולים, אבל לא הבינו את הרקע לחייהם בקווקו. שם, בגולה, גרו בכפרים ושכונות, לרוב על טהרת בני העדה, וכל משפחה התגוררה בבית אחד גדול או במספר בתים בשכנות קרובה. גם קרוביהם גרו בסמוך. רוב המשפחות היו מרובות ילדים ונשמעו לזקן שבמשפחה שהיו לו סמכויות רבות. כולם נשמעו לו כאדם בקי ובעל נסיון.

עם עלייתם לארץ המצב השתנה בתכלית. הם שוכנו באיזורים מעורבים עם בני עדות אחרות. לכל עדה הווי חיים שונה, דבר שהשפיע השפעה שלילית. בוטאו התמרמויות ורצון לקיום עדתי נפרד שיאפשר לזקנים לאמר את דברם.

בתחילה היו חסרים להם בתי כנסת. בשום פנים הם לא יכלו להתפלל בבתי כנסת אחרים. נוסח תפילתם היה שונה; כלומר, תפיסת התפילה היתה שונה; שירה וניגון מיוחדים, זרה לאחרים. הגלות הכתיבה שירים מיוחדים; שירי צער וערגה. תפילתם היא כעין בכיה, כי כך נאמרה בגולה והם רצו להמשיך בזאת גם כאן. באין להם בית כנסת משלהם, לא יכלו

להתייחד עם בוראם. דרישתם הראשונה היתה בתי כנסת ליהודים ההרריים. הם הרגישו עצמם מקופחים ובצר להם כתבו: "האשכנזים אכלו חזיר ויש להם בית כנסת, אנחנו לא אכלנו חזיר ואין לנו בית כנסת".

ואין זה חלילה שמנעו מהם מלהתפלל במקומות אחרים. אך הם רצו להתפלל לבוראם בדרך הנראית להם. עם בניית בתי כנסת במקומות מגוריהם, נפתרה לפחות הבעיה הזאת. רוב רובם של בני העדה מקיימים את המצוות. שמירת הדת חיסנה אותם בגולה ודבקו בה מנעה התבוללות. כאן בישראל הם ממשיכים באין מפריע.

בפיהם היו תלונות נוספות; אי שילובם עם התושבים הותיקים. העובדה שנקלעו לסביבה יחופשית, אי שילובם במוסדות המוכרים, אי רצון שהנשים תעבדנה, קשיי שפה. רק האקדמאים למדו באולפנים ויתר עמך למדו את השפה בחיי היום יום, בעבודה וברחוב. ניכרים היו קשיים כלכליים. יחד עם זאת, קליטתם היתה מוצלחת, יחסית.

קיימים ריכוזים גדולים של בני העדה בערים הגדולות: ירושלים, תל-אביב, חיפה, חדרה, פרדס חנה, נצרת, כרמיאל, באר-שבע, באר יעקב, צור שלום. הם עובדים בחקלאות ובתעשייה. נשים יוצאות לעבודה כדי לעזור לבית ולמשפחה. דבר הגורם לחיכוכים עם הבעלים (לאחרונה יש השלמה עם זאת). המשפחות מונות ברובן 8 נפשות. הם שבעי רצון מהדור.

באירועים משפחתיים אין יריבויות; כולם נחלצים האחד לעזרת חברו. במיוחד עוזרים לאלה שמקרוב עלו, ועולים יש בכל תקופות השנה בזרימות קטנות.

כבקווקז, כן בארץ, היהודים ההרריים מרוכזים במגוריהם כיוצאי ערים ומחוזות שונים בקווקז. יוצאי דרבנד מתגוררים בחדרה, נתניה, באר-שבע. יוצאי קובא מתגוררים בצפון הארץ; חיפה והקריות, מגדל העמק, כרמיאל, נצרת. העזרה ההדדית בולטת בקרב העדה בארץ. הריכוזים במגורים והסגירות כלפי חוץ יוצרים קשרים והדוק פנימי. ההשתלבות עם האוכלוסיה הכללית גוברת עם ניתוק המשפחות הצעירות עקב פרנסתם לסיביבות ישוב אחרות.

נוסף לזאת, לעומת הזקנים, הצעירים מבקשים להשתלב עם האוכלוסיה האחרת. הם מבקשים חינוך חילוני, לא דתי בלבד. כולם מרגישים בשינוי וחשים בשייכות לארץ.

מהוותיקים שהשתלבו מזמן בארץ, קיבלו מעט עזרה ועידוד. הרבה לעשות בשטח זה יהודה אדמויץ ממשמר השבעה. הוא היה לעזר רב לעולים, היה כתובת ובית חם לכל פתה, אב לכולם, דובר שפתם, מפנה אותם ומדריך עד לסידורם.

יש לציין במיוחד את בני משפחת יצחקי שנחלצו לעזרה לעולים החדשים שכיום כולם יתיקים ומעורים בכל הנעשה בארץ.

שפתם בארץ בביתם היא טאטית וגם רוסית. הילדים מתקשים בלימוד השפה העברית ודקדוקה. הצעירים מגלים נטיה ללמודים אקדמאיים וטכניים. יש התעניינות רבה אצל המשפחות הצעירות בחינוך ילידיהם. השפעת הדת קטנה, רק הזקנים שומרים מנהגים

ומצוות. כולם כאחד מתפארים בעבר מפואר.

למרות העלייה הגדולה יחסית, אחוז הנשירה אפסי. בשנים 1968-1979 נשרו 14 אנשים לבד מתוך 3708 עולים שהגיעו מיינה. זהו אחוז הנשירה הקטן ביותר הידוע עד עתה. בשנים 1972-1979 עלו לארץ מקווקז 14.507 עולים. רבים מהם בעלי מקצועות ואקדמאים, רופאים, מהנדסים, אנשי מדעי החברה, אחיות, הנדסאים, פקידים, מוכרים וזבנים, עובדי תעשייה, בניה ותחבורה.

בקווקז יש רצון רב לעלייה, אך נערמים קשיים מטעם השלטונות. יש גביית אגרות בסכום גבוה, יש לותר על האזרחות, למסור את הדירה המתפנית לשיפוצים העולים כסף. רב. הוצאות ההגירה מסתכמות במשכורת שנתית של שני בני הזוג.

העולים ההרריים לפי הרפובליקות וערי המוצא;

דאגסתן: דרבנד, מחציקאלה, חסב-יורט.

אורביגיאן: באקו, קובא, חצימס, קוסארי, קיזיליאר.

צפון קווקז: טאלצייק, גרוזני, מוזדוק, פיטיגורסק, סומגאיט, קיסילובדסק וכן ממקומות אחרים.

הוקמו מספר ועדים והפיצול רב ביניהם. נסיונות ללכדם לא עזרו עד כה. יש הרבה האשמות וחשדות ביניהם וכל אחד עושה כטוב בעיניו. דבר המפריע לטובת הכלל. חוסר מנהיגות בולט מאד.

הנתונים הבאים ניתנו על ידי יושב ראש התאחדות עולי קווקז בישראל מר שמעיה שלמיאב:

עולים - 1972-1988

נצרת עילית 500 משפחות

מגדל העמק 100 משפחות

חיפה והקריות 60 משפחות

קרית ים 130 משפחות

עכו 250 משפחות

צפת, כרמיאל, נהריה 50 משפחות

קרית אתא 50 משפחות

קרית שפרינצק 50 משפחות

טירת הכרמל 70 משפחות

חדרה 150 משפחות

אור עקיבא 400 משפחות

גבעת אולגה 70 משפחות

תל אביב 130 משפחות

ירושלים 30 משפחות
לוד, רמלה, ראשון לציון 150 משפחות
באר שבע 650 משפחות
שדרות 150 משפחות
חיננית 15 משפחות
* *
סייה 3005 משפחות

באר-יעקב

הפוגרומים שהתחוללו ברוסיה בשנת 1905 הגבירו את רצונם של היהודים ההרריים לעלות לישראל. הם סבלו רבות משכניהם והיו נתונים לסכנת התבוללות. הנטיה לעלייה גברה ורבים נסחפו לעלות למולדת, למצוא בה מקלט מגנישות ורדיפות. יהודים הרריים מדרבנד ובאקו החלו להגשים הלכה למעשה את רצונם ועלו בעלייה השנייה.

עוד בהיותם בקווקז, נעשו מאמצים לרכישת קרקעות בישראל. צירים מיהודי קווקז בקונגרס הציוני השישי שהתקיים בבזל, פנו אל אוסישקין, ראש ועד "חובבי-ציון", שיעזור ביישובן של 19 משפחות יוצאי קווקז.

רכישת הקרקע היתה כרוכה בקשיים ואוסישקין נענה לבקשות וערך רשימת מועמדים להתיישבות. מקום ההתיישבות המיועד היה ב"ביר-לימון" הסמוכה לרמלה. האדמה הייתה שייכת לעיריית רמלה והיא החכירה אותה למשך 40 שנה למיסיונר הגרמני שנלר מהטמפלרים. אחרי מותו, עברה האדמה לעירייה והיא מכרה אותו.

קבוצת פועלים מ"גדרד כבוש-העבודה" רצתה אף היא לרכוש את הקרקע ב"ואדי לימון". כאשר נודע להם שיעלו 19 משפחות להתנחלות לא הסכימו למסור מחצית מאדמתם לעולים שטרם עלו ארצה. נוסף לזאת, חששו שלא ימצאו אוזן קשבת אצל העולים ולא היה ברור להם אם תהיה התאמה בין שתי הקבוצות. הפועלים זנחו את הרעיון ונטשו את המקום.

1000 דונם הוקצבו ליהודים ההרריים שהיו ידועים כחקלאים מצויים, אמיצים ועזי נפש, גבוהים, חסונים, וניכרים בתלבושתם האופיינית, כובעי פרווה לראשם וחרבות סגורות למותניהם. כך הם נראו דבר זה הוסיף נופך והדר לסביבתם.

ב-1907 התקיימה ביפו אסיפה מייסדת, בהשתתפות העולים המועמדים ובאי כוח "גאולה", מאיר דיזנגוף ד"ר חיסין ושיינקין. נקבעו חלקות קרקע בנות 100-50 דונם. ואלה הם רוכשי הקרקעות מבני היהודים ההרריים:

1. הרב יעקב יצחקי – 200 דונם

2. מצוח אביוב ואחיו – 200 דונם

3. יחזקאל בן-יעקב – 150 דונם

4. סמן-טוב מירושלים – 100 דונם

5. בן-דוד – 100 דונם

6. יותן – 150 דונם

7. פסח אביוב – 60 דונם

8. בן-יעקב – 100 דונם

האדמה נקנתה בכסף מלא, ללא עזרה ובמומונים, חלק גם בתשלומים. הישוב, הנמצא בהרי יהודה, ממוקם בקרבת העיר רמלה. הוא נוסד ביום ג', ד' חנוכה, תרס"ח-1908. מייסדי הישוב היו יוצאי דאגתן בראשות הרב, רבי יעקב יצחקי, שהסב את שם המקום וקראו על שמו; "באר-יעקב". עוד לפני עלותו ארצה אירגן רבי יעקב מספר משפחות מבני עדתו להתיישבות בארץ. הוא ואשתו לא היו כשרים לעבודה מפאת גילם ועברו לירושלים. אך בניו וקרובי משפחתו המשיכו בהתיישבות.

הקמת המושבה בסביבה שוממה וחסרת מים, בסביבה עוינת, בין כפרים ערביים, היתה משימה חלוצית ממדרגה ראשונה. היהודים ההרריים, בתלבושתם האופיינית, התבלטו לעיני כל והשכנים הערביים התייחסו אליהם בכבוד. אך לא לאורך זמן.

האדמה היתה שחונה. המים הובאו ממרחקים, מראשון לציון ומנס-ציונה, בידיים ומעל גבי בהמות. מאוחר יותר, ביוזמת אחד התושבים ההרריים, על עגלה. היתה במקום באר מים שבקושי העלו ממנה מעט מים בדליים, כי הבאר היתה בעומק 48 מטרים.

בתחילה, ניטעו מטעי שקדים ולאחר מכן כרמי גפנים ושאר פירות. היהודים ההרריים היו שומרי מצוות וחרדים, הם עסקו בנאמנות ובדבקות בעבודת האדמה. כל העבודה נעשתה מבראשית. הבנינים נבנו מכל הבא ליד; עצים, פחים, לבני עפר וטיט וגם מאבני הסביבה, כי לא היו בנמצא חומרי גלם אחרים. גם לא כסף לקנותם.

ההרריים העתיקו את צורות הבנייה בהן נאלצו לבנות בגולה, בחופזה, בלחץ ומאימת השכנים העויינים. הכל נבנה כמו דייהם. הבתים ברובם הגדול היו שקועים בתוך האדמה. רק חלקם העליון בלט מהקרקע. בתים אלו דמו למחילות וכאמור, מחילות אלה הזכירו לרבים את בתיהם בקווקו, עת נסו לנקיטי ההרים, למקומות נידחים ונסתרים, כדי למצוא מסתור מידי אויביהם המוסלמים שגרשום ממקומות מושבם.

כאן, במולדת, בנו בתים אלה מרצונם החופשי עד שיירווח, ואז ייבנו במקומם בתים מרווחים וראויים יותר להשתכן בהם. המטרה הראשונית היתה לעבד את האדמה והכסף המיועד הספיק בקושי לצרכיהם ההכרחיים ביותר.

הם בנו את התנורים ששימשו לאפיית הלחם בתוך בורות שציפו אותם בלבני טיט וכוסו והוחלקו מבפנים. תנורים אלו דמו לתנורי ערביי הסביבה וגם לתנורים שבסביבתם הישנה בקווקו.

תושבי "באר יעקב" סבלו לא מעט מהתנכלויות השכנים הערביים מכפרי הסביבה. לא פעם התנפלו עליהם שודדי "בית-דגן" והחיילים התורכים גם הם לא היו נקיים מעבירות אלו.

בתרס"ט-1909, היו עימותים קשים. הערבים טענו שבני המקום חייבים להם 40 פרנקים בעד שעורים שמכרו להם ולטענתם לא שילמו להם את החוב מזה שנה שלמה. תוך כדי דין ודברים נתקצבו ערביי הסביבה, הפלחים מסרפנד. הם מצאו הזדמנות נאותה, בשעה שכל אנשי המקום יצאו לעבודה מחוץ למושב. באותה שעה, היו בכפר 5 תושבים בלבד, בנוסף

לנשים. הערבים פצעו את כולם ושני אחים נפצעו קשה. מייד הובלו לבית חולים ביפו והיו בהשגחת די"ר חישין שהקצה להם מיטות עד להחלמתם.

תושבי המקום הגיבו בחריפות על המקרה הזה. לאחר מכן בקשו מהשלטונות שישלמו לעושי הרע כגמולם.

לאחר תקופה קצרה מנו התושבים ההרריים 308 נפשות. הפרנסה היתה בצמצום; הם נאלצו לעבד בחוות חקלאיות אשר בסביבה, עסקו בשמירה ובעבודות שונות. כספם הלך ואזל, נוספו חקלאים אחרים אשר רובם לא עמדו במשימה. היו כאלה שמכרו את חלקותיהם ועברו לערים אחרות ואף נטשו את הארץ.

במלחמת העולם הראשונה גייס הממשל התורכי חיילים לצבאו. בני המקום נלקחו לעבודות ה"סוכרה" וה"עמליה" ועבדו בפרך בבריכות שבאיזור ים המלח כשהשמש לוהטת מעל ראשיהם. רבים מהמגוייסיים לא חזרו לבתיהם ואלה שחזרו מצאו משק נטוש ונאלצו להתחיל את העבודה מבראשית. היו גם פגעי טבע שהחמור ביניהם היה מכת הארבה שפלש לארץ וכירסם כל חלקה ירוקה. רבים התרוששו ונוקפו לסעד.

העבודה היתה קשה והגמול מועט. הקשר עם העיר יפו התקיים באמצעות מרכבות, הדיליגנס שעשה דרכו פעם ביום. הם הובילו את פרי עמלם לערים הסמוכות על גבי בהמות ועגלות. בימי החריש גויסו כל בני המשפחה והקרובים. העבודה בוצעה על ידי בהמות, חמורים, פרות וגמלים.

היהודים ההרריים הוכיחו את עצמם בעבודת החקלאות. זאת היתה מלאכה שירשו מאבותיהם עוד בהיותם בגולה. היה טבעי שהמוסדות המיישבים פנו אליהם לקבל מתישבים חדשים מקרב ה"אשכנזים" שעלו מרוסיה וללמדם את מלאכת החקלאות. היהודים ההרריים, אנשי העמל, קיבלו את המשימה והכשירו את הבאים מקרוב לעבודת האדמה.

עבור ההרריים היתה זאת משימה חשובה, משימת כבוד, כי אותם איש לא הכשיר בארץ. הם באו הנה עם הכשרה מלאה, בנו כאן יש מאין, ללא עזרה ובמו כספם וידיהם. ומה טוב שנוקקים לעזרתם המקצועית כאן במולדת.

היה צורך לפתוח בית ספר לילדי המקום וחסר היה מורה ללמדם. אחרי בקשות, הוקצבו בשנת 1910 600 רובל מטעם הועד הארדיסאי כמשכורת למורה. בית הספר הוקם באחד הצריפים ללא רהיטים. בחורף דלפו מים מהגג. לאחר זמן אולתרו שולחנות וספסלים מכל הבא ליד.

עת חלה ילד, היה צורך לשאתו על כתפיים מהלך שעה לראשון לציון או נס-ציונה. הסביבה היתה חולית ורבים מהילדים חלו במחלת עיניים קשה, מחלת הגרענת. חבלי הלידה היו קשים ובכל התחומים. אם חלק נטשו, אחרים באו במקומם. הישוב הלך וגדל.

ב-1910 ביקר ז'בוטינסקי מספר פעמים בבאר יעקב וניסה לגייס מקרב התושבים

חיילים לגדוד העברי שהיה צריך לקום במצרים, ואכן מספר אנשים התגייסו לגדוד הזה. בימי מלחמת העולם השנייה, הוקם במקום, סמוך למחנה סרפנד המפורסם, בית ספר למפקדה הראשית של הצבא הבריטי. במלחמת הקוממיות, באר-יעקב היתח מוקפת בישובים ערביים עוינים ששכנו בהם מפקדות של הכנופיות. מלחמות קשות ניטשו בסביבה. כיום, באר-יעקב היא מועצה מקומית המאכלסת כ-5000 נפשות עם כל הסממנים המזכירים את הערים בישראל; מרכז לעולים, מעברה גדולה, בתי ספר, מרכזי תרבות, בתי חולים, מוסדות ציבור, תעשיות, מתני"ס, מרכז קליטה ועוד. חלומם של המייסדים התגשם מעל ומעבר.

מחניים

אדמת מחניים נרכשה בשנת 1892 על ידי אגודת "אהבת-ציון" מגליציה. לאחר הכנה והכשרה עלו לקרקע ב-1897 המתישבים שהקימו בתים קטנים משני עברי נחל מחניים. ישוב זה לא החזיק מעמד ונעזב ממתיישביו בשנת 1902. הישוב נקרא על שם העיר המקראית "מחניים". ראובן פייקוביץ, אביו של יטאל אלון, פעל לחידוש הישוב. ב-1909 עלו 10 משפחות מהכפר חסאן-יורט. היו אלה עובדי אדמה מצפון דאגסתן. יהודים הרריים שמקצועם חקלאות ומזה דורות רבים ניוונו הם ואבותיהם מעבודת האדמה. הם פנו במאורגן אל הנהלת יק"א שתקציב להם חלקת קרקע להתישבות. מטרתם היתה לעסוק בגידול בקר. הם הופנו לכפר העזוב מחניים. תושבי הסביבה כמו אותם בשם צדקסים. עת עלותם על הקרקע שננטשה, קיבלו עזרה לשיפוץ הבתים העזובים וכן כסף לקניית כלי חקלאות, צאן ובקר. השמועה גונבה ליהודי צפת שהאחים בני קווקז קנו את המושבה מחניים, באו להתנחל בה ושיש ברצונם לקנות בעיר צפת את צרכיהם הראשוניים. ביום בואם לצפת התאספו יהודים סקרניים רבים לראות את היהודים ההרריים בלבושם המסורתי. הם קנו מחרשות, כלי עבודה חקלאיים, כלי בית ואף עופות ממין משובח לגדלם במושבתם. היהודים הדאגסתנים, שידועים היו כאנשים לא מפתקים וכעובדים מסורים וחרוצים, לא יכלו לעמד במשימה הזאת; משימה חלוצית באותה עת. משפחותיהם מרובות הילדים תבעו את לחמן וזאת היתה משימה קשה שאי אפשר היה להגשימה. לכן נאלצו לעזוב את המקום ולחפש מקורות פרנסה אחרים. כעבור שנתיים נעזב שוב המקום בצער רב על ידי מתיישביו ההרריים. הם מצאו את פרנסתם במקומות אחרים ולא תמיד בעבודת האדמה.

כפר ברוך

המושב כפר ברוך, בסביבות נהלל, הוקם על אדמת הקרן הקיימת ובכספי קרן היסוד. הוא נוסד ביום י"ח שבט, תרפ"ו – 2 בפברואר, 1926 ונקרא ע"ש ברוך כהנא תורם יהודי מרוסיה.

על פי מפקד האוכלוסין משנת 1973 נמנו בכפר 228 תושבים. אדמת הכפר משתרעת על 7500 דונם. בתחילה היתה האדמה שוממה והמים במשורה. ההסתגלות היתה קשה; לא היו דרכי גישה למקום והדבר מנע מאנשים נוספים להצטרף אל המתיישבים.

מסילת הברזל שעברה בסמוך לכפר, היוותה את הקשר היחיד לכל חלקי הארץ. המצב השתפר עת נסלל הכביש אל חיפה ונצרת, בתקופה מאוחרת יותר.

ליד הכפר, מצוי אגם הקישון הממוקם באפיק נחל הקישון. על מנת לאגור מי גשמים ושטפונות, נבנה סכר באורך 1200 מטר ובגובה 13 מטר. הדבר יוצר את האגם שהוא בקיבולת 25 מיליון מ"ק מים.

באגם מגדלים קרפיונים ומימיו משמשים להשקיה ולהעשרת מי תהום. ראשית בנין האגם בשנת תשי"ג, 1953. הוא נקרא גם בשם אגם כפר ברוך.

המייסדים של כפר ברוך היו מיוצאי ארצות שונות. ראשונים היו יוצאי רומניה, שגרו בתחילה בצריף ובאוהלים וחיו בפחד מתמיד מהתנפלויות הבידואים. המתיישבים הראשונים היו מועטים ובלחץ התאחדות הספרדים בהנהלה הציונית, צורפו אליהם יהודים מבלגריה, כורדיסטאן, תורכיה, קרים, יהודים ספרדים ויהודים מארץ-ישראל.

עם הצטרפותם של אלה, נועד המקום להיות ישוב של יהודים ספרדים וקיבל עזרה כספית מטעם הסתדרות הספרדים העולמית.

רוב מנין המתיישבים היו מבני עולי הקווקז ומתוך 17 המשפחות הראשונות שהתנחלו במקום בשנת 1926, היו תשע משפחות מבני העולים ההרריים. אלה שמותיהם:

1. שאול שאולוב	6. צדקאל צדקאלוב
2. רבא אברמוב	7. מאיר דדשוב
3. חיים אגרתוב	8. יהנתן אפרימוב
4. שאול רביוב	9. זבלון יעקובוביץ
5. שמעיה נתנוב	

בשנת 1928 חיו בכפר 84 נפשות. בני ההרריים מקווקז היוו את רוב המתיישבים ומנו 47 נפשות. 11 נפשות מבני בולגריה, 11 נפשות מבני כורדיסטאן, 6 נפשות מבני תורכיה, 5 נפשות מבני קרים, ארבע משפחות מבני ארץ-ישראל.

כלם היו כמשפחה אחת וכאחים, שותפים לגורל. עם השנים, הצטרפו אליהם מתיישבים נוספים. מספרם של הרומנים הלך והתמעט.

בתחילה, עם הקמת הכפר היו שני ועדים, האחד לרומנים והשני לספרדים. הם התאחדו לתעד משותף לכולם.

שאל רביוב גר בכפר בכל השנים. הוא נמנה עם עסקני הכפר והיה ראש הוועד שעמד בקשרים עם המוסדות המיישבים.

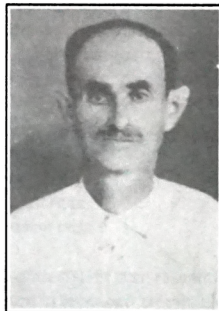
המתיישבים מעולי קווקז הצטיינו כחקלאים חרוצים. לרובם היה נסיון בעבודה החקלאית עוד מארץ מוצאם. בעיקר חתמחו בגידול גפנים, שהיה ענף חקלאי חשוב במולדתם קווקז.

ההתיישבות של היהודים ההרריים בכפר ברוך, היתה היחידה בארץ שנמשכה לאורך זמן. זאת, לאחר נסיונות כושלים אחרים בישובים: מחניים, חולדה ופוריה. ההרריים הידקו את הקשר עם הכפר, שהיה להם ולבניהם אחריהם מקור גאווה להיאחזותם במולדת.

לאורך כל השנים בכפר ברוך, הרוח החיה במקום היה שאל רביוב. הוא טיפל במוסדות הישוב ויזם את הגרעין של המתיישבים בכפר. זאת, בזכות כישוריו הארגוניים וקשריו ההדוקים עם ראשי המוסדות, ובעיקר עם יו"ר המרכז החקלאי, ששהה מידידי של שאל, עד מתקופת עבודתם בחוות הקרן היישובית.

שאל היה חלוץ שדגל בערכי תנועת העבודה. בין ידידיו נמנו: צבי ליברמן, זרחי וצבי יהודה שהיו ממקימי מושב נהלל.

בועז רביוב, אביו של שאל, היה ציוני ותיק, שעלה לארץ בשנת 1908. שאל היה בן 12 בעלותו ומייד החל לעבוד בחוות הקרן הקיימת בחולדה. בועז עסק בחקלאות עוד בגיל

שאל רביוב ממיסדי כפר ברוך

הקווקז ושם מצא בה את פרנסתו כיתר אחיו. כאן המשיך בעבודת האדמה, יצר קשרים עם יתר החלוצים והיה בין מיסדי נהלל.

שאל ינק מאביו את ערכי העבודה, ההגנה והטאמנות למולדת. הוא היה מופת לאחרים, עובד חרוץ ומצניע לכת שלא זנח את עבודת האדמה עד ליומו האחרון.

שאל נולד בשנת 1896 ונפטר ב-12.5.1980 בגיל 84. שניים מבניו מילאו תפקידים בכירים בצה"ל, בן נוסף שירת בבריגדה העברית במלחמת העולם השנייה בצו המוסדות הלאומיים.

משפחת רביוב (רביב) ממשיכה, כיד המסורת, לתרום לבנין הארץ.

חיננית

ישוב ראשון מיסודם של עולי קווקו נחנך ב-18.6.81. בגרעין היו 70 משפחות. חלקם לא עברו את ועדת הקבלה, חלקם עברו לערים ו-44 משפחות נאחזו במקום. כולן משפחות מרובות ילדים. הגיל הממוצע של המתיישבים – 27 שנים. כפי שתוכנן, הישוב בשלבי הסופיים עתיד היה לקלוט 400 משפחות קווקיות. עם התבססותן במקום, יקבלו משפחות נוספות.

הישוב מתפקד כמושב שיתופי. בינתיים עובדים בעבודות ארעיות. חלק עובדים בתוך המושב. הרווח מהעבודות נועד להצטיידות וכן להכשרה ולקליטת מתיישבים חדשים. מזכיר הישוב, יצחק איסאקוב, נעזר בצוות פעילים. הם יודעים שהמלאכה לא קלה. היו פיקפוקים הרבה במחלקה להתיישבות של הסוכנות. המתיישבים נאלצו לרוץ במשרדים שונים, עד שנאותו להקצות להם אדמת טרשים בואדי-ערה, בנפת גזין וכפרי המשולש, סביבה עוינת ומבדדת.

איסאקוב אומר שאין המתיישבים חוששים מהסביבה העוינת המוסלמית, כי גם בגולה גרו במחיצתם. כל רצונם הוא להצליח. לנצל את האפשרויות הגנוזות בהם לעבודת האדמה שבה עסקו אבותיהם בגולת קווקו.

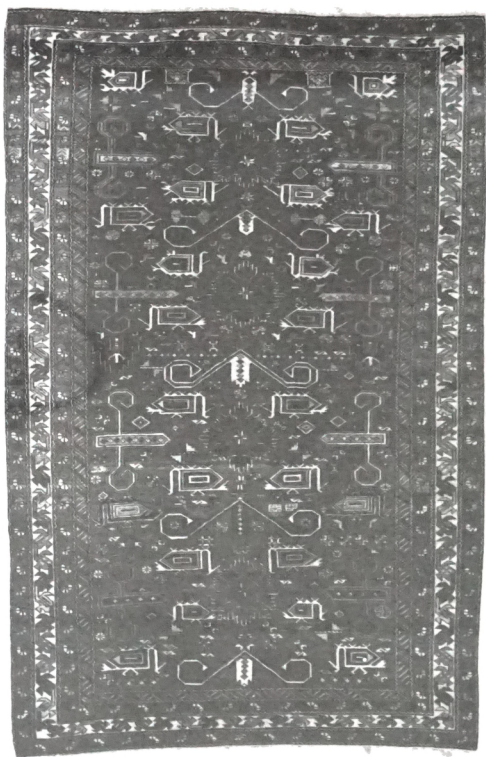
איסאקוב אומר: "שפר גורלנו שזכינו לעבד אדמת המולדת". הוא מוסיף בהתלהבות: "אנחנו יהודי קווקו שנמנים עם עשרת השבטים. גלינו מהרי שומרון אל חופי הים-הכספי בימי גלות אשור, ועכשיו חזרנו לצור מחצבתנו".
...אבותינו חיו לפני אלפיים וחמש מאות שנה בשומרון. זו אדמתנו. לא נוזו מכאן, נמות ולא נוזו!"

מי אמר כדברים האלה לפניו בדבריו של איסאקוב מבצבצת אהבה רבה למולדת. לאור מניעים פטריטיים אלה ודווקא באדמת טרשים זו, המתיישבים ההרריים רוצים להוכיח רבים שהם מסוגלים למלא את המשימה.

תושבי המקום הם יוצאי דרבנד וקובא שעסקו במקצועות רבים ומגוונים: אקדמאים, מהנדסים, טכנאים ובעלי מקצועות שעבדו בארץ בתעשייה וחרושת. בין הפעילים בולטים השמות: רשביל אפרימוב, סעדיה שמואלי, ניסן אישיאגוייב וחניא. ישראל טוען שדודו ממקימי כפר ברוך והוא ממשיכו.

כולם מלאי התלהבות, בוים לתנאים ולעבודה הקשה. הם בניס לאבות שעבדו דורות בעבודת האדמה ומודעים לכל קושי אפשרי. מה טוב שעלה בגורלם להיות חקלאים במולדת. השנים מ-1981 ועד עכשיו מוכיחות שהקשיים מאחוריהם ומפיהם תשמע אך טוב. נאמנים הם האחד לשני, מסתפקים במתעט, חושבים על העתיד.

מזכיר הישוב איסאקוב מצוין ש"בגולה לא היינו במצוקה כלכלית. היינו ברמה גבוהה, חסרה היתה רק המולדת... פה בארץ אין נשירה, אין לנו כיוון אחר!"

שטיח "מקובה" דגם "פרפדילי" צבעים בז', כחול, ירוק, חום, צהוב, דגמים. קרני אייל, עופות וצורות גיאומטריות

אם הניסנובים

שושנה, אמם של יחזקאל וצבי ניסנוב, עלתה עם בנה יחזקאל לארץ בשנת 1908. שנתיים לאחר מכן, בשנת 1910, הצטרף אליהם גם בנה השני, צבי. הבן השלישי, יהודה, נהרג בקווקז עת נתקל במרצחים מוסלמים, כשיצא להגנת תושבי העיר טאמיר-תאן-שורה.

שושנה עשתה את ימיה במסחה, שם עסקו בניה בשמירה מטעם ה"שומר". היא היתה אשה אצילית, זקופת קומה, אשת עמל ועבודה. תמיד עבדה וטרחה בעבודות שונות; טיפחה לה גן ירק שסיפק את צרכיה ובנתה לה תנור לאפיית לחם כמו ידיה, כפי שנהגה לעשות בקווקז. היא הוכיחה במעשיה שאפשר לגדל ירקות ועצי פרי מבלי להזקק לשכנים.

ביתה היה פתוח לכל חברי ה"שומר" שכיבדוה מאד. היא היתה להם כאם והם הרגישו כילדיה. ביתה היה בית חם, לשומרים, חברי בניה, לא היתה בארץ כל משפחה ואצלה מצאו את החסר; אהבת אם שכה חסרה להם. היא כיבדה אותם מגינתה והכינה להם מאכלים כפי שאהבו. כולם קראו לה אמא.

שושנה דיברה אתם בשפה הרוסית וקראה להם – ילדיי. היא השיאה להם עצות כיצד להתנהג בזמן ההתנפלויות. כזאת היתה כל ימיה, ידעה לתרום למען כולם.

רגילה היתה לרכב על סוסה ובנה מהלך אחריה, היה זה מחוזה נדיר בקרב היהודים בארץ ישראל. ליד הכפר מוגראבי נתקלו היא ובנה בקבוצת שודדים מזויינים. האם ירדה מהסוסה ואמרה בקול תקיף לבנה: "לך באומץ לקראתם, הלחם בגבורה ואל תרתע, ישפך דמם ולא דמך, תבכינה אמהותיהם הם ולא אבכה אני!". בנה לחם וגירש את השודדים המופתעים מאומץ לבו.

היא העריכה אומץ לב וגבורה. משכניה בגולה למדה על נקמת דם ועל כבוד. שם הלכו היהודים ההרריים חגורים בנשקם וחרבותיהם, ללא מורא ופחד, והשכנים כבדום על אומץ לבם. תמיד התריעה שושנה שאם מגלים חולשה, האויב יגבר עלינו.

בניה חונכו על רקע של הגנה עצמית ושבעת הצורך יש לתקוף שעה. בקווקז, שושנה עבדה לפרנסת בני ביתה בבתי יהודים "אשכנזים". היא עבדה בנקיון, כביסה ושאר עבודות הבית. במגעה זה עם היהודים האשכנזים האירופיים למדה שהם לא קורצו מאותו חומר של בני עדתה, כי הם לא חיו עם המוסלמים, לא גרו אתם. לעומתם, בניה חיו בגולה בנסיבות האלה וידעו כיצד להתנהג בבוא הזמן.

שושנה רצתה להחדיר ב"אשכנזים", חברי ה"שומר", את השקפת עולמה. הנסיבות בארץ לא איפשרו לה לקיים את דבריה הכנים והישרים. דברי אם יהודיה הדואגת לבניה. יחזקאל בנה הותקף מהמארב בעת שביצע שליחות להעברת נשק יחד עם חברו נדב. יחזקאל נפל ומת, לא לפני שפצע כמה מהתוקפים. ההתקפה היתה ליד הכפר הערבי שרונה. כאשר נודע הדבר לאמו שושנה, שאלה, מבלי לבכות: "הנקם יחזקאל את נקמת דמו

ברוצחיו" כששמעה שכן, דובבה: "ברוך-השם, ברוך-השם".

בהזדמנות אחרת, לאחר המקרה הזה, השמיעה: "אני רואה שהאויב פה אינו גלוי כנהוג אצלנו בקווקו. לכן ירה! הקדם ותירה בו". זאת היתה השקפת עולמה; אל תחכה, פעל מייד, כי בנפשך הדבר. היה לה קשה להבין שבארץ שתיים פני הדברים.

שושנה ניסנוב לא ישנה בלילות, חושבת תמיד על בנה האהוב שנרצח מהמארב. קשה היה להרגיעה ולנחמה. מדי לילה לחשה באיזני בנה צבי: "הסר מצפונך הקווקזי מעל לראשך, פשוט בדיק אלה, את חרבך הסר מעליך, הנח לה להחליד. מכור סוסתך, אינך שוה לרכב עליה. שלושה חדשים עברו מיום שערכים שודדים רצחו את אחיך ובני, ובעד דמו לא לקחת נקם. כאילו לא אחיך ובני היה. דמיו צועקים אליך מן האדמה. נקם! נקם! ואתה שומע את הצעקות. אוטם את אוזניך ושותק. את ראשך השפלת מרוב כלימה. הורדת עיניך, אתה מתבייש להביט ישר לעיני, אתה מפחד מפני רוח אחיך יחזקאל, הנך מפחד".

על משפטים אלה חזרה מדי פעם, המלים נשמעות ביתר תקיפות וצער בהאמרו בשפה הטאטית. המלים היו קשות כדורבנות.

צבי בנה, שהיה חוזר עייף ממשמרתו, שמע והחריש. הוא לא סיפר לה שניסה לנקום, אבל חבריו מ"השומר" הניאוהו מכך.

"כמחטים לוחטים וצורבים בבשר החי", כך הסביר צבי דברי אמו בבקשו לתקוף את הרוצחים. הוא תבע "ייקום כל גבר שרגש כבוד נשתייר בלבו" ופרץ בבכי עת תירגם את יתר דברי אמו. "היא דורשת נקמה, מה עלי לעשות? אחי! אצלנו בדאגסתן, לא היינו שותקים. במה אנחם אותה? רק דמו של הרוצח יכול לנחם אותי. תבכינה גם אמו ואחיותיו של הרוצח!". "יחיאל אחי, קום!" "נלך לנקום" "על מה הרגו אותך?" אלו היו המלים שניסרו באוויר ללא תשובה.

שושנה היתה אשה אצילית שפזרה אהבה לכל עבר. אשה עמלה, עד ליומה האחרון לא נוקקה לעזרת אחרים. היא פירנסה עצמה בכבוד וכולם רחשו לה כבוד ואהבה.

יחזקאל ניסנוב

שני אחים היו ליחזקאל, יהודה וצבי. יהודה עסק בסידור בתים וצבי היה שוליה של חייט. גם יחזקאל ניסה ללמוד חייטות ושם למד תוך כדי עבודתו את שפת היידיש. יחזקאל היה דל גוף, נמוך קומה, שחור עיניים ושער, מזוג לזהט, וחבריו כינוהו "פרא-אדס". בעזרו, חבר לטאטארים ועולל אתם תעלולים ומאו ניכר בעוז רוחו וגבורתו.

יחזקאל היה ילד כשרוני אך לא היה סיפק בידי הוריו לשלחו ללמוד בבית ספר כללי מפאת מצוקתם הכלכלית. מה שלמד, הוא קנה בחדר המסורתי, שם למד תורה ומצוות כיתר בני עדתו, עדת היהודים ההרריים בקווקז.

הוא עזר לאביו בפרנסת הבית; חפר בורות בכרמים, חטב עצים, עיבד עורות ויחד עם אביו עסק בשיווקם. הפרנסה היתה בדוחק. כל רצונו היה לעזור למשפחתו. הוא קיבל את הסכמת הוריו ונסע לפטרבורג על מנת לעבוד. הוא נשאר לעבוד שם קרוב לשנה ורק בחגים נפגש אתם.

בפטרבורג נתרששה התפנית בחייו. שם שמע לראשונה על תנועת הפועלים, על שביתות ועל התנועה הציונית.

היה קשה לו להסתגל לסביבתו החדשה. חוסר ידיעתו את השפה הרוסית תרם להחלטתו לעזוב את פטרבורג ולחזור לעיר באקו. בבאקו היו לו ידידים רבים. הוא נכנס כחבר למפלגת ס.ר. הסוציאל רבולוציונרית ופעל במפלגה. ראשית פועלו היה ללמוד רוסית ואת ההיסטוריה של עם ישראל וספרותה. הוא התמיד ללמוד בשיעורי ערב.

בבאקו התודע יחזקאל לצבי בקר ותכנס כחבר במפלגת "פועלי ציון" הציונית. ארץ ישראל נעשתה מרכז חייו והוא החליט מייד להתנדב לשהות של שלוש שנים בארץ-ישראל. הוא וחברו צבי בקר גרו בדירת איש ארמני. באותה עת נערך טבח נורא בארמנים בבאקו. וכפשע היה בינו לבין המוות. הוא יצא בשלום מהטבח החדות למראהו שדמה לארמני בשערותיו ועיניו השחורות. הוא דיבר גם את השפה הארמנית. הארמנים שבשכונתו הצילוהו ממוות בטוח.

לאור מאורעות אלה החליט החלטה נחושה שלא כאן מקומו. אין להשיג כאן בטחון וגם ליהודים יכול לקרות כמקרה הטבח הזה. סמוך לתאריך זה היו פוגרומים בקישינייב ובהומל. יחזקאל החליט סופית לעזוב בהקדם את הגולה ולא להיות צפוי לרדיפות. באין כסף לנסיעה לארץ ישראל, החליט לחסוך למטרת עלייה וכך הגיעו הוא וחבריו לסווסטופול. יחזקאל היה למופת לאחרים. הוא היה ממארגני תבורה להגנה עצמית. הוא לא רצה לשתף בהגנה חברים לא יהודים שחשש מבוגדותם. אגודת "פועלי-ציון" שמנתה 15 איש ייסדה חבורת הגנה עצמית של 22 חברים ושלוש

תברות. יחזקאל ובקר יצאו לבלוש בסביבה, דיברו ביניהם ברוסית וארמנית וכך התחקו אחד המתרחש לבוא.

יחזקאל המשיך ליאלטה ובקר נשאר בבאקו. מיאלטה הריץ יחזקאל מכתבים לחבריו המתעתדים לעלות לארץ-ישראל. הוא חזר וביקש שיחסכו כספים להוצאות הדרך. במכתבו הראשון לצבי בקר הוא כותב –

"חבר יקר: זה שלושה חודשים שיצאנו מבאקו ועוד לא אספנו כל סכומים. מה יהיה הסוף? היום נסע מיאלטה אחד מ"פועלי ציון" לפלסטינא וכל כך קטנתי בו. אימתי נגיע גם אנו למקומו. בימים אלה קיבלו פוע"צ פה מכתב מאחד שנסע לשם לא מכבר. הוא כותב שהוא מרוצה מאד. הוא עובד בראשון לציון בכרם, משתכר די מחיתו, בקרוב יהיה שומר בכרם. הוי אחי, מתי תבוא השעה שכבר נהיה שם גם אנו, נשמור בכרמים. הוא כותב משם שבמהרה יתנו לו רובה. האם מתאר אתה לעצמך כמה חופשי שם, אם כל אחד נושא כלי זיין. אימתי יהיה לנו כבר די כסף להוצאות הדרך. אימתי נהיה מאושרים כשומר ההוא. אני מתפלא על שאתה קמצת בשבוע הזה כל כך מעט, אני משתכר היטב והייתי רוצה מאד לראותך. אני מתגעגע לך מאד. ממני חברך חצקלי".

מכתב שני אל צבי בקר –

"חברי צבי, מכתבך קבלתי. אתה כותב שחברנו ק. הוא כבר באודיסה ומחכה לנו בכדי שנסע ביחד. כנראה, שהחבריא שלנו עומדת בדבורה ותהיה בפלסטינא עוד קודם שאנו נהיה שם. טוב מאד. אבל מה אנו יכולים לעשות. הן איננו יכולים לנסוע בלי כסף, והשנית הלא עלינו לגנוב את הגבול, בעוד של-ק. יש פספורט, לכן כתוב אליו את כל האמת, שעדיין אין לנו כסף ואין אנו יכולים לנסוע.

אני מאמין שבעוד שבועות אחדים תהא בידינו האפשרות לנסוע. מאת השומר מראשון לציון אנו מקבלים מכתבים לעתים קרובות. הוא כותב ששם יש הרבה גנבים, ואלמלא היתה שם תברה הגונה משלנו היה אפשר לבערם מן הארץ. הוא כותב ששם דרושים אנשים שידעו להשתמש בנשק. כמדומני, שאנו האנשים הראויים לזה. הוא כותב ששם אפשר להשיג את הנשק היותר טוב ובמחיר לא רב.

ולכן לא צריך לקנות פה. כתוב ל-ק. שאנחנו נבוא בקרוב ושיכין שם עבודה בשבילנו. חברי! אני מתפלא מאד על שאתה כותב לי, כי בשבוע זה חסכת אך מעט ממשכורתך, אני חסכתי דיי. ממני חברך הנכסף מאד לראותך. חצקלי".

תוכנם של המכתבים האלה מעניין, כמה אהבה וציפיה לעלייה, הקנאה שאחרים הקדימוהו לעלות, איך ייתכן שבארץ ישראל יש גנבים, ערגתו לשומר בכרמים עבריים. בארץ הולכים חופשי עם רובים. דבר שקשה לעכלו. יחזקאל מקנא באחרים שהשיגו

פספורטים ומקצרים את דרך העלייה. הוא אומר שדרושים אנשים היודעים להשתמש בנשק, ואנחנו ראוים לזאת. תמיד מזרז את חבריו לחסוך. הוא מתלונן שחבריו לא חוסכים מספיק בשעה שהוא עצמו, לפי תיאוריו, חוסך מפתו. בכל מכתב הוא מציין: "אני חוסך די". הוא מתעלה לדגה גבוהה של אהבת חבריו ואהבה לארץ ישראל.

אחרי שבעות אחדים נפגשו בקר ויחזקאל באודיטה לחקור אפשרות לעבור את הים בספינה בגניבה. פספורטים לא היו להם. יחזקאל לא נפל ברוחו ומצא מבריה יהודי שקיבל כסף כדי להעבירם את הגבול האוסטרי ומשם בגל לארץ ישראל.

תעלולי המבריחים לא מצאו חן בעיני בקר, אבל יחזקאל לא שעה לדבריו. שעתו דחקה וכל מאוייו היו נתונים להגשמת רעיונו לעלייה. הוא לא רצה להשאר רגע נוסף בגולה. יחזקאל היה מסונוור תמיד ואמר: "אין לי סבלנות להשאר פה אף יום, ואתה רוצה שנשאר עוד חודשים אחדים. לא. אלף פעמים לא!" "ואם אין ברירה אחרת, הבה ונסע דרך גליציה." ונסעו לגליציה. המבריה קיבל 42 רובלים וברח עם הכסף. הם נשארו חסרי כל. בגבול דרשו מהם כסף מחדש, דבר שאילץ אותם לעבוד ולחסוך שנית.

גניבת הכסף על ידי המבריחים היהודים השפיעה עליו קשות והדבר חרה לו. "הייתכן?" – דיבר במר נפשו "וכי אפשר הוא שיהודים יעשו כך לאחיהם ובשרם, יהודים ליהודים!" – בהמשך דרכם הצטרפו אליהם נשים וילדים, עברו אתם בשוחות, לנו במערות, חצו נחלים ואגמים, לעיתים עירומים, כדי לחצות את המים. יחזקאל נרתם לעזרה לכולם. ללבוב הגיעו ללא פרוטה. יחזקאל מצא עבודה ובקושי כסף למחייה. משם עברו לקרקוב העיר. חברים מ"פועלי-ציון" עזרו להם. הם עבדו שבעה חודשים ונחסך כסף להמשך הנסיעה. שנה שלמה ארכה הנסיעה. מנת חלקם היתה תלאות, הרפתקאות ועוני. בהגיעו לארץ, התגשם חלום חייו של יחזקאל והוא הפך לאחד משומרי הגליל. יחזקאל הגיע לארץ בשנת 1906.

מיפו הלך ברגל לזכרון יעקב. שם עבד בחקלאות ובכרמים, כאן שמע לראשונה מפי ערבים מילות גנאי נגד היהודים: "ולאד-אל-מות" – "בני-המות". בשיתוף עם צעירים נוספים הניח את היסוד ל"בר-גיורא" ו"השומר".

ב-29.9.1907 כינס יחזקאל בן-צבי בדירתו מועצה של נבחרים שכללה 8 חברים פעילים. הוחלט להקים את ארגון "בר גיורא" ו"השומר" כדי שתהיינה בארץ אגודות שמירה יהודית.

הוחלט להוציא את השמירה מידי הצירקסים המוסלמים כי הם התנכלו לא פעם למעבידיהם היהודים.

במועצה נוכחו הנבחרים: בן-צבי, ישראל שוחט, ברלה שויגר, יחזקאל ניסנוב, יחזקאל חנקין, צבי בקר, אלכסנדר זייד. מכאן יצא יחזקאל לשמירה לשפיה. עם הזמן, נתרחבה השמירה ונוספו חברים חדשים. יחזקאל היה מראשוני ומייסדי מרחביה וסגריה ואירגן את השמירה בישובים אלה. הוא היה מצניע לכת, ממעט בדיבורים, איש רב מעשים, שגם סייע

לחנקין ברכישת קרקעות.

באחד הימים היה לו ריב עם אחד הצירקסים. הוא החריס את רובהו של זה ולא נפרד ממנו עד ליום מותו. ניסנוב היה לבוש בהידור, במדים הקוקוויים, עם מעיל שהכיל אשפות כדורים וחגור תמיד אקדח וסכינים. הוא היה רוכב מצויין וגם לימד רכיבה את חבריו. יחזקאל וצבי נדב נסעו בעגלה רתומה לפרדות לשליחות לחלוקת נשק למושבות. הם יצאו ממרתיה ליבטאל והובילו את ה"כלים". ליד שרונה, סמוך לכפר הצירקסי, כפר קמא, הרגיש יחזקאל בתנועה חשודה. הוא מסר את המושכות לנדב ואמר: "תחזיק בפרדות. אני אחזיק בנשקי", ועבר לחלק האחורי של העגלה. 5 שודדים רכובים על סוסים רעולי פנים חסמו להם את הדרך. מטרתם היתה לשדוד את הבהמות. הפרדות נבהלו והחלו לרוץ. נדב האיץ בכדי להחליץ מהשודדים.

יחזקאל ירה ופצע את אחד השודדים. דאגתו היתה נתונה לכך שהפרדות לא יפלו בידי השודדים, כי בו לאלה שהשאירו שלל למתקיפים. הוא המשיך לירות בשודדים והבריחם. בעת מנוסתם, ירה אחד השודדים ופגע בראשו. ברגע האחרון לפני שנפח נשמתו אמר יחזקאל ניסנוב: "אבל את הבהמות לא גזל".

שושנה אמו יצאה לקראת העגלה ובראותה אותו מיד שאלה: "האם נקס?! האם נקס ברוצחיו והרג את אחד מהמתנפלים בטרם מת?!". לאחר שסופר לה שהוא פצע אחד מהשודדים, רווח לה ואמרה: "ברך-השם... ברוך-השם" ודרשה לנקום את דמו. כשחזר צבי אחיו משמירתו ונדע לו על האסון, צעק בשברו הכבד על נקמה. היות והעקבות הובילו לכפר הערבי, הוא יצא עם עוד כמה חברים בלילה על מנת לנקום. לאכזבתו, הכפר נעזב מפחד הנקמה. אז הוחלט להעבירו למקום אחר עד שיירגע. המשטרה ערכה חקירה והשוטרים רצו לאסור את צבי נדב שנמלט לחיפה. במקומו אסרו התורכים את מוכתר המקום, קרמר, ששוחרר כעבור עשרה ימים תמורת שוחד. מעללי הגבורה של יחזקאל ידועים. הוא אהב מאד את המולדת. הוא גדל בסביבה של בעלי קומה זקופה שההשפלה הגלותית לא הרכינה גוים. הוא מצא את ייעודו ב"השומר". הוא נפל בכ"ה שבט, תרע"א 23.2.1911. יחזקאל נקבר ביבנאל ולאחר זמן הועברו עצמותיו לבית הקברות של חללי "השומר" בכפר גלעדי.

מצבתו של יחזקאל ניסנוב	לארץ אהבת
נפלת בן חיל לפי חרב נפלת	כל קודש הוא לנו קברך
רוכב על סוסך	כל גוש בו, כל רגב נחונגה
ונשק בידך	לעד לא יסוף זכרך
למוות פללת	בין-יתר קדושים נכירה
גם מת בארצך	ירח! אתה הן ראית – העידה!
דמך נדבת	לדור הבא הגידה!

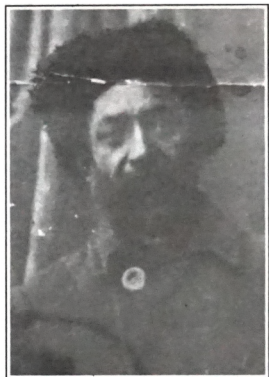

משמאל למעלה:
יחזקאל ניסנוב הבן השלישי

משמאל למטה:
צבי ניסנוב
וישראל שוחט

מימין למטה:
צבי ניסנוב הבן השני

משמאל למעלה:
הבכור אסף ניסנוב

משמאל למטה:
נסים ניסנוב
הבן הרביעי

מימין למטה:
יהודה ניסנוב הבן החמישי

צבי ניסנוב

עוד בהיותו בקווקז קיבל צבי מכתבים רבים מאחיו יחזקאל. מכתבים שדנו בחיים בארץ, בהתיישבויות חדשות, עבודת החקלאות באדמת המולדת, החיים והשכנות עם הערבים, התקפות השודדים על ישובים עבריים. גולת הכותרת של המכתבים היתה השומרים היהודים, השומרים על הישובים עם נשק. דברים אלה הלהיבו את צבי ובשנת 1910 עזב את טאמיר חאן שורה, מקום מגוריו, ועלה ארצה עם אמו שושנה ואשתו דבורה.

שמירתו הראשונה בוצעה במסחה. הוא הוכיח את כישוריו בהניסו שלושה שודדים שהתנפלו עליו. אחד מהמתנפלים נפגע וקיבל חתך מעל לעינו. ההתנפלויות היו מעשי יום יום. היה גם מקרה אחר בו רצו לשדוד את רובהו והוא פצע את השודדים בחרבו.

ממסחה הועבר ליבנאל ושם ניהל את השמירה. אחרי רצח אחיו יחזקאל דרשה אמו נקמה וגם בו פעמה רוח הנקמות. "השומר" החליט להבליג, כי נקמה עשויה לסכן את המושבה. באסיפת החברים הוחלט להעביר את צבי למקום אחר בו ישמור עד שיירגע. הוא עשה מאמצים לדחות החלטה זו ולא יכול לה. צבי ציית בנאמנות והלך למקום ש"השומר" ייעד לו לשמירה, רחוק ממקום האירוע.

נוסף לתפקידו כשומר להגנת הגליל, היה לו חלק רב בייסוד מושבות חדשות ככפר גלעדי. ביחד עם גלעדי ווייד, שמר בבית-וגן, רחובות וחדרה. לא פעם הביע דעתו, כי רק לשון הכוח מובנת כרגע לשכנים וכי לא הגיעה השעה לגיושי ברית אתם. הוא הוכיח שכל המאמצים בשטח זה עד עכשיו לא נשאו פרי. צבי היה יוצא עם חבריו הרוכבים לסביבות כפרים ערביים, להטיל עליהם מורא ופחד בעצם נוכחותם של השומרים.

אשתו היתה קרובה לדלת והוא נשלח להביא את המיילדת. בדרך חזרה, היה עליו להחזיר את אמו שושנה מיבנאל למסחה. בדרך משם נתקלו באנשי לוטים, אמו סירבה להמשיך וכך אמרה לו: "אני רואה שהאוייב פה אינו יוצא גלוי כנהוג אצלנו בקווקז. לכן, בטרם יירה בך, הקדם ותירה בו. תבכה אמו על קברו מאשר אבכה אבי על קברך". כמצוות אמו, קפץ מהסוס, שכב על הארץ, ירה בתוקפים ואלצם לברוח.

הנקמה על רצח אחיו פיעמה בלבו לאורך כל הזמן. ניסו להרגיעו ולשכך כעסו אך לשוא, כי לא לכך חונך. המוסדות המיישבים הבטיחו לו שבבוא הזמן יקנו את אדמות המתפרעים ויישבו בהן מתנחלים יהודיים. ואכן, כעבור מספר שנים קנו את אדמות כפר המריבה וייסדו על אדמתה את החווה "שרונה".

ביום השנה למות אחיו נולד לו בן שנקרא בשם יחזקאל על שם אחיו שנרצח בשעת מילוי תפקידו. צבי עמד לערוך מסיבה לכבוד האירוע אך לפתע קיבל פקודה לעבור עם חמישה שומרים חמושים ברובים ולקבל את השמירה ברחובות. הוא עזב את החגיגה, נפרד ממשפחתו ויצא למשימה.

בדרכו לשם, בקרבת חדרה, קיבל הוראה שניה; לעבור ליבנאל, כי שחדים התנפלו ופצעו את אחד השומרים והרגו את סוסתו. צבי שינה כיוון. ליד אחד הכפרים הצדיקסים ארבו להם. האורבים הזעיקו את אנשי הכפר וניטשה מלחמה. חבריו הצליחו להמלט. סוסתו של צבי מעדה ונפלה לואדי. הוא נפל ונפצע בראשו. ידו נשברה והוא המשיך לירות. התוקפים תפסוהו והמשיכו להכותו והעבירוהו לכפרם במצב עלפון. חיים שטורמן הסגיר את עצמו כי לא יכול היה לנטוש חבר פצוע בעת צרה. מלבד זאת, היה ידיו הקרוב של צבי.

לאחר מכן נדע שלמרות היותו פצוע קשה, המשיכו להכות ולהתעלל בו. צבי אמר להם: "אתם גיבורים בשעה שאני מוטל לפניכם פצוע, נסו להשיב לי את סוסתי, נצא אל המרחב ונוכח מי הגבור". הם פסקו להתעלל בו, גם מפחד שחבריו ישחררוהו בכוח, ויורע להם עקב זאת. לכן הסגירוהו לשלטונות התורכיים. את סוסתו לקחו להם והחזירו לחבריו סוסה פשוטה.

צבי זכה לרכב על סוסתו הראשונה ב"השומר" וקרא לה "צחובה". היא נקנתה ב-15 נפוליונים וכל חבר מהשומר הקציב לתשלום החוב 2 פרנקים לחדש ממשכורתו.

אחרי חקירה קצרה, העבירה אותו משטרת טבריה לבית הסוהר אשר בעכו. בבית המשפט טענו הערבים שצבי וחבריו באו לכפר לגאול את דמו של אחיו יחזקאל. הוא נשפט לשלוש שנים ושלושה חודשים. האסירים יכלו לברוח מהמאסר אבל הקונסול הרוסי מנע מהם זאת כתיניו כדי שהדבר לא יביא לסיבוכים נוספים.

בבית הסוהר היה צבי במעמד של ראש האסירים; כל בעיה הופנתה אליו והוא יישב את כל ההדורים בין האסירים. המאסר היה בתנאים קשים; הוא ישן על הרצפה הלחה ללא מזונוים. הקירות היו לחים מרטיבות. כתוצאה מזאת, קיבל את מחלת השחפת שהלכה והחמירה.

ד"ר רופין, בא כח ההסתדרות הציונית, עשה לשחרורו. הוא שילם בקשישים וביקש מהשופט משפט חוזר. חברו ישראל שוחט, שלמד משפטים בקושטא, לימד עליו סיגוריה. הוא פנה לבן-גוריון ויצחק בן-צבי שיפעילו לחצים. מאמציו העלו פרי ולבסוף קיבל צבי תנינה עקב מחלתו. הוא שוחרר לאחר שמיצה שנה ושבעה חודשים במאסר.

הוא לא יכול היה להמשיך בשמירה מפאת המחלה. הוא נשלח לראשון לציון להתרפא. גם במקום מושבו זה לא ישב בחיבוק ידים. למרות הסכנות הכרוכות בכך, אסף כלי נשק, ארום ושלחם בעגלה לעמק.

צבי עבר לתל-עדשים ומשם לטבריה. כאן תמה תקופת השמירה עקב בריאותו הלקויה. הוא מונה על ידי המשרד הארץ-ישראלי ליצור קשרים עם הערבים כבקי בשפת הארץ ובנימוסים המזרחיים. היה עליו לעסוק ברכישת קרקעות וקשירת קשרים עם הממשלה התורכית. זאת בגלל נתינותו התורכית.

צבי ניסנוב מונה כחבר הוועדה האזרחית להגנת הגליל. באותו זמן יצאה פקודה מטעם השלטונות להתעתמן. צבי השפיע על היהודים לקבל זאת, כיוון שאם יעשו כן לא ישלחו

לגלות מחוץ לארץ-ישראל. ואכן כ-80% מהתושבים היהודיים קיבלו אזרחות עותומנית. בתוקף תפקידו כחבר בוועדה להערכת גיל התושבים, הוא העריך אנשים כזקנים מגילם, או צעירים יותר בכדי למנוע גיוסם לצבא התורכי. זאת כיוון שרוב המחויילים לא חזרו חיים מהמלחמה. לאחר מכן לא יכול היה למנוע את הגיוס כי כבר לא התחשבו בגיל המגויסים.

צבי עשה יתרגילי אחר והכין פספורטים מזוייפים בהם הופיעו היהודים כנתינים של מעצמות זרות. פעולה זו היתה כרוכה בכספים רבים. הוא גייס כספים מבעלי היכולת עבור אותם האנשים חסרי האפשרויות לקבלת פספורטים. כך ניצלו יהודים רבים מאימת הגיוס. עם תחילת המלחמה, גייס צבי אנשים לאסוף נשק מהחזית. נשק זה נשלח למושבות השונות ובקבוצת כנרת הקים עם חבריו מחסן נשק.

קבוצת המחותרת "ניל"י שרתה את הבריטים בדיעות מהחזית התורכית. שרות זה הביא תועלת רבה לאנגלים. צבי נמנה עם ציבור המתנגדים לפעולה הזאת שבסופו של דבר תביא ותמיט אסון על הישוב היהודי.

הפעולה המחותרת נודעה למושל גימאל-פחה והוא הזהיר את האחראים בישוב. עקב זאת הוחלט להפסיק את פעולתם.

הממונים מטעם המוסדות על הפעילות בצפון, קלוורנסקי וישראל שוחט, גייסו שלושה מחברי "השומר", ישראלי, יוסף נחמני וצבי ניסנוב, שתפקידם היה לתפוס את יוסף לישנסקי ולאסור אותו במקום סתר עד לגמר המלחמה. צבי אמר שהוא בעצמו יבצע את התפקיד וביקש מכתב ממנהיגי הישוב, או ד"ר טהון, דיוגנוף וקלוורנסקי, שיחתם בשמם ובו יכתב: "אנו מרשים לצבי ניסנוב לפעול לפי הבנתו בשאלת הריגול". התשובה לבקשתו היתה שלילית והודיעו שאין זה תפקיד "השומר".

בהא-אל-דין, שליחו של גמאל-פחה, הציק לציונים מחשש לבגידתם. הוא דרש מהמוכתרים למסור את נשקם ואיים במלקות ובמאסרים. היו הלשנות רבות על מחבואי נשק, אך ללא תוצאות.

ד"ר טהון בא בדברים עם חברי "השומר" שימסרו את נשקם. צבי ניסנוב וחבריו התנגדו. למרות מחלתו, נאסף הנשק והעבירוהו למסתור בעמק.

התורכים איימו שאם לישנסקי לא יוסגר, יבצעו תקיפה על ישובים יהודיים. הם אמרו שגם חייבים להסגיר יחד אתו את משתפי הפעולה עם האויב הבריטי.

חברי ועד זכרון יעקב, בפחדם מאימת השלטון התורכי, ביקשו מצבי שיתפוס את לישנסקי בכל מחיר. יש לתופסו ולא למסור אותו לידי התורכים פן יענוהו וימסור את שותפיו לפעילות הריגול. גם שרה אהרנתון דגלה ברעיון זה לפני מותה.

התורכים הקציבו 100 לירות למי שיביא את לישנסקי חי או מת. לישנסקי, שידע שאורבים לו, ברח ללבנון ומשם הוסגר על ידי הבדווים. במאסרו מסר, תוך עינויים וכנקמה, שחברי "השומר" הם מנהיגי הריגול. הוא מסר לתורכים שמות חברים רבים, דבר שגרם למאסרים רבים. כדי למנוע סבל מאחרים, מבוקשים רבים מסרו עצמם לידי השלטונות

בכדי שלא יבולע לאנשים חפים מפשע. גם צבי היה בתוכם. הוא התמסר מרצונו וכדי שלא יענו את אשתו ובנו.

צבי נשלח לחומס אשר בסוריה. הוא הוכה וספג 340 פלקות. חסן באק, המושל, הכהו במו ידיו. הציעו לו פיתויים רבים אם ימסור להם את שמות האחראים ולא הצליחו לקבל ממנו הודאה שפעל וריגל נגד התורכים. במשפט הממושך זוכה. עם שחרורו, גויס לצבא התורכי ונשלח לתורכיה. הוא ותבריו הוכנסו לבית הסוהר ושם חלה בטיפוס. היתה אפשרות לשחררו עקב מחלתו תמורת בקשיש. חבריו בכלא ביקשוהו שלא יעשה זאת, כי היה היחיד הדובר תורכית ותיווך בינם לשלטונות.

עם שחרורם מהכלא נשלחו צבי וחבריו להיות עובדי רכבות. צבי שימש כמתורגמן. מתורכיה הועבר לטיפליס כעוזר מפקח המכס.

באגרת של בן-צבי לרחל אשתו מתל-אל כביר אשר במצרים, עת שרתו בגדודים העבריים, כותב בן-צבי ב-27.11.1918: "מובטחני שגם בדרום רוסיה יסתדרו מחנות לעבודה ולהגנה. בקרוב נשמע מהם, איני מתאר שצבי-ניסנוב וצבי-נדב הנמצאים בקוקוז ישבו גם הם בחיבוק ידים. כתבתי לבנימיני ולבוריס שרציתי לדעת כתובת קווקוזית, בכדי שאפשר יהיה למצוא עקבותם של אלה, ובכלל לבוא בדברים עם חברינו שם

(צבי ניסנוב וצבי נדב, חברי השומר, שנחשדו על ידי התורכים בקשרים עם "נילוי", במעשי ריגול, נאסרו והועמדו לדין בדמשק. הם נשלחו לצבא התורכי לגבול הרוסי משם עברו לקוקוז)".

בסיום המלחמה, חזר צבי לאודיסה ואחרי שהייה של שלושה חודשים חזר לארץ.

עם כניסת הבריטים לארץ, הגיעו מספר משפחות עולים מקוקוז וצבי עזר להן בהגיען. בטבריה, הגן על הישוב וחילק נשק להגנה. ב-1920 קבל ניסנוב ממושל הגליל, קולונל קוקס, נשק להגנה ממחסני הצבא. הוא חילק את הנשק למושבות היהודיות מפני הפורעים המוסתים. צבי קיבל 150 רובים, שני מקלעים וכמות גדולה של כדורים. הוא הכין תוכנית מפורטת להגנה; הוא ריכז את תושבי יבניאל ופוריה וכ-20 שוטרים ממשטרת טבריה, והוא בראשם. הם העמידו עצמם לרשות ההגנה. צבי היה שותף לכל הקרבות בסביבה. בא דברים עם שייכים מקומיים וליקט דיעות על מאורעות שהם יוזמים.

צבי ניסנוב היה מוכתר בעין-חרוד. במופעים חגיגיים היה מופיע במלוא תלבושתו הקווקוזית, חגור בחרבו הגדולה, רכוב על גבי סוסתו המקושטת כמנהג הרוכבים. רושם רב עשה על כל רואיו. הוא התקבל בכבוד בכפרי הסביבה ונתגלה כשופט בסכוכים מקומיים. ב-1921 היה ממקימי עין חרוד ותל יוסף.

בסוף דרכו, חזר לטבריה ופתח פנסיון בשם "חנה".

רבי יוסף כוודדת ובנו מנשה בן רבי יוסף (יוספוב)

סבי, רבי יוסף כוודדת, היה רב ב"מאמראטאש" שנקראה גם "טארקו" ובפי יהודי המקום "תארכו". רבי יוסף קבל את כס הרבנות מידי אביו, רבי כוודדת, ששימש ככהונה הזאת לפניו עשרים וחמש שנים. רבי יוסף נולד בשנת תרי"א, 1841.

בכפרו של הסבא, בשנת תרל"ה-1875, התגוררו 75 בתי משפחות של יהודים הרויים שמנו 610 נפשות, ממוצע של שמונה נפשות לכל משפחה.

בכפר היה בית כנסת אחד ושלושה ספרי תורה. רבי יוסף, נוסף לתפקידו כרב ומנהל ישיבה, שימש כשוחט וברוק. אחד מתלמידיו שהוסמך על ידו לימד את הילדים תורה.

קודמיו בתפקידי הרבנות היו: רבי אבטליון, רבי מתתיהו, רבי אדוניהו, רבי יוחאי, רבי כוודדת ובנו רבי יוסף-כוודדת שקיבל את התפקיד אחרי מות אביו.

רבנים לפני אבטליון לא היו, כי יהודי המקום ישבו בחסאם-קנט וקארצ'אק. הרב הכולל על המחוז ישב בכפר אראג במחוז קיריניסק ושמו היה רבי אסף.

מאמראטאש נעזבה ונושבה מחדש מספר פעמים. עקב הגזירות והמכות שהוטחו על היהודים, ובאין מפלט, הם ברחו ומצאו מחסה בכפרים אחרים. כיום, יושבים בכפר מזה כ-60 שנה ויהודיו באו לכאן מקארצ'אק.

עיקר עיסוקם של תושבי הכפר היה בעבודות האדמה, בגידול טאבאק ומאראנא, הצמח שמפיקים ממנו את הצבע. רק למחצית התושבים היתה אדמה משלהם. יתר האדמות היו בחכירה.

התושבים הפנו בקשה למושל המחוז להקציב אדמה לחסרי הקרקעות. המושל ניאות לתת להם קרקע בתנאי שיחפרו תעלת ניקוז. לא היה ביכולתם לבצע זאת מפאת מצבם הקשה ובגלל מחסור בכספים. כאשר ביקשו אדמה במקום נוח יותר, לא נענו.

יהודי המקום נמצאו בגלות קשה ומרה; המסים היו כבדים מנשוא. הם ביצעו עבודות כפיה ללא שכר ורק במשך 50 ימים הותר להם לעבוד למען כלכלת משפחותיהם. העבידו אותם בפרך.

בתיהם היו כמחילות ורק אבנים ועפר כיסו עליהם. נתונים היו בעירום וחוסר כל; לחמם צר ומימיהם בלחץ. הם חששו להתלונן כי יבולע להם.

עשר משפחות עיבדו אדמות זרים במקומות מרוחקים מכפרם. השכנים גנבו כל דבר ועינו אותם. את תמורת עיבוד אדמות הזרים שילמו ביבול, רק שליש מהיבול נשאר לכלכלתם. האחרים עבדו כשכירים ומצבם לא שפר.

השליטים המוסלמים רדו ביהודי המקום ביד קשה ואכזרית, קצרה ידו של רבי יוסף מלהושיע את צאן מרעיתו. בשנת תרכ"ז-1867, הוא כתב אגרת שהופנתה לממשל הרוסי

בדרבנד, על מנת שידעו אודות יהודי המקום ויואילו לעזור לקהלו הנמצא במצוקה ובעבדות. וזאת לשון המכתב:

"לכבוד השר מושל דרבנד.

הננו מודיעים לכבודך כי אנחנו יושבים פה בכפר מאמראטאש כשישים שנה. מקודם ישבו בכפר קארצ'אק תחת ממשלת מחמד-חאן-באק, וגלות גדול היה לאבותינו אז. הם הלכו לתקן את גני בתיו, לכרות עצים ביער, לנקות את זבל הבקר והצאן והסוסים שלו, ועוד הרבה מלאכות בחומר וטיט אשר אנחנו לא נוכל עוד לזכור בארוכה. רק זאת אנו יודעים אשר בכל שנה תמימה היו רק כחמישים יום חופשים מן המלאכה ואשר בזה החמישים יום צריכים היו לעשות מה לבתיהם. וכל יתר ימי השנה עבדו הם ונשיהם וילדיהם וטפיהם כולם בשביל השר הנ"ל. ועבדתם היו כעבדת אבותינו במצרים.

העבדים שלו באו לבתי ישראל מה שמצאו כלים בבתיהם לקחו בחזקה, וגם מיני אכילה, והיהודים למען שישאר להם איזה אכילה לקחו מקודם בואם של העבדים העריצים, אורז בבגדיהם ונשאו להטמין בבית-הכנסת שלהם, למען שלא יגועו ברעב עם ילדיהם. גם ערב שבת יבואו תמיד לבתי ישראל ולקחו העצים מן התנורים שלהם, שלא יהיה להם מה לאכול ביום השבת מאכלים מבושלים.

...בתי אבותינו היו אז כקברים בתוך האדמה, ורק מעט אבנים ועפר כסו עליהם מלמעלה ושם ישבו בעירום ובחוסר כל ואכלו לחם צר בדמעה. האנשים עבדו עבודה לבד, והנשים לבד, בגניו ובכרמיו ועוד הכו אותם כל יום תמיד בלא חמלה. והם סבלו ובילו זמנם ביגון ואנחה, עד אשר לא יכלו שאת כי באו מים הזדונים עד נפשם.

...פעם שלחו אנשים בסתר להשר ומושל סורחאן חאן אשר משל אז מן הים-הכספי עד העיר טיפליס ובקשו ממנו אם יקבלם תחת צלו והוא ישמרם מכל צרה, אז יבואו אליו, ויברחו מאת המושל האכזר מחמד-חאן-באק. הוא הבטיחם לעשות להם טובות ולשומרם מכל רע, והם פעם בלילה ברחו עם נשותיהם וטפם כולם אל סורחאן-חאן, אל הכפרים קוסאם-קאנט ואראג, והוא קבל אותם וישבו תחת צלו בערך ששים שנים, בטח ושאנן ובשלום, ובלא שום מסים ומלאכה.

...אח"כ ארבעה בתי אב השאירו בקארצ'אק כרמים אחדים וגנות, המה לא הביטו על הגלות וישבו בחזרה לשם עוד פעם ונשארו שם עד היום הזה. אח"כ בא אסלאן-חאן, וגרש את סורחאן-חאן ונתן ליהודים חרות והושיב אותם בכפר קאסום-קנט, ורבים מאראג לכפר מאמראטאש ונתן להם קרקעות בסביבות הכפר שלהם, והושיב אצלם ישמעאל אחד ושמו סולטאן-באק לשומרם והם ישבו תחת צלו כארבעים שנה, והם שלמו לו ששים קא"פ מכל בעל אשה ומן הבחורים לא לקח כלום, אח"כ נפטר אסלאן-חאן השר הטוב, ומילא מקומו מורסאל-חאן ומשל עליהם רק שנה אחת והיה טוב לישראל. רק עבדיו הרבה הצטערו אותם.

...אחריו משל אחיו מחמד-מירזא-חאן בערך ששה חודשים והוא היה גייכ כמותו. אחריו עמד מושל חדש הארום-באק בפקודת המלך ניקולאי קיסר רוסיה, והוא היה רשע גדול ונתחדשו ונתברו תמיד גזירותיו על ישראל, הן במסים והן במלאכה. לקח מישראל כל הקרקעות שלהם שנתן להם אסלאן-חאן וגלות גדול היה אז לישראל.

...רבה מלספר ונמשך שלטונו בערך חמישה עשר שנים. אז כאשר בא שאמיל-שאך עד כפר רעדזשא, שלח אז את המושל האכזר הארום-באק לגלות לטיפליס בשביל מרידתו, ועל מקומו נתמנה מאת הממשלה של רוסיה השר יוסף-באק אחיו, והוא היה אכזר גדול יותר מאחיו והרע מאד לישראל. והגלות היה אז עד אין חקר. הישראלים עם נשותיהם וטפיהם. גם הזקנים והבתולות והאלמנות והיתומים כולם הלכו לעבד עבדות פרך במבצרים וגם מסים גדולים בכסף הרבה עליהם ונמשך ממשלתו עד זמן שלקח השר באראטינסקיא את שאמיל לשביה, זה יוסף-באק האכזר משל בערך עשרים ושבעה שנים ונוסף על שמו יוסף-חאן.

בזמנו היו צרות גדולות לישראל, כי ימי המבוכות ותלאות המלחמות, כל אחד ואחד מן השרים נפל עליהם ולקח כמה נפשות ישראל בשביה. עד שמרד כל המדינה הזאת על יוסף-חאן האכזר הזה. כי גם הרע לכל התושבים והם הגישו בקשתם אל הממשלה, והממשלה נתנה חבל הארץ הזאת ביד מושלים רוסיים ואז מעט ריוח והצלחה באה לישראל. בשנת תרכ"ב-1862 בא לכאן נאצאלניק של רוסיה ושמו גירינקא והוא מושל עלינו גם עד היום הזה, והוא איש טוב ומטיב עם ישראל וישמור אותנו מכל רע, רק הוא יקח מאתנו המסים האלה עכשיו.

אצלינו ימצא שבעים וחמשה בתי אב ומשלמים מס לו בשביל זה הבתים, שלוש מאות וחמשה עשר רובלים לשנה. עגלות נותנים אנחנו בשביל עוברים ושבים על דרך המלך (פוסט), הדרך אשר אצל חלק הישוב של הישמעאלים. הישמעאלים מתקנים, הדרך אשר אצל חלק הישוב שלנו מתקנים בכל זמן שנתקלקל. ואנחנו יושבים עם הישמעאלים הלוגיניים בכפר אחד, אבל בחלק מיוחד מהם, לשנתנו טאט ומדברים עם הגויים בלשון הלוגיניים. מקודם היו אצלנו בתים יותר משמונים, אבל בזמן שהיה הדבר המחלה הכללית ר"ל נשאר רק שבעים וחמשה בתים.

יש כמו עשרה בתים מאתנו אשר להם יש קרקעות בשביל זריעה שלושים קאפאן, ולאחרים רק כשני קאפאנים מקום ולא יותר. הלוגיניים שכנינו יבואו בלילות וגונבים בשדותינו. גונבים הבהמות שלנו וגם גונבים את בתינו וגם התושבים הגוים מן הכפר שלנו יצערו אותנו כמו הגוים אשר מהכפרים סביבותינו.

אנחנו עוסקים בעבודת האדמה, ומי שלא יש לו קרקעות הולך בשדות אחרים להשתכר בשביל שליש או רביעי. גם אנחנו עוסקים בזריעת הטאבאק הפשוט ונעשה המאראנא, ומשלמים מס בשביל כל שק אחד מאראנא שני רובלים, ומן הטאבאק לא משלמים כלום. אחדים מאתנו עוסקים במשא ומתן, ורובם עניים מתפרנסים משכירות אשר יקבלו

בשביל עבודה בשדות אחרים. אצלנו המנהג לקחת אשה אחת ומי שלא יש לו בנים מאשתו יקח אשה אחרת על אשתו הראשונה. אבל בלא רשות הרב. בכתובות האשה אנחנו כותבים לבתולה שלושים רובל. לאלמנה וגרושה חמשה עשר רובל ובתוספת כתובה רק חמשה רובל ולא יותר. כהנים ולויים לא יש אצלנו, אנחנו מחזיקים בתורה שבכתב ובתורה שבע"פ וכל מנהגי דתנו הם כמנהגי הרבנים הספרדים.

אצלנו המנהג כשימות איש מאתנו שופכים המים שבעה בתים מכל צד של בית המת, אנחנו מאמינים בגלגול הנפש ובהשארת הנפש, גם במתים שיקומו ויחיו בעת התחיה, גם בשדים ורוחות רעים.

אצלנו ימצא אוז הבר והשליו ותרגול הבר, ויש עוד מין עוף אחד אשר קטן הוא מן תרגול הבר, והוא יקרא בלשונו ובלשון הלוגינית בשם דזשגליט ולכולם הסימנים של עוף טהור ואנחנו אוכלים אותם ושמינים הם וטוב לאכילה. איסור חדש לא יש אצלנו.

הישראלים אינם כשרים לעדות בדיני הישמטאליים. אסור לנו להלוות כסף בריבית. כתבי יד וספרים לא נשאר לנו מאבותינו, וגם ימי צומות וחגים נוספים לא יש אצלנו. בית כנסת אחד יש אצלנו, שלושה ספרי תורות, רב אחד והוא שוחט ובדק ושמו רבי יוסף ומלמד אחד לילדיו.

הרבנים אשר היו אצלנו מקודם אנחנו יודעים רק אחדים: הראשון אבטליון, ואחריו מתתיה, ואחריו אדוניהו, ואחריו יוחאי, ואחריו חדאדאת, ואחריו בנו יוסף.

והרבנים קודם אבטליון לא היו מפני כי באותו זמן נתישבו במאמראטאש וקודם ישבו בחאסום-קנט וקארציאק, והרב הכולל עליהם יושב בכפר אראג במחוז קיורינסק רבי אסף.

בפקודת הקהל ובמסירת קולמוס אצי חותם יוסף כמו כודאדאת בשביל כולם. שעיני בר זבולון, ששון בר שמריא, אוריאל בר סבא, מקדשי בר נוריאל, איהול בר דוד, חנניא בר צפניא, אלקנא בר זרובבל, יחזקאל כמו אדוניהו, אשר בר משה, אברהם בר בנימין, נח בר שמול, יונאי בר ניסים, שלום בר בניהו, בנאה בר בורר, זכאי בר שלום, עקיבא בר אלעזר, נחוניא בר בבי, כרידא בר גדליה, רבה בר שמריא, ריחנא בר אלחנן, יפתח בר בניהו, יוחאי בר אבא, ישכר בר מקדשי, אשר בר מקדשי, שמריא בר חנוכא, אליהו בר הינתא, אליסף בר יוסף, אברהם בר עיזיהו, ראובן בר פדועיל, בנימין בר נתן, ישראל בר אלדד, אברום בר יבדא, נתנאל בר נתניל, יצחק בר יעקב, חנוכה בר צדק, משה בר ללא, יחזקאל בר נחמיה, ישראל בר בבכנא, יושיע בר עוזיהו, אברהם בר אליאב, בניהו בר בניל, ניסן בר אלקנא, אבשלום בר אביי, מחלון בר חנינא, נח בר ששון.

על אמתות החתימות אני מעיד פה אראק יום ב' ט"ז אלול שנת התרכ"ז-1867 ליצירה הק' אסף בה"ר יחזקאל הי"ו מזרחי רב הכולל על מחוז כורינסק וסביביו במדינת דאגוסטאן.

(—) מקום החתום"

משפחת יוספוב
עומדים האח בן ציון והאמא נעמי
יושבים משה והאב מנשה

אבי, מנשה בן רבי יוסף, נולד ב"טארכו" ב-1866, בשנת תרכ"ו, שנה המזכירה את כפר הולדתו. הוא למד תורה אצל אביו הרב וכשסיים את לימודיו בישיבה יצא ללמוד מקצוע כמקובל אז. האמרה הנפוצה היתה שמלימד מקצוע אין ניווקים, ויכול הוא להביא ברכה לכל הלומד אותו. המקצוע הנדרש היה סנדלר והוא התמחה בעבודה זו ונעשה לאומן. אחיו ואחותו, גם הם למדו תורה, היו בקיאים בדיניה כיתר החכמים וידעו לדבר גם בשפה העברית התנכ"ית.

אבי מנשה נשא לאשה את חסיבה, בהיותו בן 18 שנה. כפי שכתוב: "בן 18 לחופה". נולדו להם בת ובן. הבת – מירב והבן – בנימין. עם הוולד בנו, גוייס מנשה לצבא ניקולאי ושירת חמש שנים בגבול רוסיה-יפן. כל זמן שירותו הצבאי לא קיבל חופשה מפאת המרחק הגדול למקום הולדתו, כי רק להגיע ליפן ארך שלושה חודשים ברכבת דאו. בצבא הרוסי באותה עת, לא איפשרו ליהודים לשאת נשק. חיילים יהודיים הועסקו במלאכות שונות. טבעי היה הדבר שמנשה נאלץ לעבוד במקצוע הסנדלרות בה גילה מומחיותו. את יכולתו הראה בעשיית מגפיים לקצינים הרוסיים.

כעבור חמש שנים, בשנת 1896, שוחרר וחזר לעירו "טארכו". שמחת השחרור נדעה כשנרדע לו שאשתו חסיבה נחטפה עם נשים אחרות על ידי מוסלמים ולא נרדעו עקבותיהן. עולמו חשך עליו לשמע הבשורה. הילדים היו בגילים 5-7 וטופלו על ידי אמו לאחר החטיפה. הימים היו ימי ההתארגנויות הציוניות. מיטב הנער בערים הגדולות עשה להחדרת רעיון העלייה לארץ. הם חדרו לכל פינה נידחת בקווקז וכך הגיעו גם לטארכו. צעירי המקום נרתמו לפעולות הציוניות ודירבו במחתרת לעלייה כפתרון לבעיותיהם. אבי, מנשה, נדבק ברעיון ונמלה בו ההחלטה לעזוב את המקום במהירות ולעלות לארץ הקודש.

הוא נשא לאשה את נעמי בת גרשון. רבי גרשון היה אחד מתלמידי רבי יוסף. כבוד רב היה עבורו שבתו תנשא לבן הרב הנערץ עליו. נעמי נישאה בגיל 16 וקיבלה ככדוניה 2 ילדים: בנימין בן 5 ומירב בת 7. היא לא גילתה כל התנגדות לנישואים אלה. לא היתה לה כל אפשרות להמרות את פי אביה, כי דבריו קודש הם.

אחרי הנישואים, נעשו הכנות לעלייה לארץ-ישראל. ההורים משתי המשפחות נתנו ברכתם מתוך הבנה למניעי העלייה. הם הפליגו דרך הים השחור לתורכיה, משם לנמל יפו ועל גבי כרכרה ליעדם אשר בירושלים.

בירושלים מצא מנשה את אחיו היהודים ההרריים וכן רבים מבני עירו טארכו. בעזרתם מצא מקום מגורים. בשנת 1896, עת עלותו ארצה, שרר מצב של חוסר עבודה. רוב בני העדה חיו בצמצום. היו גם כאלה שחיו מתרומות הכוללים. לאבי לא קסמו החיים האלה. כספו הלך ואזל, לכן נאלץ לעבוד במקצוע שקנה לעצמו בקווקז והחל לעבוד אצל ערבים בעיר העתיקה אשר בירושלים. שעות העבודה היו בלתי מוגבלות, מתחילת האור ועד ללילה,

תמורת לחם לחץ לו ולבני ביתו.

מקום המגורים נבחר ב"בית ישראל", שכונה שנבנתה ברובה על ידי יהודים מקוקוז. בתים רבים של המתישבים קיימים עד עצם היום הזה. תחילת מגוריו היתה במרתף אחד הבתים; ריצפה וקירות בלתי מטויחים, טחב ורטיבות מסביב. דבר שהזכיר את בתיהם של אחיו בקוקוז הרחוקה.

מצבו הכלכלי היה קשה. במכתביו להוריו סיפר שהוא שבע רצון ואינו זקוק לכל עזרה. אך לא ניתן לטשטש את האמת ובאחד המכתבים שקיבל הרב יוסף מירושלים, סופר לו על ידי אחד המכרים שבנו מנשה ומשפחתו נמצאים במצוקה קשה.

המכתבים שכתב הרב כדי לשכנע את בנו לחזור לקוקוז לא נענו בחיוב. באחד המכתבים הוא מודיע לבנו מנשה שהוא עומד לשלוח לו כסף לקניית כרטיס הפלגה לחזרתו לטארו. בנו דחה את ההצעה מייד וכתב שאין היא נראית לו.

ב-1911 עלה רבי יוסף לארץ ישראל על מנת לראות הכל במו עיניו. ואכן המצב היה קשה, אך השידולים לשוב לא נשאו פרי. למטרת הנסיעה לירושלים קיבל הרב מקהלו חופשה של חודש ימים. הוא ניצל את חופשתו לעריכת ביקורים במקומות הקדושים, ירושלים, חברון וצפת.

עקשנות הבן ואהבתו למולדת הפעילו נימים חבויים בנפשו של האב. הביקורים במקומות הקדושים ובכותל המערבי נתנו לו הרגשת שייכות למורתו אשר בירושלים. הוא הבטיח חגיגת שישע בחורה לקוקוז, ימכור רכשו ויעלה עם יתר המשפחה לארץ. הוא אף יגרם לכך שגם בני עדתו יעשו כמותו וכאן במולדת ישרת את קהלו, יוצאי העיר טארו. רצונו לא יצא לפועל וערב שובו לקוקוז נפטר בירושלים ונקבר בהר הזיתים. רבים מבני עדתו ליוו אותו בדרכו האחרונה. בן שבעים היה במותו (מצבתו כוסתה בעפר עת הרחיבו הירדנים את הכביש המוביל ליריחו).

נרקמו אגדות סביב ביקורו של רבי יוסף ויכי כל המעו לעזוב את ארץ ישראל נחשב לו הדבר לחטאי, אך לא כן הדבר לגביו כי הוא רצה בכל מאודו לחזור ולהשתקע בארץ.

כעבור שנים, רווח לאבי. הוא פתח סנדלריה ונהיה לעצמאי. הוא היה בין בני גבעת שאול ובנה בית נוסף בשכונת מגוריו. מנשואיו לנעמי נולדו לו שני בנים: בן-ציון ומשה.

כל שנותיו עסק בעבודה ציבורית; היה חבר ועד העדה החרדית מיום היווסדו. הוא דאג לגביית כספים מעליות לתורה דאג לתשלום לחוננים ולמשמים. הוא טיפל בגביית כסף מדיירי הכולל, בחגים חילק מצרכי מזון לנצרכי העדה. כל ענין, מקטון ועד גדול, עבר דרכו. הוא היה יועץ לכל וביתו היה פתוח למלא כל משאלה.

אבי נדע כאדם נאמן ללא דופי. הוא עשה את אשר עשה ללא תמורה וכשביקש באחד הימים מאנשי הועד והנכבדים, שיעשו ביקורת על מעשיו והכספים שהתגלגלו לידי דחו זאת בתוקף. לא היה קץ לנאמנות שרחשו לו.

הוא היה איש ירא שמים ובעל הדרת כבוד. בשבתות ובחגים לבש את מיטב מחלצותיו,

זקנו הרחב והמטופח הידר את פניו.

ערב פטירתו, הראה לי מחבוא בחנות ושם היו חסכוניותיו האחרונים לאחרית ימיו, לקבורה ולשבוע האבל. הוא ביקש ממני בתור בן הזקונים לכנס את ארבעת בניו ואמר את דבריו לפני גסיסתו "לא השארתי לכם רכוש, אבל שם טוב השארתי". אלה היו דבריו האחרונים.

מנשה בן רבי יוסף נולד בשנת תרכ"ו – 1866

נישא בגיל 18 לחסיבה בשנת תרמ"ד – 1884

נישא בגיל 30 לנעמי בשנת תרנ"ו – 1896

שנת עלייה לירושלים בשנת תרנ"ו – 1896

נפטר בירושלים בשנת תשי"א – 1941, בגיל 75 שנה.

נעמי בת גרשון נולדה בשנת תר"מ – 1880

נישאה למנשה בשנת תרנ"ו – 1896

נפטרה בירושלים בשנת ת"ש – 1940, בגיל 60 שנה.

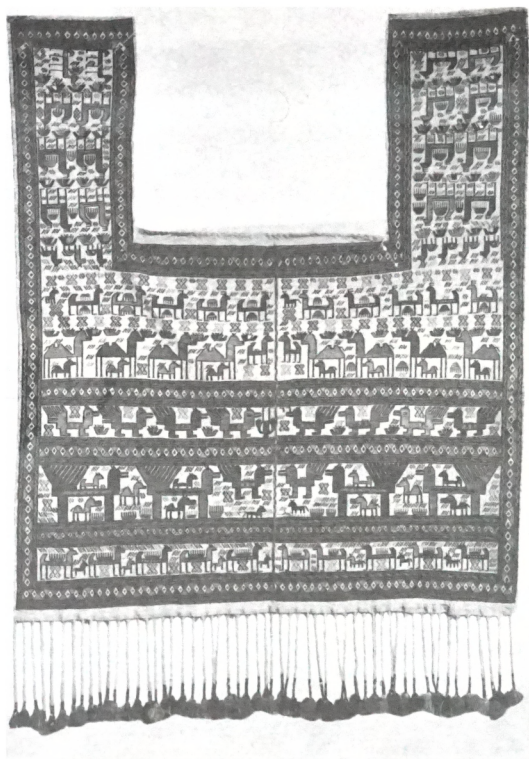

המחבר במדי הנוטרות
כורע חמישי מימין

המחבר בזמן שרותו בצבא הבריטי, ולאחר מכן "בבריגדה העברית" במלחמת העולם השנייה
עומד ראשון מימין

כיסוי לסוס עם דגמים של טווסים וחיות בצבעים שונים "מדרבנד"

ד"ר אהרן בנימיני

בשבועון "האחדות" משנת תרע"ב-1912 בגליונות 46-38 ובגליונות נוספים, תרע"ג-1913, מספר 47-48, מובאים מאמרים החתומים בשם: "יהודי-הררי". במסגרת העתון העלה אהרן בנימיני מעט מזעיר אודות אחיו יהודי קווקז; "יהודינו עסקו בעיקר בעבודת האדמה, הם פזורים בין ניקי הסלעים ובעומק הצורים, כמעט בכל כפר תפוש משפחות אחדות של יהודי ההרים. רובם עניים מרדיים".

דבריו מצטיינים במהימנותם וכעד ראיה הוא חש ומרגיש את אשר עובר על בני עדתו. בנימיני היה כבן 25 שנים בכותבו דברים אלה. דמו הצעיר תוסס בקרבו, הוא זועק, מאשים, מחפש פתרונות וידו קצרה מלהושיע.

הוא היה חלק מההיסטוריה של אותה שעה. הפרטים שהוא מביא הם עכשוויים; מקומות משכנם של ההרריים, מספר הנפשות, עיסוקם וכיו' וכיו'. הכל מובא במפורט. בתקופתו חיו בקווקז כ-25.000 יהודים הרריים שהוגלו לחבל שכוח זה עוד בדורות קדומים. היהודים גרו בשכנות עם עממים אחרים שכולם צרו אותם על יהדותם ודבקותם במצוות אבותיהם. עם חילופי שלטון חיו תחת מכבשם. נקדות האור היו מעטות. במקומות הזכרים על ידי בנימיני סבלו היהודים לא רק מהגזירות שהוטלו עליהם, אלא גם ממחלות שפקדום, רעידות אדמה ומגיפות שעשו שמות בכל ולא פסחו גם על היהודים. התנועה בדרכים היתה מוגבלת. הליסטים התקיפו את מקומות מושבם של היהודים וההגנה היתה קשה, כי אמצעי הנשק היו דלים. לא מעט נפלו על משמרתם תוך כדי הגנה עצמית. התנאים היו קשים מנשוא ורבים ברחו לעברים שונים.

הרדיפות אילצו את היהודים להתרכז בריכוזים חדשים, להצמיח שם גרעיני התיישבות ולהתחיל הכל מחדש. חלק קטן ומוגבל אף הצליח באותם רגעים קשים לעלות לארץ האבות, לירושלים.

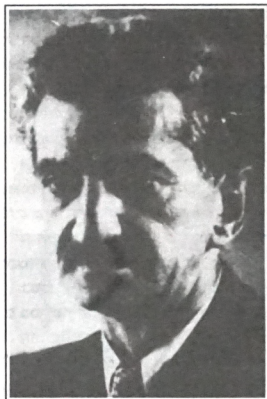
אהרן בנימיני, בצר לו וכמוצא נחמה, מעתיק את שירו של המשורר לבנדוב. בשיר זה הוא צופה להתממשות תקוות.

"יהודי-קווקז"

בעקבות אהבה נקשר
אך עוד היה בו דת מורשת
לא מכרה לעגל פז
תעד נסך על גולי פלשת
רוח מולדת, רוח עזי.

"ולא שכח תנוד הגולה עד היום
את מולדת קדומי, הקרובה ללבו,
את ארצו היקרה, ארץ פלשת,
שינה שפתו ואת בדיו
ללבוש נכר, ללבוש עם זר
לארץ חמד מקלטו

הרדיפות החוזרות ונשנות קירבו את היהודים ההרריים לרעיון הציוני ששיחרר כוחות סמונים והעלה את רגשותיהם הלאומים. עם ייסוד ההסתדרות הציונית המקומית היא היוותה חוליה שקישרה בין יהודי קווקז להסתדרות הציונית הכלל רוסית. הנגישות המוסלמיות האנטי יהודיות הביאו את ההררים למחשבה יתירה לעלייה. תרם לזאת גם הדחף הפנימי המקנן בתוכם.

ד"ר אהרן בנימיני

"אך אין רע בלי טוב. הוכשרה הקרקע בגלות קווקז ונפתחה הדרך הישירה מהרי קווקז להרי יהודה" – מה יפה ביטא בנימיני במשפט קצר זה את הערגה למולדת העתיקה. בנימיני מצא בעלייה את התשובה ההולמת למצוקותיהם של היהודים ההררים.

היהודים חכרו אדמותיהם מהמוסלמים ועסקו בחקלאות, מרעה ועבודות שונות שאינן קשורות בחקלאות, "עבודה שהיתה נהוגה בקרב יהודינו בגולה". העבודות האחרות היו "רוכלות", "מסחר" והיהודים היו בעלי מלאכה זעירים וסוחרים קטנים. התחרות היתה קשה, כי המוסלמים העדיפו את אחיהם ולא את היהודים ולא נשאו ליהודים אלא מרכולתם הדלה ותעשיית

הבורסקאות, שהיתה עבודה קשה ומפרכת, ביחד בימי החורף הקרים. היהודים עיבדו את העורות הטריים ליד הנהרות כשאבריהם קפואים. בעבודה הזאת עסקו נשיהם וילדיהם, על מנת לספק מזונם בדוחק ובצמצום. סחר החליפין בעורות המעובדים לסחורות הדרושים להם נקרא "שבאי".

ברוב הכפרים שהו עקורים יהודים שנושלו מאדמותיהם. הלומם היה לשוב ולעבד אדמה משלהם. אחרי בקשות חוזרות ונשנות אצל השלטון האזרחי בקווקז ניתן להם מאדמות הממשלה. מיד עקרו לכפרים והתחילו מבראשית. תבלי הקליטה היו קשים; היה מחסור בכספים לקניית כלי עבודה וזרעים. חלק מהאדמה שניתנה להם נמסרה לחכירה לתושבים המוסלמים ובתמורה קנו זרעים וכלי עבודה. כל זאת, מבלי סיוע מבחוץ. בעמל רב הם התאוששו ועמדו על רגליהם.

הקוזקים הקברדיניים התנכלו ליהודים החלשים. חייהם של היהודים וממנם היו להפקר ואף כרתו את יערותיהם. היהודים קמו להגן על רכושם ובהתגריות נפלו ארבעה קורבנות

מצד הקוזקים ושניים נפצעו קשה. מצד היהודים היו שני פצועים. מני אז אבד לפרועים החשק לתקוף כי היהודים עמדו בכבוד על נפשם ואדמתם.

(המקרה הזה אירע בכפר גינגסקוטיקוליב באיזור קובאן, בשנת 1910).

בנימיני מונה בשנת 1912 קרוב לשבעים נפשות בכפר. עיסוקם בחקלאות המגדלת חיטה, כוסמת, שיבולת שועל. מאחורי הבתים ולידם מצויים גני ירקות לצריכה עצמית וכן למכירה בכפרי הקוזקים.

בגני הירק טיפלו הנשים. באביב ובחורף, מלוות העלמות והנשים את בעליהן וכל המשפחה משתתפת בכל עבודות השדה מחרישה ועד קצירה. "למרות העבודה הקשה, עם ערב חוזרים, בשירה צחוק ורננים על שפתותיהם".

עבודת האדמה החזירה את אושרם, "יש להצטער שהם בודדים בתוך היס הגדול הסובב אותם, רחוקים מהמולדת ההיסטורית, הם בטלים בתוך הרוב המקיף אותם". הכפר נאלציק נמצא בקרבת מרכז מעייני ישועה ורפואה. עקב מגבלות תנועה מצד השלטונות הרוסיים, לא באו היהודים להרפא וסעיף זה של פרנסה אבד להם.

בחסב-יורט, מצבם של היהודים ההרריים שפר בתחילה. היו להם קרקעות ושדות אורז טובים. לאחר מכן, הממשלה הביאה מהגרים רוסיים והיהודים חיו שוב בעוני, כי מקור פרנסתם נגזל בהתמדה לטובת המהגרים החדשים. גזלו את קרקעותיהם, מה שאילץ אותם לחפש פרנסות "גלותיות". בנימיני מכנה פרנסות "גלותיות" עבודות שאינן כרוכות בעבודת האדמה במישורים. היהודים נאלצו לנטוש את אדמתם שלא מרצונם, לעסוק ברוכלות, לאחוז במקל הנדחים ואין אל מי להתלונן.

בגרוזני, מצבם היה איתן עד לפני עשרים שנה. כיום כולם עניים מרודים, משתכנים בחורבות, בית הכנסת הרוס ושמשם, האוכלוסיה הלא יהודית מתעשרת, תעשית הנפט מושכת רבבות פועלים, התושבים היהודים מנושלים ושרויים בצער ופרנסתם בדוחק. האנטישמיות גסה ביותר. הנשים עובדות מחוץ לביתן, דבר שלא נעשה קודם לכן. הן עושות זאת מרצונן על מנת לעזור למשפחותיהם.

נשים אחרות עסקו בהכנת ומכירת נעליים קוזקיים, מגפי "ספיאן", "טבושיאקיס" ו"מסחיי", מעשה דייהן לתפארה.

הגברים עסקו בתוך עורות ומכירת מצרכי אוכל באאולים קרובים ורחוקים. הם עשו זאת תוך סיכון נפשתיים וכאשר שבו האבות הביתה בני המשפחה נשמו לרווחה. יש כאלה שיצאו לסחור ולא חזרו, ולא פעם הביאו את גויותיהם המרוטשות. יש שחזרו פצועים קשה אחרי שליסטמו אותם. מובן שהם לחמו על נפשם עד טיפת דמם האחרונה, אך ללא מושיע. בנימיני מזכיר שדודו נהרג בדרך זו. לא לפני שהשאיד חמש גויות של מתנפלים.

מסופר על צעיר יהודי שכנראה ארבו לו בדרכו לביתו. מצאוהו שוכב על צידו, כשבדו האחת אקדח ופגיון ביד השניה, נשלחה ועדת חקירה מטעם בית הדין ונמצאו בעקבות כתמי דם שהשאירו הרוצחים אחריהם. דבר המעיד שהיו בתוכם פצועים אותם גררו

לכפריהם. מתוך כבוד וחדר בנימיני אומר:

"יהודינו הגנו על נפשם עם הנשק ביד. עם חרבות ופגיונות בכל מקרה תקיפה השאירו חללים לא מעטים מקרב התוקפים".

יחיכן ואיפה קרו מקרים דומים? יחיכן עבדו יהודים בעבודת האדמה? יחיכן מיעוט זה קטן של יהודים הגן על כבודו עם נשק ביד? דברים אלה ואחרים מנסרים מכל משפט ומשפט.

הצרות הולידו בקרב היהודים את הרצון לעלות לארץ-ישראל. בן משפחתו של בנימיני, ציר הקונגרס הציוני הששי מר י. בוגאטירוב, מסר לו שלקבוצתו הובטחה קרקע מאדמות קרן הקיימת, קרקע הנמצאת בגבולות הכנרת ואפשר לחכרה לזמן ממושך. בוגאטירוב נקט באמצעים בכדי לממש את הרעיון הזה ולהעלות להתיישבות ארץ ישראל ששת אלפים נפש מיהודי ההרים. כואב לו מאד מדוע לא מומש הרעיון הזה. הוא בא בטענה חריפה נגד ההנהגה הציונית דאז וכך הוא כותב: "היה מעניין מאד לשמוע מפי עסקני הציתים מפני מה נשארה הבטחה זו תלויה באויר, אחרי מותו של הרצל".

היהודים בגרוזני לא פנו לתעשייה המקומית, כי הדבר הכריחם לעבוד בשבתות ולחלל את החגים. לכן עבדו כלוטשי אבנים יקרות, כשענים, רצענים, פחחים, בורסקאים ופועלים בעבודות הבניה.

ביחס לחינוך, היה רצון לפתוח בית ספר לאומנות אך האמצעים הכספיים לא הספיקו לכך. קיים שם בית ספר רוסי שבו לומדים ההרריים במחלקה אחת בלבד. בית הספר נתמך מהכנסות המונופולין של יין כשר. זהו בית ספר יחידי לחינוך יהודי וכאמור, חלק מעסקני היהודים דוגל בקידום כללי ברוסית.

בנימיני מאשים את העסקנים הדוגלים בחינוך הרוסי. הוא מאשים בנטישת הערכים הלאומיים. "אנו צריכים לתוך את הנוער, חינוך לאומי יהודי, ובזאת אנו קובעים את נפש הדור הצעיר".

בביקוריו במשכנות היהודים ההרריים הוא מונה:

בנאלצייק 120 משפחות — 600 נפשות

בגרוזני 250 משפחות — 1400 נפשות

בחסב-יורט 80 משפחות — 400 נפשות

באקסי 40 משפחות — 200 נפשות

טשור יורט 15 משפחות — 95 נפשות

פטרובסק 40 משפחות — 320 נפשות

טארכו 70 משפחות — 500 נפשות

טאמיר חאן שורה — 200 משפחות — 1000 נפשות.

בעיר טאמיר חאן שורה, היהודים ההרריים עוסקים במסחר. יש ביניהם בעלי מלאכה, וכולים ופועלים פשוטים. כאן נולד יחזקאל ניסנוב.

היהודים היו בזמנם אנשי בריתו של שאמיל, ראש המורדים נגד הממשלה הרוסית. השלטונות עשו הכל על מנת לדחוק את רגלי היהודים ויישבו במקומם רוסים נוצרים. הם עשו להכנעת היהודים בכח הנשק אך ההרריים עמדו על נפשם וכבדו דתו וממם של השלטונות, אם כי לא לאורך זמן.

במערבולת הזאת נרתמו היהודים לעבודת היצירה הציונית. מכך נגרמה התפלגות הצעירים מהזקנים. העניינים נטו לציונות והעשירים לצד המתנגדים. בשנת תרס"ח-1908, היה בנימיני עד למלחמות "העניים-והעשירים" – האדוקים והסוחרים. רוב עמדות המפתח היו בידי הסוחרים. הצעירים, וניסנוב בתוכם, דגלו בתנועה הציונית.

הכפרים דרגו, קרא-בדאג, קאיטא-טבסיר ריקים כמעט מתושביהם. השכנים מציקים ליהודים ורובם נטשו למרכזים הגדולים. בכפר גז'אליס ומגאטיר המצב דומה. בחמשת הכפרים שכנו כ-100 משפחות.

בגליל הכיורני, אאולים הרריים; בכפר גיארג – 30 משפחות, עובדים בעבודת האדמה ומצבם מוגדר לא רע, כי האדמה לא חכורה. זו אדמה פרטית שעברה לידיהם בירושה מאבותיהם. מעניין שלמרות מספרם המועט לא זנחו את אדמתם. משתמע שאדמה חכורה הצריכה את המשתמשים בה לשלם מסים כבדים, לא כן כשהאדמה שייכת להם ואין דמי חכירה. אז מצבם מוגדר כמשיבי רצון. כפרים בנוסח זה לא היו קיימים כמעט, רק בדדדים בלבד.

באאול קרא טשג ובאאול ממראטאש 120 משפחות. מצבן לא רע. היהודים מתפרנסים מטבק, אורז, גני פרי, ירקות בהם מטפלות הנשים. חלק מהאדמות פרטיות והיתר בחכירה. באאול חינגל קלעה ובאאול נוג-דיה – 250 משפחות. "הקרקע והאוויר טובים". על תכונה זו חוזר בנימיני פעם אחת ויחידה; "קרקע ואוויר טובים". הקרקע שייכת להם, מסורים לעבודתם, מצבם החומרי טוב.

באאול אגלבי – 25 משפחות. זהו כפר מיוחד במינו; רק יהודים הרריים שוכנים בו ועבודתם בחקלאות. ביתר הכפרים שהזכיר התגוררו היהודים יחדיו עם המוסלמים. בכפרים טשלב, פמדי, מושכול, טשלבך – 270 משפחות ועיסוקן העיקרי חקלאות. בסביבה עוד כפרים רבים שבנימיני לא יכול היה לבקרם ולכתוב אודותם.

דרבנד, עיר גדולה המאכלסת בקרבה יהודים רבים. עיר עתיקה מוקפת בחומות ובמבצרים. כאן מצאו מחסה יהודים רבים מאימת פלישות וגזירות. בני אאולים מוסלמיים מתייחסים למוצאם היהודי עת אילצום בחסות החרב לעבור לדת האיסלם. בכפרים רבים המאוכלסים במוסלמים בלבד, נמצאות בבתי הקברות מצבות רבות הכתובות בכתב עברי ושייכות לאוכלוסיה יהודית שנורשה או הושמדה. לדבריו של בנימיני, יהודי ההרים הם שארית מועטה מאוכלוסיה יהודית עתיקת יומין, שארית שלא איבדה את לאומיותה

למרות הגירות הרבות.

דרבנד ידועה בתור מרכז יהודי חשוב באוכלוסייתו ובתרבותו. העיר העמידה עסקאים בשדה העבודה הלאומית; תנועת "חיבת-ציון" מצאה שם כר נרחב בתוך העדה. הילדים חתכו וירשו מהזריחה את חיבת-ציון.

בדרבנד, 6000 נפשות, ששליש מהם עוסקים במסחר, בשייחים, מניפקטורה. יש בין היהודים חנוונים, מוכרי פירות. רק מעטים בעלי רכוש גדול שעוסקים בתעשית הדיג בים הכספי ובעלי משרפות יין ויקבים. דרבנד היא מרכזה של דאגסתן ומכל הערים בסביבה באים לסחור עם היהודים במסחר היין. מקצוע הכורמות נפוץ ביניהם. רוב הכרמים מעובדים על ידי היהודים.

דרבנד שימשה מרכז תרבותי דתי. לכאן פנו לפתור קושיות דתיות מפי הרב יצחק שהיה רב ראשי בדרבנד. כאן למדו והוכשרו רבים לכס הרבנות. כאן צמחו מנהיגים רבים וידועים. בעלות הרב יצחקי לישראל להקים שם מושבה, נסגרה הישיבה בה לימדו הוא ואביו ומאו לא נמצא לה גואל.

הציונות השפיעה על הצעירים שנתקלו בקשיים; בבערות ורדיפת כבוד. הצלחתם היתה חלקית. הם ניסו להקים בית ספר עממי עברי בדרבנד. מצב דומה שרר בערים, קובא, טאמיר-חאן-שורה, גרוזני ובאקו.

ב-1908 הוקמה בדרבנד האגודה הציונית. בית התפילה שימש להם בית ועד ובבית הכנסת נקראו היהודים ההרזיים לאסיפות. צר היה המקום מתכילים.

התנועה הציונית התפשטה. גם בגרוזני ניסו להקים אגודות ציוניות וזאת מבלי יכולת לקבל עזרה מבחוץ. ראוי לציין שאגודת "פועלי-ציון" של גרוזני החליטה ב-1905 לבוא לעזרת פועלי הנפט ששבתו באותה שעה.

בתרס"ד-1904, בבאקו, הצטרפו קבוצות שלמות ל"פועלי ציון". בתרס"ו-1906, התגברה ההגירה לארץ-ישראל. חלק מהבאים באו לביקור בארץ ומקרבים חזרו ועלו שוב לארץ ישראל לצמיתות. הלך והתאמץ הקשר בין גלות קווקז לארץ-ישראל. כל אימת שהגיע מכתב מהארץ התאספו רבים לשמוע את תוכנו. מי שחזר מישראל נחשב לאהוב ומכובד ושתו בצמא דבריו.

בשנת תרס"ט היתה עלייה גדולה לארץ ישראל. אהרן בנימיני יצא בקריאה מעל גבי עתון מקומי שימתינו וימנעו מלעלות עד לקונגרס הציוני הקרוב. כי היה צריך להפתח בו הבנק הקרקעי. הוא תלה תקוות בזאת כדי למנע את ביטול העסקים עקב העלייה.

למרות זאת, לא שעו לדבריו. הכמיהה לעלייה היתה כה גדולה שלא חקרו קודם לכן את התנאים ההכרחיים. לצערנו, חזרו העולים ברובם לקווקז, לאחר זבזבו כספם. כאן מצאו את רכושם ובתיהם בידי זרים ונשארו על "אבוסס-השבור".

בקובא, 10.000 תושבים יהודים הרזיים ומספר דומה של מוסלמים כשהנהר מפריד בינותם. היהודים עוסקים במסחר שטיחים. מסחרם בכל המזרח, עד לקושטא. יש כאן

נציגויות מסחריות המשווקות לכל פינות העולם. הם עוסקים בתעשיית הנפט. מעט עובדי אדמה וזאת מחמת המחסור באדמות. לכן נאלצים למצוא פתסות אחרות.

בשנת תרס"ח-1908, יצאה קריאה מצד הצעירים המקומיים לצאת לעבד אדמות שוממות ולפתוח בית ספר לאומי יהודי. העשירים התבקשו לתרום מכספם. אלו לא איחרו להלשין לשלטיונות שאילצו אותם בחוזק יד לתרום למפעלם ולמטרותם של הצעירים. פקידי השלטונות לא נקטו באמצעים ולכן נאלצו העשירים, בלית ברירה, לפתוח את כיסיהם. בנימיני מזכיר בנדון: "העשירים פתחו כיסיהם כחדו של מחטי".

בשנת התרס"ח-1908, נפתח בית ספר עממי אחד, שפעל שנים אחדות במתכונת ציונית. לאחר תקופה קצרה, בעזרתם של האוכלוסיה המוסלמית העויינת ופקידי הממשלה שבאו לעזרתם, הכחידו כל מורשת יהודית ציונית, ובבית ספר זה, שנבנה למטרה מקודשת, לימדו אך ורק רוסית.

בהגירה ההמונית שלפני מלחמת העולם הראשונה היגרו לקווקז כפליטים מרדיפות יהודים אשכנזים ממרכז רוסיה ומדרום מזרח אירופה. בקווקז מצאו מקום מפלט וידעו שמכאן קל יהיה להגר לארץ ישראל. בקווקז מצאו כר נרחב לפעולה הציונית.

בנימיני שמח לבואם, אבל גם טענות לא חסרו בפיו. הוא אמר שהאשכנזים בזים לאצשים החרדים שלנו. האשכנזים אמרו שהחרדים נבעים מדעת, וכי היהדות אינה אומרת להם דבר. חרה לו מאד שהיהודים האשכנזים ביקרו בבית הכנסת ביום הכיפורים בלבד. הוא רצה שהאוכלוסיה האשכנזית, שבניה זה מקרוב באו, תבין ותעריך את חייהם המיוחדים של היהודים החרדיים הגרים באיזור זה אלפי שנים.

היהודים החרדיים מכניסי האדחים, אנשי העבודה והעמל, השומרים על נפשם וכבדים בכל התנאים והנסיבות, חיכו ליחס אחר. התרחשו גם סיכסוכים, בפרט עם היהודים הזקנים שחששו שהאשכנזים יגררו את הצעירים לאי שמירת הדת והערכים.

אהרן בנימיני, שדגל באחדות, מיווג עדות ישראל, כבוד הדדי ושמירת הערכים הנשגבים של עם ישראל ודתו, סיים את דבריו: "זוהי עובדה, עובדה מעציבה".

ד"ר אהרן בנימיני

נולד בעיר גרוזני אשר בקווקז ב-ט' בחשוון, תרמ"ז-1887. אביו, יהושע, היה סוחר במניפקטורה. אמו, מלכה, בת למשפחה מפורסמת. אבי סבו היה רב העדה הגדולה במחוז טרסק. משפחתו הצטיינה בבורתה ובהגנה על מושבי היהודים מהתנפלויות המוסלמים. דחו מצד אמו היה מרדכי בוגאטירוב, ציר הקונגרס הציוני השישי מטעם יהודי קווקז. בוגאטירוב התפרסם בצילומו המשותף עם הרצל יחד עם חברו מורדכיוב. צילום זה שוכן כבוד בכל בית יהודי בקווקז וגם בארץ.

בנימיני למד בחדר, בית ספר עממי ותיכון רוסי והוסמך כמורה בעיר טאלפשינסק. הוא עבד כמזכיר אצל עו"ד לונין בארמאוויר. עוד בגיל 13 הצטרף לאגודה הציונית וגילה שם את

פעילותו הרבה.

הבולשת הצארית רדפה את הארגון וחבריו. מעייני הבולשת היו לדכא כל רצון וכמיהה לתנועה הציונית. בנימיני לא חשש מזאת והיה מוכן לכל הסיכונים.

רצונו היה לבנות את עתידו בארץ-ישראל ובכדי להביא תועלת לשוב החליט ללמוד רפואה באוניברסיטה אשר באיסטנבול. ב-1910, באמצע לימודיו, ערך ביקור חטוף בארץ ישראל כדי לדעת את מצב הרפואה שם ולהתחקות אחר מצב בני עדתו שהתגוררו ברובם בירושלים, בשכונת "בית ישראל" שהוקמה על ידי ותיקי העדה. לאחר שהות קצרה בארץ חזר בנימיני ללימודיו.

בזמן לימודיו בא בקשרים עם עסקנים יהודיים שלמדו אתו. כולם קיבלו את ההשכלה בשפה התורכית כדי שיהיה להם קל יותר לנהל מגעים עם השלטונות התורכיים ששלטו בארץ-ישראל.

בנימיני רכש חברים רבים לדיעה שהבולטים בהם היו: אביגדור יעקובסון, הסופר א.א. קבק, קרצמר, יזרעאלי, יצחק נופך שלמד משפטים ולאחר שנים היה שופט ראשון בתל-אביב. בנימיני נשאר ידיו של נופך עד ליומו האחרון של נופך שנפטר בגיל צעיר. הוא התיידד גם עם ישראל שוחט, בן-צבי ובן-גוריון.

בנימיני התיידד במיוחד עם ד"ר זאב זיבוטינסקי ששהה באותה תקופה בקושטא כבא כוח ההסתדרות הציונית העולמית. בנימיני שוחח אתו רבות אודות עלייתם של היהודים ההרריים מקווקז לארץ ישראל. הנושא של יהדות קווקז לא היה זר לזיבוטינסקי, כי מנהיגי יהדות קווקז פנו אליו לא פעם שיפעל עבורם. דובר אתו על גיוס חיילים וכן על קניית קרקעות ויישוב עולים בארץ. מאז נשאר קרוב לרעיונות אלה.

ב-1914 גמר בנימיני את חוק לימודיו והוסמך כד"ר לרפואה. הוא התנדב בתפקיד סניטר במלחמת הבלקנים ולאחר מכן שירת כרופא בצבא התורכי בדרגת סרן. המפקדה התורכית המליצה להעבירו לשירות בקווקז. סירובו היה מובן. לפי בקשתו נשלח לחזית בארץ-ישראל.

באיזור עזה והנגב נשאר כמעט כל זמן המלחמה, עד לנסיגת התורכים צפונה.

בצבא התורכי מצא עוד לעלייה ולעזרה לשוב. בזמן שרותו נבגב פעל להשגת נשק עבור "השומר" בהעמידו את חייו בסכנה. הוא ראה באנשי "השומר" יהודים גאים, מסוג אחיו ההרריים, שלא חוששים להתייצב בכל עת עם נשק מול האויב ולהגן על היהודים. אנשי "השומר" העריצוהו על נאמנותו ועל רכישות הנשק הרבות שביצע עבורם. זאת, מתוך סיכון להישפט בבית דין צבאי לדין מוות.

רחל בן-צבי ביקרה אותו בדיר סונייד שבנגב ודרשה ממנו שיחלץ לשחרורם של ישראל ומניה שוחט האסורים כדי להחזירם לארץ וכן שירכוש נשק ויגייס חיילים וקצינים למשימות מיוחדות.

ביחס לשוחט, הוא דיבר עם השופט בתורכית וריכך את גור הדין. רחל ינאית ויצחק

בן-צבי מציינים בכתביהם את פעליו הרבים בתחום רכישת הנשק, גיוס חברים ל"השומר", שיגור וקבלת ידיעות ומכתבים לחברי המחותרת בארץ ובמצרים.

בנימיני היה פעיל גם ב"נילי", הוא השיג עבור חבריה נשק. מסר גם להם אינפורמציה והעביר שדיים לאהרן אהרונסון בלונדון. ברוחמה, העביר למחתרת היהודית תחמושת וציוד; אקדחים ורימוני יד. ב-1916 היה בשליחותו של לויבה אהרונסון והעביר מכתב לאבשלום פיינברג שיצא בשליחות למצרים.

ב-1917 היה בשליחות השלטונות התורכיים בדמשק וגם בדרכו לשם העביר וקיבל ידיעות לאסורים מקרב היהודים שהוגלו לשם.

בעקרון נפגש עם צבי בקר איש "השומר" דן אתו בנוגע לאספקת נשק. בבאר-יעקב ביקר את המתיישבים ההרריים ורצה לראות במו עיניו כיצד חיים אחיו, בני עדתו, בעבודתם החקלאית. כאן ראה עזובה רבה, כי במקום נשארו ילדים וזקנים בלבד. הגברים הרי גוייסו לצבא התורכי. בדרכו חזרה לסיני הופצה שיירתו והוא ניצל בס.

בבאר שבע, ארגן בית חולים צבאי עם 500 מיטות. קצינים בכירים שיבחוהו על פעליו ומסירותו הרבה. על עבודתו זאת, הוענקה לו מדליה והוא צויין לשבח. לא ידוע שדבר דומה נעשה לשום קצין יהודי בממלכה התורכית.

ב-1917, ארגן בבית חנן קרנטין לחולי חולירע עם 550 מיטות. הוא עצמו חלה בטיפוס אך המשיך בעבודתו עם חום גבוה. מפקד המחנה הערבי התעלל בו ולמרות מחלתו שלחו לחזית. היו שם קרבות קשים. רוב החיילים התורכיים נהרגו בקרבות נגד האנגלים. בנימיני ומתי מעט חיילים שרדו וחזרו לירושלים.

הוא עבד ברמלה ובחולדה. הגיש עזרה ליהודים אסורים שנחשדו ע"י התורכים כמרגלים. הוא סעדם בימי מחלתם והגיש להם את התרופות. כמו תמיד, מסר והעביר מכתבים וידיעות למקומות הדרושים.

ב-1917, בעת נסיגתם של התורכים, הם החלו לפרוע באיכרים היהודיים. בנימיני ארגן את האיכרים להתנגד בכוח, הוא לא המשיך את דרכו עם החיילים, ערק מהצבא ונשאר בבאר-טוביה כפועל במטעי הקרן הקיימת לישראל.

עם כניסת האנגלים, הוא הסגיר את עצמו כקצין תורכי. הוא עשה זאת לבל יבולע לחברי הקבוצה שהסתירוהו. הוא מסר לבריטים את רשימת הבארות שחפרו התורכים באיזור וכן את מקורות המים האחרים. פעולה זאת עזרה מאד לבריטים אך מבלי להתחשב בכך הם הכניסו אותו למחנה שבויים במצריים. ביקרו אצלו חברי "נילי" שהיו אז בקהיר והם קיבלו מד"ר בנימיני דין וחשבון טראגי על זכרון יעקב, על העינויים ומותה של שרה אהרונסון.

לויבה אהרונסון, איש "נילי", שלח אז ד"ח מדברי ד"ר בנימיני לאהרן אהרונסון בלונדון. בנימיני הוחזק במחנה השבויים כשנה אחת. עם שחרורו מהכלא, התקבל כרופא בצבא הבריטי בקהיר. לאחר מכן עבד כרופא ב"צלב האדום" ברפיח. משם הצטרף לחיילי הגדוד

העברי.

ב-1917, טיפל במסירות בכ-700 חיילים ופצועים מהצבא האנגלי. תוך כדי פעולותיו והעברותיו ממקום למקום העביר נשק קל ל"השומר".

בן-צבי, כותב באגרת לרחל אשתו מתל-אל-כביר אשר במצרים ב-27.11.1918: "כתבתי לבנימיני שרציתי לדעת כתובת קווקזית בכדי שאפשר יהיה למצוא עקבותיהם של צבי ניסנוב ותד ובכלל לבוא בדברים עם חברינו שם".

בן-צבי פנה אל בנימיני כידירו מימי הלימודים בקושטא וביקש שיעזור לו, כי צבי ניסנוב ונדב, חברי "השומר", נחשדו על ידי התורכים בקשרים עם "נילי" ובמעשי ריגול. הם נאסרו, הועמדו לדין בדמשק, נשלחו לגבול הרוסי ומשם לקווקז. בעזרת בנימיני רצה גם לבוא בדברים עם החברים בקווקז.

במכתב שני לרחל, ב-20.2.1920, בן-צבי מזכיר את בנימיני וכך לשון הדברים: "רחל יקירתי,

קבלתי היום על ידי הד"ר בנימיני שני מכתבים יחד עם ה"קמפר" הוא עבר במכונה עם זיבוטסקי וגם הזמיניני לנסוע ליפ".

מכתבים אלה מעידים על קשריו של ד"ר בנימיני עם אנשים בכירים מקרב אישי התנועה הציונית דאז. לאחר שחרורו עם יתר חבריו מהגדודים העבריים ששרתו בצבא הבריטי, התיישב בתל-אביב שהיתה אז עיר קטנה. בכל תל-אביב שרתו שלושה רופאים ושתי רופאות בלבד. 9 שנים עבד כרופא בגימנסיה העברית הראשונה בתל-אביב, "הרצליה".

הוא היה רופאם של ראשי הערים מאיר דיזנגוף, ישראל רוקח, ורבים מאנשי הצמרת. ידיו הקרוב היה דיזנגוף ויחד תכננו את פיתוח העיר כמקום מרפא ומרגוע. ד"ר בנימיני התמסר לחקר האקלים והחליף דעות עם גדולי אנשי המדע בחוץ-לארץ. הוא פירסם מאמרים רבים.

בנימיני התמסר לפעילות רפואית וציבורית, נבחר למועצה הראשונה של תל-אביב. הוא התעניין במצב המדיני בארץ; הוא עזב את מפלגתו, "אחדות העבודה", והצטרף למפלגה הרוזינוניסטית. הוא עשה את התפנית לאחר שביקר את התנהגותם של ידידיו בן גוריון ובן צבי בימי רצח ארלוזורוב. פרשה טראגית זו העכירה רוחות רבים ולפי דברי בנימיני ההאשמות היו עלילתיות ולא נתפסו האשמים האמיתיים. הוא עזב את המפלגה כמחאה ועבר לצד השני של המתרס. למרות שלילתו את דרכי המנהיגים דאז, הוקירוהו על פעלו, יושרו, ענותנותו ואהבתו את הארץ.

ד"ר בנימיני השתתף בייסוד איגוד הרופאים הלאומיים על שם מקס נורדאו ונבחר לנשיאו. טובת הצבור היתה לנגד עיניו ואפילו מתנגדיו הפוליטיים חיבבוהו עד ליומו האחרון. ב-1927 פירסם את החוברת "תל אביב בתור קוראורט".

ב-1928 פירסם את הספר "ילדינו", חקירה אודות התפתחות הנוער בארץ.

ב-1929 — "תל-אביב ריוויירה". הוא עשה לפיתוח תל-אביב כעיר מרפא ומרגוע.
ב-1930 — "הביאוטופולוגיה ומטרתיה" — בעברית וצרפתית. הוא ייסד אגודה לשיפור הגזע היהודי. פירסם מאמרים רבים לעידוד הילודה ודברי מחקר רבים אחרים שעוד לא ראו אור. הוא השתמש באמצעי רפוי חדשניים.

בנימיני ריפא את 'עמך' ללא שכר ובחינם. לעיתים רחוקות קיבל שכר סמלי. עניי הקווקזים שיחרו לפתחו והוא היה להם כאב. לא מעט תרם להם מכספו וסעד חוליו גם בכסף לקניית מצרכי מזון ורפואות.

הוא רגז על רופאים מעמיתיו שלא הגישו עזרה לחולים בשעות הלילה המאוחרות והיה לסמל בהתנהגותו עזר לכל.

ד"ר בנימיני התמסר לשיפור מצבם של בני עדתו והיה ליושב ראש הסתדרות היהודים ההרריים של עולי קווקז בישראל. ד"ר בנימיני היה הנשיא והרוח החיה של העדה.

ביוזמתו של בנימיני, נפגשו נציגי העדה עם ראשי התנהגה הציונית ועם מנהל מחלקת ההתיישבות, קפלנסקי, בדרישה להתיישבות היהודים ההרריים.

במכתבו לשטרייכר ב-7.10.1920 הוא מבקש לשתף את ההררים בתוכנית לשם גיבוש גרעין של עולים מתיישבים ולפורם בכל רחבי הארץ, בהתאם למסורות הטובות של בני העדה. לשם כך צירף כמה מאות חתימות של בני העדה המוכנים לעסוק בחקלאות ולהתפרנס ממנה.

בשנת 1926 נפגשו שנית באי כוח העדה ההררית עם ראשי מחלקת ההתיישבות ופרסו לפניהם את דרישתם להתיישבות.

בדברי תשובתו לד"ר בנימיני, במכתב מ-16.2.1926, מציין שטרייכר ש"לא הבטיח ליישב את ההרריים בקרוב. מתייחס באהדה לדרשותיהם להתיישבות, ובשעה שנסדר רשימת מתיישבים מבני עדות המזרח ניקח אותם בחשבון. רצינו להכניס חלק מהיהודים ההרריים לתוך נקודות ישוביות קיימות, אשר עמדו להפנות מקומות בודדים כגון כפר אוריה, כפר חטין ומצער שאין אפשרות ליישב כרגע אפילו בחדים".

מכתבים בנוסחים דומים נשלחו על ידי ד"ר רופין עשרות שנים לפני כן למנהיגים קווקזיים כמו שרבת אגיסמוב, יעקב יצחקי, בוגאטירוב, מרדכיוב, מכתוב ואחרים. והתשובות היו זהות: — "הקרקע לא הוכשרה" ... "רחוק מישוב יהודי" ... "אין-כסף" ... וכנהנה וכתה.

היהודים ההרריים הגיבו בזעם על ההתרשלות ואי מילוי הדרישות ליישב מאות מבני העדה. ד"ר אהרן בנימיני מציין בתשובתו: "אנו מתנגדים להתיישבות מיוחדת של עדות המזרח, הואיל ולא באנו ארצה כדי להמשיך בהבדלים הגלויים בין חלקי היהדות".

ב-9.1.1931, בבחירות לאסיפת הנבחרים ולמוסדות העירוניים לא הגישו בני העדה וחלק מהגרווינים רשימה עדתית נפרדת כדי שלא יהיה פיצול. ראשי הסתדרות היהודים ההרריים

בארץ ישראל העבירו הודעה כי יימנעו מהצבעה וביקשו להודיע על כך לוועדת הבחירות המרכזית בירושלים.

ביחד עם המכתב העביר בנימיני את פניית המחאה ובה הטעמים והנימוקים להימנעות היהודים ההרריים והגורגיים מהבחירות. הוא ביקש להקריא את המכתב בפני אסיפת הנבחרים. לעדות הללו היתה מגמה משותפת; לא להתייצב כעדות מפוצלות.

לאחר מכן, פנו למוסדות הישוב בדבר התיישבות לבנייה בכל רחבי הארץ. הם עשו זאת יחד עם אחיהם הגרוזינים. בפנייה מצויין שהיהודים ההרריים לא שכחו את חובתם לארץ-ישראל. עוד מימי הקונגרסים הראשונים הבטיח הרצל לנציגים ההרריים הקצאת אדמות להתיישבותם. ברוח הזאת נכתב מכתב גם לד"ר ווייצמן, אך לא זכו לתשובה. הם כעסו מאוד על יחסו הצונן כלפי העדה ההררית.

ב-1933, נפתח חגיגת מועדון הצעירים ההרריים בשכונת הקווקזים בתל-אביב. פתח מיכאל בן שם שבירך את האגודה. ד"ר בנימיני דיבר על מצב היהודים בעולם ועל יהודי קווקז ואיחל הצלחה לאגודה. נאם רביוב והוקרא תקנון האגודה.

ד"ר בנימיני היה הרוח החיה; הוא שיוס. אך בלעדי אנשים פעילים מקרב בני עדתו בדאי שלא היה יכול להתגבר על מכשולים שנקרו בדרכו. שמו של בנימיני הלך לפניו. המוציא לפועל והיוזם המעשי של החלטות המועצה הארצית של היהודים ההרריים היה איש הועד והיושב ראש שלה, מיכאל בן שם. את ראשית דרכו עשה בועד העדה בירושלים ולאחר מכן עבר לתל-אביב.

מיכאל היה איש משכיל ורב פעלים שעשה ימים וילות לעזרה לאחיו בני עדתו. הוא ניסח את מכתבי בנימיני בעברית ספרותית צחה. מבנימיני קיבל הוראות לפעילויות שונות ומילא אחר ההוראות בנאמנות רבה. הוא ידע את השפות הרוסית והעברית על בוריין. היה איש גאה וקנאי לעדתו. בנימיני מצא בו אדם מתאים למימוש רעיונותיו. עזרו גם חברי הועד נחמן סעדיה, ברוך אבשלומוב, האחים אדמוביץ, א. בכשיוב, ומאוחר יותר, הצעיר דאז, רשי יששכרוב.

ד"ר אהרן בנימיני נפטר בתל-אביב ב-י"ג תמוז תשי"ג-16.7.1943. עיריית תל-אביב הקימה לזכרו בבית החולים העירוני 'הדסה' מכון "קרטיאגרפי" לבדיקת הלב עבור מיעוטי אמצעים.

ספדו לו ביום פטירתו ובאזכרות:

א. בכשיוב, חבר הועד הארצי וידידו של בנימיני: "הוא לא היה איש מפלגה במונן המקובל. כאב על הפירוד בישוב, על הבדלי המעמדות, כאב שהמוסדות אינן נקיות מהמפלגתיות, התנגד להתיישבות מיוחדת של עדות המזרח. הואיל ולא באנו בכדי להמשך בהבדלים הגלתיים כדבריו..."

אורי קיסרי: ד"ר בנימיני חלם על עם בריא, לגביו כולם היו חיילים. כמן כן נאמו סגני ראשי העיר, מנהלי בתי חולים, עו"ד שוחט ידידו של המנוח, דוד בן גוריון, י. רוקח, ד"ר

ליבונטין, דייר הר-אבן, פרסץ ואחרים.
דוד בן גוריון: "בדייר בנימיני התמוגו הגאון של איש ההרים עם ההכרה המיוחדת של
יהודי בעל תרבות".

בתמונה: מיסין, יצחק יצחקי עם דיר א. בנימיני ורעייתו

ששון מכתיוב

ב-1907 הגיעה לארץ קבוצה גדולה של יהודי קווקז. חלק מהם פנה לעבודה חקלאית והשתקע במחניים. החלק הארי התפזר בכל פינות הארץ ועסק בעבודות שונות; חציבה, בניין וכישיים. מעטים, מבעלי האמצעים, פנו לעסוק במסחר. משפחת מכתיוב השתייכה אל הקבוצה האחרונה.

ששון מכתיוב היה ידוע כאיש אמיד. הוא עסק בקובאן במסחר וניהל רשת חנויות שהעסיקו עשרות משפחות מבני ההרריים. העיסוק במסחר היה נדיר בהתחשב בכך שבני קהילתו סחרו במרכולת דלה בנדחדיהם בכפרים השונים וכן עסקו בסחר חליפין. מכתיוב היה מקורב לבאגאטירוב, היהודי ההררי שייצג את יהדות קווקז בקונגרס הציוני בבאזל. כיהודי דתי וציוני החליט לטרוש את כל אשר לו ולעלות לארץ-ישראל. באגאטירוב ייפה את כוחו לפנות למוסדות הציוניים בארץ ולטפל בעניני העלייה. פעמים אחדות פנה אל ד"ר רופין ביפו כשליח מטעם ציוני קווקז ההרריים למען רכישת קרקעות ויישובם של ההרריים בארץ.

כאיש אמיד הוא הביא עמו רכוש רב. מכתיוב השתקע בירושלים בקרב בני עדתו הותיקים. הוא היה בעל רעיונות חדשים אותם רצה לממש. הוא התחיל לעסוק במסחר ובמיוחד בבניית בתים.

בשכונת "בית ישראל" אשר בירושלים בנה מכתיוב בניין רב מימדים בקנה מידה של אז; בניין בן שתי קומות עם מרתפים, וחצר פנימית שבמרכזה בור לאגירת מי גשמים. מחוצה ובצמוד לבניין, חנויות לבעלי מלאכה ומסחר. זה היה חידוש גדול באותה תקופה. בבניין התגוררו קרוב לעשרים משפחות. לא מעט מהיהודים ההרריים מצא כאן מחסה, הדרכה וכן עזרה כספית לסידורי קליטה ראשוניים.

נועזותו היתה גדולה. הוא בנה בקרבת מקום רפת גדולת מימדים ובה עשרות ראשי בקר ופרות חולבות. היתה זו אחת הרפתות הגדולות בירושלים. בעבודת החליבה עבדו רפתנים ערביים וכאן ייצרו מוצרי חלב וגבינות לממכר לחנויות וליחידים.

מכתיוב רכש עדר עזים וכבשים שמנה מאות ראשים רועים חובילים למרעה בהרים ולעת ערב חזרו והתפזרו בשכונות היהודיות, לחלוב מהם ולמכור חלב טרי.

הוא היה מסביר פנים, עניו ומתנהג כאחד העם. ביתו היה לבית ועד לכל נזקק. עד ליומו האחרון קנה ומכר קרקעות. בנה בתים להשכרה ולמכירה. עסקיו התרחבו ובנו נתנאל שותף בניהול.

עם מות האב, ירשו בנו נתנאל שהצלחה לא האירה לו פנים. הבנייה התדרדרה, בעדרי הפרות פרצה מגפה והמעטים שניצלו הובלו לשחיטה. בסוף ימיו, נשאר בחוסר כל והתפרנס בדוחק רב.

ד"ר אהרן בנימיני היה קרוב משפחה של מכתיוב ונתנאל היה חברו הקרוב. בשידולים מצד בנימיני הסכים נתנאל להיות חבר בוועד העדה ההררית, בו היה חבר שנים רבות. נתנאל מכתיוב היה ידיד קרוב לאבי ז"ל. הוא היה מבאי ביתנו עשרות בשנים. ממנו שמעתי רבות על יהודי קווקז. בשנת 1939 הוא יזם עבורי את הביקור הראשון אצל ד"ר בנימיני בביתו אשר בתל-אביב.

מאיר, בנו היחיד של נתנאל, פתח ב-1930 את קו מוניות השרות הראשון בירושלים, ברחוב בן-יהודה. במאורעות 1936 פיזרו הערבים מסמרים בכבישים כדי למנוע את תחבורת היהודים ומאיר היה בעל הרעיון לקשור מטאטים בפגושים הקדמיים על מנת לטאטא את המסמרים מהכביש תוך כדי נסיעה. בשנותיו האחרונות התגייס למשטרת ארץ ישראל.

מנוח אביוב

נולד בדרבנד בשנת תרל"ג-1873. גדל וחונך על ערכי הדת והמסורת היהודית. עת קמה התנועה הציונית, נתפש לרעיון ההגשמה, החליט לעלות לארץ ישראל, לבקר בה ולהכירה מקרוב.

בשנת 1904 עלה לראשונה לארץ-ישראל עם אביו אבא. הם נשקו את עפרה והוקסמו ממראה עיניהם. הם לא ראו את הקשיים שבהתנחלות. לעיניהם צצו רק המראות החיוביים ביותר. הם ראו את האדמה שממנה התעתדו למצוא לחמם. אמנם הכל מסביב היה יבש, עם הרבה חול, אך בחזונום ראו מסביבם ירוק מלא חיים שוקקים. הם ידעו כי צריך להשקיע הרבה. אולם מזאת לא חששו כי כוחם היה במתניהם.

הם ביקרו בכל פינה בארץ, השתטחו על קברי האבות, ביקרו במושבות ולאחר 17 ימי סיורים חזרו לקוקוז על מנת לחסל את עסקיהם ולעלות עם יתר בני המשפחה להתנחלות בארץ הקודש. באשר המשפחה היתה אמידה, החיסול אך למעלה משנה.

משפחת אביוב עסקה בדרבנד בחקלאות, בגידול צמח המאראנא ובשיווקו בכל רחבי רוסיה. נוסף לכך, היתה להם חנות "כל-בי" אזורית שהיתה ממוקמת בתחנת רכבת עירונית. נבנו חדרים לשכן בהם את העובדים שכולם כמקובל היו יהודים מבני העדה. מנהל העסק היה האח רפאל. עזרו גם יתר האחים; נפתלי, עשאל, אשר וגד. היתה להם אחות יחידה בשם דולת.

לפני עלותם נסעו בני המשפחה לארדיסה, נפגשו עם מנהיגי הציונות שם וקיבלו מכתבי המלצה. הוצעה להם קרקע מאדמות הגליל ללא תשלום והם סירבו בטענה שברצונם לקנות אדמה מכספם ולהתנחל בה ללא עזרת המוסדות.

בשנת 1905 עלו לארץ הנכספת. הם לא שכחו להביא באמתחתם זמורות גפן של זנים משובחים מקוקוז. המשפחה התגוררה בתחילה כמחצית השנה בירושלים. מנוח היה בין המצטרפים הראשונים לקבוצת הרב יעקב יצחקי שרכשו עם עוד משפחות מבני העדה ההררית חלקת אדמה והתנחלו בישוב 'באר יעקב' שנשא את שם רבם הנערץ.

ההתיישבות לא היתה סוגה בשושנים. תחילת מגוריהם היתה באהלים ובסוכות. לאחר זמן, נבנו הבתים מחמרי המקום המצויים בשפע; מהעפר והקש ליבנו לבנים, ייבשום בשמש ובנו ביתם.

בשנים הראשונות, באין מים לצרכיהם, הובא המים בקשיים ממרחקים. במרוצת הזמן נפתרה בעיית המים והוחל בנטיעת פרדסים וכרמים. נוסף לחקלאות, עבדו גם בשמירה. ההתגרויות מצד הערבים היו תכופות. אלו ניסו בכל דרך להצר צעדיהם של המתיישבים ולגרשם. לא פעם העלו את עדריהם על השדות המעובדים, דבר שגרם לעימותים חוזרים ונשנים. היו מקרים של שימוש בנשק ובאחד מהם נפצעו מנוח ואחיו רפאל. נעשתה סולחה

ושולמו להם פיצויים על אי יכולתם לעבוד עקב הפציעה.

הפרנסה מהחקלאות היתה נתונה בקשיים. מנוח היה למנהל משק של באק טורקי ושימש במשך ארבע שנים כשומר בפרדסי סמילנסקי. הופעתו היתה מרשימה, עם תלבושתו הקוקונית, תגוד בנשק וחרב. קומתו הזקופה וזקנו הרחב והמהדר, אמרו כבוד על כל רואיו. עם זאת, הטילה הופעתו פחד וסורא על ערביי המקום. הוא היה יהודי גא, שומר כבוד ומכובד על כולם.

מנוח היה אתלט, שחיין ורוכב מעולה. בקווקז, עסקה משפחתו גם בתעשיית דגים, בייצור יין, ובשיווקם. אף בגולה נתקלו בהתגרויות ובהתנפלויות של שיכורים גויים וגם שם הראו את נחת זרועם. כאלה היו האחים משפחת אביוב שהנחילו את מורשת הגבורה גם לבאים אחריהם.

ב-1924, בהנחת אבן הפינה לאוניברסיטה העברית בירושלים, הוזמנו לשם נכבדי היהודים. מנוח נסע לטקס עם חברי התנד של המושבה באר-יעקב כנציגה. הוא היה מעורה בכל שטחי החיים. מילא תפקיד חבר ועד ופעיל במספר תחומים רב. הוא מילא תפקיד כמוכתר הכפר ב-48-1928 שלא על מנת לקבל פרס. גם הוא נקלע לקשיים ומכר חלק מאדמתו כדי להיחלץ מהחובות.

אשתו צפורה, שליוותה אותו לאורך דרכו, ראתה בפועלו את הטוב והרצוי. היא היתה אשת חייל וחינכה את בניה לאהבת המולדת. ציפורה שיכלה את שני בניה; בן אחד נהרג על ידי חייל מהלגיון הערבי הבריטי. הבן השני, עמנואל, קצין בצבא ההגנה לישראל, נפל במלחמת השחרור. צפורה ומנוח מצאו ניחומים בהמשך עבודתם המסורה.

האחים, שלא כולם יכלו למצוא פרנסתם בחקלאות, התפרזו והתישבו בפתח תקוה וראשון לציון. הם פתחו חנויות לממכר תוצרת חקלאית, היו בעלי רפתות וקבלני בניין. בניהם ונכדיהם פזורים בכל חלקי הארץ. הבנים והבנות שרתו כולם בצה"ל ויש כאלה שהגיעו לדרגות בכירות. מצער שנפלו מקרבם חללים והיו בינם פצועים.

בימי מלחמת העולם הראשונה גויסו כמה מהאחים לצבא התורכי וגם היו כאלה שהשתמטו והסתתרו עד לכיבוש האנגלי. במלחמת העולם השנייה התגייסו בני המשפחה לצבא הבריטי בצו המוסדות הלאומיים. כאלה הם בני המשפחה הענפה הידועת לתרום את חלקה.

איתרע לי מזלי ופגשתי את מנוח בירושלים פעמים רבות. מנוח אביוב היה אורח רצוי בבית אבי. הוא הצטייר בעיני כאיש חזון והגשמה. כולו אמר כבוד והדר. לעולם לא שמענו מפיו כל טרזניה, או תלונה על קשיים. הוא עשה רבות לעזרה למען הזולת, בכל השטחים, ללא קבלת תמורה.

הופעתו היתה מרשימה. תמיד אמר "ברוך-השם". אביוב היה גאה במורשתו, גאה להשתייכות עדתו לעשרת השבטים. הוא סיפר רבות על המורשת העשירה, היה איש מסקרן ואהב את הארץ בכל מאדו. לדבריו, הארץ שלנו נפלאה ביותר ובנו תלוי הדבר כיצד להניב

פריה. הוא היה ישר בהליכותיו ותמיד תורם לזולת.
יש לזקוף לזכותו את בניית בית הכנסת הראשון בירושלים של בני העדה ההררית
הקווקזית בשנת 1908. הוא עשה זאת יחד עם הרב רבי יעקב יצחקי שסייע בהתרמת
כספים מבני העדה בארץ ובקווקז.
בחגים ובמועדים היה תמיד עולה לירושלים להתפלל בבית הכנסת של העדה ההררית
שהיה שותף לבנייתו. הוא גם ביקר את אחותו האלמנה ששיכלה את בעלה בשרתו בצבא
התורכי במלחמת העולם הראשונה.
מנוח אביוב נפטר בבאר-יעקב ב-ד' אדר ב' תשי"ו, 1946.

יוסף בנימיני

נולד בדרבנד בשנת 1879. אביו היה הרב סמן-טוב מנח מדרבנד. אמו, רבקה חנוכיוב. הוא קיבל חינוך מסורתי, פעל בארגונים ציוניים בעירו, הגשים מאוייו ועלה ארצה ב-1906 עם חלוצי העלייה השנייה. עם בואו, עבד ביקב ראשון לציון. לאחר מכן עבר לירושלים ועסק במסחר זעיר. זמן קצר לאחר עלייתו נשא לאשה את רבקה לבית אלחדף.

ב-1914 הצטרף למפלגת "פועלי-ציון" ובאותה שנה יצא לאמריקה. עבד בקליבלנד ולא נטש שם את פעילותו המפלגתית. הוא היה בין הראשונים להתנדב לגדוד העברי האמריקאי ועם הגדוד עלה ארצה. הוא השתתף עם גדודו בכיבוש מעברות הירדן מצפון ליריחו וכן בכיבוש רמת מצפה (א-סאלט) שבעבר הירדן והצטיין במלחמה באומץ לבו.

אחרי פירוק הגדוד נשאר בארץ, הצטרף ל"אחדות-העבודה" ולהסתדרות הכללית. יוסף בנימיני היה חבר ב"גדוד העבודה", היה מנהל עבודה בסלילת כביש עפולה צפת ואז חזר לירושלים וניהל את לשכת העבודה.

איש רב פעלים שניחן בכושר כתיבה; הוא פירסם מאמרים בעתונות האמריקאית ובעתון "דבר".

כשנוסד היישוב אבירייל בעמק חפר עבור משוחררי הגדודים העבריים, הוא היה אחד ממייסדי ארגונם ההתיישבות. טבעי היה הדבר שהתנדב ראשון לצאת לכיבוש המקום ושמירתו. היה מרכז העבודות להקמת המושבה.

בשבוע השלישי לעלותו על הקרקע, נרצח לאור היום בידי בידואים, ביום כ"ו שבט תרצ"ג, 22.2.1932. הידיעה על רצח יוסף בנימיני בואדי חואראת הדהימה את הציבור העברי בירושלים. בעיר הזאת, היה מוכר לרבים וחשובים מבני היישוב כאיש פעיל בקרב ציבור הפועלים. במשך שנים רבות היה מעסקניהם הותיקים של ההסתדרות וציבור הפועלים. בן 53 היה בהרצחו.

יהודה אדמוביץ

עלה מדרבנד, הצטרף לשורות ההגנה והיה פעיל בה. הוא עבד בשמירה במפעל החשמל בנהריה יחד עם צבי ניסנוב. המשיך לעבוד בשירותי המכס. עם קום המדינה, יזם את הקמת "משמר השבעה" ובה היה חבר עד ליום מותו.

בניו שרתו בעבודות התנדבותיות שונות ושרתו בצבא ההגנה לישראל. הידוע ביניהם הוא קותי, ששימש אלוף בצה"ל ונפל במלחמת לבנון. אחרי צאתו לגימלאות נרתם יהודה אדמוביץ לפעולת התנדבות בקליטת עליה. ב-1972, עם הגיע ראשוני העולים מקרב אחיו יהודי עדת ההרריים מקווקז, ביתו היה פתוח עבורם. הוא היה הכל יכול, מקשר בין חדשים לוותיקים. אדמוביץ היה לדוגמא וסמל. הוא עבר יחד עם העולים את חבלי הקליטה. מלאכה זאת היתה קודש לגד עיניו.

הוא היה איש עניו ונעים הליכות. ביקר אצל אחיו העולים בכל פינות הארץ וכאיש העדה הידוע את שפתם השרה אמון וכל בקשה או תלונה עברה דרכו. דבריו לא הושבו ריקם. ביתו היה לבית שני ולאכסניה לכל עולה שעלה מקרוב. דלתו היתה פתוחה לרווחה לקבלם ולסעדם במזון ובמשקה. היו כאלה שלטו אצלו. כל בני הבית שותפו במלאכת הקודש מרצונם החופשי, קליטת האחים מקווקז היתה לראש מאווייהם. אדמוביץ פעל וניהל מגעים עם הסוכנות היהודית בקשר להתיישבות חקלאית של אחיו. לא בכל פעולותיו הצליח.

הוא פעל במסירות רבה והקרבה למען קיבוץ גלויות. שנים רבות לפני כן הקדיש מזמנו לטיפול בענייני העדה בתל-אביב. הוא לא דרש את השררה, היה רחוק מחילוקי דעות ונהג לגשר בין כולם. דבריו נשמעו בכובד ראש, כולם אהבוהו. הוא החל לאסוף חומר על מורשת העדה ולא היה סיפק בידו להעלות מזכרונותיו בכתב.

אלוף יקותיאל אדם

יקותיאל אדם, בנם של אלישבע ויהודה אדם, בן העדה היהודית החררית מקוקוס, נולד בשנת 1927 בשכונת הקווקזים בתל-אביב. השם יקותיאל ניתן לו על שם סבו, יקותיאל רבאיוב, שנפל בקרב מדי מרצחים בשנת 1919.

עד משחר ילדותו חי באיירה חמה ואוהבת. הבית והמשפחה תרמו לו רבות לאהבה את המולדת. בצעירותו אהב לסייר ברחבי הארץ. אהב טבע ונוף. הוא התעניין בארכיאולוגיה והיסטוריה של העם היהודי.

קותי אהב בדידות וחיי הטבע קסמו לו. בסיורוי הרבים, למד להכיר את הארץ לאורכה ולרוחבה, על דרכיה ומשעוליה. הוא לכד חיות בר קטנות והעבירן לן החיות. בביתו, היתה לו פינת חי ובה טיפל במסירות רבה. הוא אהב לראות סרטי טבע. ברגעי הפנאי עבד וטיפל בגינתו. שם סידר את העתיקות שמצא בטיוליו הרבים.

אביו שימש לו סמל ודוגמא וכאדם הראוי לחקותו במעשיו הרבים והמבורכים לטובת הכלל. אביו סלל לו את דרכו להכנס לעבודת ההגנה. בצעירותו, נמנה קותי עם סגל עובדי מנגנון ה"הגנה" וטבעי היה שיצטרף לצה"ל עם הקמתו. בצה"ל, גילה את כשרונותיו, פילס לו דרך והתקדם עד להגיעו לשלבי הפיקוד הגבוהים ביותר.

במלחמת העצמאות פיקד על מחלקת לוחמים. במבצע קדש פיקד על יחידת סיור והניף את דגל ישראל על פסגת הר-משה ליד סנטה קטרינה. הוא למד הנדסה. היה בוגר קורס מגיידים והמכללה הבין-זרועית לפיקוד ומטה. הוא השתלם בפריז בבית הספר הגבוה למלחמה וכן בבית הספר הבין זרועי. לאחר מכן עסק בתפקידי פיקוד והדרכה.

במלחמת ששת הימים, היה מפקד חטיבת חי"ר שכבשה את אום-כתף. לאחר מכן, היה מפקד חטיבת גולני ומפקד אוגדה במלחמת ההתשה.

במלחמת יום הכפורים היה סגנו של אלוף פיקוד הצפון, וכראש המטה תיכנן את הביצורים ואת פילוס הדרכים. כן תיכנן את מבצע 'שלום הגליל'. מכאן נפתחה לו הדרך להתמנות לאלוף פיקוד הדרום. הוא נכנס למטה הכללי כראש אג"מ וב-1977 יצא ללימודים. ב-15 במאוס מונה לסגן הרמטכ"ל וראש אגף המטה הכללי. הוא הושאל לשנתיים למשרד ראש הממשלה. בגמר המלחמה לא רצה לחזור לתפקיד הזה.

קותי שרת שלוש שנים כסגן הרמטכ"ל והיה מועמד לשרת בתפקיד הרם ביותר בצבא, הרמטכ"ל. תפקיד ראש המוסד קסם יותר לסגולותיו. הוא חשב שבתפקיד זה יוכל לתרום את המירב. כפי שהעיד ראש הממשלה מנחם בגין, אכן התפקיד הזה הוצע לו. אך הנסיבות לאחר מכן היו מצערות מאד.

האלוף יקותיאל אדם היה נערץ ואהוב על כל פיקדיו. חי אתם בשדה וחש את רחשי לבם. הוא היה איש שדה, סייר מעולה, סמל ומופת במעשיו. היה מהיר מחשבה, מבריק

ונועז. ממעט בדיבורים ומתומצת. מקצועני, גאון ועז רוח, תכניותיו נדעו במקורותיו. הוא לא ידע פחד והשרה בטחון על סביבותיו.

אדם יזם ותיכנן את מבצע אנטבה. הוא יזם את פיצוץ הכור הגרעיני בעיראק. פעולה זאת היתה פרי מחשבה מעמיקה ואמיצה. תכנוניו התגברו על כל קושי אפשרי. הן נחוו בתפרות והגיעו לפרטים הקטנים ביותר. הכל היה גלוי לנגד עיניו. כביש חוצה שומרון הוא יציר כפיו, ועוד תוכניות חסויות רבות.

קותי היה איש עניו ושקט. שנה פומביות וראיונות. עניינו אותו המעשים בלבד. כתוצאה מזה, זרי הדפנה נפלו על כתפי אחרים. כאיש אוהב את המדבר ושצפונותיו היו נהירים לו. רכש ידידים רבים מקרב הבידואים והדרוזים והיה מבאי ביתם.

ערב פרוץ המלחמה בלבנון חזר בחופזה מארצות הברית שם ערך השתלמות. לא חסרו שמעות אודות שהותו בארצות הברית. יש שתירצו זאת בכך שהזמן לתכנון מבצע מסויים והיה מיתעד לפקד עליו. ועוד שמעות אחרות ששלטונות ישראל דחו אותן כשקרים.

הוא לא היה משובץ במערך הפיקוד של צה"ל. הוא יצא מייד לחזית לבקר את היחידות הלוחמות בלויית הרמטכ"ל ואלוף משנה חיים סלע. הוא לא היה שלם עם המלחמה בצפון, וציער אותו שלא עבדו לפי תוכניותיו המקוריות. קותי כאב את כאב הפצועים החללים הרבים שנפלו בקרבות. הוא רצה לתקן את המחדלים.

באחד הסיורים נכנס לאחת הוילות כדי להשקיף. באותו רגע נפלו פגזים רבים מסביב. הוא ירד עם חברו סלע למקלט הבית. שם חיכו להם המחבלים שירו בהם בפתח והם נפגעו מייד.

תבריו מהפיקוד, בשומעם על בואו, קיבלו עידוד רב. ביום שנהרג מצאו כביס חולצתו פתק מחברי המטכ"ל ובו כתוב: "קותי, אתה חסר לנו, הדרג הממונה לא דומה לך". אנו לומדים מוזאת שהפיקוד העריך אותו.

קותי מילא כל פקדה ללא הרהור. כל פקדה היתה קודש לנגד עיניו. כבוד וכיבודים היו זרים לו. אנשיו נהנו מחופש פעולה. הוא הקשיב לכל בקשה ומשאלה. בצניעותו הרבה, לא חשף פרטים מהמבצעים שפעל ותיכנן. הוא עמד בקרן זווית והזרים נפלו בחלקם של אחרים. הוא המשיך לרקום תוכניות חדשות בצניעה ובהסתר.

קותי נהרג שלושה ימים לפני שהממשלה עמדה למנותו כראש המוסד למודיעין. הוא הובא לקבורה בטקס צבאי בבית העלמין הצבאי בקרית-שאול. בהלוויה נכחו יו"ר הכנסת, ראש הממשלה, שרים, חברי כנסת, קצינים בכירים וותיקי צה"ל.

הארון נישא על כתפי 6 קצינים בדרגת תת אלוף. קברו נכרה בחלקה הצבאית. ספד לו ראש הממשלה מנחם בגין: "גיבור יקר. כל העם יזכור אותו מדור לדור. בן ונכד למכביס". ספד גם רחבעם זאבי שגילה מסגולותיו של המצביא קותי, תברו לנשק. רבים מתבריו לא הופיעו כי היו עסוקים במלחמת לבנון. באו דרוזים וגששים בדווים. הונחו זרי פרחים מכל זרועות צה"ל והמטטרה, מהנשיא ומממשלת ישראל.

רב אלוף לסקוב אמר עליו: "פלא שנהרג ולא הרג. היה איש שדה חבר אמת. חש פעילות צפורים וחיות השדה. קורא הרבה על פני השטח. אהבה לארץ. איש מעשה. ראייה למרחוק. איש רעיון ודמיון. יוזם מבצע אנטבה. פיצוץ הכור, יוזמתו ורעיונו של קוטי. הגשים דברים בלתי אפשריים. שומר סוד. שגא פומביות. זרי הדפנה קיבלו אחרים, והוא משחזר מבצעים אחרים. נתן חופש פעולה לאנשיו. מנהיג שלא ידע פחד. אהב את חייליו והם אהבוהו".

אלוף משנה מוקי בצר אמר לאחר מבצע אנטבה כשהיה סגנו של יוני בפעולה: "צניעותו של קוטי שהיה אחראי על המבצע וגיבש את התוכניות הסופיות. פיקח על הפעולה מהאוויר. בצניעותו הרבה לא חשף ולא פירסם פרטים מהמבצע כי חשיפה תזיק למדינה. עמד בקרן זוית והתשבחות נפלו בחיקם של אחרים".

אלוף יקותיאל אדם היה בן 55 שנים עת נהרג. הניח אשה ושני בנים המשרתים בצה"ל. אחרי מותו נקרא רחוב של שמו באור-יהודה בשכונת קרית גיורא. הלוט הוסר מעל השלט על ידי בני משפחתו. רחוב אחר על שמו בקרית שמונה. ישוב על שמו ביהודה.

ביוזמתו של האלוף רחבעם זאבי נחנך בית-בד לזכרו במוזיאון הארץ בתל-אביב. אלישבע, אמו של קוטי, הביאה מאוסף בנה אבנים לריסוק זיתים ואמרה בעת מסירתם: "את אלה הביא קוטי לביתו למשמר השבעה. אין מי שישמור על אלה. אני מפקידה אותן בידיכם. עשו בהן כהבנתכם". בטקס נכחו אלופי צה"ל, הרמטכ"ל ועוד רבים וחשובים מידידי המנוח מלבנון.

ראש הממשלה דאז, שמעון פרס, שלח את המברק הבא: "יפה רעיון בית הבד להנצחת זכרו של קוטי. אין דרך ראויה מזו לזכור ולהזכיר את אהבת הארץ של קוטי, את יחסו לעברה המקראי ואת אומץ לבו שהוקדש להגנתה".

אלוף יקותיאל אדם

עדת ההרריים בירושלים

במשך דורות רבים שימשה ירושלים מוקד לעלייה לרגל עבור היהודים ההרריים מקווקז. המקום המקדש ביותר היה הכותל-המערבי בירושלים. שם בכו והתפללו לגאולת עם ישראל. בנוסף, ביקרו במקומות הקדושים: בחברון, צפת, טבריה. בכל אתר ואתר דובבו שפתותי כל אחד את המעיק עליו בהאמינם בהתגשמות משאלותיהם לטובה.

הזקנים שבתבורה נשארו והעדיפו להתנחל בארץ האבות. הם איזו למשכנם את ירושלים. הם הביאו אתם את צרורות כספם וחשכותותיהם, על מנת לא להיות נתונים לחסדי הזולת.

כפי שהיה נוהג בגולה, בראשית התנחלותם בכפריהם, הם בנו את בית תפילתם ומסביב למקום הקדוש בנו את בתיהם. המקום הקדוש נשמר בידם והם הגנו עליו מכל פורענות. לעומת זאת, הקדושה שבמקום שמרה על גחלתם היהודית והבטיחה את אי טמיעתם בקרב הגויים.

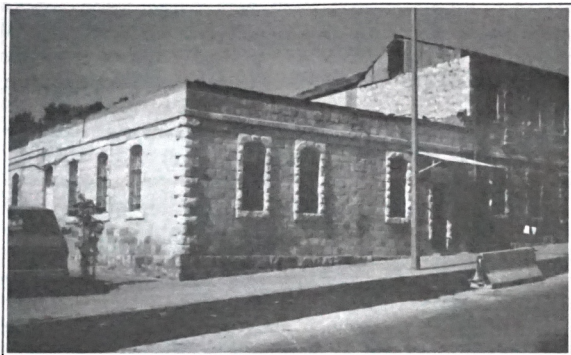
בעלותם ארצה ובאמצעיהם הדלים, בתחילה הם בנו את בית התפילה. אנו קוראים על בית הכנסת הראשון שנבנה על ידי היהודים ההרריים ואשר דווח עליו ב"הלבנון" משנת תרל"ה, 1875. – "העולים היהודים ההרריים מקווקז עלו בדרך כלל ירושלימה. מנו כמאה משפחות, ואלה כולם מכספם אשר הביאו עמם, ויש כאלה רוכלים ובעלי חנויות. גם הם קנו למו חצר ויבנו שם בית-תפילה ובאשר לא יש בהם חכמים וידעי תורה. על כן אין רשומם נכר בירושלים".

בית-הכנסת הראשון נבנה בירושלים בשנת 1875 ומיקומו לא ידוע. מדברי הזקנים משתמע שהיה בעיר העתיקה ונהרס עם כיבוש הרובע היהודי על ידי החיילים הירדניים. בית הכנסת היה היסוד הראשון ולב לבה של העדה. כל עולה שזה עתה עלה, נפגש כאן וקיבל ידיעות והדרכה. יש שישנו והתגוררו בבית הכנסת עד לסידורם. מכאן יצאו לתור ולחפש פרנסה. נכבדי העדה מצאו להם סידורים ראשוניים בקליטתם וברובם בנו בתיים ליד בית הכנסת.

בשנת תרע"ב, 1912, נבנה בירושלים בשכונת "בית ישראל" בית כנסת לעדת היהודים ההרריים. היתה זו שכונה ותיקה שרוב רובם של בני העדה גרו כאן והם נמנים עם בוניה הראשוניים.

לאחר שנים, נבנה בצמוד גם תלמוד-תורה וחדרים לשכן בס נצרכים, אלמנים, אלמנות ובחדיים.

היות ואנשי העדה היו אז נתינים זרים, הרכוש וההקדש נרשמו על שם יהודי שהיה נתין עותומני, כי הארץ היתה תחת שלטון התורכים. הרכוש נרשם כ"מושאל" ובבוא העת התחייב אותו אדם שהוסמך מטעם העדה (והיה אדם ישר ונאמן), להעביר את הרכוש על

בית הכנסת של היהודים ההרריים בירושלים
נוסד בשנת תרס"ח-1908

שם העדה ההררית.

ההעברה על שם העדה נדחתה ולבסוף נערמו קשיים והיא לא קויימה. הדברים הגיעו לדי משפטים ומחוסר ברירה נאלצה העדה בכאב רב, לקנות ולפדות את הרכוש בשנית (ועל זאת בפרק מיוחד).

בבנין ההקדש גרו כמה מאלמנות העדה. אותן אלמנות שילמו במיטב כסף עבור שכירת המגורים בהקדש, כי בושו לגור בחינם אין כסף. הן יכלו לגור בבתי זרים, אך העדיפו לגור בצמידות לבית-הכנסת כי כאן אפשר לפגוש אנשים בימי שבת חג ומועד, בימות ברית מילה, בר-מצווה, חתונות ולהבדיל גם בימי אבל. כאן היה המוקד למפגשים, כאן הרגישו שייכות ולא בודדות ועזובות.

אלמנות אלו התארגנו בערבי חגים ומועדים, שטפו וניקו בהתנדבות וללא שכר את בית הכנסת והחצר. למרות מצבן הקשה, לא פנו בשום מקרה לועד העדה בבקשת עזרה, אפילו הקטנה ביותר. הן בושו ולא חונכו לקבלת חסדים. הן עבדו בכל עבודה; במשק בית, כביסה, בישול, טיפול בילדים וכן בכל עבודה קשה אחרת. משכורתן היתה דלה ומשכר זה שמרו גם לימים הקשים.

ידוע שאלמנים, אלמנות ושאר הזקנים, הכינו להם בעודם בחיים תכריכים, קנו להם אחוזות קבר ושמרו כסף לימי הישבעה, לאחר שילכו בשיבה טובה לעולמם.

אלמנות ונשים גרושות מטופלות בילדים עבדו בכל עבודה ופירנסו את ביתן בכבוד. הדגש היה על חינוך הילדים וכשאלה גדלו הם עזרו לאמותיהן. לא ידוע על אלמנות או גרושות שנישאו בפעם שניה. דבר זה לא היה מקובל.

עבור נשים אחרות, האתגר היה לעזור לזולת. ידוע על אלמנה שאימצה 2 תינוקות שהוריהם נפטרו מרעב במלחמת העולם הראשונה. היא גידלה אותם כבניה. אחד מהם היה עיוור וכשגדל פתחה עבורו חנות לממכר ירקות וגם חיתנה אותו. השני קיבל השכלה אוניברסיטאית ועבד במשרד עצמאי.

מקרה שני; אשה אלמנה עקרה אמצה בן שלא מבני העדה, וגם הוא גדל בביתה כבנה לכל דבר. במותה קיבל את רכושה כצוואת האם.

התפקידים האלה והאחרים, שחובת הקהילה היתה לטפל בהם, נעשו על ידי האלמנות. הן עזרו במקום להיעזר ומהסיבה הזאת דרשו תמיד בשלומן וביקרו אצלן בכל עת.

בימים הטובים ההם, כל החגיגות המשפחתיות היו נערכות בבית הכנסת; ברית, בר מצווה, אירוסים, חתונות. לשם כך נקנו כלי אוכל רבים והם נשמרו בארון בבית הכנסת.

למרות המצב הכלכלי הקשה ששרר באותו זמן, לא היו מקבצי נדבות מבני העדה ההררית. זה היה דבר שלא העלו על דעתם. נושא זה לא היה קיים עבורם. הם עבדו בכל עבודה והתפרנסו בכבוד.

היות ובית הכנסת היה המרכז הרוחני של העדה. רצוי לציין פרטים מתחילת בנייתו ועד לימים אלה. מה עשו וכיצד פעלו הועדים הראשונים והאחרים מאז ועד עתה, כי העניינים היו

סבוכים.

ביום א' דר"ח כסלו, תרע"ב-1912, נקנתה חלקת אדמה; בית גדול ושלושה חדרים קטנים, סך הכל אלף ושש מאות אמות קרקע, מידי המורשים של זקנים וזקנות מביית "אוסף נדחים" ובית מחסה לזקנים וזקנות בירושלים.

הבית והחצר הפנימית נקנו בשותפות ע"י שניים; יהודה בן-יוסף מתושבי העיר קובא בפלך באקו מרוסיה, קיבל את המחצית הצפונית.

החלק הדרומי נקנה על ידי פסח בן רבי אלקנא מפלך דאגסטן ברוסיה. הכותל של הבית הגדול המפריד בין שתי הנחלות והיה משותף לשני הקונים הנ"ל.

הבית ושלושת החדרים אשר בחלקה הדרומית הוקדשו על ידי פסח אלקנה לעדת היהודים ההרריים הקווקזים בירושלים.

ארבעה חדרים נוספים נבנו על המגרש שבחצר בית הכנסת על ידי המנוח הרב יעקב יצחקי ששימש בתור רבה של העדה. לשם כך קנה הרב מאה וחמשים אמות קרקע נוספות מהמנוח יעקב תאג'יר. יש לזכור שכסף זה לקנייה הנוספת של הקרקע והחדרים נאסף מתרומות של בני העדה.

אחת התרומות המרגשות שנשתמרה בכתב יד יפה ביותר ואשר כתובה בידי הרב יעקב יצחקי בשנת תרע"ד-1914 מעידה:

"אנחנו החיימ יאדי דאגיסתן השוכנים בירושלים, אמר לנו אחד מעדתנו יהודה בר-יוסף מקובא, איך המנוח מיכאל בר-ישעיה הניח אצלו בתור פקדון, בחייו זה זמן רב סך ר' שנת, ואמר לו בפני ר' בנימין הזקן, איך שהקדיש אותם לבנין בית המדרש של יאדי דאגיסתן לעילוי נשמתו כי אין לו בנים.

והנה אנחנו טובי הקהל קבלנו בשלימות את הסך הזה, מידי יאדה הנ"ל ושכרנו אחד תלמיד חכם לומר לו קדיש ומשניות שנה תמימה, ולומר השכבות והפטורות בכל שנה ושנה ביארצייט שלו, ואת הנותר הוצאנו לבנין בית המדרש. תהא נשמתו צרורה בצרור החיים! ולראי באנו על החתום, פעה"ק ירושלים תובב"א, יום א' לחודש שבט התרע"ד 1914 לפ"ק. נאום בנימין בהרע"י, נאום יעקב בהר"י יצחק ז"ל."

אחד החותמים על המסמך הזה הוא אבי, מנשה בן רבי יוסף ז"ל.

עד לתאריך ד' מנחם אב תרפ"א 1921, טענו יהודה בן-יוסף ויהושע חנכה שהם באי כח הקהילה והם מורשים לגבות כספים משכירות החדרים ובתי ההקדש ולעשות בכסף זה כרצונם.

לעומתם, באי כח העדה הקווקזית, הרב אביתר, שמשון בן זכריה נורוב ומנשה בן יוסף, טענו שהנכס הזה הוקדש לעדה ורק הם, שנבחרו, יכולים לנהל את נכסי העדה וההקדש. לכן הוגשה תביעה משפטית. בפסק דין של הרבנות הראשית לארץ ישראל שבירושלים, מתאריך ד' מנחם אב, תרפ"א, נקבע שהאדונים הנזכרים למעלה הם באי כח העדה. הם בלבד ינהלו את עניני הכספים וכל הנוגע להקדש ובית הכנסת הנ"ל.

יהודה בן-יוסף ויהושע תצנח אין להם זכות להתערב בעניני ההקדש ובית הכנסת האלה שבשם פסח אלקנא.

על פסק חדין התומה הרבנות הראשית דאו שבירושלים.

מר פסח אלקנא היה בזמנו איש אמיד מאד. בעלות הקומוניסטים לשלטון הוחרם כל רכושו והוא נהפך לחסר כל. לכן, בתאריך 19.10.36, ניתן יפוי כח להאי אשר אבאיוף מאת פסח אלקנא מרוסיה לגבות את כספי השכירות מהשכנים שדרו בחדרים שבחצר בית הכנסת (כפי שידוע, חדרים אלה נבנו על ידי יצחקי ז"ל רב העדה, ומכספי תרומות).

פרנסי העדה העלימו עין מבקשתו ומרצנם החופשי שלחו לו כספים על מנת לסעדו במצוקתו ובימיו הקשים. יתר הכספים שניגבו מהשכירות הופקדו בבנק ברקליס אשר בירושלים. מדי פעם הוצאו כספים ששימשו לבדק בית ולהחזקת בית הכנסת ותלמוד התורה של מרכז היהודים ההרריים הקוקזים בירושלים.

בתאום עם נכבדי העדה, כתב מר אבאיוף מכתב לבנק שהוא מוותר על יפוי הכח שניתן לו וחתם שראשיה הנבחרים של העדה יכולים לנהל את עניניה הכספיים והאחרים. כפי שצויין, נקנו הקרקע והרכוש באמצעות תורמים ומנדבים מבני העדה, בידיעת והסכמת המנצח יעקב תאג'יר, בעל הרכוש לפני המכירה.

הרכוש שנקנה מיעקב תאג'יר, "בעל הרכוש", כלל בית גדול ושלושה חדרים וחצר פנימית בשכונת "בית ישראל". לפני כן שכן בבתיים אלה מושב זקנים וזקנות, שגם הוא רכש את הנכס הזה בקנייה מאת המנצח תאג'יר. בערך באותו זמן קנתה העדה ישירות מן המנצח שטח אדמה נוסף של 150 אמות.

פעולות הקניות הנ"ל שאושרו על ידי המנצח, גם בכתב וגם בעל פה, לא נרשמו רשמית במשרדי ספרי האחוזה בירושלים. הואיל ואצשי העדה היו נתינים זרים, ולפי החוק העותומני לא יכלו להחזיק בנכסי דליג.

כאמור, לעדה יש מסמכים המאשרים שהמגרש שבניו עליו בית הכנסת נמכר ע"י המנצח לעדה והוא קיבל ממנה את התמורה הכספית.

סוכם שהקושן שהיה בשמו של המנצח היה רק "מושאל" ושאינו לו שום תביעה מהעדה על המגרש הנ"ל, ובבוא הזמן יעבירה על שם העדה.

מאז הקנייה החזיקה העדה ברכוש והפעילה בו את מוסדותיה כגון: בית-כנסת, ת"ת והקדש לעיי העדה.

במשך כל השנים שלמה העדה את כל המיסים וכן הכניסה תיקונים ושינויים; תוספות לבניינים הקיימים. כל זה מכספה.

כשמת יעקב תאג'יר, נמצא הרכוש ערדנו רשום על שמו. האפוטרופסים אשר נתמנו על עזבונו, לא העבירו את הרכוש על שם העדה. על אף הדרישות הבלתי פוסקות מצידה.

האפוטרופסים לא שמו לב לבקשת העדה ומצאו לנכון למכור את רכוש העדה ולקבל תמורתו כסף, ללא נקיפת מצפון.

מיותר לציין שפעולות המכירה יצרו שערורייה גדולה. הדברים בין העדה והקונה הגיעו לכדי מריבות וסכסוכים קשים. הקונה טען שלא ידע שהנכס הוא הקדש וכי המוכרים הונו אותו ושיקרו לו.

מיום שנבנה בית הכנסת והבניינים הסמוכים לו, נתלו על כותלי הבנין מבחוץ שלטים מאירי עיניים המעידים שכאן הקדש ותלמד תורה של העדה היהודית ההררית הקווקזית בירושלים ושהמקום נוסד בשנת 1912. הקונה טען שלא ראה את השלטים המוצבים. עם המכירה וגזל רכוש העדה, נכתבו מכתבים מפורטים לוועד הקהילה, הועד הלאומי, מכתב לראשון לציון, מאיר חי עוזיאל, לוועד עדת הספרדים; שיואליו להגיש עזרה ולבטל את רוע הגזירה. כל התוצאות היו שליליות.

מבחינה חוקית ומשפטית, עמדה העדה במצב קשה וחמור. בליט ברירה, היו חייבים ראשיה להשלים עם זאת, ולא נותר להם אלא לגייס כספים ולפדות את הרכוש, שנהיה לרכושם ברכישה שניה. אמצעים כספיים לא היו בנמצא, כי כנדע אנשי העדה עניים ומספרם מועט, וכן המצב ביתר ערי הארץ.

ההקדש נמכר לאדם פרטי בסכום 400 לא"י, סכום פשוט מאד אפילו בשנת המכירה ב-1941. הקונה תבע 1000 לא"י תמורת העברת הנכס והביא כל מיני סיבות לתפירת הסכום.

ב-24.3.43 קיבלה העדה הלואה פרטית. המלווה היה בסך 1000 לא"י לתקופה של שנתיים, בריבית גבוהה וגם הנכס מושכן.

הלווים מטעם העדה היו שניים; האחד מתל-אביב והשני מירושלים. שלושה מהנכבדים חתמו על הסכם הפשרה. העזרה שהתקבלה מטעם העדה בתל-אביב ושאר המקומות, היתה גדולה ובלעדיה הכל היה יורד לטימיון.

כסף ההלואה שולם במלואו ונרשם לפי הפרוצידורה על שם שלושה נכבדים. ב-11.11.52 נרשם הרכוש בתור הקדש לעדה ההררית ומתו ממונים לניהול עניינים שוטפים. בכך תמה פרשיה עגומה זאת.

עם כניסתי לתפקיד מזכיר העדה בשנת 1940, ולאחר תקופה קצרה כיושב ראש העדה בירושלים, אספתי בארכיון מסמכים שונים. בשתי רשימות נרשמו שמות בני העדה שהתגוררו בירושלים. רשימת השמות עזרה לי בעבודתי, במיוחד לתקשורת פנימית. לפי דרישה מהתאריך 27.8.47, נשלחה רשימה לתל-אביב לשם מפקד שערך מרכז העדה עבור הבחירות למועצה המקומית. הודות לרישום אנשי העדה בירושלים ידועים לנו כיום שמות האנשים, מספר בני המשפחה, העיסוקים ומקום המגורים בארץ ובקווקז. מהפרוטוקולים של ועד עדת ההרריים בירושלים משנת 1930 ואילך נשתמרו מעט מאד מסמכים.

ידוע שמיכאל בן-שם שימש כיושב ראש העדה מיום עלותו ארצה בשנת 1922 עד לשנת 1931, יום עזבו את ירושלים ועלותו לתל-אביב. שם שימש בתפקיד הזהה עד ליום פטירתו.

הרוח החיה, האב הרוחני, היוזם, האיש שכל שאלה הופנתה אליו, היה ד"ר אהרן בנימיני. למן שנת 1929 ייצג את ירושלים בפני המוסדות. הוא הכיר את כולם. מירושלים נסעו לתל-אביב להרפא ולקבל ממנו תרופות, ללא תמורה כספית. לא מעט תרם לנוסקי העדה. הוא כינס אסיפות במיוחד בירושלים. הראשונה התקיימה ב-22.12.30 בבית הכנסת דונה בנושא ההתיישבות.

מכתב ליו"ר הועד בירושלים

במוצאי שבת 10.1.31 ב-7 בערב תתקיים בבית ד"ר בנימיני ישיבה משותפת של הועדים, שבערי הארץ ומושבותיה.

בישיבה זאת ידונו על הרבה שאלות אשר עומדות על הפרק כגון: הקונגרס הציוני ועוד. נא להביא כרטיסי בוזר.

ד"ר בנימיני יו"ר

מכתב ליו"ר הועד בירושלים

14.1.31. יש להתיחס בכבוד בענין האחד עם היהודים הגורגיים. צריכים להפגש ולעין בשאלה בכל היקפה.

ידוע לכם שכל חבר וחבר יכול לבחור באופן חופשי באיזו מפלגה שהוא רוצה.

ד"ר בנימיני יו"ר

מכתב ליו"ר הועד בירושלים

12.2.31. שלחנו מכתבים לעדת הגורגיים גם אתם לכו אליהם ולרזום במעשה. נא להודיע על התוצאות.

ד"ר בנימיני יו"ר

מכתב ליו"ר הועד בירושלים

24.2.31 עדיין לא קבלנו מכס תשובה בנוגע לגורגיים. השתתפותנו בקונגרס הציוני תלויה הרבה בארגון הזה. נא לענות בלי דיחוי.

ד"ר בנימיני יו"ר

במשך שבועיים בלבד שיגר בנימיני ארבעה מכתבים למען איחוד עם העדה הגרוזינית כי רצה בשיתוף פעולה אתה, כדי ששתי העדות תיוצגנה בקונגרס הציוני ברישימה מאוחדת ותוכלנה להעלות בפורום חשוב זה משאלות חשובות; החשובה בהן – ההתיישבות של בני שתי העדות שעלו מקוקוז. עד כמה שידוע, לא היו תוצאות ליוזמה הזאת.

במכתב אחר מטעם בנימיני הוא מבקש לעזור למשפחת חזונב כי נתונים הם לחרפת רעב. אחיו היושב בדרבנד לא יכול לעשות מאומה. הוא מבקש לעשות כל מה שאפשר לעזור לו במצוקתו. בנימיני לא מפנה את המשפחה למוסדות. הוא טוען שאנו בעצמנו צריכים לעזור אחד לשני כפי שנעשה הדבר בגולה כיד המסורת הטובה עלינו.

פרוטוקול מתאריך 24.2.41

1. דריח מפעולות הועד. 2. בית הכנסת. 3. האלמנות.

יש לבקש תרומות מהחברים ולהשיג כספים ממקורות אחרים על מנת לערוך בדק בית ולתקן את הטעון תיקון בבנין הכולל.

יש להרחיק מהועד את י.ב.י. אשר התנגד לכמה מפעולות ההתאגדות וגרם לה נזקים, ואין לשתפו בפעולות באיזה אופן שהוא (מקרה חריג ומצער של סילוק חבר מהועד).

פרוטוקול מתאריך 11.11.52

יש לטפל בענין הארנונה. לקבל מהם את הסכומים המגיעים לנו מנזקי המלחמה. יש להסביר שבמלחמת השחרור, גג בית הכנסת שהיה עשוי עץ ורעפים נפל וקרס. הקירות ניזוקו, הדלתות החלונות נעקרו ונשברו. בית הכנסת שימש בזמנו בתור עמדה קידמית לאנשי ההגנה וצבא ההגנה לישראל.

בתי האלמנות ומגוריהן ניזוקו קשות מההפגזות הירדניות. יש לפנות גם למשרד הדתות (העזרה המקווה ממשרד הדתות לא הושגה למרות בקשות רבות).

הוחלט שבכסף שנקבל מדמי הארנונה נתקן נשפץ כל מה שניתן וניצוק גג מבטון. יש לקבץ ולאסוף את הספרים וספרי התורות וכל תשמישי הקדושה המפוזרים בבתי הכנסת האחרים.

יש להקצות בשטח המתוקן מועדון לצעירי העדה. יש לערוך מחדש את התפילות שהופסקו מימי מלחמת השחרור.

לפרסם שכל אדם שיש לו טענות עם קבלות על סכומי כסף שיבוא ינמק ויקבל את המגיע לו.

יש לאסוף מסמכים הקשורים לעדה מכל מקור אפשרי.

עם התקבל הפיצי הכספי מהארנונה וכן מתרומות אנשי העדה בערים ובמושבות, הוחל בעבודות הבנייה. כמקווה, נוצק גג מבטון. הודות להענותם של רבים, נסתיימה העבודה פיסית וכל המוסדות עומדים על תילם.

אנחנו המורשים של הזקנים וזקנות מבית אסף נדחים ובית מחסה לזקנים וזקנות עפ"י ההרשאה שבידינו חתומה כד"ת למכירת הנחלה אשר קנו הרי מיכאל כהן מקיוב ר' נחום שקאלמאן אלף וששה מאות אמות קרקע אדמת מירי ועשו ע"ז בנינים בית אחת גדולה ושלושה בתים קטנים, והניחו אחרי הבנין להרחבת הדרך מאה וארבעים אמה ונשאר מקום הבנינים הנז' עם החצר שלפני הבנינים אלף וארבע מאות וששים אמה בצירוף השני אמות ורחב בצד צפון שהונח לדרך בשותפת עם המוכרים על כל האורך שיש לנו, והנה מכרנו בכח המסור בידינו כנז' את השלושה בתים הנז' וכל הקרקע שלפני הבתים אשר מחזיק ביחד מקום הבתים והקרקע בצרוף השני אמות הנ"ל בס"ה שמונה מאות וחמשה ושלושים אמות וחצי לסי' יהודה בן יוסף מתושבי עיר קובא פלך באקו מרוסיה בעד סך המחיר שקבלנו לידינו לטובת הזקנים והבע"ח שעל המפעלים הנ"ל אשר יחולק עפ"י הפסק דין מבד"צ הי"ו, ואלה הגבולים של חלק הקרקע שקנה ס"י יהודה הנז' מצד מזרח דרך המלך, מצד דרום הבית, הגי' הנז' והקרקע שמכרנו לסי' פסח ברי אלקנא מפלך דאגיסתאן מרוסיה, מצד צפון דרך השני אמות הנז' אשר משותף עם השני אמות אשר יניחו לזה בעלי הנחלה מערב הקרקע של בעלי הנחלה ס"י יעקב טאווער הי"ו ושותפיו והכותל מהבית הגי' הנז' נמכר לסי' פסח הוא משותף עם הקונה ס"י יהודה הנז'.

ועפ"י ורשותנו הלכו הקונה הנז' וזכה והחזיק את הנחלה הנז' בגבולי וקנה בכל הקנינים הי"מ לפי"ד והרשות להקונה הנז' לעשות בזה כאדם העושה בתוך שלו באין מוחה ומערער כלל וכלל, והרשות להאדתיים ס"י יעקב הנז' ור"מ קטנטאוויץ נ"י להצדיק להקונה הנז' ס"י יהודה ובי"כ באופן שיקבל קושאע על כל הוצאות הקונה הנ"ל והכל נעשה באופן הי"מ לפי"ד וברצון הטוב והגמור והקניס זקנו אחרים מידינו ע"ז. ובעה"ח יום א' דר"ח כסלו תערי"ב לפ"ק פעה"ק ירושלם תובב"א.

יעקב צבי

אברהם דוד

משולם זיידה שטיין

ליב בער

והאדתיים הנ"ל

מחויבים הקרקע

למדוד ע"י הפולך.

גם אנחנו הח"מ אשר קנינו הנחלה ועשינו הבנין בעד הזקנים הנ"ל הננו מאשרים ומקימים את המכר הנ"ל הנעשה מהמורשים הנ"ל ואין מצדנו שום ערעור ופקפוק ונעשה גם מאתנו בקאניס שקנו אחרים מידינו ע"ז ובאחי"ם לפי"ד ובאעה"ח יום הנז'.

נאום: מיכאל הכהן
נאום: נחום שקאלמאן
שלמה יצחק
יעקב צבי ב"ר ברוך
אברהם דוד
(מעלי"ד)

אנחנו הח"מ אשר הנחלה הניז מעלד"ז היא כתובה ע"ש הח"מ הקרקע והבנין הניל הננו מחויבים אנו הח"מ לילך ולהצדיק להקונה הניל ולבייכ בעת שירצו לקבל קושאן על הניל כמו שמבואר בהשטר מכר מעלד"ז וכל הוצאות הנדרש לזה על הקונה הנזי מהחל ועד כלה, המערקא עד ניסן תערי"ב הבע"ל קבלנו ומניסן הבע"ל על הקונה לשלם וע"ז בעה"ח יום א"ך טבת תערי"ב.

יעקב חזקיה טאגיר

משה קטנטראוויטץ
(מתאים למקור ש. חפץ)
כיח אלול תרפ"ה

אנחנו המורשים של הזקנים וזקנות מבית אוסף נדחים ובית מחסה לזקנים וזקנות על פי ההרשאות שבידינו חתומה כדת" למכירת הנחלה אשר קנו הרב מכאל כהן מקיוב ע"י ורי נחום שקאלמאן נ"י אלף וששה מאות אמות אדמת מיירי ועשו על זה בנינים בית אחת גדולה ושלושה בתים קטנים והניחו אחרי הבנין להרחבת הדרך מאה וארבעים אמה ונשאר מקום הבנינים הנ"ל עם החצר שלפני הבנינים אלף וארבעה מאות ששים אמה בצרוף השני אמות רוחב לצד צפון שהונח לדרך בשותפות עם המוכרים בעלי הנחלה על כל האורך שיש לנו והנה מכרנו ככח המסור בידינו הנ"ל את הבית הגדולה הנ"ל וכל הקרקע שלפני הבית הג"י הנ"ל אשר מחזיק ביחד מקום הבית והקרקע המחזיק ביחד ששה מאות וארבע ועשרים אמות וחצי אתה לסי"י פסח ברי אלקנא מתושבי עיר דרבנד פלך דאגיסטאן מרוסיה מתחום ארעה ועד רומ רקיע בעד סך דמי המכירה שקבלנו לדינו לטובת הזקנים והבע"ח שעל המפעלים הנ"ל שיחולק כפי הפסק דין מבדי"צ הי"ו, ואלה הגבולים מצד מזרח דרך המלך מצד דרום דרך על שבעה אמות שהניחו בעלי הנחלה מצד צפון הכתל מהבית הג"י אשר משותפת בין הקונה ר' פסח הנ"ל עם שכנו מ"י יהודה בין יוסף שקנה שלשה בתים קטנים הנ"ל מערב הקרקע של בעלי הנחלה הנ"ל ס"י יעקב טאגער היו"ו ושתפיו ועפ"י רשותנו הלך הקונה הנ"ל וזכה והחזיק את הנחלה הנ"ל בגבוליו וקנה בכל הקנינים הי"מ לפי"ד והרשות לקונה הנ"ל לעשות בזה כאדם העושה בתוך שלו באין מוחה ומערער כלל וכלל והרשות לה"ה ס"י יעקב הנ"ל ורי"מ קנטרוביץ הי"ו להצדיק להקונה הנ"ל ס"י פסח הי"ו ובי"כ באופן הי"מ לפי"ד וברצון הטוב והגמור ובק"גס שקנו אחרים מדינו על זה ובאנו על החתום יום א' דר"ח כסלו תער"ב לפ"ק פעה"ק ירושלים תו"ב יעקב צבי ברי דמך כץ מורשא

אברהם דוד צינדער

משולם זידה שטיין

לייב בעד גזורז, יש ספק אם השם נכתב בדיוק היות וקשה לקרוא את החתימה.

האדונים גם אנחנו הח"מ אשר קנינו את הנחלה הנ"ל ועשינו את הבנין הנ"ל מחויב להודות בעד הזקנים כנ"ל הננו מאשרים ומקימים את המכר ע"י הפולן הקרקע הנ"ל הנעשה מהמורשים הנ"ל ואין מצדנו שום ערעור ופקפוק ונעשה גם מאתנו בקג"ס שקנו אחרים מדינו ע"ז ובאחיי"מ לפי"ד ובאעה"ח יום הנ"ל.

נאום: שלמה יצחק

נאום: נחום שקאלמאן

נאום מיכאל הכהן

נאום יעקב צבי ביר דמוץ

אברהם דוד

אנחנו הח"מ אשר הנחלה הניז מעלדיז היא כתובה ע"ש הח"מ הקרקע והבנין הניל הננו מחויבים אנו הח"מ לילך ולהצדיק להקונה הניל ולבי"כ בעת שירצו לקבל קושאן על הניל כמו שמבואר בשטר המכר מעלדיז וכל הוצאות הנדרש לזה על הקונה הניז מהחל ועד כלה, הוירקו עד ניסן תער"ב הבע"ל קבלנו ומניסן הבע"ל על הקונה לשלם וע"ז בעה"ח יום אך טבת תער"ב. יעקב חזקיה טאגיר משה קנטראוויץ.

נעתק ע"י משרד הועד הלאומי מהטופס הח"מ בדי ה"ה הניל.

ירושלים י"ד סיון תרפ"א/6.1.21/20

י.א. ליפשיץ

מזכיר

הועד הלאומי ליהודי ארץ ישראל

הננו לאשר שבשטר המכירה הניל

אחכ חתימתם של ה"ה:

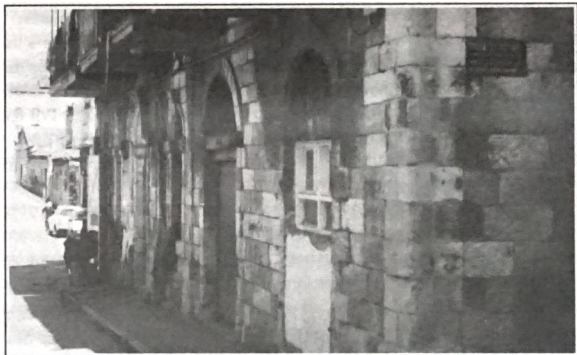
יעקב חזקיה

ומשה קנטראוויץ זנין

שום חתימות יותר ולא נכתב שום דבר

י.א. ליפשיץ מזכיר

8.7.21

הבית שנבנה ע"י ששון מכתיוב בשכונת בית ישראל ירושלים.
מאחוריו שורה של בניינים שנס אתם בנו יהודי קווקז.

בית הכנסת והישיבה של יהודי וורטשין בירושלים נוסד ע"י רבי שמואל שמואלוב בשנת 1915.
המקום הקדוש מחכה ליד גואלת שתגאל אותו משממונו.

הרבנות הראשית לארץ-ישראל

בעיה"ק ירושלים ת"ו

הרבנות הראשית לארץ-ישראל

בעיה"ק ירושלים ת"ו

התאחדות :
Chief Rabbinate of Erez-Israel, Jerusalem.

הנשיא הרבנים הראשיים
אברהם יצחק הכהן קוק יעקב סאיר

כ"ה חשוון ה'תש"א 2421

החברה הדתית
צבי פסח פראנק
זנה ראם
ליסל ברנסטין

ב"ד ביד חיק נט /

הסוכנות הכללית
סטאל אורין ובר יוסף חי סאנייל

ת ס ק ו י ן

כר"ד יהיו לפנינו בין באיכ"ח הקהלות הקהוליות הרב אברהם כהר"ס, וה"ח יחזיקו ר"ז זמריה בדרוב ומניה בן יוסף ובין ה"ח יהודה בן יוסף ורודיקה יהושע הנצח, הדבר כפי ההודעה והיה הכנסת המנויים עליה התקיימה על ידי בן יוסף הנ"ל והיו יוקם מנו"ל, וזוהי יסוד סוף ימי הירידים ומאוננו חוקרי המסורות וכוונתם על יסודות יסודות הנהגה על החלטה הזאת המגין המנויים התקיימה, עליו יתנו כוונתם על יסוד המסורות יסודות כולם לענינו בהתאמה ימי התקיימה יסודות יסודות.

- א - יסודות יסודות מניה בן יוסף וחר עלי זמריה וכוונת עליה דקולה - עליו התקיימה הנהגה וליסל כהר"ס, ה"ח יחזיקו ר"ז זמריה וכו"ל ויחזיקו ר"ז זמריה וכו"ל, וזוהי יסודות המנויים עליה התקיימה והנהגה וכו"ל.
- ב - יהודה בן יוסף יסודות יסודות על יסודות המנויים עליה התקיימה והנהגה וכו"ל.
- ג - ה"ח יעקב סאיר, יסודות המנויים עליה התקיימה והנהגה וכו"ל, וזוהי יסודות המנויים עליה התקיימה והנהגה וכו"ל.
- ד - המנויים עליה התקיימה והנהגה וכו"ל, וזוהי יסודות המנויים עליה התקיימה והנהגה וכו"ל.

נתנו ב' חשוון תש"א
ב"ד אברהם יצחק קוק
ב"ד אברהם יצחק קוק
ב"ד אברהם יצחק קוק

מרכז הסתדרות היהודים ההרריים הקוקזים בירושלים א"י

Central Organization
of the
CAUCASIAN MOUNTAIN-JEWS
in JERUSALEM (Eretz-Israel)

מרכז הסתדרות
היהודים ההרריים הקוקזים
בירושלים א"י

№ _____ ב"ה ירושלים י"ט אלול תרצ"ה . 55 . 9 . Jerusalem

ח צ ה ר ה

אנחנו הח"ם שכונת ביה ישראל ושכונת רחובות הבוכארים, ספידים על חצר שמע בשכונתנו שנקרא קהל הקוקזים, זה קרוב לחמשה ועשרים שנים שקנה אותו ה' פסח סכאיוב עם שוחטו ה' יאורד בר יוסף סוקנים וקנזות אוסף נדחים ביה גרול 10 מט ומגרש שלפניו, סיום שקנה נתן הכ"ח לקהל הקוקזים בחור ביה הכנסת עד היום, ומתפללים בו הקהל זמן נבנה ארבעת חדרים במגרש על יד ביה תכנסת על ידי חסנות הרב ר' יעקב יצחקי הרב של הקהלה, זמן קנה הרב יעקב יצחקי מאה וחמשים (150) אסוח קרקע סחנות יעקב מאגיר בעד בנין של ארבעת חדרים כפי החכניה, וארבעת חדרים חדשים שבר נאי כה סכאיוב אחרי המלחמה להשנה שנים רצופים, וקבלו את כ השכירות ולא ראינו ולא שמענו שום אדם מפריע אותם, ולראיה באנו על החתום

פה עיר הקודש ירושלים ה"ו ביום חנוכה
נ' חמשה טן דסי יוסף

יהודה ניוקין
יוסף משה אביגדון

נח נצח רוח
אני יעקב בנה אלדבעה חדרים
סמתי בתגים הנכח לעול קבלתי
כל המכוס הקקל היהענות אשן גבלתי
קבלת קפקאני
אלגס כן יאוליה גאלנו
אמה אללעס

ועמאנו ביה כיהנסת
נה איתן להקקזים ועל הגלגל
הקקזים הים כה לכמס העלמס
אבכס למעב

רשימת היהודים ההרריים הקווקזים בירושלים ארץ-ישראל שנת 1940

	נפשות		נפשות	3	1. זמירה שם טוב
	"	27. נח זמירה	נפשות -	5	2. זמירה אהרן
	"	28. נפתלי וביוב	"	4	3. בנימין רבינו
	"	29. סמאל אחוה	"	2	4. בנימין ברוך
	"	30. צפריה יובק	"	3	5. גן-ציון יוסף
	-	31. יוסף ג'ין	"	3	6. גניה יצחק
	4	32. אהבה זמירה	-	3	7. יצחק יונה
	"	33. שמעון וינאי	" (יבנה)	9	8. משה גמלי
	"	34. שמואל וינאי	"	3	9. דוד מלך
	"	35. שמואל יונה	"	5	10. דוד וינאי
	"	36. ארי גמלי	" (א)	4	11. זלמן דרוק
	"	37. משה	"	8	12. חנה זלמן
	2		" (א)	7	13. חנה זלמן
	50	זאת תמצית!	"	7	14. חיים צפריה
	נפשות	1. זוסטר זמירה	"	2	15. סוקה מלצר
	"	2. חנה מלך	"	9	16. יונה יוסף
	"	3. דולת ברוך	"	5	17. יוסף מלך
	"	4. משה משה	" (א)	8	18. יונה וינאי
	"	5. אהבה זמירה	"	8	19. יצחק זמירה
	"	6. ירח סמאל	"	5	20. יוחנן זמירה
	"	7. משה וינאי	"	4	21. יצחק וינאי
	"	8. משה זמירה	"	4	22. משה יוסף
	"	9. יצחק זמירה	"	4	23. משה משה
	"	10. זמירה משה	"	2	24. יצחק וינאי
	"	11. יצחק זמירה	"	3	25. משה זמירה
	"	12. זמירה משה	"	3	
	"	13. ירח סמאל	"	3	
	"	14. משה זמירה	"	3	

2012/1

נפש.	1	15. ידקה שאמה
נפש.	1	16. גאם ישעיה
נפש.	1	17. בת אבד גינתן
נפש.	3	18. גת אנה (גינתה)
	<u>5</u>	סה"כ 29

נפש.

שאלות:

נפש.	1	1. אמתיה סזדיה
"	1	2. חנוכה זכר
"	1	3. לוי נתנוח
"	1	4. זוחו זכור
"	1	5. משנא זכור-נחם
	<u>5</u>	סה"כ 5

נפש.

	142	סה"כ
	50	
	29	
	<u>5</u>	
נפש.	226	

ב"ח

חל-אביב כ"ב שבט תש"א

19-2-41.

לכבוד
מעלה כ"ח
הרח"ג בנציון סאיר חיי עוזיאל חיי
ראשון לציון ורב הראשי לארץ ישראל,
ירושלים.

ר.ס.נ.

אנחנו החמ"ס אחי ויורשי המנוח יעקב חזקיה סאג'ר ז"ל מעירים
בזה בחמישי ירינו, שמגרש הבנוי עליו בהכנסת של עדה היהודים ההרריים
אשר בשם המנוח בשכונת בית ישראל החדש, סבר אוחת המנוח הנ"ל לעדה הנ"ל
וקבל המורחו מהעדה הנ"ל והקושן שהיה בשמו של המנוח היה רק "מסאל" ואין
לנו שום חביעות מהעדה הנ"ל על המגרש הנ"ל, ואין צמח לאף אחד מאתנו
היורשים והאופוסרופסים לדרוש המורחה או למכירה לאנשים זרים, העתקה
מהמכתב הנ"ל נמסרה לבא כח של העדה הנ"ל בכרי שיכולים להשמש במקומות
הנחוצים להם בעד חביעתם.

ולראיה באנו ע"ח כיו כב' שבט תש"א

חל-אביב.

אח המנוח: סאג'ר שמואל

" " " " סאג'ר נסים

האלמנה אשת המנוח: סאג'ר שרה.

מרכז הסתדרות היהודים ההרריים הקווקזים בירושלים א"י

Central Organization
of the
CAUCASIAN MOUNTAIN-JEWS
in JERUSALEM (Eretz Israel)

מרכז הסתדרות
היהודים ההרריים הקווקזים
בירושלים א"י

ירושלים כ"ז שבט תש"א . 24/2/41 Jerusalem

פרוטוקול אספה כללית של מרכז הסתדרות
היהודים ההרריים (קווקזים) בירושלים,
ארץ-ישראל.

בתאריך כ"ז שבט תש"א, (24/2/41), נתקיימה אספה כללית של מרכז הסתדרות
היהודים ההרריים (קווקזים) בירושלים, ארץ-ישראל, בצהי" 9 בערב. על סדר
היום: בחירת ועד חדש לשנה הבאה.

כל החברים הישנו, ונזכרו מספר גדול סגור. ליושב-ראש האספה נבחר הא"
נח נזרוב, ובחור סגור הא" יונה יוניור.

היור"ר ספר דו"ח פעולות האגודה במסך השנה החולפת, ביהודר לל רצב הננין
של ביהכ"ס. כח"כ ננצ בדבריו כל כנב האלמנות וההזקקן לעתיד, והסנת
סקודות כספים למטרה הנ"ל.

החלם, כי בסיים לב לפנב חקקה של האגודה, יעטו החברים זי כל אקר לאל ידם
כרי לסייע ולצלגנות בפנב החקן.

כסוד"כ האספה דנת בפנב החבר יהודר ייכ"כ דבסתנני אקר ההננד לכתה פעולות
ההתאחדות זגרב גם נזקים להתאחדות. כרוב דעות החלם להרחיקו מהודר ולא
לסאפו פעולות ההתאחדות ביוזת זנן' ונ"א.

האספה נניזה לבחירות הודר החדש, וביה אקר נבחרו הארונים הללקסן בחור
חכרי הודר לשנה הבאה:

- הא" נח נזרוב, נבחר ליו"ר הודר.
- הא" נחנאל סחמיוף, סגן.
- הא" טשה ירסיטוב, סוד"כ.
- הא" סיכאל טיכאלוף, חכר.
- הא" דוד יוניורף, חכר.
- הא" זלסו כרודף, חכר.
- הא" מנטה ירסיטוב, חכר.

אשרי ה בחירות הנ"ל ננעלה האספת בהחלטה לעטור העתק ספרוטרסוקול לנציב
הסאפו ולשרפה לל הבחירות בתרונות, *החש"ב מנ"א מנ"א*

סוד"כ

יושב-ראש

מרכז הסתדרות היהודים ההרריים הקווקזים בירושלם א"י

Central Organization
of the
CAUCASIAN MOUNTAIN-JEWS
in JERUSALEM (Eretz Israel)

מרכז הסתדרות
היהודים ההרריים הקווקזים
בירושלם א"י

ירושלם ה-20 לסרז, 1941. Jerusalem

לכבוד

ה"ה בנק ברוקליס (ד.ק.ו.א.) בע"מ,
ירושלם.

א.נ.

הגדרון: ססח אלקנה סבאיורף.

הואיל והא' ססח (אלקנה) סבאיורף נתן במוסקבה ביום 19/10/36 יפוי-כח להא' אשר אבאיורף לסע הנהלת הבית הנספח בירושלם בסוכנת בית ישראל הירדשה ברחוב סמואל הנביא, וגבית כספי הסכירות שעל סכני הבית הנ"ל לסלם,

והואיל ובזמנים שונים שולחו כספי הכנסות הבית הנ"ל בבנק סלכס לסוכנת הא' ססח (אלקנה) סבאיורף הנ"ל,

והואיל והכספים הנ"ל היו צריכים לססח רישסו לרובת החזקת הבנין הנ"ל ומסדורתיו, דהיינו החזקת בית הכנסת ותלכוד התורה של מרכז הסתדרות היהודים ההרריים (קוקאזים) בירושלם הנספחים בבנין הנ"ל,

והואיל והבנק סלכס בספק אם יפוי הכח הנ"ל סיפה את כחו של הא' אבאיורף הנ"ל לנכות את הכספים הנ"ל מסם,

אי לזאת אנחנו הח"מ, ראזי וגככרי מרכז הסתדרות היהודים ההרריים (קוקאזי בירושלם) רחוסה אל סוסל הסחוז ירושלים תחת מספר 3939/1160 סקבלים עלינו לחיות אחראים באופן יוצי והרדי כלאיכס בעד כל נזק איגרה לכס בקצר עם תשלומי הכספים הנ"ל או חלק מהם שיעשו על ידכם מהיום והלאה לירדינו, בהתאם למכתבו של הא' אשר אבאיורף הנ"ל הרצוף בזה.

ננו פתיירים בזה שכל הכספים הנ"ל שישולמו מהיום והלאה על ידכם ליד כניל - יסוספו אך ורק לסע הסקעה בבנין הנ"ל והחזקת בי הכנים והתיית אל מרכז הסתדרות היהודים ההרריים (קוקאזים) בירושלם, הנחפזים בבנין הנ"ל.

בכל הכבוד

נח נדרונ
יו"ר.

מ.ה. יודטיעוב
סזכיר.

נתנבא סחתיורף
ג.ג.

מ.ה. יודטיעוב
חבר.

דימן נדורף
חבר.

דוד יודניוי
חבר.

מיכאל מיטאניוי
חבר.

מרכז הסתדרות היהודים ההרריים הקווקזים בירושלם א"י

Central Organization
of the
CAUCASIAN MOUNTAIN - JEWS
in JERUSALEM (Eretz-Israel)

מרכז הסתדרות
היהודים ההרריים הקווקזים
בירושלם א"י

Jerusalem..... ירושלם ה"ל לאוגוסט, 1941. * 6

לכבוד
מושל מחוז ירושלם,
במחוז רושם האגודה 'העומוניות',
ירושלם.

סע"כ: הנדון: הסתדרות היהודים ההרריים הקווקזים
בירושלם. ססי מוסל המחוז 1160/39.

הרינו מחבברים להודיע לכבי שבאספת הועד שלנו שהחיימה היום בנוכחות
כל חברי הועד תחלם מה אחר שהחיימות של שלש חברי הועד הבאים חייבנה
וחובינה אח האגודה שלנו לכל הענינים הנוגעים לה הן כלפי פרטיים והן
כלפי מוסדות מסלחיים סאיוה סוג שהם.

שמה שלש חברי הועד הנ"ל הנם כדלקמן:

א. האי נח נזרוב, יו"ר.

ב. האי נתנאל סהחיוף, סגן יו"ר וגזבר.

ג. משה יוסיסוב, מזכיר.

נא לרשם את הנ"ל בחיק הנ"ל.

בכל הכבוד,

נח נזרוב, יו"ר

נתנאל סהחיוף, סגן יו"ר וגזבר

משה יוסיסוב, מזכיר.

כ"ז ניסן תש"א.
24/4/41

לכבוד
נשיאות ועד הקהלה העברית,
ירושלים.

ע.נ.

בשם עדה היהודים ההרריים הקואופזים נירוסלים הננו מתכבדים לזכות אליכם
בענין כדלקמן:

לפני כשלושים שנה רכשה עדתנו נירוסלים סגרת ובית הנספח בכרונת בית ישראל
ירושלים, בדרך קניה שנת הסגרה יעקב תאג'ר, והקדישה את הבנין לזרן הקמת בית
כנסת, תלמוד תורה, והקדש לצרכי צדקה לעניי העדה.

מפאת היות גבטינו נתינים זרים בעת הקניה הנ"ל נסגר הרכו"ז רכום -"ש הסגו
יעקב תאג'ר במטריי ספרי האהוזה עד יום מותו.

סגו הקניה החויקת חמתזיקה עדתנו בבנין וסקימת בו אה המוסדות הנ"ל באות
האמצעים העלויים אשר ביריה.

מפאת הסגרה הנ"ל נתמנו על העזבון אפוסרופסים ולא לה שנינו פעמים רבות
בבקשה לקיים את דברי הסת, ולהעביר לנו את נחלתנו. הצגנו לאפוסרופסים תעודו
חוכמות ועדויות, ואולם סמך סלא יכלנו לסלא אחרי ררישת האפוסרופסים לשלם לה
כספים, נשארנו דררינו - דברים בעלמא.

בזמן האחרון סגרו האפוסרופסים לבכוך, על אף כל דרישותינו ועל אף כל
ההוכחות אשר בירינו למכר את רכושנו לזרים ולמעשה בלי סורא ופחד מפני ה" ואו
ופנלי התחשבות באסיתות הסגו מכרו והעבירו לזרים את רכושנו - הקדש הקיים זה
עשרות כשנים בעל..... והוסל עלינו זתה בימים קשים אלה, בימים שבהם מתוסרי
האמצעים לכסות את ההוצאות הרגילות אשר מוסדותנו דורשים לגאול סחש את נחתנו
ולהחזיר כספים לקונה אשר הולך סולל.....

עדתנו היא עדה עניה, מחומרת אפירופוס וקרנות, מחומרת חוסכים ותורמים.

בענין זה שנינו לועד הלאומי, והנה"ת הועד הנ"ל הציגה לנו לפנות אליכם
בקשר עם הדרון סמך ושאלה היא סקומית.

אי לזאת סבקשים אנו סכבודכם כי תואילו לקלל בהקדש האפירי משלחת ספעס
עדתנו על סנת לס סא את דברינו בדבר התסיכה והסיוע הצוררי מועד הקהילה בענין
נורה לכם כסאר אם תואילו להשיבנו נחוזר על סועד וקביעת חגישה.

בכל הכבוד

מ:ה יוכיפך
סזכיר

נח נדרוב
יור"ר

ד"ר אלכסנדר י. אמדור

עורך-דין

ירושלים

ה-6 לאפריל, 1941

לכבוד

הראש"ל וראש הרבנים לא"י,

הרה"ג כמדור"ר בן-ציון מ.ח. עוזיאל, שליט"א,

ירושלים.

אדוני הרב הראשי:

הנדון: עדת היהודים ההרריים (קוקאזים) בירושלים.

מרשה אני לעצמי לפנות אל כבי בשם העדה הני"ל בענין כדלקמן:

בשנת תרע"ב קנתה העדה הני"ל באמצעות תורמים ומנדבים, בידיעת והסכמת המנוח יעקב תאגיר, בית וחצר בשכונת בית ישראל מאת המוסד מושב זקנים וזקנות בירושלים שרכש את הרכוש הנדון בדרך קניה מאת המנוח יעקב תאגיר הני"ל. בקרוב באותו זמן קנתה העדה הני"ל ישר מאת המנוח יעקב תאגיר הני"ל שטח נוסף של 150 אמות.

פעולות הקניות הני"ל שאושרו ע"י המנוח הני"ל גם בכתב וגם בע"פ לא נרשמו רשמית במשרדי ספרי האחוזה, ירושלים, הואיל ואנשי העדה היו נתינים זרים, ולפי החק העותומני לא יכלו להחזיק בנכסי דליי. מאז הקניה החזיקה העדה הני"ל ברכוש ועודה מחזיקה בו, ומפעילה בו את מוסדותיה כגון ביכניס, תי"ת והקדש לעניי העדה.

במשך כל השנים הני"ל שלמה העדה את כל המסים וכן הכניסה תקונים ושנויים ותוספות לבנינים הקיימים, וכל זה מכספה.

כשמת המנוח יעקב תאגיר הני"ל נמצא הרכוש הני"ל עודנו רשום על שמו, ואולם האפוטרופסים אשר נתמנו על עזבונו לא העבירו את הרכוש הני"ל לשם העדה על אף דרישותיה.

בדיוק מה היה מצב הענינים בין העדה ובין האפוטרופסים לא אדע, ואולם מתוך ידיעות שאספתי לא שמו לב האפוטרופסים לבקשת העדה בענין כל הזמן, ובעת האחרונה מצאו לנכון למכור את רכוש העדה ליהודי ירושלמי ולקבל תמורתו – כפי השמועה, סכום כסף.

איני יכל להסביר את פרשת המכירה הנדונה, כי, אם להשתמש בשפה צחה – פרשה זו היא סתומה מאד, ואולם מותר לי לציין כי פעולת המכירה הנ"ל יצרה ויוצרת שערוריה גדולה בירושלים אשר יש לבררה בכל ההקדם.

אם האפוטרופסים קבלו כספים, הרי אלה שייכים ליורשי המנוח, ויורשיו של המנוח הנם: אשתו הגב' שרה תאג'ר, ואחיו ה"ה שמואל ונסים תאג'ר, ומחובתם של האפוטרופסים לסלק ולשלם את הכספים הנ"ל ליורשים – בהעדר חובות רובצים על עזבונו של המנוח הנ"ל.

בינתים הגיעו הדברים בין העדה הנ"ל ובין הקונה לידי מריבות וסכסוכים קשים שאולי ניתנים ליישוב אם תמצא הדרך אין לפצות את הקונה בסכום כסף אשר תמורתו יעביר את הרכוש הנ"ל לשם העדה. ככוון זה, ז"א ככוון של שלום וישוב הסכסוך, אני מטפל זה מספר חדשים. אולם הקשי בשאלה הוא כי אין לעדה אמצעים אשר בהם תוכל לפצות את הקונה. חושב אני לנכון לפנות אל כבי הרם בבקשה להזמין את הצדדים המעוניינים, דהיינו את אפוטרופסי עזבון המנוח תאג'ר ואת יורשיו לשם בירור הענין וקביעת המצב בכללו, וכמ"כ לברר את שאלת הכסף שהאפוטרופסים קבלו תמורת מכירת רכוש העדה ואשר באפן חקי עוברים ליורשים, ואשר עליהם מוטל להחזירם לעדה הנ"ל.

האפוטרופסים של עזבון המנוח תאג'ר הנ"ל הנם: האי אלימלך זקס והגב' אריה, ע"ש האי אלימלך זקס, דרך יפו-ת"א מס' 19, תל-אביב.

יורשי המנוח תאג'ר הנם: הגב' שרה תאג'ר, אלמנתו, מתגוררת במושב זקנים וזקנות הספרדי, רחוב יפו, ירושלים; שמואל תאג'ר, דרך יפו-ת"א מס' 11, תל-אביב; ונסים תאג'ר, רחוב מרכז בעלי מלאכה מס' 1, תל-אביב.

אני יודע כי העו"ד מר דוד אבולעפיה יוכל לסייע בהרבה מאד בהמצאת פרטים חשובים בקשם עם כל הנ"ל, דארשה לעצמי לבקש כי גם מר אבולעפיה יוזמן בעת בירור הענין. מאחר והענין הוא תכוף ואינו סובל דחוי, ומאחר ורצוי בהחלט כי הדבר יסודר בכל ההקדם האפשרי, אודה לאדוני במאד אם יואיל בטובו לתת לענין את תשומת לבו המדיית. והריני בברכת החג ובכל הכבוד,

ד"ר אלכסנדר י. אמדור

הסכם פשרה

בין הגברת עזאקי יהודית סירושלים לבין סוכן הסדרות היהודים ההרריים הקוקזים סירושלים.

הגדרים מתאימים להסידור בעצמם או ע"י באי-כחם החוקיים לפני בית המשפט לקרקעות ירושלים בישיבה הקבועה ל-4 למרץ 1943 ולא שהיר כדלקמן:-

א. סוכן הסדרות היהודים ההרריים הקוקזים מכירים בזכות הבעלות של הגב' יהודית עזאקי על הרכוש הנדון כתביעה מס' 11/41 כשה"מ ליקצות ירושלים בתנאי שתמורת קבלת סך א"ף (-1000) לא"י בתוך שלשה חודשים היא תעביר למכרז היהודים ההרריים הקוקזים או לפקודתם את הרכוש הנדון כתביעה הג"ל רשמית במסדרי סמרי האחוזה נגד משלום התמורה הג"ל.

ב. הותנה שאם סוכן הסדרות היהודים ההרריים הקוקזים לא ימלאו את הוראות סעיף א' לעיל במלואו ובזמן הנפיקה הגב' יהודית עזאקי לעשות ברכוש הג"ל כפי שתמצא לנכון מבלי כל הפרעה מצד סוכן הסדרות היהודים ההרריים הקוקזים ולמכרז הג"ל לא תהיה כל עילת תביעה כנגדה בקשר עם הג"ל וימסר לידה בפועל את הרכוש הנדון מבלי כל סכנות ומענות כנגדה וימנע את הרכוש לטובתה מכל המזיקים בו וסגסם זה יחשב לבטל ומבוטל מבלי כל זכות לשער.

ג. כמו כן הותנה שאם הגב' יהודית עזאקי הג"ל תזמן ע"י סוכן הסדרות היהודים ההרריים הקוקזים בתוך הזמן הנקוב בסעיף א' לעיל לטעם העברת הרכוש הג"ל לשמו או לפקודתו נגד משלום התמורה הג"ל ולא תופיע למטרה הג"ל במסדרי סמרי האחוזה - רשאים סוכן הסדרות היהודים ההרריים הקוקזים או הפועלים בפקודתם להרשם כבעלי הרכוש הנדון רשמית במסדרי סמרי האחוזה נגד הפקודת הסך הג"ל ע"ש א"ף (-1000) לא"י לזכות הגב' יהודית עזאקי הג"ל במסדרי סמרי האחוזה. (specific performance)

ד. הוצאות רשום הרכוש על סם סוכן הסדרות היהודים ההרריים הקוקזים או לפקודתם תחולנה על סוכן הסדרות היהודים ההרריים הקוקזים. כשה"מ יחולו עליהם סמי היריחו והעירייה המלים על הרכוש הג"ל מה-1 לצריל 1942.

ה. למכרז הסדרות היהודים ההרריים הקוקזים הזכות לקבל את המסכמת הרובצת כיום על הרכוש על חשבון התמורה הג"ל.

ו. מסכם ז"י הרבית השתלמט לבעל המסכמת הרובצת על הרכוש לבטחון -400 לא"י תחול על סוכן הסדרות היהודים ההרריים הקוקזים החל מה-25 למרץ 1943.

ז. מסכם כי דמי השכירות אשר הרכוש הכביס ומכניהם וביניהם הכספים המפקדים סמי דיירים בחשבון דמי שכירות בידי העו"ד ד"ר ס. בוקסנוים שייכים לסוכן הסדרות היהודים ההרריים הקוקזים והזכות כידי המכרז של הסדרות היהודים ההרריים הקוקזים לקבלם מבלי עכוב.

ח. כל צד ממסמס 11/41 (ביח"מ לקרקעות ירושלים) ובערצור 255/42 (ביח"מ לערצורים כירושלים) יסא בהוצאותיו המסמסיות וישלם לבא-כחו המסמסי את השכר המגיע וזה מבלי לתבוע את ההוצאות האלה מהצד סכנגד.

ט. הגב' עזאקי שמתרת את הערבות שנתנה ממסמס 11/41 (ביח"מ לקרקעות כירושלים) ע"י בנק המזרחי בע"מ ירושלים ומסמסה כי אשר הערבות יבוטל ויוחזר לבנק הג"ל.

י. הצדדים מסכימים בזה להגיש את ההסכם הזה לפני ביה"מ לקרקעות ירושלים ולבקש כי ינתן מס'ד פרטיו"תנא"ו.

ולראיה נא"ל החתום, מצד סוכן הסדרות היהודים ההרריים הקוקזים: אהרן שאולוף, נח גרוב ומיכאל סיכאלוף, והגב' עזאקי בעצמה בנוכחות בעלת אברהם עזאקי.

בנוכחות: סשה דוכן, עו"ד, ור"ר א. גמור, עו"ד.

תאריך ה-1 למרץ, 1943.

חתימים.

הסכם שסודר ונחתם היום יום ה-24 למשך טרן, שנת 1943, בין הצ"י יהו"ע בנימין מירוסליים, מצד אחד, אשר לשם הקצור יכונה להלן "המלווה", ובין היה אהרן טאלוף, פתל-גניב, ובנחלי אבארוף מירוסליים, מצד שני, אשר לשם הקצור יכונה להלן "הלווים" על כל הגיתן להלן:

הראיל והלווים עומדים לרכוש בדרך קניה במסדרי סמרי האזונה ירושלים פגרי ובית הנמצא בטכונת בית ישראל החדשה, רחוב סמואל הגניא פנת רפפורט, ירושלים, הרטוסים במסדרי סמרי האזונה ירושלים, ספר 10 דף 60, באב-אל-עסוד,

והראיל וברצונם של הלווים לקבל מלוה סאת המלוה בסך אלף (-1000) לא"י לתקופה של שנתיים ימים ולחת בסודות לפירעון המלוה ע"י יצירת משכנתא ראשונה לזכותו של המלוה על הרכוס הג"ל,

והראיל והמלוה הסכים להלוות ללווים את הסך של אלף (-1000) לא"י לתקופה של שנתיים ימים באיעור של 7% (שבעה אחוז לסאה) לשנה ולקבל בסודות לתשלום של המלוה הג"ל במשכנתא ראשונה על הרכוס הג"ל לזכותו,

אי לזית פקיד כתב זה כי הסכם והותנה בין הצדדים כולקמן:-

א. המלוה מתחייב להלוות ללווים את הסך של אלף (-1000) לירות א"י, והלווים מתחייבים לקבל סאת הסוה את הסך של אלף לא"י.

ב. הסכם בין הצדדים כי המלוה יהא לתקופה של שנתיים ימים החל סיום ה-31 למרץ, 1943, ובסודר ב-30 למרץ, 1946.

ג. המלוה יהא רוחים באיעור של 7% (שבעה אחוז לסאה) לשנה אחר ישתלמו עבור שלט המדינים למפרע בסודמניב, והיתר בכל שלט חרשים למפרע הממשלים בסודות שיספרו לידי המלוה ע"י הלווים בעת נתינת המלוה.

ד. לבסחון תשלום הקרן והרביית טמאייבים הלווים לרשום, על הוצאותיהם, משכנתא ראשונה לזכות המלוה או לש"יתו בסך אלף לא"י על רכוס של הלווים הנכא בטכונת בית ישראל החדשה, רחוב סמואל הגניא פנת רפפורט, ירושלים, והרטוסים במסדרי סמרי האזונה ירושלים, בספר באב-אל-עסוד 10, דף 60.

ה. סככה כי המלוה ינתן כנגד רישום המשכנתא הג"ל ונתינת הסודות לבסחון תשלום הרביית כ"ל כתצריך ה-1 למרץ, 1942.

ו. המצאים טיחודים אחר יראטו נאטר הטכנתא הברון יהיו אלה:

א. המשכנתא היא ראשונה לט"ורה, והראות נידי המלוה להצגירה כלה או חלק היסנה לאחר או לאחרים סבלי צרך בניטילת הסכמה על כך סאת הלווים.

ב. המשכנתא היא לחסוה של שנתיים ימים החל סיום ה-31 למרץ, 1943, ונוסח רוחים באיעור של 7% המשחלטים עבור שלט המדינים הראשונים למפרע כסודמניב, והיתר בתשלומים של כל שלט חרשים למפרע והמשכנתים בסודות.

ג. הלווים פצהירים סחם משכנתים את הנכס הג"ל, וכס"כ כל מה שיתוסף ויבנה עליו בסך תקופת זמר המשכנתא הנוכחית, וזה לזמרון הסוב דהיינו: טרן, הרוחים וההוצאות.

בפירוש סותנה בין הצדדים סטטיח הסודות ע"י הלווים למלוה אינה נחשבת לתשלום הרוחים כונכא אלא אחרי סלוק הסודות נא על כזמן פרעונם.

ד. סככה בפירוש סאם הלווים לא יתלמו ספר אחר הסמרי הרוחים כנסוד, ייסוד לפירעון סידי כל סכום המשכנתא, וזה חלבי צורך בהודעה נוסדובית או בהודעה בליח רסחית אחרת.

ה. הלוויים מתחייבים לשלם את כל סמי המטלה והעקירה המוסלים על הנכס הנ"ל, והוסכם בפירוט שאם הלוויים לא יסלאו אחרי התחייבות זו - יתאם המלוה שסאי - ש ירצה ככך - לשלם ע"מ הלוויים, ובמקרה כזה כל הסכומים שיוצא המלוה בקשר עם הג"ל יחולו על הלוויים, ויהיו מכסחים במסכנתא הנוכחית, ודינן כדין הקרן והרוחיים.

ו. כל תשלום שהוא שלא ישולם בזמנו הן סחקרן ו/או סהרוחיים ו/או סמסחים ו/או סהרוצאות, ישא רוחיים בשיעור של שסנה לסאה (8%) לשנה עד השלמו בפועל ע"י הלוויים.

ז. הרשות בידי הלוויים לפדות את המסכנתא הנוכחית גם לפני זמן סרעונה, נאכלם בתנאי סמנ"ס סמכנין המסכנתא לא יחול לפני היום סנה סאה סמ"ס סמ"ס, ובתנאי זמנ"ס שאם ברצונם של הלוויים או הבאים במקוםם לפדות את המסכנתא כעוד סמנה - ישלמו למלוה רוחיים עבור שלשה חודשים לספדע בשיעור של שנה אחוים (7%) לשנה, וזה בתור סצויים למלוה כקר המסכנתא לקבל את כספו לפני זמן סרעון המסכנתא.

ח. אם הלוויים לא יסלאו אחרי איה תנאי סתנאי המסכנתא הנו זאי יחשבו לספוי ההסכ, והרשות תקיים בידי המלוה לדרוש את כל סכום המסכנתא תיכף וסיו, וזה סכלי צרך בהתרא נוסריונית או אינו הורדה אצת כל ס"ס י"א

ט. במקרה של הוצאה-לטעל אל המסכנתא הנוכחית יחולו כל ההוצאות אשר יוצא המלוה בקשר עם ההוצאים, וכסויכ ס"ס"ס נ"ר כסך סמס עשרה (16) לא"י על הלוויים, וכל הסכומים האלה יהיו מכסחים במסכנתא הנוכחית.

י. הלוויים סוותרים על הצרך בקבלת התרא נוסריונית זו הודעה בלתי רצונית אצת בקשר עם כל הנוגע להסכ זה או לאיה אצת סתנאי, וסראש סמס כי עצב"אי-סלוי סחרי תנאי המסכנתא הנוכחית, כנה או סקצתה, יחשב כהודעה סנצת ותבג בטקוסה."

יא. על הלוויים סוסל להכין על חשבונם את המעולה בנסרדי סחרי האגונה ירושלים, ולסאת כהוצאות ריכום המסכנתא.

יב. הצדדים מתחייבים להויע בנסרדי סחרי האגונה, ירושלים, ביום ה-31 לסרן 1943, לצרך נסר הטועה הג"ל דהיינו, נתינת המלוה ע"י המלוה וריכום מסכנתא ונתינת הסרות לכתרון הרבית ע"י הלוויים. וכראצ סמסחים שאם איה צד לא יסלא אחרי החיוב הנזכר כסע"י זה, יחשב לספר את ההסכ, והרשות תקיים לצד המקיים או הסוכן לקיים לדדו, לתכנ ולקבל סצויים סאה הצד המסרץ סך של סאה (100.-) לירות א"י, וזה סכלי כל צרך כסליתת התרא נוסריונית או אינו סחרי אצת.

יג. הסכ זה סודר ונחתם בנאי הקצתה ורות זיינן כאנת וסחייב וסקשר את הצדדים, אסורוספיהם, ירושלים וכל הכנים במקוםם.

ולראיה על כל הג"ל כצו הצדדים זה"ת, יור סל"ס, יום ה-24 לחוש ס"ן, סנה אלף תל סאת דרעיה ואלט (1943).

לכבוד מר בן-שם היקר

שלום רב לך!

את מכתבך בצרוף הרשימה קבלתי היום 26.8.47 מאת האדון יוניוב-גלעד ובנוגע לבקשתך שאינה סובלת כל דיחוי השתדלתי להחזיר את התשובה עוד היום. מלאתי כמעט את כל המקומות הריקים: שמות משפחה, מקום מגורים בארץ ובחוץ לארץ, משלוח יד, ומספר הנפשות. כפי שהנך רואה כמה שורות ריקות הן כי בשום פנים לא יכולתי להדע את כתובתם של האנשים הנייל בכדי לקבל מהם את הפרטים המדוייקים. מלבד זאת הוספתי לרשימה עוד כמה משפחות שלא היו ידועות לך לפני-כן. אם לא תתנגד היה רצוי לי מאד לדעת עבור מה המפקד והאינפורמציה הזאת. מסיים אני בזאת ואשמח אם אוכל לעזור לך שנית. דרישת שלום לכל העדה.

בכבוד רב

משה-יוספוב

רשימת היהודים ההרריים הקווקזים בירושלים ארץ ישראל – שנת 1938

רשימת היהודים ההרריים הקווקזים בירושלים ארץ ישראל

2	יפניק	24	יפניק חנה	5	נעמה	5	אלחנן אליהו
2	"	30	יפניק נח	9	"	9	אלעזר טוביה
3	"	31	יפניק שמואל	4	"	4	אפרים דוד
3	"	32	יפניק סהר	7	"	7	אפרים חנה
2	"	33	יפניק בנימין	8	"	8	אפרים יונה
6	"	34	יפניק יואל	7	"	7	אפרים דוד חנה
2	"	35	יפניק אהרן	4	"	4	אפרים נחמיה
5	"	36	יפניק דוד	5	"	5	אפרים יצחק
8	"	37	יפניק חיה	4	"	4	אפרים יצחק
3	"	38	יפניק חנה	3	"	3	אפרים יצחק
4	"	39	יפניק יואל	7	"	7	אפרים יצחק
6	"	40	יפניק חנה	7	"	7	אפרים יצחק
2	"	41	יפניק חיה	3	"	3	אפרים יצחק
4	"	42	יפניק חנה	8	"	8	אפרים יצחק
4	"	43	יפניק בנימין	3	"	3	אפרים יצחק
5	"	44	יפניק דוד	3	"	3	אפרים יצחק
3	"	45	יפניק חנה	4	"	4	אפרים יצחק
3	"	46	יפניק נחמיה	5	"	5	אפרים יצחק
67	יפניק	67	יפניק	6	"	6	אפרים יצחק
				4	"	4	אפרים יצחק
				9	"	9	אפרים יצחק
				7	"	7	אפרים יצחק
				8	"	8	אפרים יצחק
				9	"	9	אפרים יצחק
				5	"	5	אפרים יצחק
				3	"	3	אפרים יצחק
				5	"	5	אפרים יצחק
				5	"	5	אפרים יצחק

164 יפניק

זנות 1938

1	אודו ונלך, לרה	7	נפסיג אלמנה	1	למי לנפסיג	1	נפסיג אלמן
2	אברומל	1	אמינה	2	משהל ברנך-הלמי	1	ברנך
3	אברומל	1	אלמנה	3	טמריה מתינה	1	ברנך
4	אניטימל, גלברד	1	אלמנה	4	ערב חזיל	1	ברנך
5	אליהו, גלברד	1	אלמנה	5	שליגל אחאי	1	אלמן
6	בנימין, גר-סגז	1	אלמנה	6	מכתליג מוזר	1	לרנ
7	דניאל, קוניאלס	3	אמינה				
8	חנך, חבה	1	אלמנה				
9	יוסל, טיבה	5	אלמנה				
10	יוסל, לילה	1	אלמנה				
11	יוסל, לילה	1	אלמנה				
12	יהודה, רבקה	2	אמינה				
13	ירנה, ברנ	1	אלמנה				
14	יורה, ביביה	1	אלמנה				
15	יורה, רחל	3	אמינה				
16	כרן, דולח	1	אלמנה				
17	מכתליג, לרה	1	אלמנה				
18	מנימל, לרה	1	אלמנה				
19	מנור, יבקה	1	אלמנה				
20	מנור, רסי	2	אלמנה				
21	ספריה, הדסה	1	אלמנה				
22	טמל, לוח	1	אלמנה				
23	ספריה, רחל	1	אלמנה				
24	נפסיג, אסתר	7	אלמנה				
25	נפסיג, מנור	1	אלמנה				
26	נפסיג, יחיאל	3	אלמנה				
27	נפסיג, לרה	1	אלמנה				
28	נפסיג, טמנה	2	אמינה				
29	נפסיג, רבקה	1	אלמנה				
						6	נפסיג
						54	
						6	
						164	
						67	
						291	גרנה
46	מנור, לרה	231	נפסיג				
19	אלמנה, ברנ	19	נפסיג				
5	אלמנה, לרה	24	נפסיג				
1	לרה	1	נפסיג				
4	לרה, ברנ	10	נפסיג				
2	אלמנה, ברנ	2	נפסיג				
3	ברנ, ברנ	3	נפסיג				
1	לרה	1	נפסיג				
						291	נפסיג
						59	נפסיג

תמונה עליונה: שקיים להעברת משאות מעל גבי בהמות "שירוואן". תמונה אמצעית: עריסה או שק שינה "מבאקו" בשלל צבעים. תמונה תחתונה: חגורה מכסף מעשה ידי אומן "מנאלצ'יק"

ההסתדרות הכללית של היהודים ההרריים הקווקזים בירושלים

11.11.52

יום ג' כ"ג חשוון תשי"ב

פ ר ו ס י ק ו ל

היות ובניין בית-הכנסת רשום על שם של שלושה נכבדים נאמנים מבני העדה הקווקזית והם: אהרון שאולוב ז"ל ויבדלו לחיים זלמן ברוך ובדורך אבשלומוב הוחלט בישיבת הועד האחרונה בהשתתפות כל חברי הועד ובני העדה להעביר את בניין בית-הכנסת והרכוש הנ"ל על שם העדה בתור הקדש לעדה היהודים ההרריים הקווקזים בירושלים.

בקשר להעברת הקדש על שם העדה המרכזית בישראל אין אנו מתנגדים באופן עקרוני ואם עזרתם בבדק הבית נקבל ברוצן אלא כנצאי שיתנו לנו את ההחייבויות בכתב שהם מחילים מיד בבדק ה"ח כי העברת הקדש באופן רשמי בסם המרכז עתרוך לפחות כמה חודשים ועד אז אין לרוצן העדה הירושלמית לחכות.
ואם העברה על שם המרכז חבוצע בזמן הלבון, יצטרכו למנוח שלושה אופטרומוסים (ס) שנים מהם יהיו מתושבי ירושלים הקבועים ונקרובים יותר לעניינים.
דובר לסטל בענין הארנונה לורז את הפסונים במחן הסכומים המגיעים לעדה מנזקי אאמלחמת התחרור.

הוחלט להקצות סמטת בית-הכנסת המחוקק, מועדון לצעירי העדה הירושלמית לתקן ולשפץ את בתי האלמנות ויתר הנזקקים המתגוררים בחצר הקדש.
את סמרי החורה המפורזים בבתי-כנסיות הזרים יצטרכו באי כוח העדה להחזיר למקומם הקודם ולעררוך מחדש את ההפילות שהופסקו מימי מלחמת השחרור.
כל אדם שיש לו טענות עם קבלתו על איזה סכום שהוא, יבוא וינמק ויקבל את המגיע לו. הוך חודש ימים מהיום נענה על כל הבקשות, אחרי התאריך הנ"ל לא נסמל כסום א בקשה נוספת.

דנו בישיבה לבטל את הועד הקודם, כי היו"ר מר נוח נזרוב מתגורר זה שנים באיזור חל-אביב ואינו מתמצא יותר בענייני העדה, בא כוח הועד החדש יקבל מהאודון נזרוב את החותמת ויתר הדוקומנטים הקשורים בענייני בית-הכנסת.
בגחירות החדשות לועד החדש נבחרו האנשים כדלקמן:

יושב ראש פשה יוסטיב
מזכיר זלמן ברוך
וחברי ועד אאגלעד יוניוב
יונה יוניוב
מכאל מכאלוף
בן-צ'יון יוסטוב
בנימין כהן

חתימת היו"ר המזכיר וחבר הועד בלעד יוניוב מחייבות את הועד.
ההחלטות הנ"ל יודססו באחד העתונים היופמיים.

ככבוד רב

פשה יוסטוב
יושב ראש

זלמן ברוך
מזכיר

בלעד יוניוב
חבר ועד

ההסתדרות הכללית של היהודים ההרריים הקווקזים בירושלים

11.11.52

ניצחון

א.נ.

באסיפה הכללית האחרונה שהתקיימה בירושלים בחודש 11.11.52 הוחלט
לבטל את הועד הקודם ולבחור בועד חדש.

בבחירות האחרונות נבחרו האנשים כדלקמן:

יושב ראש	משה יוסטוב
מזכיר	זלמן ברוך
חבר ועד	גלעד יוניוב
"	יונה יוניוב
"	בן-ציון יוסטוב
"	סכאל סכאלוף
"	בנימין כהן

חמישה שלוש הראשונים מחייבים את הועד

בכבוד רב

משה יוסטוב
יושב ראש

הכחובת:

כיה ישראל החדשה
רח' סמואל הנביא,
ביח הכנסת של הקווקזים
ירושלים

עדת היהודים ההרריים בתל-אביב

שכונת הקווקזים נוסדה בשנת 1924. היא הוקמה עם פרוץ המשבר הגדול בעבודה שפקד באותה שעה את ירושלים, בה גרו התגוררו וחיו רוב רובם של בני ההרריים בארץ. משפחות רבות נטשו את ירושלים לטובת תל-אביב הצעירה בתקווה שימצאו בה פרנסתם.

בשכונה החדשה הזאת תקעו יתד והיא היוותה אבן שואבת גם לעולים החדשים. סמוך להווסדה, היתה האוכלוסייה ערב רב מבלי שבני שבט הקווקז התבלטו בה בכמותם. ורק כעבור שנים אחדות היוו את רובה המכריע של השכונה המיוחדת הזאת.

חלק מהאנשים שילמו במטבעות זהב עבור אדמות חול בסביבה השוממה הזאת. היות ואנשי העדה לא התברכו בכספים, נאלצו לחכור את האדמות בתנאי שיוקמו צריפים ארעיים בלבד. במקום היו שדרות שיקמים דקלים. פרדסי ההדרים נעקרו ובמקומם הוקמו הצריפים.

החיים היו שוקקים. העולים הראשונים מבני קווקז מצאו בשכונה את מקלטם בקרב אחיהם ומשפחותיהם. נבנו שלושה בתי כנסת ומסביבם בתים מאולתרים. חיו כאן בתנאים לא תנאים.

בתחילה, עמדה השכונה באיזור שיפוטה של יפו הערבית. תעלות השופכין היו פתוחות, לא היו מדרכות. השכונות: 'התקוה', 'זוה-שאנן' ו'יד-אליהו' והתחנה המרכזית עדיין לא היו קיימות. הצריפים היו סמוכים זה לזה מבלי סדר מיוחד. כל תנועה בצריף השני נשמעה בסמוך לה וכן נחרות, שירה וקללות.

במשך השנים, התושבים נכבשו ונדחקו על ידי בניית בית-ספר ובניית שוק סמוך. הצריפים הלכו ונעלמו ותחתם נבנו בנייני בטון. חלק מהתושבים עזבו את המקום מרצונם. היו גם כאלה שפנו על ידי העירייה לטובת תחנת האוטובוסים שנבנתה בשטח השכונה. השכונה נעלמה ואיננה, אפילו שלט או יד זכרון המעיד על החיים שפיעמו באיזור הזה בעבר אין בנמצא. רחבת האספלט כיסתה וטמנה הכל ללא שריד. לא רואים דבר מלבד אוטובוסים.

והרי במשך עשרות בשנים חיו כאן אנשים; עבדו, נשמו, נולדו, שמחו, וגם היו כאלה שנפטרו מן העולם. כאן חייתה עדה גדולה, אנשי עמל שטרחו למצוא פרנסה לביתם. ששים שנות חיים שוקקים בשכונה הנפלאה הזאת נשכחו כלא היו. הדברים הבאים ישמשו אות ומופת לצעירים; ידוע שבחפירות ארכיאולוגיות חושפים כלים עתיקים ומצבות קבורה. המצבות דעכשו הן הפרוטוקולים של ועדי העדה.

המקור לדליית החומר אודות אנשי העדה בתל-אביב היה בעיקרו הפרוטוקולים של ישיבות הועדים שהתקיימו לעיתים מזומנות ולאורך זמן של 62 שנים; 1924-1986. ההיסטוריה הקצרה והחשובה הזאת מוטב שתהא מנתחת לפני המעוניינים הצעירים.

צעירים הרריים בהפגנה נגד "הספר הלבן"
נושא הכרזה מימין ברוך אבשלומוב משמאלו המזוקן שאולוב

צעירים הרריים בתל אביב שנת 1940
מימין לשמאל: יעקב, חנניה, ניסן אדמוביץ, ברוך אבשלומוב

חשוב לדעת על אילו נושאים דנו בישיבות. מה כאב והעיק על בני העדה, שכאמור, אנשי עמל היו ברובם המכריע. לאילו פתרונות ייחלו ולאילו תוצאות הגיעו. אכן, נושאים רבים וחשובים עמדו בפני הנבחרים.

נעשו מאמצים רבים ועקשניים לפתרון הבעיות. חלק מהן באו ליישובן ורובן של הבעיות והמשאלות מחכות לפתרון עד לעצם היום הזה.

כפי שנכתב אודות הקהילה בירושלים ובית הכנסת שלה, גם כאן, בשכונת הקווקזים בתל-אביב, המצב לא היה שונה. בית הכנסת עבר טלטלה רבה. רק בשנת 1989 נגאלה העדה מייסוריה, והוחל לבנות בית כנסת חדש, ליד הישן והרקוב ששימש משכן קדוש עשרות בשנים.

למותר לציין איזה מקום תפס בית הכנסת בחיי העדה. מלבד קדושתו לתפילות ולהתייחדות עם הבורא, שימש המקום למפגשים שונים. מקום קדוש זה היה ללב הפועם שבלעדיו לא היו חיים לבני העדה. כאן הכתובת, כאן הבית, כאן רואים ופוגשים איש את רעהו. הנבחרים יושבים כאן בימי חול, שבתות וחגים, תמיד מטים אזן קשובה, מוכנים לעזור האחד לחברו. כולם משפחה אחת. קיימת חמימות והרגשת שייכות.

בבית הכנסת הרעוע התקיימו כל הישיבות והכנסים. המקום היה קטן אבל הכיל את כולם, הדלת פתוחה היתה וכל אחד אמר את דברו. הועד היה מקור להסברה ועזרה.

במאות המכתבים אפשר למצוא פניות רבות; לעיריות, לעזרה סוציאלית, לבתי חולים, בנוגע לרשיונות, הקלות ממסים, פניות למחלקת החינוך להקלות בשכר לימוד, לועד הלאומי. יש בקשה יוצאת דופן לרשיון לצחצוח נעלים. בני העדה לא מאסו בכל עבודה.

היו פניות לבתי חולים, מכתבים הקשורים להקדשים, המלצות, בקשות לטיפול מיוחד במחוסרי עבודה, טיפול בצוואות, מכתבים המעידים על סכסוך בינו לבינה, עניני חתונות, תביעות מזונות, טיפול באינוולידים, זקנים וזקנות, יתומים ונושאים רבים ושונים. הועד הנבחר היה מקור להסברה ועזרה. אין נושא שלא טיפלו בו.

הנבחרים עצמם חיו על יגיע כפיהם וכל עבודתם היתה בהתנדבות. אחרי שעות מאומצות בערבים, חזרו שבעי רצון לבתיהם. הוצאות רבות זקפו על חשבונם הפרטי. כרגיל לא חסרה ביקורת על מעשיהם. את הכל קיבלו באהבה. כי כך דרכם של אנשי הציבור, הפרס למאמציהם היה מילוי המשאלות.

יש לציין במיוחד את עבודתם של הפעילים שעשו רבות למען העדה ובראשם – מכאל בן-שם, ברוך אבשלומוב, האחים אדמוביץ ז"ל והאחרים הממשיכים בדרכם.

להלן סעיפים חשובים מהפרוטוקולים ובהם מגוון הפעולות שדנו בהם למעלה מחמישים שנה.

מס' 1 מיום 17.8.37

ישיבה של חברי מועצת עדת היהודים ההרריים בתל-אביב.

תקנון העדה: ליצור ארגון בשם, "עדת היהודים ההרריים". מטרתו, לארגן, לאחד את הפרט והקיבוץ, להרים את הרמה התרבותית, לעזור חומרית ומוסרית, לערוך שיעורי השתלמות, להקים קבוצות ספורט, לשמור על אי שייכות מפלגתית, קבלת חברים – מגיל 20 ומעלה.

ניתנה רשות להוצאת חברים בגין עבירות, מעשים פליליים נגד העדה ואי מילוי דרישות הועד. הארגון יכוסה על ידי תשלום דמי כניסה של החברים ומתרומות בני העדה. בחירת ועדת ביקורת.

זמני הישיבות בערבים. הישיבות תתקיימה בבית-הכנסת "ישורון" של העדה בשכונת הקווקזים.

מס' 2 מיום 30.8.37

היו"ר מתמרמר חריפות ויש בדבריו נעלבות חמורה כנגד הסופר בן-ישי שפרסם ספר אשר נכללו בו כל המושבות והכפרים ושמות מייסדיהן, ושהני"ל לא טרח בכלל להזכיר את מייסד המושבה "באר-יעקב" שהוא הרב יעקב יצחקי בהרריץ. בן עדת היהודים ההרריים והרב הראשי של העדה בקווקז ובארץ-ישראל.

מס' 3 מיום 31.8.37

יש מגרש מתאים לבנות עליו בית כנסת ואפשר לקנותו בזול. הוטל על מספר חברים לברר פרטים נוספים (יום אחרי הישיבה הראשונה, כותס הועד בדחיפות דובר על קניית מגרש לבניית בית הכנסת, זה נראה כדבר שאין להזיח).

מס' 4 מיום 2.9.37

הוברר שהמגרש שידך לערבי ומצא בשכונת הקווקזים. על המגרש מתגוררות בצריפים 4 משפחות עניים, ולפני כן יש לפצות בכסף את המשפחות הללו.

מס' 5 מיום 30.9.37

1. הוחלט לקבל את אחד מבני העדה בתור גובה רשמי, ולתת לו בתמורה 20% מדמי הגביה, וכן להכריז בבתי הכנסת של העדה שיקבלוהו כראוי.
2. נמסרו לחברי המועצה 2 תיקים וכתובים מסמכים של אגודת הצעירים, כי הצעירים התפזרו, המסמכים נמסרו לפקדון.
3. הצעה שצריכים לייסד מצעירי העדה ועדה ספורטיבית ולשם כך ייפגשו עם הצעירים, במתעון הצעירים ההרריים.

4. הצעה שצריכים ליצור כעין קופת עזרת חולים, לוקוקים ולבעלי המום.

מס' 6 מיום 4.10.37

אסיפה של הצעירים בהשתתפות חברי המועצה במועדון של הצעירים ההרריים בשכונת הקוקזים.

נבחרו שלושה נציגים בוועדה הספורטיבית. בדו"ח הובר שיש להם סכומי כסף ואותם ימסרו לוועד העדה בסך 10.790 מא"י.

מס' 7, 8 מיום 14.2.37, 21.12.37

1. יש לחייב חברי הוועד להופיע בישיבות.

2. הגובה הפסיק בגביה יש למנות אחר במקומו.

יש להזמין את ד"ר בנימיני לישיבת הוועד הבאה.

אין כסף להוצאות שוטפות כגון: קנית מכשירי כתיבה, קנית צורכי ספורט יש למצוא דרך לפתרון.

מס' 9 מיום 15.2.38

בקשר לבחירות לוועד הקהילה יש לבחור מתעמדים שיהיו גוש נפרד ברישימה מיוחדת.

יש להכנס במשא ומתן עם העדות בני תורכיה וגרוזיה לשם התחברות ולהשתתף יחדיו בבחירות לוועד הקהילה.

מס' 10 מיום 6.9.38

מסיבת העוצר נעדר אחד החברים. בהתאם לתקנון לוועד ייבחרו חברים חדשים מגיל 20

שנה ומעלה. ההצבעות תהיינה חשאיות.

ברוב דעות התקבלה החלטה שנשים לא תשתתפנה בבחירות. ועדת הבקורת בדקה את

כל המסמכים.

מס' 11 מיום 29.9.38

בהשתתפות של 55 חברים לבחירות למועצה החדשה. נמסרו פרטים בדו"ח על פעולות

המועצה הקודמת, ובמיוחד על העזרה הרבה שהוגשה לנוסקי העדה.

מבקשים שרק חברים שיירתמו לפעילות שוטפת, ייבחרו לוועד ולמועצה החדשה.

הוזכר שלפני 9 שנים בשנת 1929 התארגנו אגודת "צעירים-הרריים" ומציינים לשבח את

כספי תרומותיהם וגביותיהם למועצה. הי"ר ידיע רשמית למוסדות המוסמכים והלאומיים

שהמושבה "באר-יעקב" נוסדה על ידי איש העדה יעקב יצחקי ז"ל ולא על ידי אחרים.

יש לפרסם בעתונות הא"י את הביאוגרפיה של המנוח דוד בן-ישראל ז"ל.

מס' 12 מיום 18.10.38

נבחרו שלושה אנשים לחבר שופטים.

לשם פתרון הבעיות יש צורך לזרז הגביה. הוטלו דמי קדימה של 20 מיל לנפש, מס חדשי 10 מיל לחדש מ-20 שנה ומעלה. יש ליצור קופה לעזרה הדדית. היות וענת הכדורגל החלה יש לשתפה בליגה.

מס' 13 מיום 29.11.38

יש לאחד את שלושת בתי הכנסת. יש להשיג מגרש מתאים לבניית בית כנסת אחד לכל אנשי העדה. שאלת בית הכנסת הוצגה לראש העיר תל-אביב מר מאיר דיזנגוף ובישיבה עם סגנו מר רוקח הוסכם להקצות מגרש ועליו צריך למטרת בית כנסת. היות והעניינים התנהלו בעצלתיים יש לחדש הדרישה לעירייה. נבחר גובה חדש לפי התנאים הקודמים. להזמין אגודת הצעירים לאסיפות.

מס' 14 מיום 15.4.39, 11.4.39

אחד מחברי הוועד הוציא מבלי ידיעת החברים סך 5 לא"י מבנק הלואה וחטכון על דעת עצמו והוא נדרש לבירור.

לטענתו הוצא הכסף בדחיפות על מנת לשלם לבעל האדמה של בית הכנסת "עץ-חיים" והסכום שולם לשנה שלמה, וזה היה מקרה מיוחד וכן הגיש עזרה כספית דחופה לאנשים נזקקים.

יש להניא כל חבר מלהציג עצמו כנציג העדה בפני המוסדות, ולשם כך נבחרו שלושה נציגים חדשים שהם ינהלו ענייני הכספים.

מס' 15 מיום 8.10.39

היו"ר הסביר שהוחלט להקים "צרכניה" להספקת מזון זול לבני העדה, ויש לטפל בהליכים בעירייה.

היו"ר מסר שהתקבל מכתב מהעירייה שלמועצתה יש לבחור חברים בעלי אחריות ומצפון, בעלי אופי טוב וישרים.

מציעים למכור מניות למימון ה"צרכניה" כל מגיה 2 לא"י. מי שאין לו ישלם בתשלומים. בעבודת ה"צרכניה" יועסקו 2 אנשים בשכר, ו-5 אנשים חברים למועצת ה"צרכניה". המועצה הזאת תבחר מקום מתאים וכן תהיה מיופת כח להוצאת כספים מהבנק.

מס' 16 מיום 11.11.39

הנושא "צרכניה".

היו"ר מסר שאחרי בירורים קשה יהיה לטפל ב"צרכניה" יהיו הוצאות רבות כגון:

שכר-חנות, רשיונות מהעיריה. יש צורך לקחת בחשבון הפסדים, ואם יהיו כאלה מי ישא בהוצאות. יש להעסיק רק אדם אחד בשכר ולא שניים, וגם זאת בתור נסיון לתקופה קצרה.

יש דרישה מצד החברים לפתוח אותה למרות הקושיים למען העתיד ולפעול במהירות חייבים לקבל עזרת המוסדות.

מסי 17 מיום 14.11.42

היו"ר הספיד את הנעדרים שנפלו חלל בשדה הקרב ואת הנעדר האחרון יעקובוביץ זבולון, וכן הספיד את חבר ועדת הבקורת אדמוביץ משה ז"ל. האסיפה כיבדתם בדקת דומיה.

עד טען ששלוש שנים לא התקיימו בחירות. כן מסר ד"ח מ"הצרכניה", בקופה יש כיום סכום קרוב ל-40 לא"י. כן חובות של אנשים אחד 15 גרוש והשני 35 גרוש. במשך שלוש שנים נעשו פעולות וחולקו מצות ומצרכים לחג הפסח.

מסי 18 מיום 16.7.43

הדפסו מרדעות אבל.

ייג בתמוז 16.7.43 ההלויה של ד"ר אהרן בנימיני נפטר בשנת 57 לחייו.

1. בעמידת דום כבדו את זכרו של ד"ר אהרן בנימיני ז"ל, יו"ר מרכז הסתדרות היהודים ההרריים בארץ-ישראל.
2. יש לפנות לעיריית תל-אביב על הקצאת מגרש לבית כנסת שייקרא על שם המנוח בנימיני.
3. מתן עזרה למשפחת המנוח בנימיני שנשארה בחוסר כל.
4. אחד שלושת בתי הכנסת.
5. הצעה להצטרף לאחד הארגונים הלאומיים.
6. יש לקיים כינוס של כל היהודים ההרריים בארץ. לקבוע את תאריך הכינוס לייט ניסן תשי"ה 2.4.45 בבית הכנסת "עץ חיים". יש לשלוח 2 תברים לירושלים ולמושבות ולקוראן לכינוס הנ"ל (יש לציין שכל העזרה במצרכים ובכסף שהוגשה למשפחת בנימיני המנוח הוחזרה במלואה לאחר תקופה קצרה על ידי בני המשפחה).

מסי 19 מיום 8.5.52

- מ.א. שמונה לגבות כספים בשם העדה נפטר. משפחתו מסרה לנציג העדה סך 27 לא"י. כסף זה הוא מכספי הגביה שהמנוח לא הספיק למסור במו ידיו.

מסי 20 מיום 21.5.52

- היזיר כיבד בקימה את זכרם של החללים מבני העדה שנפלו על הגנת העם ושחרור המולדת.
1. זה למעלה מ-7 שנים לא התקיימה אסיפה מפאת המאורעות. מיום קום המדינה עניי הסעד עברו לידי המדינה. רק במקרים יוצאים מהכלל טיפל הוועד בדרישות החברים. הוועד טיפל בסכסוכים בינו לבינה, בין אדם לחברו.
  2. המדאג שיש שמתנות שעומדים להרוס את השכונה, והעברת האנשים למקומות אחרים, והמדאג ביותר חושבים להעתיק את בית הכנסת למקום חדש ורחוק יותר.
  3. יש לדאוג בענייני בית הכנסת אשר בירושלים.
  4. הצעה שיש לבחור למועצה הארצית גם נשים.
  5. בתל אביב 320 משפחות הרריות. יש ילדים עזובים וחייבים לסדרם ולדאוג לטיפולם.
  6. על מנת לאחד את העדה יש לבחור למועצה הבאה 5 חברים מתל-אביב ושלושה חברים מיתר חלקי הארץ.
  7. יש הצעה שלא ייבחרו מהמושבות כי קשה לכנסן ממקומות מרוחקים. ההצעה שהתקבלה כי יש לבחור נציגים מתל-אביב בלבד. מסי חבר מ-18 שנה ומעלה. יש להזמין חברי ועד מירושלים על מנת לקבל דריח אודות בית הכנסת.
  8. יש להזמין את באי כח עזרת נשים לקבלת דריח מהם.

מסי 21 מיום 17.52

נמסר דריח כספי מירושלים מהשכרת חדרים דמי שכירות מהם, וכן על הוצאות שונות. נמסר על המשכנתא הרובצת על ההקדש והריבית המצטברת. הנציג מירושלים מסר על הנזקים הרבים שסבל הבנין. מטפלים בבקשה אצל השלטונות המטפלים בנוקי המלחמה. יש סיכויים על קבלת מחצית מהוצאות השיפוצים. בית הכנסת היה על קו הגבול ומטרה לקלעי הלגיון הערבי. כל מה שנשאר על תלו היה רקוב והתמוטט, ההערכה שההוצאות יגיעו ל-1500 לא"י.

בישיבה מונו שלושה חברים שיטפלו בענין המשכנתא ללא דחיות ויסעו לירושלים לזרז ההליכים השונים. הוצאות הנסיעה יהיו על חשבונם הפרטי.

הנציג מירושלים מסר שבבנק בירושלים מופקד סכום של 55 לא"י שהוא כסף העדה. בתל-אביב אספו 350 לא"י למטרת השיפוצים. חבר מועד ראשון לציון מסר שהם מוכנים לתת 500 לא"י למטרה הזאת. ובהזדמנות הזאת הוא מציע לארגן חברים שיסכימו ללכת להתישבות.

מסי 22 מיום 28.7.52

נמסר שברצון הצעירים להתארגן מחדש ולקיים מועדון משלהם. לשם כך קיימו אסיפת צעירים ונבחרו נציגים ומבקשים אשור מהמועצה.

הוחלט על מגבית ארצית של בני העדה ההררית מגבית חד פעמית לפדות המשכנתא בירושלים.

מסי 23 מיום 17.8.53

אנשי ירושלים בשותף המועצה בתל-אביב פדו סופית את המשכנתא שרצו על בני הכולל ובית הכנסת.

מסי 24 מיום 13.12.55

אחרי גמר השיפוצים של בית הכנסת בירושלים, יש להתפנות כרגע לתקונים של בית הכנסת "עץ-חיים" בתל-אביב. יש לפנות לעיריה ולברר ענין השכונים לבני העדה שיפדו מהשכונה.

מסי 25 מיום 17.11.64

1. משלחת אצל ראש העיריה מר נמיר אודות בית-הכנסת. עברו כבר 40 שנה ללא תוצאות.
2. טרקטור של העיריה הרס את הגדר של מגרש הכדורגל בשכונה.
3. נערכה הפגנת צעירי הכדורגל "הררי". הפגנה שקטה ליד ביתו של ראש העיריה.
4. נציגי העדה טענו בפני ראש העיר שהיתה הפגנה ספונטנית של הצעירים שאי אפשר היה למנועה.

מסי 26 מיום 10.2.71

הוצע לעדה מטעם העיריה מגרש או דירה של קומה לבית הכנסת, ואנו מבקשים ליישם זאת רק בשכונת הקווקזים ונוסף לזאת 2 מגרשים לשני בתי כנסת.

מסי 27 מיום 15.12.71

טרקטור של העיריה הרס בשעות המוקדמות של הבוקר את מועדון הצעירים. נשלחה משלחת להגיב על הפעולה הזאת. באותו מעמד הובטח לבנות מועדון במקום אחר. לאחר מכן הבטיחו פיצויים בלבד, ודבר לא יצא מהבטחות.

מסי 28 מיום 23.7.74

בין חברי הוועד מוזכר לראשונה שם אשה.

הוחלט על בחירת חברים לעזור בקליטת העולים החדשים מבני העדה שעלו זה מכבר ארצה.

מועד העדה ברחובות מתחייבים לסדר 15 משפחות הרריות בעבודה ולעזור להם ביתר הסידורים.

יש לצרף עולים חדשים למועצה בתיאום עם אבי העולים יהודה אדמוביץ.

מסי' 29 מיום 28.7.74

1. היו"ר מסר בישיבה שנוסף לכל הפגעים להרס השכונה ולשני בתי הכנסת, הרס המועדון. הריסת קיר של מגרש הכדורגל. פגעו לאחרונה 2 אוטובוסים בצריף בית הכנסת וגרמו לנזקים כבדים. נגרמו נזקים מהשטפויות שהתחייבו להרים הריצפה. נגרם חילול הקדוש, כי העיריה בנתה בית שימוש ציבורי ליד בית הכנסת שלנו, והמקום הקדוש ביותר לעדתנו בתל אביב התבזה בזאת. הריחות הרעים הנודפים משם לא מאפשרים להתפלל בנחת.
2. שטר ההקדש של בית הכנסת בירושלים התקבל בחתימת מדינת ישראל ומשרד הדתות ובית הדין שלה.
3. מוטו 2 מנהלי ההקדש מטעם העדה אחד מתל-אביב ואחד מירושלים.
4. החלטה לערוך מפקד של בני העדה מגיל 18 ומעלה ולהטיל עליהם מס שנתי חד פעמי לכיסוי הוצאות שייקרא: "סלע-העדה" וכן יש להפיץ מניה לגמילות חסדים ולמתן הלוואות לנזקים.

מכתבים מטארכיון העדה

מסי' 30 מיום 13.10.52

מכתב לעיריית תל-אביב

בשנת 1924 נוסדה שכונת הקווקזים על אדמתו של הערבי אחמד געוני. ובאותה שנה נבנה על ידי העדה בית-כנסת במקום: "עץ-חיים" וזאת בהסכמת בעל הקרקע ללא תמורה. לאחר מאורעות תרפ"ט-1929 עזבו משפחות רבות את ירושלים והתגוררו בתל-אביב. נבנה אז בית כנסת נוסף בשם: "ישורון" וגם הוא על האדמה הנ"ל. האדמה היתה ללא קושן הופקעה על ידי העיריה ב-3-1952. העיריה פינתה את התושבים והעבירום לשיכונם מפונים שנבנו עבורם ביד-אליהו. רבים ויתרו ועברו לתל-אביב על מנת שיתאפשר להם להתפלל בבית הכנסת של העדה. בדירת בית הכנסת "עץ-חיים" היתה דירת 2 חדרים שהשמש מר אביוב יונה התגורר בה.

במגרש הנ"ל הקימה "אגד" תחנת אוטובוסים בידיעת העיריה. ביישור ובעבודת הטרקטורים כמעט ונקבר בית הכנסת, ומי הגשמים חילחלו בחורף וחדרו למבנה הקדוש. ובקיץ כל מיני רמשים ועכברים שרצו. ספרי התורה נרקבו ונפגעו. היתה כמיהה רבה לבית כנסת חדש שייבנה על ידי העיריה. מחלוקת השיכון של העיריה הבטיחה רבות שייבנה בית כנסת חדש על שטח בית הכנסת "ישורון" 12x10 מטרים. באי

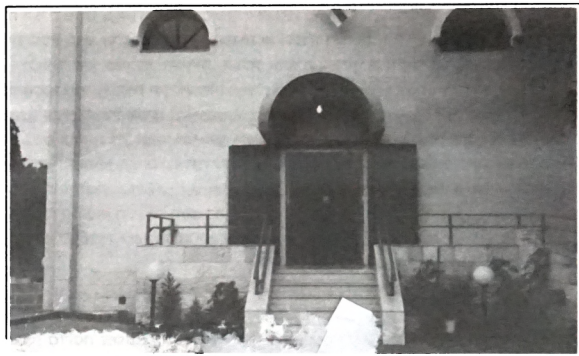
כח העדה ניהלו משא ומתן עם האנשים המתאימים בעירייה, והוסכם להגיש תוכניות לבנין בית כנסת חדש. הרשיונות השלד והנגרות על חשבון העירייה.

ולאחר מכן מסרבת העירייה. העדה שומרת המסורת מקופחת על ידי העירייה וכל בקשתה לבנות המקום הקדוש הזה.

מכתב מעיריית תל-אביב

בשם עיריית תל-אביב יפו אנו פונים לעדת היהודים ההרריים הקווקזים ומזמינים אותכם, להשתתף בתהלוכת העדליע, בהתאם להוראות אשר נקבעו להופעת שאר העדות ויוצאי הגלויות השונות.

למטרה הנ"ל העירייה הקציבה סך 170 לא"י. (לכיסוי יתר ההוצאות, הוסיפה העדה מקופתה סך 102 לא"י נוספים, לבגדים ותלבושות).

בית הכנסה, תד ב-2.90:5

צריף בית הכנסת הישן בשכונת הקווקזים בתל אביב

כתבי הזמנות

27.12.54 נשלחו הזמנות להשתתפות לכל הועדים בארץ, לירושלים, פתח-תקוה, ראשון לציון, כפר ברוך, הרצליה, רחובות, חיפה. בהזמנה התבקשו בני העדה להופיע כיאה ובתלבושת המתאימה. זה מופע שיוסיף כבוד רב לעדה.

מכתב לחבר צבי ניסנוב

21.1.55 לכבוד חגיגת פורים עדלידע משתתפים כל העדות בתהלוכה. פניית העיריה אלינו להשתתפות, כמו שהשתתפנו לפני 20 שנה. אנו נהיה לבושים כנאות בתלבושת קווקזית, רכובים על סוסים, גם נרקד רקודים קווקזיים.
נא להשתתף בראש התהלוכה ובראש הרוכבים. רוצים לשמוע את הסכמתך וזה יהיה לנו לפרסום בארץ ובחוץ לארץ.

22.1.55 מכתב תשובה מניסנוב

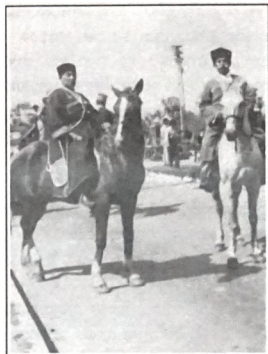
במכתב תשובה משיב צבי ניסנוב ממלון ופנסיון "רזה" בטבריה.
קבלתי המכתב שמח על הכבוד שמחלקים לי, ללכת בראש התהלוכה של בני עדתנו ואעשה זאת ברצון רב.
אבקש שישונו לי תלבושת מתאימה. חרב גדולה יש לי ואביאנה אתי. על מועד התהלוכה הודיעוני ואבוא.
צבי ניסנוב קרית שמואל טבריה

18.3.55 לכבוד עדת ההרריים

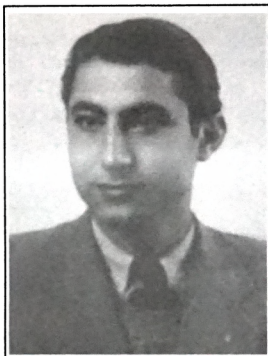
עולי קווקז כאן.
א.ג. קבלו נא את תודת עירית תל-אביב יפו עבור השתתפותכם במסע ה"עדלידע".
הופעתכם הנאה יחד עם בני ביתכם בשירה ובמחול, כשהנכם רכובים ולבושים בתלבושות המיוחדות לכם מארץ מוצאכם הוסיפה חן למסע.
בכבוד רב
ח. לבנון ראש העיריה

מכתב למפקח הסניטרי

מרדכי מנשיירוב שומר בבית וגן בירושלים נפל חלל על משמרתו בשנת 1929.
אשתו שרה נמצאת ושרויה במצוקה ואין לה קרובים, ומבקשת מהמפקח הסניטרי העירוני בתל-אביב, לדחות את התיקונים הדורשים ממנה עד לימי הקיץ.
(לא זו בלבד שהיא אלמנה; בעלה נרצח בעת מילוי תפקידו. היא אינה מקבלת כל תמיכה ומטילים עליה את התיקונים, וכל בקשתה לדחות את הביצוע למועד אחר).

צבי ניסנוב איש "השומר" ב"עדלידע"
שנת 1955 ראשון מימין

רשי יששכרוב יו"ר העדה ההררית הקווקזית,
מאז 1935 פועל ללא לאות למען עדתו
שיא פועלו בנית בית הכנסת החדש והמפואר
מכובד ונערץ ע"י בני עדתו

צעירים הריים רוכבים על סוסים בתהלוכת העדלידע ברחובותיה של תל אביב

12.12.37 מכתב לראש עיריית תל-אביב מר רוקח

הנדון: רביוב גבריאל

היה 4 שנים שומר עירוני ואחרי כן 15 שנה שוטר במשטרת תל-אביב. פוטר מהמשטרה ב-1929 עם השוטר תזקין וישב בכלא.

מנחיגי העיר הבטיחו לסדרו בעבודה עם שחרורו. וכששחרר ללא הוכחות נדו, לא קויימה הבטחת העירייה ופנו לו עורף. זה קיפוח משווע. הוא זקוק לעבודה לפרנסת 7 נפשות ביתו.

כידוע לכם מר רביוב נאסר על סיועו לאצשי "ההגנה".

25.12.27 מכתב לוועד הלאומי

אנו מוניים 250 משפחות כולנו משפחות עובדות. קשה לנו לטפל בנוזקינו. אין לנו מקורות הכנסה.

אנו רק מבקשים תקציב לשם מינוי אחד החברים, תקציב מינימלי חדשי על סך 5 לאיי, בכדי שהוא יטפל באופן קבוע בעניני העדה.

(בתשובה למכתב הזה התבקשו לפנות לוועד הקהילה וגם משם נתקבלה תשובה שלילית).

27.3.55 לכבוד יושב ראש העדה

מטעם ראש עיריית תל-אביב

יש הרבה מגדולי ישראל שכבר עברו יותר מ-8 שנים מיום פטירתם ושמותיהם לא נקבעו עדיין לרחובות.

הצעתכם תובא לוועדת השמות העליונה ואם ההחלטה תהיה חיובית נודיעכם.

ראש העירייה.

הרחוב האמור שנקרא על שם ד"ר אהרן בנימיני נחנך, אחרי התכתבויות ומאבקים עקשניים ביותר, בשנת 1986.

43 שנים חלפו מכתובת המכתב הראשון. סוף סוף הוגשם חלום ישן של ותיקי העדה וותיקי הישוב שכה העריצו את המנוח.

עם התגברות גלי העליה מקווקו, עשה ועד העדה בתל אביב את כל המאמצים בקליטת העולים ובהדרכתם. תמיד יש תלותן שזה לא מספיק ואפשר לעשות עבורם הרבה יותר.

גבריאל רביוב מראשוני השוטרים היהודיים
בתל אביב היה פעיל ב"הגנה". על פעילותו הזאת
נאסר ופוטר מהמטרה בידי הבריטים

בלבוש חגיגי באחד הכנסים שהתקיימו בשכונת הקווקזים בתל אביב
שנת 1932

לוח אירועים תאריכים חשובים ותוספות

800-600 – במאות ה-8 וה-6 לפני הספירה ייסדו מתיישבים יוניים ישובים בחופי הים השחור. הסופר וגוסתהון שחי בתקופת אלכסנדר מוקדון מזכיר שבוכדנצר הבבלי הושיב בגדה המזרחית של הים השחור יהודים מגלות הייבריי אשר בלוב. חלק מהעמים האלה ישבו שם, ואחר כך שלטו בקוקוז הפרסים.

65 – פומפיוס כובש את מערב וצפון הקוקוז.

300 + – הירונימוס מביא פסוקים (מסנהדרין קי י"ב) "ועלה סנחריב על יהודה ולקח עמו יהודה ושמעון ובקש להוליכם לחלח וחבור וכי וגזון הקב"ה מפניו ונתנן לאחר הרי החושך". וכוונתו אל מדינות הצפון מעבר להרי קוקוז הנקראים בדברי רי"ל הרי חושך.

הירונימוס מזכיר את דברי עובדיה (פסוק כ') "יהודי משך מושכי מלכי משך". (ובשיר המעלות פרק ה') "אויה לי כי גרתי משך בין בני יפת ביחד עם גמר ומגוג ומדי ותובל ויון (תבלין ליד תאמיר חאן שורה, עם קטן הנקרא "תבלין" – עזים וגיבורים, אנשי חיל. אומרים שהם משרידי תובל שעליהם ניבא הנביא יחזקאל)".

(בראשית י', י"ב) מפרשים שהם גרו לחופי הים השחור ובחצי האי קרים. מדי דוע לפאת מערב הים הכספי, תובל הוא העם הנקרא בפני סופרי היוונים "טיבריאנים" אשר שכנו לדרום הים הכספי, ומשך, הנזכר אצל תובל, שכן בקרבת הים השחור. וכל אלה שוכנים בירכתי צפון. יש מצבות ביוונית המעידות על המצאם של יהודים בחבל ארץ זה אשר בקוקוז.

הסופר הירודוטוס אומר בפירושו כי המאסאכים גרו בקוקוז. בספרו על המלך דריווש שחילק מלכותו למחוזות והמחוז התשעה עשר איכלס את המאסאכים.

הסופר וסטראבון, בן תקופתו, גם הוא אומר כי המאסאכים גרו בקוקוזוס בין הים השחור לים הכספי, וכי חלק מהרי קוקוז נקרא על שםם, מאסכים. לפי דברי הגרוזינים הקדמונים נזכרת מסכאטס ובקרבתה שכנו יהודים רבים.

הארמנים קראו ליהודים "איבריס" והיוונים כתוצאה משם זה הוסב שם ארצם לאיבריא, איבריקא, אפריקא אפריקי. ואלה שיבושי מלים.

אלדד הדני, שערך מסעות מרשימים, כותב: "ונפל לשבט יששכר שהם שוטטים בהרים על שפת הים והם בקצה ארץ מדי ופרס".

574+530 – המלך אינושרואן בנה בקוקוז יותר מ-360 מבצרים והושיב בהם יהודים פרסים שהביאם לקוקוז לעבודותיו. זאת תחילת ההצטרפות המאוולצת של יהודי פרס לאחיהם בקוקוז.

675+ – בשנת 675 לספירה מוזכר בכתבי יד מהספריה בלונדון שיהודי קוקוז עסקו בסחר בעורות וכינו אותם "סיא-גוש" – "האזון השחורה", כפי שיעקב יצחקי מציין את כינויים

של היהודים. דברים אלה הביא הסופר ספרנגר.

737+ — הכובש המוסלמי אבו מוסלים כבש בשנת 737 את דאגסטן וכפה את דת האיסלם גם על היהודים. היהודים התנגדו והשתמשו בכח הנשק. הכפריים היהודיים ניהלו קרבות, אך לבסוף גברו המוסלמים והיהודים נאלצו לעקור פנימה, לתוך ההרים, ולמצוא שם מסתור. כמה כפרים יהודיים קיבלו את דת האיסלם.

יהודים אחרים נלקחו לעבדות. היו גם כאלה שברחו לגבול גרוזיה ומצאו מחסה תחת השלטון הגרוזיני הנוצרי.

1000+ - 700+ — מתנהל מאבק עם ערבים ומוסלמים. בגרוזיה שלטה הנצרות ובדאגסטן שלטו המוסלמים שעשו רבות לאלץ את התושבים להתאסלם.

1000+ — השלטונות המוסלמיים והכוזרים מראים סימני חלשה דעיכה.

1300+ — הפלישה המונגולית זורעת הרס. יהודים הרריים נרדפו בכל מקומות מושבם. הם נטשו את ההרים וירדו מזרחה לים הכספי, זאת כתוצאה מהתנאים הקשים. רובם התישבו בערים דרבנד ובאקו.

1500-1400 — כיבושים נוספים של תאמיר לאנג וביסוס שלטונו. היהודים נמצאים במצוקה קשה, אפליית קשות ואילוץ להשתמד.

1600-1500 — השתלטות העותומנים והפרסים שלווה בהתאסלמות מחדשת.

1650 — כפרים רבים במזרח קוקוז חוסלו ונהפכו לעיי חרבות. מצבות רבות בכתב יד עברי מפוזרות בכל עבר. הכפרים, דיה-זוארי, דיה-חבירו, דיה-חקלאי, שהיוו מרכז דתי ורוחני, נכבשו ונהרסו בידי חיילי המוסלמים.

1722 — פיוטר הגדול כובש את דרבנד.

1770 — הרוסים כובשים את גרוזיה.

1829-1785 — הרוסים משלימים את כיבושיהם וחולשים על האיזור כולו. פרס ותורכיה נאלצו לסגת לטובת הממלכה הרוסית.

1796 — הכפר אבא-סאווה נכבש על ידי חילות הקומיקוס. היתה מלחמה קשה וההרריים לחמו בחירוף נפש. בקרב על הכפר נפלו 157 לוחמים, ושאריתם מצאו מקלט בדרבנד. רבים אחרים שנעקרו מכפריהם נאחזו בטאלצייק וגרוזיני והמשיכו בעבודת החקלאות.

1800 — עם חדירת הרוסים במאה ה-18 לאזורי הקוקוז הוחמר מצב היהודים. השליטים קאזי-מולה ושאמיל שהנהיגו את עמם נגד הפלישה הרוסית, הגבירו לחצם על היהודים להתאסלם ולהלחם נגד הרוסים.

אהדת היהודים היתה נתונה לרוסים וכתוצאה מ זאת נחתו הגזירות מצד המוסלמים. אחרי נצחון הרוסים, היהודים קיבלו בתחילה שיוויון זכויות, אך בלחץ המוסלמים גם הרוסים עשו נגד היהודים, כי אהדתם היתה נתונה למוסלמים.

בסוף המאה ה-18 חודשו המאמצים של הצארים להשתלט על הקוקוז. מצב היהודים הוחמר. השליטים המוסלמים תבעו מהיהודים להתאסלם ולהלחם נגד הרוסים הפולשים.

תביעה זו לוותה בפרעות ושוד בהנהגת המנהיגים קאזי מולא ושאמיל. היהודים תלו תקוות בכיבוש הרוסי כמושיעים.

1802 – הרוסים כבשו את רוב איזורי הקווקז והיהודים קיבלו שוויון זכויות.

1804 – הוצא צו שהכיר בקווקז כתחום מושב יהודי. נפתחה הגירה בעידוד השלטונות. היהודים ממערב אירופה השתקעו בבאקו, דרבנד ודאגסטן. השתקעו שם בעלי מלאכה ומקצועות חיוניים.

1815 – מלחמות קשות של הרוסים נגד שאמיל. היהודים רבים היו קורבנות המלחמה הזאת.
1818 – בטארקו שלט הצבא הרוסי בפיקודו של הגנרל ירמילוב. כיוון שלא היה לתושבים כסף, המייסים שולמו בשרותים ובעבודות כפיה כבניית מבצרים, סלילת כבישים, ובתשלום במוצרים חקלאיים. כן נכפה עליהם לבנות מבצרי שמירה.
1823 – צפון ארמניה נכבשה על ידי הרוסים מידי הפרסים.

1827 – נפתח המגע בין היהודים הרריים לאשכנזים בימי ניקולאי הראשון שב-1827 החל בגיוס היהודים לשרות הצבא הצארי באיזורי הספר. כך הגיעו האשכנזים לקווקז. תקופת השרות נמשכה 5 שנים, ואלה היו החיילים הראשונים שחיפשו מגע עם היהודים ההרריים בקווקז.

1830 – השלטונות הרוסיים בטארקו הפלו את היהודים לרעה, בניגוד ליחסם למוסלמים. במשך שבע שנים חוייבו היהודים בעבודות שונות. את המוסלמים כמעט ולא העסיקו אלא יום אחד בשבוע. ההרריים אכלו פת במלח, הנשים עבדו בשדות על מנת לכלכל את בני ביתן. עם השנים רבו התלאות.

התארגנו תנועות דתיות מוסלמיות קנאיות שחרתו על דגלן להשתחרר מהכופרים הרוסים. גויסו אלפי לוחמים בראשות גאזי מוחמד שהוכתר לאימאם.

1830 – גאזי מוחמד כבש את טארקו והחל בהשמדת היהודים. הוא שרף בתים ושלל רכוש היהודים התפזרו לכל עבר. כעבור שנתיים חזרו לבנות את בתיהם וזאת לא לאורך זמן.

1835 – עם התמנותו של גאזי לאימאם של קווקז גויסו התושבים למרד ולמלחמה נגד הרוסים. היתה זאת מלחמת מצווה והם העבירו את קברו של גאזי מוחמד לכפרו טארקו. הרוסים כבשו את המקום מידיהם וקברוהו מחוץ לעיר על מנת שהמקום לא ישמש לעלייה לרגל.

1863 – נשלח מכתב למושל הרוסי לשחרר את היהודים מעבודות הכפייה ובתמורה ישלמו מסים. המושל השיב בחיוב.

1837 – פורסם חוק מטעם השלטון הרוסי המאשר את המשך יישובם של יהודי קווקז במקומות מגוריהם אף שהם "מחוץ לתחום מושב היהודים".

1840 – יושבי הרי קווקז מתקוממים נגד הרוסים המשתלטים על האיזור. – מקרים רבים של אונס יהודים להצטרף לדת המוסלמית. יהודים בורחים אל השטחים המוחזקים בידי הרוסים וגם מתגייסים לצבא הרוסי הנלחם בקווקז.

- היהודים ההררים, כתומכי הרוסים, היו לקורבנות. היו מקרים רבים של רצח, שוד, שריפת בתים.
- 1843 – שאמיל התנפל על טארקו. קורבנות רבים מקרב היהודים, רכושם נבזז. המחזה חזר על עצמו מספר פעמים, עת עבר האיזור מד ליד.
- 1847 – התנפלות מרצחים בראשות נאיב מגומבט על הכפר טארקו. שללו והרגו. יהודים שלחו עצמות, והשלטונות והראשות הרוסיים שלחו צבא שהרג 133 פורעים ו-17 מהם לקח בשבי.
- בהתנפלות חוזרת של שאמיל, הוא הרג 35 יהודים, לקח 5 בשביה ולא נדעו עקבותיהם.
- 1850 – לפי דברי ההיסטוריון הרוסי ק.מ. קורדוב, חיו בכל קווקז 58 אלף יהודים הריים.
- 1853 – האוכלוסיה היהודית בקווקז גדלה. המפגש עם יהודי אירופה נתן להם את תחושת השייכות לעולם היהודי. יהודים מקווקז יצאו ללימודים בישיבות במערב, במיוחד בפולניה.
- 1859 – עם תום המרד ב-1859, הקהילה היהודית היתה בשפל, בעוני וחוסר כל. בכפרים המרוחקים התנכלה ליהודים גם האוכלוסיה הקומיקית. החלה נהירה למרכזי הארץ ולערים הגדולות.
- 1860 – יהודים אשכנזים מעטים מקבלים רשות להתישב בקווקז. לעומת דברי ההיסטוריון קורדוב על מספרם של היהודים שמנו ב-1850 58 אלף יהודים הריים בכל קווקז, מתפרסמת רשימה חדשה שבדאגסתן בלבד חיים 30 אלף יהודים הריים.
- 1864 – במשך יותר מעשר שנים עורך יהודה טשארני מסעות לחקר יהודי קווקז. ידיעות רבות מופצות בעתונות ברוסיה ומחוצה לה אודות חייהם ותולדותיהם.
- 1864 – האימאם שאמיל, שניהל מלחמות בדאגסתן, נכנע לרוסים.
- 1866 – למרות כל הגזירות והמלחמות התכופות מנתה קהילת טארקו 300 נפשות (ובשנת 1887 מנו 313 נפשות בלבד). בשנת 1866 פנו יהודי טארקו אל הנציב הצארי בבקשה לשחררם מזיקה למשפט ולשופטים מוסלמים עוינים. לאחר שנה נענו לבקשתם.
- 1866 – נמנו בדאגסתן 1040 משפחות של יהודיים ב-24 מקומות ישוב ולהם 29 בתי-כנסת ו-30 חדרים. כ-9000 נפשות.
- 1866 – מסעו של אליהו אניסימוב, בנו של רב העדה מטאמיר חאן שורה. אוסף חומר אתנוגרפי וסטטיסטי. אניסימוב מספר ב-1866 על נוסע רוסי שסייר בדאגסתן ומתאר את פגישתו עם מפקד טאטי יהודי ממרא-אגא שעמד בראש גדוד טאטי מוסלמי מעורב.
- 1867 – "המליץ", 1867 – היהודים הספרדים (קווקזים) לא משלמים מיסים. מצבם השתפר מאז הכיבוש הרוסי מידי המוסלמים. יהודי קווקז מלומדי מלחמה, הולכים תמיד מזוינים. לפני כן נמכרו לעבדים והרוסים שחררום.
- היהודים נרשמו בספרי הממשלה כתושבים ויכלו לנוע ממקום למקום. הם ייסדו בתי כנסת משלהם. מספר היהודים בדאגסתן – יותר מאלפיים גברים לבד מהטף. מחציתם בקובא והיתר בדרבנד. בקובא – 9 בתי כנסת וגם אשכנזים-יהודים יושבים במקום.

בדרבנד – 2 בתי כנסת על שם רבי מישאל. האשכנזים מתפללים לצד מזרח והספרדים לצד מערב.

אין הספרדים משלמים מסים, רק האשכנזים. רק בכפר מנג'ליס משלמים מס קטן עבור האדמה והצאן.

1881 – פרנסי הקהילה הוזמנו לקושטא ע"י ההנהלה הציונית על מנת לפקח על עלייתם של ההרריים לארץ-ישראל. לפי הנתונים מאותה תקופה חיו בירושלים כ-300 מבני קובא (יוצאי דאגסתן היו נפרדים מיוצאי קובא) וכ-200 הרריים ממקומות אחרים.

1889 – לפי מפקד סובייטי נמצאו בדאגסתן 10.056 יהודים. מהם ישבו בערים 4.507 והשאר בכפרים.

1900 – בראשית המאה ה-19 סופחו אזורי הקווקז לרוסיה בכח הזרוע ומאו נקשרו קשרים עם יהדות רוסיה ואירופה. רמת התרבות נשארה נמוכה. היהודים עסקו בחקלאות ובציד. כל התקפה מצד השכנים נתקלה בהתגוננות בנשק ביד. הם לא המרו דתם אלא באילוצים חמורים בנשק נגדם. היו התעללויות נגד היהודים, תוך התעלמות השלטונות.

המושלים המוסלמים שעבדו בעבודה קשה ובמבצרים ללא מזון. עם חילופי השלטונות היו עליות וירידות ביחס ליהודים. הוטלו עליהם מסים כבדים.

החל משנות העשרים של המאה ה-19 עברו רבים מיהודי ההר לצפון קווקז. התקיימו שם ישובים מאורגנים בערים גרוזני, סטאברופול ונאלצייק. רובם התקיימו על המלאכה והמסחר הזעיר.

החלה זרימת עולים לארץ ישראל. החינוך היהודי כמעט שותק ואלה שנשארו שמרו בקושי על ייחודם ומסודותיהם באין אפשרות להכשיר תהגה חדשה.

1904 – העליה השנייה לארץ ישראל. בתקופה הזאת עלו עשרות משפחות מדאגסתן.

1907 – הקמת המושבה "באר-יעקב" על שם הרב יעקב יצחקי. מבין מייסדיה רבים מיהודי ההר. משפחות אחרות עלו למחניים, כפר-ברוך ולמקומות יישוב אחרים שעיסוקם בחקלאות.

1911 – רצח יחזקאל ניסנוב מיהודי דאגסתן. היה פעיל ב"השומר".

1914 – בעתון "היהודי" נכתב כי "בפרברי העיר קובא יושבים יהודים משנות עולמים ונושאים עול בכל צורכי העיר וישתדלו כי ימונו גם הם בנבחרי העיר והשתדלותם עשתה פרי".

1917 – במלחמת האזורים, 1917-1922, היו תופעות של שנאה מצד השלטונות נגד האוכלוסיה היהודית בקווקז. השנאה קיבלה עדד מהקנאות המוסלמית והאנטישמיות הרוסית. יהודים נפגעו, גורשו ונושלו מאדמותיהם. החלה נהירה לערים. חלק קטן ביותר התישב על קרקעות שניתנו על ידי השלטונות.

יהודים תמכו בבולשביקים והיוו 70% מלוחמי ה"גוארדיה האדומה" בדאגסתן. היהדות ההררית אירגנה יחידת פרשים בנאלצייק וגרוזני. המטרה היתה להגן על העדה וכן על

אחיהם האשכנזים. השלטון הרוסי הגיב בפעולות נגד היהודים בנימוק שהם משתייכים לכולשביקים.

1920 – כל קווקז, דאגסטן ואזורביג'אן נכבשו על ידי הרוסים. כולן נהפכו לרפובליקות סובייטיות. חקלאים לא הורשו לחזור למקומות מושבם ורק 300 מיהודי ההר הורשו לחזור לאדמותיהם. יתר 5000 העקורים התפזרו לכל עבר. בתחילה שיוויין זכויות ולאחר מכן החלו ההגבלות. במרידות של המוסלמים לאחר מכן, היהודים היו לקורבנם. נעשו נסיונות לשקם אבל בקנה מדה קטן למדי. אולם היחס העויין של המוסלמים הפך והכשיל כל נסיון נוסף.

1924 – אחרי המהפכה, החלו רבים לעסוק בחקלאות. הוקם: "הועד לסידור חקלאי של יהודים עמלים" הידוע בשם "קומזוט", וכן באזור הצפוני של קווקז ביוזמת השלטונות – "חברה לסידור חקלאי של יהודי ההר". במחוז סטאברופול הוקמו 2 ישובים חקלאיים והתישבו בהם 220 משפחות. בגפת מוזדוק עלו על הקרקע 138 משפחות.

1926 – עלילת דם בנאלצ'יק שהביאה לגל פורענות. נשלחה משלחת למוסקבה והפורענות נבלמה.

לפי מפקד סובייטי מנו בדאגסטן 25.974 יהודים הרריים כקבוצה אטנית נפרדת, כבני הלאום הטאטי. באותו מפקד נמנו כשליש מיהודי דאגסטן כמחוסרי עבודה.

1928 – לפי דו"ח של ועדת החקירה היהודית שנשלחה ב-1928 לאזורביג'אן מטעם ממשלת ברית המועצות היו בקווקז שבטים מוסלמים אחדים שלפי דבריהם מוצאם יהודי; בראשית התקופה האיסלמית קיבלו את דת האיסלם. בפולחנם נשתמרו עוד נימוסים דתיים יהודיים.

1929 – יהודי ההר הקימו בקרבת העיר נאלצ'יק משק חקלאי, קולחוז. כאלף מבני העדה עברו לקרים והקימו משק משותף על שם שאומיאן בקרבת הכפר פורפייבקה. על אף מחסור בכלים, הוכיחו שהם חקלאים מוכשרים. עיסוקם: בגידול תירס, חיטה, גני פרי, ירקות, ענבי יין. הגיעו עור להם בזאת.

בצפון קווקז הוקמו 2 כפרים של ההרריים, בוגדאנובקה וגאטאקובקה. התגוררו בהם 320 משפחות הרריות.

1930 – מספר היהודים באיזור ההר, בדאגסטן, היה לפי נתונים רשמיים 20 אלף, ומחוז לדאגסטן, בעיקר באזורביג'אן, כ-20 אלף. סך הכל – 40 אלף. נשארו 3 בתי כנסת. ב-1938 לא היה אף רב יהודי. שומרי המסורת הודחו מכל תפקיד. נאסרו וניספו מחלוצי המורים; הרצל גורסקי, עובדיה עובדיב. נאסרו רבים שלא שיתפו פעולה עם השלטונות הקומוניסטיים.

העתונאי והמשורר הקומוניסטי הרצל-רבינוביץ, בנו של ישעיה רבינוביץ, אחרון הרבנים הראשיים שלפני המהפכה בדרום דאגסטן, עמד בראש אחד המפעלים התעשייתיים בדאגסטן.

הרצל רבינוביץ ועשהאל בינאיב, תעמלן סטאליניסטי ועתונאי של יושבי ההר, ניספו

בבית הכלא בשנת 1939.

1932 – לפי מפקד סובייטי מנו יהודי דאגסתן 3200 משפחות וכ-26.000 נפשות.

1933 – לפי מפקד סובייטי מנו יהודי הרר 40.000 איש.

1940 – ב-40 השנים האחרונות חלה נדידה מהכפר לעיר וכך גדלו הקהילות בערים באקו,

דרבנד, מחאציקאלה. כולם נדדו לערי התעשייה וגם לערים שמחוץ לקווקז.

1942 – עלילת דם נוספת, נבלמה ללא קורבנות וחודשה עם הגיע הגרמנים לשערי קווקז.

הנאצים נצלו את הקנאות המוסלמית ששנאה את הרוסים בנוסף ליהודים. יחידות מיוחדות

נוצלו למטרה הזאת. היהודים ההרריים גילו נאמנות לסובייטים. התנדבו לעבודות ביצורים

ורדיפה אחרי עריקים.

הגרמנים הגיעו עד לגרוזני. כמה מעמי הקווקז שיתפו אתם פעולה; האוסטים,

האינגושים, הבלקרים ועוד. חילות גרמניה הנאצית הגיעו לקווקז הצפונית והחלה השמדת

היהודים באזורים הכבושים.

עם תחילת המלחמה נגד הגרמנים מנו יהודי קווקז 35.370 נפשות.

בסביבות דרבנד בלבד מנו 970 משפחות חקלאיות ומכאן גברה הנטישה לאיזורים

העירוניים.

1959 – לפי מפקד סובייטי מנתה העדה 30.000 איש (לעומת 40.000 בשנת 1933). המפקד

נערך על מנת להעריך את התבוללותם של היהודים ההרריים בקרב תושבים אחרים. מניין

זה אינו מדויק כלל וכלל. למעשה, בכל המפקדים מופיעים מספרים שתיים וכולם נעשו למען

תעמולה פנימית וחיצונית.

החערכה מהשנה הזאת היא שמספר ההרריים כ-45.000 נפש. מרביתם תושבי ערים

שמרכזיהם בדאגסתן בערים: מחאציקאלה, בוינאקסק ודרבנד. באזרביג'אן מגוררים

בעיקר בקובא ובאקו, בצפון קווקז בנאלצ'יק וגרוזני.

1970 – היהודים ההרריים נמנים עם אוכלוסיה בעלת שיעור ריבוי טבעי גבוה. לפי המפקד

הסובייטי מנו יהודי קווקז 50.000 נפש.

1972 – לאחר הפסקה של עשרות שנים חודשה העלייה מדאגסתן. עד 1977 עלו לארץ

כ-16.000 יהודים הרריים.

ג. ערי מדי

רגל את ישראל אשרה ישב אותם בחלח ובחבור

נהר גוזן וערי מדי מלכים ב"ז

מנחת זכורים חדשה • והיא מוגשה • לשם החברה
הכבודה והיקרה • עטרת כבי וכפירת תפארה • חברת

בזרבי ההשכלה

אשר בס"ט

פניר בורג • נועם ד' עלי' חנון בן יאמר ד'

מאת עבדה הנאמן, העומד לשרת בתוככי לאגיסטאן המדינה

יעקב פהררין בזרבי

גאם יעקב המדי • במרומים פהררין • כי מדי דברי עם מתי סודי • נהפך לפגרי • פן יבעינו עתודי • ארץ
אז זה בקש מדי • להגד תעלונות בסוד הצלעה והנהלחה • היא השארית העולאה • בארץ עיפתה •
נוראה • אמנם ידע קורא היקר כי רבים ונכבדים נעלמו וחכמי הדור ואצילה • המשתוקקים באפיק
לדעת אלום לחיהם היחוקים, שוכע ארץ נהפלה • הדריבנו ולאכנו בצארותיהם החמודות • מרופן
באבז אלנות וניאובי בקשות רפודות • להודיעם נכוחות • ננוסד עד הטפחות • לכן בטרם יחל
משק מוקנה, מבין ההנוותים • יעיר נח און תחבה, לשנווע כלנוודי ארץ אלכל כנפים • פן לא
תסוף עוד תת כחה מבין המפתים • עד ענווד הכהן וקם חלדו נוזרהים • ואור החמה יהיה
שבעתים • חנון :

1-2 ע"ל לא מציית אולת דפסקי הרי חפך (חמיד לב א')

2* הכונה עלהדרי קורקז וים הכספי •

א) קבלה בזינו שהמדינה הזה רכלל הנמוחז לאגיסטאן או טבסראן (הוראתם ויקום הרים)

היושב על חוף ים כספי הנערבי בין הדרי קוויקאזוס, הוא מארץ מדי • והעיר אנוכי אשר ב

במחוז אירוואן, היתה לפני עיר הנולוכה לחלכי נודי. (ואולי הוא אחריו בקדוץ (עבא) ערי מזו ה' נ
נבאד וחברותיה. מאי חבדושה אמר אמאל כד מואבי הוסקי. אולי מואבי הוא אנטי שזכרתי בחלקי סומיות כמנאם
הוסקי, הוא פעיר שקי במחוז הלל) וזריהודים הגרים בו רצ"ל במלינה הנזכר הם הגולים ע"י (אנאחא

מלך אשור מן האמורים בכתוב (מלכים ב) ויצל את ישראל אשורה וישב אותם בחלה וחכור יהוד

גזון וערי מדי:

(ב) ורלתי להחיה הרי שוארץ נע דברים תנווהים בזה. אכתב בתבואה (פה) על מנה ה

ע"ג - ע"ד - כ"ג

אחרים יבוע חת מדי (כחצית) הנודי, וכן תרגמו רב יוסף (בדל"ח ח) המדן, וזל ונעשית מנחסי פרס ערי היום עיר
צדולה במדינת נודי הנק' האנודחן. ומוקובל חללם שהיה אשן הבירה. ואם עד היום קבורת מרדכי וחסיה נבנין
יזכור והוא כמו בהלגם (רחה לפני חודות זה) ונותקבים שם ומהפללם במקום ההוא עכד. הן חנות אז היא
קבלה נפורסמת אללנו ואללם (היהודים בפרס) שהעיר האמאחן היא אשן הבירה. אך תמוה לך האמין בערות
אשר שפירמו ידעה. למה שחמרו לו שהיה במדינת מדי. הלל לא נעלם מעיניו הבדולח דברי דכאל (חב) אשר
רחני באשן אשר בעלם הנודינה. ומיזה עבר אשן חזר בעלם (ההוא מבע שם) ויחן במדי (מני יפ) ? ואין
הנח הקדמה מוטעת כזו ליסוד מוסד והחליט מונה (בשם ערי מדי זו מחלק) שבתלמוד היא האמאחאחן
שהיה אשן הבירה. הלח כבר חלקום רבותינו חף לעטין יחסין (קדושין ע"ג ב, דר ג"ז) נודי חולה עלם מסכת
ומה בין חולה לגוסס כו'. חבל בחמת ירכיכם חנו לומר שבמנם היה קרח מדינת נודי בשם חמדן, חו המדי
ואינו האמאחאחן שהוא אשן *

(ג) חמנם לא היה לו זל למהל יינו יין הטוב במים הנודים. בתתו חונה לכדי נחן דהוא. וכה רבות ח
חזיתי במחברתו היקרה כתבם מפי האנועה. והם לא היו ולא נבדשו. וכן עוד נגועו לענינו כתב (בשם ע
עבריא) שזמיע אירוואן שהוא על שפת ים כספיא הנוערי קרח כוש. הוא ללח חמת. וככה הרבה דמתיס
בגליון ספרו שבדי. לח עת חספס פה. וחל תמוה על ההפך בנופתך במדרשים במקומות הרבה. שזכרם
גזרת המן וחאשורוש נולך פרס שהיה ב' א' ג' בשם נודי (בשורשים בארבע מלכיות). כי כל מלכי מדי ופרס
מוכים אלל חילל בשם מלכות מדי. ע"ש דריוש נולחה דקבל נולכותה הכללי (ענאל וא, טח) הוא בן ח
אחאשורוש הראשון נזדעע מדי, שהוריש הנולוכה לכורש נולך פרס חתנו. והוא הפך נוכחתי הזכרונות (ולא
פ"ד ג"א ש"ט) שכללו שניהם וקראום בשם מלכות פרס. על היותו מהקים נולכין יותר נמדי. כדחנודי בש"ע
(פ"ח) ח' חתה מוכא שנה לנודי חלחו לו נלכד. ורחיתי אגם הנוכ טעה בזה, בדר (עמ"ב) שרעה המדרש
לדרוש. כללענור וחבריו. על ד' נולכיות. עד החכות סימן לבבם. אנו, אמרפל מ"א זה בכל, חריון מלך
זה יין, כדלענור מ"ע זה נודי. הנו"כ נולך לפרש שעלם היה במדי (ואולי לאה אמת דבה (פ"ט) ואלן שלם
אבל כעמאחא לומר האמת כדביעני) וזה חינו. אך נחלפת הביעה וכל ל שם (במא הוא נעכמו בשם הנלמן). אר"מ
אלסר זה נודי. שהוא שז ומרנע מלכות לא עליי בגרסתו. ובחמת מוכח מהרבה מקומות שאלסר הוא סמוך
למדי (ראה יהודית ח) והקובץ אלי שהוא נודי אלי"סו [חצר] בדרך קוקד הינוני והנוערי. כדלענור מ"ע על

ז'ה יין . כפי' רבג נחיי עש . ועלם שנענג אנהא איספההן . והיא היתה בני קדם קרי' עלזה מלאה נ
מחכמים וסופרים (ראה ביד הרנה (ויג וידי הלוי) ריש פרק החלק . אאלחו מחיפההן לו אלות על דעת הרמבם
זל בתחית הנתיים היועיים) .
והגב חשיר על דברי החכם הנלסן כהרדחח החרקווחי גרו . אכתב בנוחברתו , הנקראה בשם , היקור' וסע
הסלאוים' על דברי ר'ע בכאור נטופת . שבאר ואמר , טט בכתיב אשים פת באפריקי אשים' ואמר א
בהכונה על מדי' הכספים , האוכן בין ים הכספי וים האחר . בקרבת הרי קויקאזוס , ונעזר מקמיכות סס כ
בתפי חל סם חפריקי . המורה אל מדי' קויקאזוס , עכ . ואנכי חוסף על האערותו כי בשפת טטי' (ראה לפנימאה
זה) יאמר לשעם (יסווי) דודו , כהברת טוט . ואבל בקמיכות יאתנה ויאמר דו כמו לשע צופים יאמר הטטי' -
נטנדו' ראה עריך ע' טנדו בכפושו האחרון . טן : גוף . דו : אש . וכפירי' זל נבל הנקונות , והוא בשפת טטי' .
ויש עוד קבלה²⁷⁷ אלא חזרו אבותינו לארץ הקדושה , לא עם ירמיה . כיתר אחיהם , אימיה החזירן ויסייה בן
חמון מלך עליהם (מגילה יב ד) . ולא עם עולי נבל . לכן נתן ב"א וחרכנה לא ראו . והיו נחשבים כמעלה
אנה אחר נע נבל , ונקרחים בשם כמוהו . לא כיתר הגליות אנקרתו בשם הכללי . (וכן אגרו (אגדין אב) ונתם
לאחטא)

ערי מדי

אלחנח בני גלוותא בצב ל , ולאחנה מדי , ... ולאחר כל גלוותא לישראל . ועל היות רב הדרך
מומדי לחי' יתור מבבל לחי' , חמירו הגזל חת חבירו יולכנו חסירו חפילו למדי (ויגיי הגלח זל ע"ז
יישים) על היותו נוקם מקוים לגרות היהודים היותר רחוק . וכן חומר מישיגן אלא אהרפזושה
במדי . על היותו מקום מקוים בלתי נוכחות התמורים בו כנבל שהוק מקום התמורים כנ"ב (תענית
ג) עולא חיקלע (נבל חזה מלך כנח התמורי בזוזא) .

ויש עוד קבלה אבעת רודפו על ציחרם בלי חשך ויאלועהם הקאים . רבים מהם כרחו ונמלטו אראר סינים
(מיש) וארצה בוצהריק . והגב חשיר על מ"א במכע המוגד אנה 84 זד 2 (לנומת כמרת הארז
אקר היקר מר יוקף יוזל צינכבורג גרו , הוא האע החליר פחר יארוץ העומד בראש החברה
היקרה , חברת מרבי ההשכלה צין יהודי רוספיה , אחר נטט פטב קמ"ר) בנוחמר : היהודים נכנסים
אנמבא בחינא חנן אחת חרות עלי' תחריק , וזה נוכחה , כולחי צוי כאנתי ארבע בשבת מאתו .
וסיון רוז דהס"ה חלף תאעה נוחה להלוי' , ופראו צו דברים אחינם , וחתבונג והנה הם בשפת
טטי' המדברת בין יהודי לחצובאן , חמרת חכן נליע הדבר חפר דברתי אהם המנהחים מחרץ

הזאת (מזרה ישראל יקבלנו סנין) • וכן נאור התחריק ההוי, כולאי בוי כאלתי, חלקי הבית הזה הזה •
 (אולי יהיה טענה בקיר בית הפלמם) מאלתו סיון, חודש סיון • רוד להקה, בזים שלשה עשר • אלף תשעה לאלה
 להלוי, שנים עשר • אולי כונתו 1912 לגלות עשרת השבטים היה שנת 5116 לכריאה • ארמא להם
 זמן יציאתם ממדינו המקום אחר •
 ורבים אשר נאלמו אז לעזוב את ארץ ענגוריהם, עוננו שמה באין מדגוע, תחת ילי החתכים
 המושלים בעת ההיא • ורבים המירו כבודם בחלילי נכר הארץ • וילכו הלך וחסי-
 עד כי נאחרו מתי מעט • וביחוד נותחילת אלף האסי והלחה החל לערב שמש מלכ'היאלע
 והפעמי • כי בזינים ההם החלו החתכים להתגרות מלחמה חיס ברעהו • והיה כי יכרע החיל'
 שדוד לפע חיס מלחמתו, ימהר יחיס לדון דינה דגדמי (כי יאמר בשחיתותם נלכדתי ובמהמורי פשעם
 ונפתי כל אובל קום) ביהודיהו, אשר ש מבארו יחכל ומעורו ילכס וחם לו • ואף כי מעוז ידו יאכר
 לו להצר מתקוממיו המתקדשים והנוטרים כנווהו, חולם רק על היהודי האומלל יריק חרבו •)
 אלה! יבז לים קטנות? מה זה קדוש מאים אעמי ידיו היו אסורוב בשמך נעכ פריאים לא לוגדו? •
 האצדק אם אשפט על עין גבר כלה ויהל מוכן חרכי ונהדתי נואכטותיו בחינו התלואים • היחונן כי אספר לחנור
 הן כל יקר רחמה? לא לא!! כי אם חונן יחנור העבד יעקב כמעט קט כרתנו עם אבני האדה ברינתו,
 ללא ל' שהיה לנו, ויחבאנו בכל כנפי מושלת רוכסיה החדידה והרחמני (ירום הודה וקרנה היום נכבוד
 חמן) • הפועלת בחסד כסאה • להחיותנו כיום הזה שלו ואלאין בחיין נחריד) •
 ה

ענין ערפי נדרי

ח יגורו בעת ההיא על שלשה סעיפי סלעי - עד • מלבד מגוריהם בחכמי הצנים אשר מביבותיהם • ומחלה
 נפשו כל יהודי קו-קז (המגדדים בשפת שטי) היונע והאוחלי • ונאלסתם לח יאבזו בהם כ'ח היהודים
 לבדם • ואלה שמותם עלי אדנווח : הרחשן בזנן היח העיר קולקחת חסר על נהר קולקתל • וחכונת
 חרבותי מערבית לקובא • בערך פרסה (וישיט) וחכי עומנה • וקבלנו אעמד על תלה קרוב לחלף אעם - עד
 ונבזר עליה גדור - דה עולך פרס בשנת 497 לכריאה • עם חילי כבחייו לקרוח נולמנה על החיב מולי • יבזו
 ונעלהם חרבו הקשה ויבתקום על הרי בתר • וחת העיר עדו עד היסוד בה • (אלה לנח פטי חאננס כ'ט עד
 להעיר) ומאז היו למדת חלקים ויתאספו הנבארים ויאבזו בקובא על היום הזה • ואחר נהרו חלי המונעם
 מהיהודים אשר יאבזו בחכרים כמו קלא - גרק, וקוסאר, וכו' •

ט והשג על בזמן, היא הנקראת אֶפְסָרוֹס. ותכונת חרבותיה דרומית מערבית לדרבנד המעטיה (אלקיס יכוננה על עולם סלה!) בערך ז' פרסאות (ווליסטין) ממנה. על מיאור הררי מכותר בזכיהי—עד מצב לבד דואי בם. (ועל רבים מאבני נפש המחוקקים בג' בכותה חרות עליהן הספוק ורבים מיצב איגנת עפר יק'ט) והיא היתה לזוועי מפלה בשנת התקנ' 555 לבריאה. ע' סורקב—חחן, חחן של מליגת קונוק בחרץ קוקת בחמת איש מלחמתו איך—עלי—חאן אלוני דרבנד. וי'עד סודו זכרוו מהם קנ' נפש אדם. ואזרחם מלא להם מנוחה בדרבנד העתיקה עיר חומה זלתים ובריה. היח עיר המרכלת הנ' ברוסלמי מוגלה פ'ד. ר'אספר לטרבנת ככ"ל אס (ראה תבוא'ה פרק ה'). אשר נצק מזה דברי הסופרים מחכמיהם המשלים על גרות היהודים בדרבנד בתחילת חלף השא'. והמעט אנק' גם בשם צבא—חל—חד אכל הגדין הקמונים. ונתרונו שער הנסגר כפתרון אס כך (שער) צנ' (הנסגר) בשפת טטי. גם נקרא אלס לפעמים בא"צ אל צב"ב. ופתרון שער שבאערים. על כי הקימו חנו' לחסום צחוסן עפ'ן. חת המעבר אשר בין ה' הכספי והר' קוק' מכל' חת מבוז לילי חוגמה החונם בניו קדם קדמתה על נהר היתל (ווליא) הנקראת כעת אטייל. (גם ראה יוסיפון הקצ'ר ב"א) ולכן יקראו המושלמים חת עכר העיר (דרבנד) הדנוני בשם עבר מושלמי. מ'זר הכסני בשם קָפָארי. הורחחו הכופרים. יונו על מונשלת—כזר חזר כפרה באמונתם. אשר רחשה מים מים עד ים—רצ' מחוף ים כספי המערבי עד חוף ים האחר המזרחי—ומונה אטייל עד אפסי ארץ הכסני לדרבנד. וכל שטח הכסני לדרבנד המתרע מורה עד ים בנחב פרסה נוקיר העיר וחולה אין מקום מלא קבויים. ורבים מהם קבויים בחין ערדים מחץ לשרותם. נכונים בחופן מוזר מחוד. ווקב העומים יצלו עלינו כי יהודים המה גם עובדי אלל שכניהם חזר נוטה לארץ מולגם ביום קרב. בהלחום עם מלכי מדי ופרס. ובעני היותה ממסלה איריה גורה אומר לקבור חנשי מולחמה. בנקום הפרד רוחם נועל גינתם. ותקים בא' מפריע. ולכן נצק יאפט האפט כי זה רק מן פעלת ממסלת לכזר. אשר נועת החלה לטרות בזני מרוני הכללה עד דתה פלאים הכמיבה לנולכי מדי ופרס. והיח עשה לנעדר' כלת החכמים אשר הצי'ו (עוד'ן יז א') מחנה היופאת למוהמה כו ובמקום שניהרו אס נקברין: אין להמוסלנוט איח חרבעים הגבורים. מפלאות מ' גבורים מפרמתי דרבנד חזר נלחמו עם הכזריים. עד נפלים על חלל' גבורתם. יחורך הספורנו:

פ והשלי' הוח המקום הנקרא קת'ך. טפנית מערבית לדרבנד בערך מהלך יום וח'י נוננה. והמקום ההוא הכל בקרבו שלש ערים סמוכות. הראשונה נקראה בשם קַרְרִי. (הורחחו החכמים על' חזר שבדל'ו. וכן בעדני יקראו לגנון דבר חזר) על שם תושביה החכמים. והשעה קַלְלִי: (הורחחו חנשי יודמה חק'ל'ה באדמי) ע' ש תושב' החכרים והכזריים אשר הספיקו בל' כסף וכל' מויר. מוחיה לחייהם הלזרים. ובה עשו כל' מי מרגועם לחטל חלק כחלק כנואפט בני' אשכר וזבולון (חוי' היו מוכ'צכיהם) (אולי זהו השער)

ג. ערי מרי

השערת אלנד בן נוחי המתחש לשבט הדני . אנמכח כחוב נמחברת המכונה בשמו . ונ"ל על שהר"י יוחנן חל מדינות צ"ק (ארץ בהינח) כו' ונפל לשבט ישאכר שהם אשטטים בהרים על שפת הים . והם בקלה ארץ פרס ומדי . והם עופקים בתורה יומם ולילה ומקמים והגית זו יומם ולילה כו' והם שרדים בהקטט וכאזן ושלח ואין שטן ואין פגע רע בניהם כו' עבד ולעהו) והלשית נקראה דיה - עֲבָרִי (הודלות העיר העלוונה נצפת ט"ט) ובשלת הערים הא' . הרצבנו מעולם חנשי התורה והחכמה . כי הטו אליהם חסד האזכמיים (שם הפהה נמחז ההוא) הראשנים . לבלתי עבוד גם בפקד . ולכן עמדו כמיטב המלכ ההוא עד בוא קלם סביב לשנת התק"ססס לבייאה ע"י הפרחים אוכע חגוי הסלעים . ומאלה נפולו כל יהודי קו-יקז (מדברי ספת ט"ט) השמאית ר"ל היוצבים בצפון דרבנד . אחר מושבם כעת בח"י מקומות בין הערים ובנותיהם ינ"ג אירא ! בקבטא ק קאמינגא עלי יתר הפליטה מ"י חכמיהם אשר הבערו באחרונה בתבערת הפרחים הפריצים . חבל על לבדין כי עיני ראו כד הוינא טליא גלונם מאזרים מעשה ידי סופרים מהרים . מהם ע"ד הקבלה (קבלת רב"ז ע"ה) ומהם על סוד העבור . ומהם על הדינים כו' . וכדי מזרחי על התורה ונלונותיו מלאים מזה ונזהר הגהות וחדושים מועילים . כ"י אע חכמיהם מהר"ר גראון בן יארגאר ומהר"ר מרדכי בן :

פ והלאן המדברת בין יהודי מזרחי קו-יקאזום היא שפת ט"ט (זולתי היהודים במחוז גורזיאן אידבדו ארץ בשפת גורזיאנית) . ודברי הר"ש בלאך בשב"ע אזיא אכתב "היהודים אמה (בארצות הקיוקאום) ינדנו בלאון פרס בלעג לאון וכעמקי אפה " ללא אמת הם . כיתר החזינונות אשר חזה על ארץ קו-יקז . אולי על היות נמארות בה מלות רבות קדוכות ללאון פרסי האעירו כן . אמנם לא כן הוא כי היא אפה אחרת נ נכבדה למדונה מהט"טם האוככס בין הררי קו-יקז הדרומים למחוז דהאיסטאן . ואולם יתכן רק היותה צב אף אחת (ואתחננו בארנו על ידי' מלות רבות סתומות בתלמודים ובמדרכים . אשר עד הנה היו חתול בעופל הדמיון הכוזב . ולא מאלו כל אנשי חיל ידיהם לעת באורם האמיתי מחסרון ידיעתם בלאון הדרוש לדברים ההם) . עם שפת פרסי וקורדי . כמו אמרו על שפת דוססית . ופולאנית . ושטכ"ת . ובלאזארת כו' איכא כולם מבטן הסלאונית היאנה .

בספר הישר (דהי) בני עילם שושן (נגל ונכא אופן נטעות) במחול וחרבון .

ק אופן . הוא אופן הבייה אשר בעילם המדינה (ע"ד ויקרא אס העיר כאם ננו חנוך) היא האמאלאן אדכנו . ובימי קדם נקרא גם קבצאחאך . והיא יושבת על נהר אלחאן . אולי נקרא כן ע"ש איכא מארץ אלחאן . אשר מהלכה להי אררט . (ראה יוספון הקצר פ' צ"ד) והוא נהר אולי הנז' בדע"ל (ח-ב) וא"כ בשאן הבייה אשר בעילם המדינה וחרז בחזון וא"ע היתי על אובל אולי * ושם נדראים קבדות מרדכי ואקתה והא יך תכונת בית מנוחתם . כפי מה שאלח"ל חכמי האמאלאן ירחמהם ה' . בית נבנה בתמונה מרובע . ושטון לערך ל' על ל' נ"ף רגל . ובאחאעו אחי ארונות מעץ יקר (נכרסי אינ"ט) . אכוכות ראשן ומדולתן מזררת ומערב

* אולי . ע' ארבע אס בשם יפת הנודע . ומ"ש רב"ג (אולי לא ראה המכ"חות) . אצל נמאל במכילתא מאמר ועזר לנו . אמר "וחף בח"ל לא נכדע עם הנכחיים אלא במקום טהור אכן חתה מוצא בדע"ל וא"ע היתי על אובל אולי . וא"ע היתי על יד הנהר הגדול הוא חדק . וכן יחזקאל הוא אמר על נהר כבד " (ויק)

ומעבד - וחרות על הארץ הנוטת ז'פ אלו - איש יהודי בו - תוליעב אורח חיים בו - אז יבקעבכאר אורח - וכן חרות על האמאית ז'פ אלו - ותכתוב אסתר בו - וישם המלך בו - ומאמר אסתר בו - ומאריך בזה יראש זה הקבר אותה עשותה האשה הכזרה והכזקת מות זמאל סתם החיים החכמים הפקידים הרופלים מרוח גמאל אל דולת יחזיקא ונעאל גמאל שנת אחרתה - וממעל לארנונת חנו' נצת בת היענה קאורה ב כאלטת ברזל - ושמע הפלח הזה (כי התאמת אל מני עדים רבים ונחמבם - לח ח ולא ב' ח' יתח ממאה , גם כתבו ל כן חמיהם) כי מקום כל הזה יכל כח אלקי יתח נו' אלפים נפש אדם - ולפעמים על ארבעה אלפים - באין הכל בין ארבעים לארבעת אלפים הבאים לספוך שיחם ולהטח על קברות הכדקים ב ימי הפורים כמפטם בכל שנה נשה - וזהו פלא ! ומימין פתח החצר החיצונה אשר לו גנו פתח (בזמן בלתי ידוע) כמה ספרים קדמונים - גם קבלה בדם שנקבר עם חכם א' - ובכפר תוסירפאן מהלך א' שנת מהאמאדאן מראים קבר חכוק הנבא -

ק' חרמון - הוא ארץ ארמא - והוא מע (ימיה נא כז) - אחר , האמיעו עליה (על צבל) ממלכות אררט מע ואכנז (על היותן יבשות על יד מדי - וסרות ממדי למאנעתה) תיבע קרדו הורמיי והדיב קרדו הוא מחוז קרדוסטאן - הורמיי או חורמיי הוא ארמא הישבת בצבל דומית נעבדית למחוז דאגיסטן וידוע שא' הוא במערבת דרומית לנו - ולכן ז'לנו דרך ומהלאה לארמא כדברי עמוס (ד) והשכנתה ההרמונה - תיבע מן הל' לעור הורמיי - ובאיכה רבתי , נאקד של פסע - בו' הריע מגלה אותם דרך ארמא שהן כרכין ומחוזות בו' - ולזה כון יבע אחרים ולמע מצור ועד נהר יום מים והר ההר (מיכה ז ב) ודמן חורמיי ר ב ת א' - ושמענו שלמעלה נהרי ארמא בחבל הים נמארים בין ההרים מין אנשים בעל עין אחת במאחם והם גבורים - וכן שמענו אהר ס מ ב ט ון הו קרוב לארץ ארמא - אך הדבר הזה בלתי מבורר אלי - אבל נאמין - אמונת אמן - במה שסופר ממנו בתלמודים ובמדרשים בדברים ככתבן מנא כמו שהי והסלה שספרו בו אינה מן הנמנעות הבלתי אפשריות גם אצל השכל לציר מאיאותן - כיתרון או אולי כלע ה המרובע לקוטרו - או קבוצ הפכיים בו' - שדחה מפני' בתי ידים המסורת שיש בירינו מאבותינו - אבל הנח ככל שהמוק הסולות אפשריות להטיר מאיאותן - הנמנעות אצל הטבע ואמותות אלנו מצד הנסיון או החוש - באופן שאין לכחש מאיאותן - אך מנ' יכולתנו תת להנה סיבה הקשים או תכליתית - וככה נוכל לכוון אמת ולדבר מה אפשרי בעדות הקבלה הדלוייה - וככה השם אסף המנאכ בספר תהלות - אחר , אשר שמענו ונעם אבותינו ספרנו לנו' - הרי השוה את הקבלה מהאבות החפצים שינחלו בניהם אך האמות והאדק - הרידיע המקרית המיוסדת על אדע המוחשות והנושכיות - וכן דבר משה - אחר , לא ידעם (דברים לב) על הירא' - לא ערעם אבותיכם - על ההעתקה נוהאבות - והנושכיים כינו שלא ירדנו כזה לשנות את הירוע - אלא נגד האולא שלא כענין - והמקבש מאותו לעקור החחום המנובל לנו מאבותינו - ולכן אל יחסקנו לאמר את מ אין כמו אלה !

זה הוא מה שרבינו להביע על המושג האלמותי החזיונות שגדלנו עליהן . והם אמונתם אלינו מהם

מצד

אז) ואגב אשר על דברי הרד"ק שפי' והר הר . ועד הר ההר והוא הר ההר שמת עם אהרן והוא אף' בגבול אף' כמ"ס מהר ההר תתאו לבא חמת' . שגיה יבאה מלפנו . כי זהו נעמע לומר אהיה שמת אהרן הוף' היה' בגבולין . כי הנה שמת עם אהרן הוף' על גבול ארץ חירום (במדבר כל' כ"ז) הוצאת בדרומה (לדומת מדרומית) לעת הגל' אל א"י . שהיא אחת מב' ארצות הנשבות בדרומה אל א"י . כדברי רש"י בגבול' מסעי . והנה' שגבול' הוא נקויה כפנות מערבית לא"י . כמ"ס (ל' ז) וזה יהיה לכם גבול כפון מן הים הגול' תתאו לכם הר ההר . ויהא ההר לבנות חמת . והוא טורי אמןן בכך דעיין ע"ש . וע' ד"ש בכביעת פ"ו מ"א שכתב כדברי . והוא מנואר :

ג' ערי פורה

ה

מצד הקבלה הרפיה . ומהם מצד החוש . באופן שאין להסתפק באמינותם . אצל כללם כמעט הקמרות מבלי יכולתנו לעשות מעשותנו המוקדשות למרכיב העם האופים לדבר ל' (יוסף ל' שלהם) ולאזכרים המקשיבים (זהירו כזהר) . אולם על האלמות הפנימיות לא רצונו להשיב בפרט , כי אם על כלל והוא ידוע שתנועת החלק בכל . ולכן יספיק אמרנו , שרק באור הה ע ת ק ה ע לך , אף' העת לנו חכמי המשנה והתלמוד ז"ל , ובאורה נראה אור , ולנו אין כל בלתי אלה עינינו . וד ע' גם אלנו היעו דברי המדברים הפך מזה , והשתלנו לעמוד על אמינותם , אולי יאמנו דבריהם עלרוד מהדורות אשר חלפו לנו , ובאמת לא ע"כ החסוי . רצונו אלא כן דברו . גם ככל כ"י מחכמי המדינה הזה הקדמונים שעמדנו עליהם . לא מלאנו בהם אף' אפך מה מהכחות אשר יכחשו המכחישי בהעתקה . אמן הנראה עליהם מכל ניה שחפשו אודותם . הוא היות רוב עסקם בחכמ' הקבלה העיונית , גם השתמשם בעת מן העתים בקבלה מעשית . (וזה מלאנו להם עד שכיב לתן לאלף הו' היא העת הלהב אחרות ותולך גם אותה אנללה . עד הנולדה תחתית מכל' מואל' בואל' לה החיותה כיום הזה) וכן האמינם ביתר אמת באמונות החכובות מהררי החכמה הזאת כאמונות גלגל' הנשמות ומכירות השדים , ומעשה מאתית מים בתקופות האמאעיות , וכואא אשר אין לפרטם . וקנע נתן לפתך תקבית אמונתם במציאות השדים , כפי מה אמאיתי בדבריהם נע' (רק דבני הלסון) . והוא יקר מאור . יאמנו שהשדים הם מינים אונם זה מזה , יש שהיא כח רוחב לבוא גוף בלתי מורגש לאחת מן חמא ההדגאות . כאשר הורכב רק נואתי יסודות זכי העין . והן האש והאור . ומה הם רואים ואינם נראים . גם יאכלו ויאמן להיות תמורת הנחך מהם מהלחות הרציות איש בהם מחלק האוירי . ולפי שאינן נאותות ממש כרציות יפסירו לרציות דבר יום ביומו , עד שיתך חלק רב מהנה יהא בלתי אפשר לקיום פתוכן . וזהו קבת מיתתם כבי חדם . וישכנו בחרבות ונקלות מקומות בלתי מוכשרים לבני חדם . ויש שהם אורות כרואות . נעדרי הגוף . מסכימות עם נפש המדמה . נאחיות שדרך ההמין הראשון . ולהם טור רז' במדד שגבראן בע"ש בין האמאיות ובא לכרואת גופן וקדש שנתללו בראי והם דקימי' עלן כי כסלף לעוואי . ויש שהם רוחות הרעים גזואים ממעמדם לרוע מעלליהם . ונאזרה עליהם מאת החכמה העליונה שאטו לזמן מה לאור העולם , ושמא יעונו באיין מרצוע . למען יאחו את עונם ושב ורפא להם . וקו ותעמוד בזה . ליב מאמרים רבים המדברים מזה . הנלא

בסותרים זה את זה .

והזכה לעמוד על יתר המוט האלוות הפעמיות . יתי ספר ויחזי מאי דקאמרי דבני לוקאי ז
 בזאילתא דחמיוא בזאפתיקו דהנהו סבי קדישי . מזה ספרא רבא דישראל (יהא זל) ויסקי ה
 המאמר בר (יהל זל) וימלא בו מוקאן . מבז לקות עוד אמון מוכסה או חמון מצנע מאת היהודים
 יוצבי מרומ הרי קירקז . ולכן נגנו לאם קנזי למיץ המיועדים מאתנו להצגן לפע הדום דזי האולם
 הקיקים פארי יסורון נרו . עם אירענו מהערד אלימות מלאכתנו בזה . בערך החוב המוטל על המעש
 לאם מלאכתו . עם כל זאת מן הראוי לצון אותנו לכף זכות . כי הידיעות הנאמנות אשר אתנו בזה
 מעשות הנה . וגם הן חחולות בערפלי האערות כזבכות ודמיונות בנות בלי אם . באופן שהבחינה בהם
 דורשת אומנות יתירה . וכל זאת באתנו ממיעוט השתללות קדמונו ומיעוט השתלולתנו בדברים הללו .

מהיותם גרמים בעינינו לכלי אין חפץ בו . עד עת לא כביר אשר נלכאן לחפץ הזמן . ובעזרת הזמן
 האלמים והחכמות הנכבדות הייז נתעודדנו מעט לעין במחברות היואלות לרגל חכמי הזמן . וכאשר יורה
 ע"ז אצרת לאש דנקיטא הכא . המהלכת בכבדות בהיותה כוסעת על אתי הסעיפים . והמלמד לאש
 דעת יאאדנו נדקך בינה מבז עוזב אותנו עד עת ב"ז דברו הטוב אשר דבר כד עבדיו הנבאים לאמר
 כי מלאה הארץ דעה כז . ואומר ולא ילמנו עוד אי"ם את רעהו ויא"ם את אחיו כז . ואומר אספך את רוח
 על כל בשר כז . יראו עינינו ינאח לנו גם אנו כה עתידת העומד לארת בתוככי לאצטאן המלינה
 החותם ביום אום הרביעי את התרד"ה לכריאה . העבד יעקבגרהרדיץ
 נלדעז

78

את שלום ידן זכר חכם בעיני אומי עבקה . וזר הוא כהו דבר . יתיב בקיט ולכא . כבוד רוב הומוניס בקי כלו נאה כז
 גדולתו ילו .

זה כבד העש חות אהב בעלת טרי נאומים . הרעונה העפל ליתך חונד וקטת שליחי ולעוסים נולזי . והעש וזכר
 עלתן אשלינה הניצור לפ דעה . וככפרי דלח יור חכס עלי . חיוור יאח רגועם לכנס טיה בלדים הלח דבר
 הוא . ויחול עבהטקה האענה בחנה ויחוויר הכס . הפעלה העיד על פועלו . כי שן נואה מופר נוקה בחלכת
 קדונור או חסרונור . ומענה בחלכת נלור חכונסיו . עי חן יבוס . ויאררנה מה כע כי הדועש יעענו דבר
 יחכיויר הינעה ויחרהפכונה . ויעדכי הבוריה . חו יגהיון בהקני נשקיה ובהקני דשי . חו דרשי יגדקיה
 ירשי על נחלקיה . חו בחונדוכי חסר חסיוס הגיוס כמס הילכ ומלענכ ? . ולכדי האור ונה זה החלוק לחן נעור
 יחעש ? חבט חוויר . יחבא גופא עובא לשאלות נקבו בחקירי ע"ז בליחוקה בעלמא . ויחכס יבן למשון . כי
 לא חכמכי לבזר במסופר הנזוח . . . . . קך בענעש ערה כי ייו דיוע עתרה כל זאת . עבקי לחזר . נענש ח
 יגלקיה ויחמקיה :

וחן חית טחוריה בעליון . קטע המעור והחכור הן . מער יבחנו בחנה חר פעילי בר כי דב חזר יחור . והחקיר
 ינלענדי דורה . חך התענכות יטקע עלתן יועל הקיווע . הלח לח להם פרקוס . כי בתיחור וכן יענה כי
 פירשם . כל רבה עקעש ח כן קח ברא ויחא כז נעשה חותי וכבר לחינו הח כנו קובין ויפיר כז . חפה
 חיה חורה חסר בקוין ? וחקר על הקריאה בנור להנה חיה חר הקריאה בקוין ? עוד אין זה לשון העשנה לחור .
 הלח גם במקדמי קנב יובחון חבזת קריאה . בליחה . חיוס לח על סוק יחיר כי חס על חונע חונל . כי קדע
 חלה עשך כנך חס חלה . . . . . יחוויר לנכח עלת עשירי בעת ח נגרה עשאר בתי . יוד ח הית . עתת יתכן לחור
 ח נגם באנעש חונל . לח כן ערע עלת בקרת יזכר ביה . חער לח חפכה ח לנדל הפל ח גם בענח ח יחור
 ע"ז העלנים קילח נחלח בתי . חן כעל חונעה יענה גם בערע עלת חית חלק ח הפל לזה כנלה ח יחור
 קוילין ח קוילין חנו עשוס טחור עשוס . וקל

האגרת חופר חיה חתיר חויח כקבעה בעי ריפי לחרב חל . ויערקר לחונכר —
 ית חר התחלה . וחת חשה השונטרה ונעשעה :

יצחק בן-צבי
ירושלם

ג' טבת תשכ"ב; 10 בדצמבר 1961

לחבר יצחקי שלום וברכה,

אני מודה לך על הערותיך המענינות על "אדאמיהיי וסנמי", שהרי אהה הוא האיש שפיו אני יכול לקבל ידיעה על הספרות היהודית הסטית.

נראה לי, שספרות מסוג זה, לירכתי קוקז דומה כשחי סיפוח לספרות היידישית של הייבסקים, שהיחה מופיעה ביידיש באותיות עבריות בסרנסקריפציה אידישית, וכל המלים והשמות העבריים היו מסולפים במתכוון. כזו היא גם ה"עחונות" החדשה, שהתחילה לצאת בכרית-המועצות בשם "היימלאנד". אגב, גם השם הזה פרושו סתאים לשם הסטי "אדאמיהיי וסנמי" (אנשי המולדה).

סדנא דסובייטיא חד הוא!

התזכיר של אביך ז"ל תורגם מרוסיה לעברית על-ידי א. ראובני ואוכל להכין ברצון העתק נוסף עבורך, אם יש לך צורך בו.

כן מצאתי ענין ב"סידור" החפילה אשר שלחת לי, ובעוד כמה ימים אשיבנו לידך ואבקשך להכין לי את תוכן האקדמות.

אני ורעי' תגשיא נשמח לארח אותך ואה רעיחך בכיחננו לארוחה-צהריס, ביום ב', יח' סבת, 25 בדצמבר 1961, בשעה 12:30.

ב ב ר כ ה

י.ק. 123
יצחק בן-צבי

לכבוד
מר יצחק יצחקי,
באר-יעקב

אֲנַחְנוּ הַיּוֹם יְאוּדֵי דְאִיִּסְטָאן הַשׁוֹכֵנִים בִּירוּשָׁלַיִם אֲמַר לֵנו אֶחָד מֵעֵדְתֵנוּ יְהוּדָה
 בְּר' יוֹסֵף מֵקֹבֶץ אֶךְ הַמִּנְחָה מִכֹּאֵל בְּר' אֶעֱשֶׂה הַיּוֹם אֲלֵנו בְּתוֹרַת
 פְּקֻדוֹן בְּחַיּוֹ זֶה זִמְנָן רַב סָךְ ר' מֵנַת וְאֵמַר לֹו בְּפִנֵי ר' בְּנִימִין הַזִּקֵן אֶךְ אֶהְקִידֵשׁ
 אוֹתָם לְבִנְיָן בֵּית הַמִּדְרָשׁ אֶל יְאוּדֵי דְגִיסְטָאן לְעֵלְמֵי נִשְׁמַתָּה כִּי אֵין לֹו בְנִים וְהֵנָּה
 אֲנַחְנוּ טוֹבֵי הַקְּהָל קִבְלֵנוּ בְּשִׁלְמוֹת אֶת הַסֵּךְ הַזֶּה מִיַּד יְאוּדָה הַזֶּה וְשִׁכְרֵנוּ אֶחָד
 תַּלְמוּד חֹכֵם לְמוֹרֵנוּ לֹו קִדִּישׁ וּמִשְׁנֵוֹת שְׁנֵי תַנְצִימָה וְלוֹמְרֵי הַשְּׂכָבוֹת וְהַפְטָרוֹת בְּכָל־שְׁנֵי
 וְשֵׁנֵי בִּיאָר טִיט שְׁלוֹ וְאֶת הַנְּאִיר הַזֶּה לְבִנְיָן בֵּית הַמִּדְרָשׁ תְּהִיא
 נֶפֶשׁ אֲרוּרָה בְּזִמְנֵי הַחַיִּים! וְלִרְאִי בְּאֵנוּ עַל הַחֲתוּמֵי פִּיבֵיהֶן יְרוּשָׁלַם תּוֹבְבֵי
 יוֹסֵף יֵט לְחַדֵּשׁ אֶבֶט שְׁנַת רְהִתֵּר עַל לִפְקֵי

נֶאֱמַר בְּנִימִין בְּהַרְדִּיעַ יוֹ
 נֶאֱמַר בְּשִׁיר שְׁמוֹן בְּנֵי
 טַחֲוֹם אֲבִיחֵי בְּהַרְדִּיעַ וְלֵ

יְיָ יִסֹּס גּוֹרֵי יִשְׂרָאֵל בְּרַקְרִיָה
 נֶאֱמַר עֲלוֹן בֶּן מֵאִיד

יִשְׂרָאֵל בְּר' יִאֵן
 וְיִכְאֵל דֶּן זִנְיָאֵל

יִשְׂרָאֵל יִשְׂרָאֵל
 כֹּהֵן בְּר' דִּי רִיאֵל

מִדְרָשׁ בְּר' קִימְעָוֹב

חֲטָא בְּיָוֹן יוֹסֵף זֵל

עֲבִידֵי בְר' עֲקִיבִי

ירושלים יוסף חיי פאניגל - 17/4/26
P.O. Box 428 ת.ר. 128

כתב יד

כל אבתי ישיבה, וזה חשבה בן יוסף, וזה בן יוסף זה נתקש אשון מהתקוה בתור כב הקה
דית בירושלם, מאד אסד, ובן העורך דניק פאטיוול מאד שט, טפי התקאים המבוארים הו
זלד הראשון חסר להזד השט את הנהלת יושט אשר להקהלה ההברית בירושלם, נגד ה' פ
לקנה סכויף, בנוגע לבטן בית הכנסת ים באכונת בית ישראל שנתה הארון הכל והקד
לבית הכנסת להקהלה הקוקיות, ובן ה' תרים אשר אלז ביהכנסת הכל בענתה עי' ככל
ההברית לתלמוד- תורה והכנסת אורחט, וכפטי הצבור, וכנת כב' ה' חסם לקנה סמך
ל' ביהכנסת הכל כעטנה אלא הקדש לבית הכנסת, ובן סמו את יום של' הסדכים הכל כו
הס רכוסו הפכטי של ה' פסח הכל, ולשכירים אותם לאחריים וחקבאים את השכירי
עשה בשלו, ולכן מנו הצד' את הצד כ' בתור כב וחיופה כח הצדס להגיש חשפטי
אם לקנה ובב' להכנת ההקדש הכל על ביהכנסת, ובן כל הסדכים הכל הם רכוס ה

שד ומו יושטן כעונות הקהלה ההברית בירושלם, וזה
הצד הראשון בתור כב הקהלה ההברית בירושלם, התקייבו לשלם להעוד הדיה פאטיוול ו
סכט בשטן הכל פן חשבים ליה, מהס חשא ליה אלאו לו קורח בתור דתי קיימה, ואת
וסחש ליה בשארים, ישאלו לו בוגד הטטן, התקייבות הכל של' האוננים הנול בתור דר
היא התקייבות פכטיית חכוסס וחמונס, ובתור טרבות הדדית חאקדי על השט, באוקס שיה
אפשר להצד השט לדרוש את סכט חבל אקד חל' האדונים הנול באוקס פכטי, ובתור ט
קבלן בעדבות הדדית על סכריו.

הצד השט העוד הדיה פאטיוול התקייב לנהל את הענין הכל ולהגיש את כל הוטשפטיס
זוכך להגיש בכל בתי המשפט וכנהיך בל', בתקאי ושח סכל ה' וזולאות הנחולות ו
והחטיס ושאי' הטטטס הפכופים, חלים נול הצד הראשון והוא וולדו ישעה ללחיה
להגן על זכות הצד הראשון כיד ה' העונה עליו וכפי יולשתו והכרתו בהתקשנות
שס כב הצד הראשון, היינו האדונים הראומים לשלו או אנשים אחרים שימנו חלנים לנח
שס הצד השט, ולהתעין אתו בנוגע לכל הענין, ולהיכן לו את כל החיבור פוסקד להנהלת ה'
כנוגע למדור הקומאטיס של ביהכנסת וז' הסדכים הכל, ואחרי אשר המשפט לטובת הצד
הצד' ל' לשלם להצד' כ' במי אכנת במדור הקומאטיס שו' חשש ליה, כנה עול הצד'
להצד' כ' בוגד השטן ומדור הקומאטיס לשם הקהלה ההברית בירושלם, פן חשפטיס
ולחיה סח' בינו ג' אשר תפסו-אשף, אקד

ביבליוגרפיה

1. קובץ השומר; ארכיון העבודה ת-א תרצ"ז ע' 87-84 279-282.
2. קרסל. ג; המוהר בחינה חוזרת המזרח החדש תשלג כרך כ"ו חוב' 4-3 103-4, 202-231.
3. מלכי. ר. י; א. אוצר יהודי ספרד, י-ם אחוה 1964 ספר ז' ע' 108-105.
ע' 108-105.
- ב. אוצר יהודי ספרד, ב' תשי"ט ע' 13-7.
4. יצחק דוד; התפוצה מזרח אירופה.
5. ארכיון סלנט; מכתבים תרומות ונדבות (סלנט שמואל).
6. ארכיון אלישר; מכתבים תעודות מן האוסף ערך בידי אברהם חיים.
7. גפן מרדכי; יהודים בברה"מ חוברת 78 תשכ"א.
8. דוד סלוצקי; חכמת ישראל חלק רביעי צ"ד 61.
9. זאב ווינשל; לתולדות התנועה הציונית בקווקז קציר כרך ב' תשליב ע' 345.
10. ישראל זייגר; כרך ב' ע' 844.
11. ד. תדהר; אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו.
12. ברי"ל חיאל; על דבר יישוב ארץ ישראל.
13. י.א. גלבער; תרבות יהודית בברה"מ 1922 ע' 125-108.
14. חנה טהון; העדות בישראל י-ם תשי"ז ע' 110-108 "עדות".
15. "מצפה"; סיפורים קטנים י-ם תרפ"ח ע' 63-48.
16. "ספונות"; כרך ט"ז ע' 287 ואילך מרדכי אלטשולר על אליהו אניסימוב חוקר עדת היהודים ההרריים ע' 310-296.
17. "ספונות"; ספר שמיני י-ם, תשכד ע' מ"ג-פ"ד.
18. מ. אלטשולר; אגרות ותעודות מארכיון הרב יעקב בהררי"ץ יצחקי ז"ל ע' 15-1 (ראה ספונות למעלה).
19. מרדכי אלטשולר; הקיבוץ היהודי בברה"מ בימינו היהודים ההרריים.
20. מרדכי אלטשולר; אוסף תדפיסים, 7 מאמרים.
21. מרדכי אלטשולר; יהודי בוכרה והיהודים ההרריים.
22. מרדכי אלטשולר; על עליה ונשירה בקרב יהודי ברית המועצות. ספרית שזר, המכון ליהדות זמננו תשלי"ג.
23. מרדכי אלטשולר; הפעילות התרבותית בקרב יהודי גרוזיה בחינות 6 תשל"ה.
24. חיים פיקרש; על דרכי עלייתם וקליטתם של היהודים ההרריים, "הצופה" עמ' 3 8.8.78.
25. יצחק בן-צבי; תדרך לשלוחי א"י בקווקז.
26. "חבצלת"; הצפתי, צפת, כרך 39 דף רמ"ב.

27. "סיני"; שליחים מא"י לעשרת השבטים כרך ו' ת"ש עמי קסג-קע"ח, שמ"ד-שנ"ו, תע"ד-תפ"ב.
28. "היהודי"; שנה 13 מסי 1.
29. "לבנון"; כרך 12 עמי 105-73 גליון 14, י"ח חשוון תשל"ו-1875.
30. ת. לשם; שבת ומועדי ישראל כרך א' ע' 41-42 "מחניים".
31. ת. לשם; חוברת ס"ב תשכ"ב ע' 74-79 "מחניים".
32. א. טרטקובר; שבטי ישראל 1966.
33. אפרים נימרק; מסע בארץ הקדם תשי"ז מהדורת אברהם יערי ע' 126.
1. עובדי אדמה יהודיים בתפוצה תשכ"א.
  2. האדם הנדד.
  3. התברה היהודית תשכ"ה כרך א'.
  4. מגילת ההתישבות היהודית בגולה כרך ב'.
  5. נדודי היהודים בעולם.
34. "עדות"; חוברת מס' 1
35. "המליץ"; 1867 מסי 7 4 בפברואר, הרכבי על יהודי קווקז.
- "המליץ"; 1867 מסי 7 8 מרץ, הרכבי על יהודי קווקז.
- "המליץ"; 1867 מסי 11 16 מרץ, הרכבי על יהודי קווקז.
- "המליץ"; 1867 מסי 20 6 מאי, הרכבי על יהודי קווקז.
- "המליץ"; 1867 מסי 22 8 יוני, הרכבי על יהודי קווקז.
- "המליץ"; 1868 מסי 10 7 מרץ, הרכבי על יהודי קווקז.
- "המליץ"; 1868 מסי 14, הרכבי על יהודי קווקז.
- "המליץ"; 1878 מסי 1 5 יולי, הרכבי על יהודי קווקז.
- "המליץ"; 1887 מסי עמודים 1225-1226.
36. נובה אלה; האוכלוסיה היהודית בברה"מ תשכ"ז ע' 57-68.
37. נוי דוד; האוכלוסיה היהודית בברה"מ תשכ"ד ע' 72-80.
- נוי דוד; האוכלוסיה היהודית בברה"מ תשכ"ז ע' 142-154.
38. פרנקל יוסף; האוכלוסיה היהודית בברה"מ תשכ"ג ע' 22-30.
- פרנקל יוסף; האוכלוסיה היהודית בברה"מ תשכ"ז ע' 188-192.
39. "חבצלת"; אניסימוב כרך 23 דף 354.
- "חבצלת"; אניסימוב כרך 24 דף 120.
- "חבצלת"; אניסימוב כרך 25 דף 339.
- "חבצלת"; אניסימוב כרך 25 דף 156.
- "חבצלת"; אניסימוב כרך 25 דף 120.
- "חבצלת"; אניסימוב כרך 25 דף 128.

- "חבצלת"; בצלאל קול ציון כרך 24 דף 222.
 "חבצלת"; עתירה כרך 28 דף 242.
 "חבצלת"; ליפקין כרך 33 דף 71.
 "חבצלת"; שווילי דוד כרך 38 דף 304.
 "חבצלת"; מן המודיעים כרך 39 דף י"ג.
 "חבצלת"; צפת כרך 39 דף ק"ד-צ"ל.
 "חבצלת"; מן הבאר כרך 39 דף כ"ב-כ"ד.
 "חבצלת"; שרבת אניסימוב תרנ"ד חובי 15 עי 120 "בצערך ירושלים".
 "הצפירה"; תרנ"ח חוברת נ"ט יום בי י"א אלול גליון מסי 186 דף 6 דף 975.
 "הצפירה"; מכתבי מסע מאת צבי כשדאי באטום גליון מסי 188 דף 984.
 40. נחמן-סעדיה; "שבת-ועם" כרך ט הצבור הספרדי בארץ ובגולה. ירושלים אייר תשי"ט עי 104-108 1959.
41. אברהם שטאלי; ספרדים ובני עדות המזרח, משרד התרבות.
 42. ארליך יוסף; הקורדים ההרריים, "עם-עובד" תשכ"ב עי 166.
 43. אופו חיים; על יהודי ברית המועצות, תש"ל.
 44. בהרב זלמן; סיפורי עם, ת"א 1968 עי 232.
 45. רימון יעקב; ילדים בעוני תשי"י עי 64, הילדה האם 42-44.
 46. שושקש חיים; עולם ומלואו המנורה תשכ"ד.
 47. שטאל אברהם; עדות ישראל עם עובד א. תש"ח, תש"ט, תש"יג.
 48. קמחי דב; מבחר ספורים אחיאסף 1955 עי 236-235.
 49. לשם חיים; שבת ומועדי ישראל כרך א-ג עי 42-41.
 50. דוד מגד; היהודים בקווקז, פטרוגרד 1918.
 51. אברהם חיים; הישוב היהודי תחת השלטון העותמני דף 166.
 52. אוצר יהודי ספרד; מדרך לשלוחי אי"י בקווקז תשי"ד גי עי 8-7.
 53. "העברי"; תש"ה עי 165 כ"א.
 54. "העברי"; ניסן רואטל בין יהודים הרריים עי 237-230.
 55. "העברי"; אריאל שלון לדברי היהודים ברוסיה תש"ה, לתולדות תנועת העבודה בקווקז; פרקי זכרונות עי 160-145.
 56. ברכה תבס; ספר העליה השניה עי 722-721.
 57. תרבות יהודית בברית המועצות 1922 עי 125-119.
 58. תנה טהון; העדות בישראל תשי"ז עי 110-108.
 59. "המליץ"; 1887 עי 1226-1225.
 60. מ.ד. גאון; יהודי המזרח חלק רביעי צ"ד 61.
 61. אגרות יהודי קווקז.

62. יוסף ליטבק; יהודי ברה"מ מפקד אוכלוסין בשנת 1970.
63. רפאל פטאי; מחולות ביום הכפורים בין יהודי הקווקז.
64. ורנר קלר; התני"ך כהיסטוריה.
65. יצחק הסנגרי; אלה תולדות הכוזרים.
66. ש. דובנוב; חורבן מלכות ישראל הצפונית בידי אשור.
67. מכאל זנד; על הקווקסים.
68. ואלרי קובנט; קווקז.
69. בצלאל בר כוכבא; אודות הגליתם של היהודים לקווקז.
70. האנציקלופדיה העברית כרך כ"ט קווקז.
71. יעקב יצחקי; ספר אגורות בהרריץ ערי מדי.
72. מילר, י; לחקירת השפה היהודית הטאטית 1892.
73. חניצבסקי מ. י. ליטבק; מוצא היהודים ההרריים. משרד קליטה אגף תכנון ומחקר 1976.
74. אייזנשטדט. ש.ג.; קליטת עליה 1954 עי' 75-68, 101-91 באר-יעקב.
75. קרסל ג.; המוחר בחינה חוזרת תשלג כרך כ"ו חוב' 4-3 104-103, 231-202.
76. פנחס גוטמן; אסעי"י מארכיון הסיפור העממי.
77. מלכי. ר. י. 1. אוצר יהודי ספרד 1964 ספר ז' עי' 108-105.
2. אוצר יהודי ספרד תשי"ט ב' עי' 13-7.
78. יוסף ליטבק; קהילת יהודים הרריים בדרבנד 1976.
79. א. קוצר; ספר היובל באר-יעקב 1958, 231-230, 223-220, 187-183.
80. "מצפה"; סיפורים קטנים תרפ"ח עי' 63-48.
81. יצחק דוד; התפוצה מזרח אירופה.
82. ארכיון סלנט ארכיון אלישר, מכתבים.
83. פרופ' זאנד; היהודים ההרריים, הרצאה ביום עיון 18.3.76.
84. ניסן רוזנטל; בין יהודים הרריים "העברי" ספר ט"ז תשכ"ט עי' 237-230.
85. כשדאי צבי; "הצפירה" 1898 גליון 191-186.
86. יוסיפון; פרק ג'.
87. יששכר בן-עמי; לחקר הפולקלור כרכים א-ה.
88. מסעות ר' גרשון ב"ר אליעזר שפי"ד 1624.
89. ש. דובנוב; כרך רביעי מלכות הכוזרים דף 140.
90. כתר ארס צובה תשלי"ג 1976.
91. שרבת אניסימוב; תולדות יהודי דאגסטן.
92. יעקב איסכרגי; קורות יהודי ההרים.
93. גפן מרדכי; יהודים בברית המועצות חוברת 78 תשכ"א.
94. "אחדות"; אהרן בנימיני שנת תרע"ב גליונות 48-36.

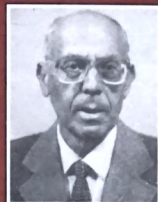
95. מ.ד. גאון, יהודי המזרח חלק א' תרפ"ח עמדים 287-289-235.
96. גרשון אליעזר; מסעות שפ"ד 1624.
97. יהודי קווקז התישבות יהודי קווקז בא"י 1908 הארכיון המרכזי הסוכנות היהודית.
98. קווקז ציונות תולדות התנועה הציונית בקווקז 1917-1922.
99. רפאל פטאי; אדם ואדמה כך ב' תשי"ג ע' 216.
100. ישעיה ברנשטיין; מפי ראשונים ואחרונים. משרד החנוך והתרבות.
101. אמנון שילוח; הקהילות היהודיות מאסיה.
102. נתן אליה שווילי; היהודים בגרוזיה ובארץ ישראל.
103. דוד פרטל; האינטלגנציה היהודית בברז"מ.
104. יעקב ב.; עם יהודי ההרים "דבר" 1.7.46.
105. יערי אברהם; שלוחי א"י תשי"א.
106. דוד מגיד; היהודים בקווקז, פטרוגרד 1918.
107. י. אניסימוב; קיצור המחקר ב"המליץ" ע' 172-332 גליונות 231-234.
108. מרדכי נוישטט; "דבר" 18 דצמבר 1970 מוסף לספרות.
- מרדכי נוישטט; היהודים ההרריים במזרח קווקז "שבות" 1973 מס' 1 ע' 86-24.
109. יהושע א. גלבויע; השנים השחורות של יהדות ברה"מ 1972 עמ' 278 "שבות".
110. ר. מולכו; אוצר יהודי ספרד ספר ב' 1959.
111. ז. וילנאי; יהודים יוצאי קווקז.
112. עירית באר שבע המחלקה לעבודה קהילתית (חוברת).
113. נ.ש. ששתקין; זכרונות.
114. פרטל דוד; תרבות יהודי ההר בצפון קווקז 1979.
115. "דבר"; עם יהודי ההרים 1.7.46.
116. יעקב שריג; מחקר פולקלורי.
117. אברהם שטאל; כך ב' בעקבות הכוזרים.
118. ליובה אליאב; עדות בישראל.
119. תולדות רבי יעקב יצחקי, מכתבים ומסמכים, ארכיון שז"ר.
120. בוטראשווילי בנימין; עליה וקליטה של יהודי קווקז, עבודה קהילתית.
121. אמנון שילוח; הקהילות היהודיות האנטיברסיטה העברית.
122. אשר וסרטייל; ילקוט מנהגים.
123. יערי אברהם; שליחים לעשרת השבטים ת"ש.
124. יעקב יערי פולסקין; חולמים ולוחמים 1964.
125. סלט שמואל; קווקז.
126. דוד מגיד; ספרי הרכבי ומאמריו.
127. ישראל קלויזנר; "שבות" 8 תשמ"א הציונות בקווקז דף 86-98.

128. ניסן רוזנטל; "העבר" ספר ט"ז תשכ"ט ע" 237-230.
129. מ. כהן; "העבר" יהודי קווקז תש"מ ע" 181-151.
130. א. שלון; "העבר" כ"א תשל"ה היונות בקווקז ע" 145.
131. ד. מרגלית; "העבר" יהודי קווקז והציונות ע" 161.
132. לובה אליאב; בין הפטיש והמגל.
133. בנימין פינקוס; יהדות ברית המועצות 1973-1917.
134. אנציקלופדיה עברית; כרך כ"ט קווקז. דרבנט, דאגסתן אורביג'אן.
135. ידע עם; במה לפתקלור כ-4.
136. י. י. טשאריני; ספר המסעות תרמ"ד כרכים א-ב.
137. א.ב.ג. פולאק; כוריה ע" 130-125 תש"ד.
138. יעקב צור; "התפוצה מזרח אידופה".
139. יכתרי" 1976 ע" 162-157.
140. אריה רפאלי; במאבק לגאולה.
141. צבי נדב; שמירה והגנה ע" 18-7 "מערכות".
142. י. י. פלסקין; חלמים ולוחמים ע" 239-243 שנת 1964.
143. "קובץ השומר"; ארכיון העבודה תרצ"ז ע" 282-297 87-84.
144. זבולון פורן; יהודים בארצות האלם תשי"ה.
145. חיים אפוז; יהודי ברית המועצות תש"ל.
146. זכריה אציסימוב; יהודי ההרים כתב עת השילוח י"ח תרס"ח ע" 472, 467, 551, 563.
147. "ארכיון הסיפור העממי" חיפה.
148. דוב נוי; היהודים ההרריים הטאטים "מחנים" צ"ג צ"ד אב תשכ"ד עמודים 39-30.
149. "המגידי"; שנה שמינית גליון 34-32.
150. "המגידי"; שנה שלוש עשרה גליון 35 בהצופה.
151. "המגידי"; שנה 12 צ"ד ע" 84.

המחבר משה יוספוב

יוספוב משה נולד בירושלים ב-16.3.1922. היה חבר ב"נוער-העובד". בגיל 16 התגייס ל"הגנה".

לאחר מכן בארגון ה"בחרות". התנדב לסייע למתיישבים החדשים שעלו על הקרקע ב"חניתה", וכן לעזרה לחבריו מהתנועה בקיבוץ "יערות-הכרמל".

פעיל בקרב עדתו, ב-1938 מזכירה, וב-1940 יו"ר הסתדרות היהודים ההרריים בירושלים. בתוקף תפקידו נפגש עם בן-צבי, ראשון לציון מאיר עוזיאל, ד"ר בנימיני, ועם פקידים בכירים בהנהלה הציונית והועד הלאומי.

ב-1.12.42 בצו ההגנה התגייס לנוטרות, וכעבור זמן קצר התפטר והתגייס לצבא הבריטי. שירת בפלוגות ההובלה העבריות. עם הקמת הבריגדה העברית הצטרף אליה, ושרת בה כשלוש שנים ברחבי אירופה ועסק בהצלת שארית הפליטה.

עם השחרור נכנס לעבודה בסולל-בונה. ב-13.4.1948 באחת השיירות להר-הצופים שהובילה חומרי בניה, להקמת בית החולים הדסה, הותקפה שיירתו בשיד ג'אראח ו-78 רופאים, אחיות ועובדים נהרגו בהתקפה הרצחנית של הפורעים הערביים, והיה בין הניצולים הבודדים.

התגייס לצה"ל ושירת בפלוגת "נעם" שרוב חייליה היו משוחררי הצבא הבריטי, בגדוד "מוריה" לחם בכל קרבות ירושלים. לקח חלק בהפעלת ה"דוידקה" על הכפר בית מחסיר.

עם צאתו לגמלאות, כל מעייניו הופנו לעזרה לאחיו העולים החדשים מקרב עולי קווקז.

ב-1985 נבחר למזכיר התאחדות עולי קווקז בישראל.